

ВЕСТНИК ЦАММУ
НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

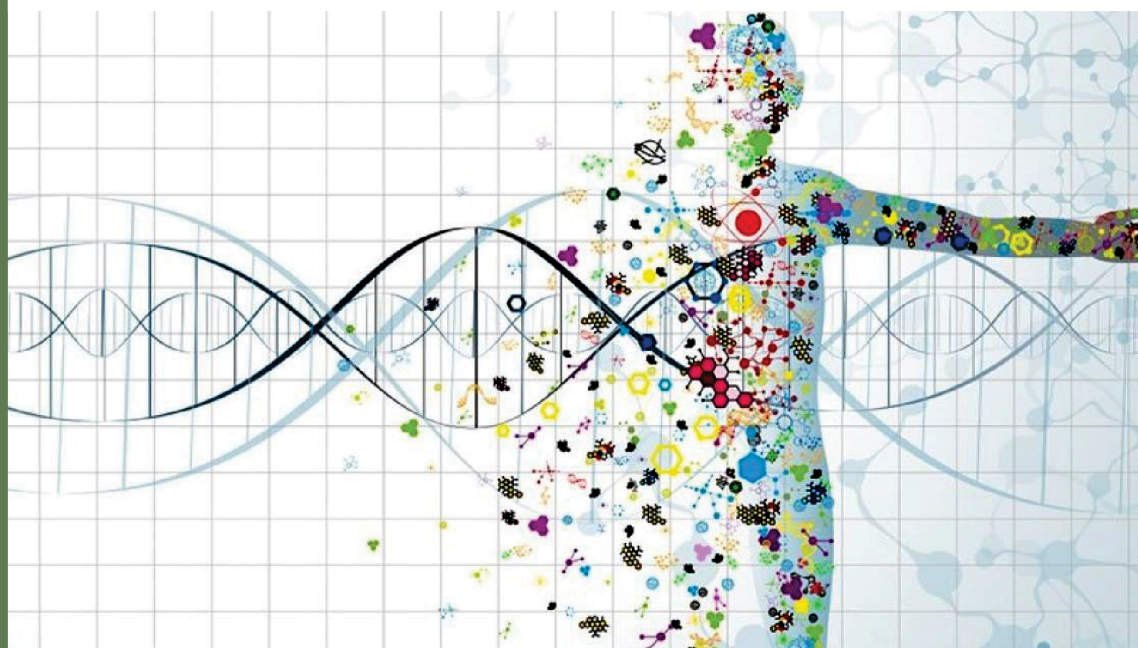

CAIMU BULLETIN
SCIENTIFIC-INFORMATION JOURNAL

БАЭМУ ЖАРЧЫСЫ

илимий-маалыматтык журналы

№1 (5) 2023
2-бөлүк

ВЕСТНИК ЦАММУ
НАУЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

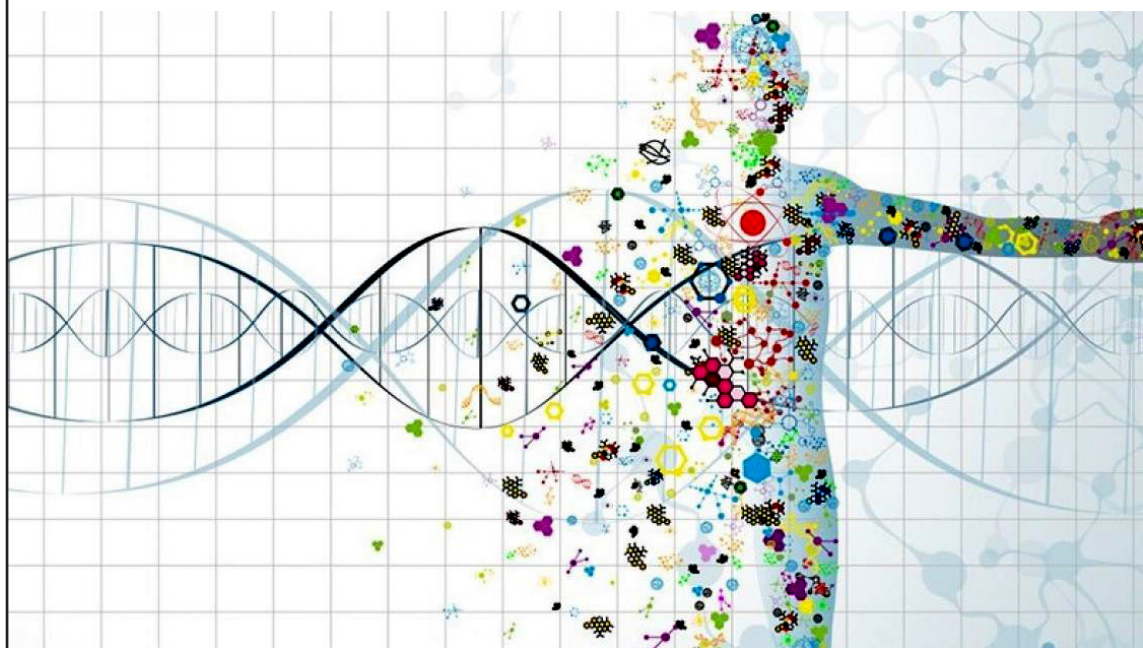
CAIMU BULLETIN
SCIENTIFIC-INFORMATION JOURNAL

ISSN 1694-8300

БАЭМУ ЖАРЧЫСЫ

илимий-маалыматтык журналы

<http://nimsi.kg>

№1 (5) 2023
2-бөлүк

ISSN 1694-8300

**ММКнын
УЮШТУРУУЧУСУ**

Борбор Азия эл
аралык медициналык
университети

Кыргыз Республикасынын
Юстиция министрлигинин
Жалал-Абад
областык юстиция
башкармалыгынан
каттоодон өткөн.

ММКны каттоо жөнүндө
күбөлүк №10235
2023-жылдын 2-июну

**РЕДАКЦИЯНЫН
ДАРЕГИ**

Кыргыз Республикасы,
Жалал-Абад ш.,
Ленин көчөсү 174.
720900

E-mail:
vestnik.nimsi@mail.ru
web: www.nimsi.kg

Тел.: +996 3722 52588
Факс: +996 3722 52588

Мезгилдүүлүгү:
Жылына эки жолу

**Макаланын мазмунуна
жана тууралыгына
автор жоопкерчиликтүү
болот.**

**БОРБОР АЗИЯ ЭЛ АРАЛЫК
МЕДИЦИНАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

БАЭМУ ЖАРЧЫСЫ
илимий-маалыматтык журналы

РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ

Адышева А.А.	хим. илим. канд., доц.
Анарбекова В.Э.	тарых илим. канд.
Арынбаев Ж.Т.	экон. илим. канд., доц.
Ахмедов Э.Ш.	медицинанын PhD д-ру.
Бегалиев Ш.С.	фарм. илим. канд.
Боржиев У.А.	мед. илим. канд.
Ботиров М.Т.	мед. илим. д-ру, проф., Фергана, Өзбекстан
Жуманалиева М.Б.	медицинанын PhD д-ру.
Жунусов Э.С.	биол. илим. канд.
Идирисов А.Б.	мед. илим. канд.
Икрамов А.Ф.	мед. илим. д-ру, проф., Андижан, Өзбекстан
Канетова Д.Э.	физ.-мат. илим. канд.
Мухаммад Ш.Ш.	медицинанын PhD д-ру.
Нарбаев М.Р.	физ.-мат. илим. канд. (жооптуу катчы)
Ниязметов М.Р.	мед. илим. канд., доц., Ургенч, Өзбекстан
Норматова Ш.А.	мед. илим. д-ру, проф., Фергана, Өзбекстан
Орозбаева Ж.М.	биол. илим. канд., доц.
Орозов Р.Н.	тех. илим. канд., доц.
Расулов Х.А.	мед. илим. д-ру, проф., Ташкент, Өзбекстан
Сулайманов Ш.А.	мед. илим. д-ру, проф.
Тампагаров К.Б.	физ.-мат. илим. д-ру (башкы редактор)
Устенова Г.О.	фарм. илим. д-ру, проф., Алма-Ата, Казакстан
Худайберганов Н.Ю.	мед. илим. канд., доц., Ургенч, Өзбекстан
Шатманов С.Т.	мед. илим. д-ру, проф.

ISSN 1694-8300

**УЧРЕДИТЕЛЬ
СМИ**

Центрально Азиатский
международный
медицинский
университет

Зарегистрирован

в управлении юстиции
Жалал-Абадской области
министерства Юстиции
Кыргызской Республики

Свидетельство о
регистрации СМИ
регистрационный
№10235

2-июня 2023 года

АДРЕС РЕДАКЦИИ

720900, Кыргызская
Республика,
г. Жалал-Абад,
ул. Ленина, 174

E-mail:

vestnik.nimsi@mail.ru

web: www.nimsi.kg

Тел.: +996 3722 52588

Факс: +996 3722 52588

Периодичность:*Два раза в год*

**Ответственность
за содержание и
достоверность статьи
несут авторы.**

**ЦЕНТРАЛЬНО АЗИАТСКИЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ
МЕДИЦИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ****ВЕСТНИК ЦАММУ**

научно-информационный журнал

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Адышева А.А.	канд. хим. наук, доц.
Анарбекова В.Э.	канд. истор. наук
Арынбаев Ж.Т.	канд. экон. наук., доц.
Ахмедов Э.Ш.	д-р PhD медицины
Бегалиев Ш.С.	канд. фарм.наук
Боржиев У.А.	канд. мед. наук
Ботиров М.Т.	д-р мед.наук, проф., Фергана, Узбекистан
Жуманалиева М.Б.	д-р PhD медицины
Жунусов Э.С.	канд. биол. наук
Идирисов А.Б.	канд. мед. наук
Икрамов А.Ф.	д-р мед.наук, проф., Андижан, Узбекистан
Канетова Д.Э.	канд. физ.-мат. Наук
Мухаммад Ш.Ш.	д-р PhD медицины
Нарбаев М.Р.	канд. физ.-мат. наук (ответственный секретарь)
Ниязметов М.Р.	канд. мед. наук, доц., Ургенч, Узбекистан
Норматова Ш.А.	д-р мед.наук, проф., Фергана, Узбекистан
Орозбаева Ж.М.	канд. биол. наук., доц.
Орозов Р.Н.	канд. тех. наук., доц.
Расулов Х.А.	д-р мед.наук, проф., Ташкент, Узбекистан
Сулайманов Ш.А.	д-р мед. наук, проф.
Тампагаров К.Б.	д-р физ.-мат. наук (главный редактор)
Устенова Г.О.	д-р фарм. наук, проф., Алма-Ата, Казахстан
Худайберганов Н.Ю.	канд. мед. наук, доц., Ургенч, Узбекистан
Шатманов С.Т.	д-р мед. наук, проф.

CENTRAL ASIAN INTERNATIONAL MEDICAL UNIVERSITY

CAIMU BULLETIN
Scientific Information Journal

ISSN 1694-8300

**MASS MEDIA
FOUNDER**
Central Asian
International Medical
University

Registered in the
Department of Justice of the
Jalal-Abad Region of the
ministry of Justice of the
Kyrgyz Republic

Mass media registration
certificate **registration**
No.10235 2-June 2023

EDITORIAL ADDRESS

Кыргыз Республикасы,
720900,
Kyrgyz Republic,
Jalal-Abad city,
Lenin str. 174

E-mail:
vestnik.nimsi@mail.ru
web: www.nimsi.kg

Phone: +996 3722 52588

Fax: +996 3722 52588

Frequency:
Twice a year

**Responsibility for the
content and reliability of
articles lies with
authors**

EDITORIAL BOARD

Adysheva A.A.	cand. chemical sciences, docent
Anarbekova V.E.	cand. hist. sciences
Arynbaev Zh.T.	cand. econom. sciences, docent
Akhmedov E.Sh.	PhD in Medicine
Begaliev Sh.S.	cand. pharmacy sciences
Borzhiev U.A.	cand. med. sciences
Botirov M.T.	Dr. med. sciences, prof., Fergana, Uzbekistan
Zhumanalieva M.B.	PhD in Medicine
Zhunusov N.S.	cand. biol. sciences
Idirisov A.B.	cand. med. sciences
Ikramov A.F.	Dr. med. sciences, prof., Andijan, Uzbekistan
Kanetova D.E.	cand. phys.-math. sciences
Muhammad Sh.Sh.	PhD of Medicine
Narbaev M.R.	cand. phys.-math. sciences (executive secretary)
Niyazmetov M.R.	cand. med. sciences, docent Urgench, Uzbekistan
Normatova Sh.A.	Dr. med. sciences, prof., Fergana, Uzbekistan
Orozbaeva Zh.M.	cand. biol. sciences, docent
Orozov R.N.	cand. those. sciences, docent
Rasulov H.A.	Dr. med. sciences, prof., Tashkent, Uzbekistan
Sulaimanov Sh.A.	Dr. med. sciences, prof.
Tampagarov K.B.	Dr. phys.-math. sciences (editor-in-chief)
Ustenova G.O.	Dr. pharm. sciences, prof., Alma-Ata, Kazakhstan
Khudoiberganov N.Yu.	cand. med. sciences, docent, Urgench, Uzbekistan
Shatmanov S.T.	Dr. med. sciences, prof.

М А З М У Н У

1. Табигый илимдер

Абдубекова Ж.А., Аданова Д.А. БАЛДАРДЫН ТОГУЗ КОРГООЛ ОЮНУН ҮЙРӨТҮҮДӨ ЛОГИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨСТҮРҮҮ	14
Абдыбалиева К., Райымкул уулу Ж. МЕДЖОЖДОРДО ТАБИГЫЙ ДИСЦИПЛИНАЛАРДЫ ОКУТУУНУ ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ	18
Адышева А.А. ХИМИЯ ПРЕДМЕТИН ОКУТУУДА МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЖАНА ДОЛБООР УСУЛУН КОЛДОНУУ	24
Бечелова А.Т., Дженбаев Б.М., Айткеев Н.Ж., Мирзаилов А.А. ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АРСЛАНБАП ЖАҢГАК-МӨМӨ ТОКОЙЛОРУНДАГЫ ГРЕК ЖАҢГАГЫНЫН (JUGLANS REGIA L.) ЖАЛБЫРАКТАРЫНЫН ЭЛЕМЕНТТИК КУРАМЫ	32
Жунусов Н.С. ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАРБИЯ ЖАНА ЖАРАТЫЛЫШ БАЙЛЫКТАРЫН САРАМЖАЛДУУ ПАЙДАЛАНУУ	37
Жусупбекова А.Ж. БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУ ПРОЦЕССИНЕ ИНДИВИДУАЛДЫК МАМИЛЕ ТААСИРИН ПРАКТИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨ	40
Калькова Г. С., Жалолитдинов Н. ТАБИГЫЙ САМЫН: АРТЫКЧЫЛЫГЫ ЖАНА КЕМЧИЛИКТЕРИ	47
Кашкенчиев М.Э. ИЧКИ ТЯНЬ-ШАНЬДЫН ТООЛУК-ӨСПҮРҮМДӨРҮНҮН ПСИХО-ФИЗИОЛОГИЯЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ	53
Мадалиева З.А., Мирзалиев М. АЮУСАЙ АЙЫЛЫНДАГЫ ЖЕР КӨЧКҮ КОРКУНУЧ БАР БЕТКЕЙГЕ ГЕОФИЗИКАЛЫК, ИНЖЕНЕРДИК-ГЕОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮ ЖАНА ЖЕР КӨЧКҮ КОРКУНУЧУНА ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МОНИТОРИНГДИН ЖЫЙЫНТЫГЫ	59
Мирзаилов А.А., Бечелова А.Т. АЙЛАНА-ЧӨЙРӨДӨГҮ ООР МЕТАЛЛДАР	68
Орозматова А.И., Бечелова А.Т., Асилбек к.З. МЕДИЦИНА АДСТИГИНИН СТУДЕНТТЕРИНЕ ЖАЛПЫ ХИМИЯНЫ ОКУТУУ СИСТЕМАСЫ	73
Салиева З.Т., Салиева К.Т., Боркоев Б.М. ЖАНГАК КАЛДЫКТАРЫ БИОЛОГИЯЛЫК АКТИВДҮҮ ЗАТТАРДЫН БУЛАГЫ	76

Сүйүнбекова А., Алтыбаева Д.Т., Бекташева У.К., Зулпукарова А.Р., Набиева М. МАРГАНЕЦТИН, ЖЕЗДИН СУЛЬФАТТАРЫ-ТРЕОНИН – СУУ ҮЧТҮК СИСТЕМАЛАРЫН 25 °С да ИЗИЛДӨӨЛӨР	85
Ташбаева Н.К. СПОРТСМЕНДЕРДИН ПСИХОЛОГИЯСЫ	89
Токтосунова Б.Б., Адышева А., Ысаков А.Ж. БУРГУЛОО СУЮКТУКТАРЫНЫН АГРЕГАТТЫК-КИНЕТИКАЛЫК ТУРУКТУУЛУГУНУН СТАБИЛИЗАТОРУ КАТАРЫ ТАБИГЫЙ КАРБОКСИЛ КАМТЫГАН ПОЛИЭЛЕКТРОЛИТТЕР	95
Умуркулова Ч.Ж., Наржигитова Ш.А. СПОРТ ПСИХОЛОГИЯСЫНЫН ПАЙДА БОЛУУ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТАРИХЫ.....	100
2. Педагогика жана окутуунун усулу	
Адылбекова Н.Ж. АТА НАРКЫ – ТАРБИЯНЫН БАШАТЫ.....	104
Айылчиева Д.Т., Алимаматова Д.А. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ОРУС ЛЕКСИКАСЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ	108
Камбарова Д. И. АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ.....	112
Ажыбаева З.А., Ажибаев З.А. ПЕДАГОГДУК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫН КАЛЫПТАНЫП ӨНҮГҮШҮНДӨГҮ ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕР	115
Ажыкулов С.М., Нарматова Н., Батырова Ы.М. ХИМИЯ ЖАНА БИОЛОГИЯ ПРЕДМЕТТЕРИН ОКУТУУДА САНАРИПТИК ОКУУ КУРАЛДАРЫН (СОК) КОЛДОНУУНУН ДИДАКТИКАЛЫК ШАРТТАРЫ	119
Батырова Ы. М., Нарматова Н.Т. БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРДИ КЕСИПТИК ДАЯРДООГО КОМПЕТЕНТТҮҮ МАМИЛЕ КЫЛУУ	125
Жуманиязова М.Т. ОКУТУУНУН ЧЫГАРМАЧЫЛ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮ МЕТОДИКАСЫ.....	128
Кочкорбаева Л.С. АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ЖАЗУУ КӨНДҮМДӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЭФФЕКТИВДҮҮ ЫКМАЛАРЫ ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ.....	133
Кочкорова Г. С., Салибаева Ж. ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МЕКТЕПТЕРДЕ ТАРИХ КУРСТАР БОЮНЧА ПРОГРАММАЛАР.....	136
Коконбай уулу Н. САЛЫШТЫРМА ТИПОЛОГИЯДАГЫ ҮЛГҮ ТИЛ МАСЕЛЕСИ	139

Көчорова Г. О. ТЕКЕБЕРЛИКТИ, ТЕҢСИНБӨӨНУ ТУЮНДУРГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	143
Малтабаров Б.А., Токоева Н.А., Каюмова Т.А., Эсеналиева В.А., Бейшенбиева Н.А. БИШКЕК ШААРЫНДА ЖАШАГАН КАЛКТЫН АТА-ЭНЕ МЕНЕН БАЛДАРДЫН БААРЛАШУУСУНДА КОЛДОНУЛГАН ТИЛ.	146
Мурзахмедова Н.С., Сайпидинова М.Ж., Марипджанова М.Д. АЗЫРКЫ АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ СЛЕНГ	151
Мамырова А.Ю. ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮҮ ҮЧҮН ОПТИМАЛДУУ ОКУУ ФОРМАЛАРЫ ЖАНА СТРАТЕГИЯЛАРЫ.	155
Надырбаева К.О. ӨМҮРҮ ӨРНӨК ТООЛУК КЫЗДАР	161
Нажмиддинов А. Р. «АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ ИНТЕНЦИОНАЛДУУЛУК КАТЕГОРИЯСЫН БИЛДИРГЕН ГРАММАТИКАЛЫК КАРАЖАТТАР» жана «ӨЗБЕК ТИЛИНДЕГИ ИНТЕНЦИОНАЛДУУЛУК, НИЕТТҮҮЛҮК КАТЕГОРИЯСЫН БИЛДИРГЕН ГРАММАТИКАЛЫК КАРАЖАТТАР»	168
Нурдинов Б.Ж. БАШТАЛГЫЧ ЖАНА МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮДӨ КӨРСӨТМӨ КУРАЛДЫ ПАЙДАЛАНУУ, АНЫ ИШТЕТТҮҮ МЕХАНИЗМИН ЖАКШЫРТУУ	172
Раманкулов Ш.М. Х. К. АНДЕРСЕНДИН ЖОМОКТОРУ БОЮНЧА САБАК – ВИКТОРИНА	176
Расулова З. А., Тороев Ы.Т. МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ РОЛУ.	181
Турдубаева А.М., Кадырова А.К., Кочорова Г. О. ӨЗГӨРҮМ, АБАЛ ЭТИШТЕРДИН МЕДИЦИНАДАГЫ ОРДУ	184
Узенбаева У. ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКТЕПТЕРДЕ АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУНУН УСУЛДАРЫ.	189
Шаршебаева Т.А. ИЛИМ ЖАНА БИЛИМ – ӨЛКӨНҮН КЕЛЕЧЕГИ.	195
Шерова Н.К., Каразакова А.А., Закирова Ы.Т. ЛЕКСИКАНЫ ОКУТУУНУ УЮШТУРУУ ЖОЛДОРУ.	200
Эрназарова Х.Э. МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ МЕНЕН КОТОРУУ ПРОЦЕССИ СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨСҮНДӨ	205
КУТТУКТООЛОР	208

СО Д Е Р Ж А Н И Е

1. Естественные науки

Абдубекова Ж.А., Аданова Д.А. РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ, ОБУЧАЯ ДЕТЕЙ ИГРАМ “ТОГУЗ КОРГООЛ”	14
Абдыбалиева К., Райымкул уулу Ж. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОБУЧЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ ДИСЦИПЛИН В МЕДИЦИНСКИХ ВУЗАХ	18
Адышева А.А. ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ПРОЕКТНОГО МЕТОДА В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ.....	24
Бечелова А.Т., Дженбаев Б.М., Айткеев Н.Ж., Мирзаилов А.А. ЭЛЕМЕНТНЫЙ СОСТАВ ЛИСТЬЕВ ГРЕЦКОГО ОРЕХА (JUGLANS REGIA L.) ОРЕХОВО-ВОСКОВЫХ ЛЕСОВ АРСЛАНБАП В ЮЖНОМ КЫРГЫЗСТАНЕ	32
Жунусов Н.С. ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ.....	37
Жусупбекова А.Ж. ПРАКТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ НА ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ.....	40
Калыкова Г. С., Жалолидинов Н. НАТУРАЛЬНОЕ МЫЛО: ПРЕИМУЩЕСТВО И НЕДОСТАТКИ.....	47
Кашкенчиев М.Э. ПСИХО-ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ПОДРОСТКОВ-ГОРЦЕВ ВНУТРЕННЕГО ТЯНЬ-ШАНЯ.....	53
Мадалиева З., Мирзалиев М. РЕЗУЛЬТАТЫ ГЕОФИЗИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ, ИНЖЕНЕРНО-ГЕОЛОГИЧЕСКИХ ИЗЫСКАНИИ И МОНИТОРИНГА НА ОПОЛЗНЕОПАСНОМ СКЛОНЕ В СЕЛЕ АЮУСАЙ.....	59
Мирзаилов А.А., Бечелова А.Т. ТЯЖЕЛЫЕ МЕТАЛЛЫ В ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЕ.....	68
Орозматова А.И., Бечелова А.Т., Асилбек к. З. СИСТЕМА ОБУЧЕНИЯ ОБЩЕЙ ХИМИИ ДЛЯ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ	73
Салиева З.Т., Салиева К.Т., Боркочев Б.М. ОРЕХОВЫЕ ОТХОДЫ ИСТОЧНИКИ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ	76
Сүйүнбекова А., Алтыбаева Д.Т., Бекташева У.К., Зулпукарова А.Р., Набиева М. ИССЛЕДОВАНИЕ ТРОЙНЫХ СИСТЕМ МАРГАНЕЦ, СУЛЬФАТ МЕДИ-ТРЕОНИН - ВОДА ПРИ 25°C	85

Ташбаева Н.К.
ПСИХОЛОГИЯ СПОРТСМЕНОВ 89

Токтосунова Б.Б., Адышева А., Ысаков А.Ж.
ПРИРОДНЫЕ КАРБОКСИЛСОДЕРЖАЩИЕ ПОЛИЭЛЕКТРОЛИТЫ В
КАЧЕСТВЕ СТАБИЛИЗАТОРОВ АГРЕГАТИВНО-КИНЕТИЧЕСКОЙ
УСТОЙЧИВОСТИ БУРОВЫХ РАСТВОРОВ 95

Умуркулова Ч.Ж., Наржигитова Ш.А.
ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СПОРТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ 100

2. Педагогика и методика преподавания

Адылбекова Н.Ж.
РОДИТЕЛЬСКИЕ ЦЕННОСТИ – НАЧАЛО ВОСПИТАНИЯ 104

Айылчиева Д.Т., Алимamatова Д.А.
УПОТРЕБЛЕНИЕ РУССКОЙ ЛЕКСИКИ В КЫРГЫЗСКОЙ
РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ 108

Камбарова Д.И.
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТ
РЕСУРСОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 112

Ажыбаева З.А., Ажибаев З.А.
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И
РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ 115

Ажыкулов С.М., Нарматова Н., Батырова Ы.М.
ДИДАКТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ СРЕДСТВ
ОБУЧЕНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТОВ ХИМИИ И БИОЛОГИИ. 119

Батырова Ы. М. , Нарматова Н.Т.
КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ 125

Жуманиязова М.Т.
МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТЬ
ПРЕПОДАВАТЕЛЯ. 128

Кочкорбаева Л. С.
ЭФФЕКТИВНЫЕ ПОДХОДЫ И ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ
НАВЫКОВ ПИСЬМА В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ 133

Кочкорова Г. С., Салибаева Ж.
ПРОГРАММЫ ПО КУРСАМ ИСТОРИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ. 136

Коконбай уулу Н.
ПРОБЛЕМА МЕТАЯЗЫКА В СРАВНИТЕЛЬНОЙ ТИПОЛОГИИ 139

Кочорова Г. О.
СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ ГОРДОСТЬ И НЕРАВЕНСТВО 143

Малтабаров Б.А., Токоева Н.А., Каюмова Т.А., Эсеналиева В.А., Бейшенбиева Н.А. ЯЗЫК, ИСПОЛЬЗУЕМЫЙ В ОБЩЕНИИ РОДИТЕЛЕЙ И ДЕТЕЙ СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ ЖИВУЩИХ в г. БИШКЕК	146
Мурзахмедова Н. С., Сайпидинова М. Ж., Марипджанова М. Д. СЛЕНГ НА СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	151
Мамырова А.Ю. ОПТИМАЛЬНЫЕ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ И СТРАТЕГИИ В ФОРМИРОВАНИИ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ	155
Надырбаева К.О. УНИКАЛЬНОСТЬ ЖИЗНИ ГОРНЫХ ДЕВУШЕК.	161
Нажмеддинов А.Р. «ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ КАТЕГОРИЮ ИНТЕНЦИОНАЛЬНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ» и «ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ КАТЕГОРИЮ ИНТЕНЦИОНАЛЬНОСТИ, ПРЕДНАМЕРЕННОСТЬ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ»	168
Нурдинов Б.Ж. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОМ И ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЕГО МЕХАНИЗМА.	172
Раманкулов Ш.М. ЗАНЯТИЕ – ВИКТОРИНА ПО СКАЗКАМ ХАНСА КРИСТИАНА АНДЕРСЕНА	176
Расулова З. А., Тороев Ю.Т. РОЛЬ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ	181
Турдубаева А.М., Кадырова А.К., Кочорова Г. О. ИЗМЕНЕНИЕ, МЕСТО ГЛАГОЛОВ СОСТОЯНИЯ В МЕДИЦИНЕ	184
Узенбаева У. МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ	189
Шаршебаева Т.А. ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА – БУДУЩЕЕ СТРАНЫ	195
Шерова Н.К., Каразакова А.А., Закирова Ы.Т. СПОСОБЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКИ	200
Эрназарова Х.Э. ПРОЦЕСС ПЕРЕВОДА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ СТУДЕНТОВ	205
ПОЗДРАВЛЕНИЯ	208

C O N T E N T S

1. Natural Sciences

Abdubekova J.A., Adanova D.A. DEVELOPMENT OF MATHEMATICAL THINKING BY TEACHING CHILDREN “TOGUZ KORGOL” GAMES.	14
Abdybalieva K., Rayymkul uulu J. PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR IMPROVING THE LEARNING OF NATURAL DISCIPLINES IN MEDICAL UNIVERSITIES	18
Adysheva A.A. APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES AND PROJECT METHOD IN TEACHING CHEMISTRY	24
Bechelova A.T., Djenbaev B.M., Aitikeev N.Zh., Mirzailov A.A. ELEMENTAL COMPOSITION OF WALNUT (JUGLANS REGIA L.) LEAVES OF ARSLANBAP WALNUT-WAX FORESTS IN SOUTHERN KYRGYZSTAN	33
Zhunusov N.S. ENVIRONMENTAL EDUCATION AND RATIONAL USE OF NATURAL RESOURCES	37
Zhusupbekova A.Zh. A PRACTICAL STUDY OF THE EFFECT OF INDIVIDUAL ATTITUDE ON THE PROCESS OF TEACHING MATHEMATICS IN PRIMARY SCHOOL	41
Kalykova G.S. Jaloliddinov N. NATURAL SOAP: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES	47
Kashkenchiev M.E. PSYCHO-PHYSIOLOGICAL INDICATORS OF TEENAGERS-HIGHLANDERS OF THE INTERNAL TIEN-SHAN	53
Madalieva Z., Mirzaliev M. RESULTS OF GEOPHYSICAL INVESTIGATIONS, ENGINEERING AND GEOLOGICAL SURVEYS AND MONITORING ON A LANDSLIDE- HAZARDOUS SLOPE IN AYUUSAY VILLAGE	59
Mirzailov A.A., Bechelova A.T. HEAVY METALS IN THE ENVIRONMENT	68
Orozmatova A.I., Bechelova A.T., Asilbek K.Z. GENERAL CHEMISTRY TEACHING SYSTEM FOR MEDICAL STUDENTS.	73
Salieva Z.T., Salieva K.T., Borkoev B.M. NUT WASTE SOURCES OF BIOLOGICALLY ACTIVE SUBSTANCES	76
Suyunbekova A., Altybaeva D. T., Bektasheva U. K., Zulpukarova A. R., Nabieva M. RESEARCH OF MANGANESE, COPPER SULFATE-THREONINE - WATER TRINARY SYSTEMS AT 25°C	85

Tashbaeva N.K. PSYCHOLOGY OF ATHLETES	89
Toktosunova B.B., Adysheva A., Isakov A.Zh. NATURAL CARBOXYL-CONTAINING POLYELECTROLYTES AS STABILIZERS AGGREGATIVE-KINETIC STABILITY OF DRILLING FLUIDS	95
Umurkulova Ch.Zh., Narjigitova Sh.A. THE HISTORY OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF SPORTS PSYCHOLOGY	100

2. Pedagogy and Teaching Methods

Adylbekova N.Zh. PARENTAL VALUES ARE THE BEGINNING OF EDUCATION	104
Ayilchieva D.T., Alimamatova D.A. THE USE OF RUSSIAN VOCABULARY IN KYRGYZ COLLOQUIAL SPEECH	108
Kambarova D.I. PEDAGOGICAL ASPECTS OF USING INTERNET RESOURCES IN TEACHING ENGLISH	112
Azhibaeva Z. A., Azhibayev Z. A. SCIENTIFIC AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL COMPETENCIES	115
Ajykulov S.M., Narmatova N., Batyrova Y.M. DIDACTIC CONDITIONS FOR THE USE OF DIGITAL LEARNING TOOLS IN TEACHING CHEMISTRY AND BIOLOGY SUBJECTS	119
Batyrova Y.M., Narmatova N.T. COMPETENCE-BASED APPROACH TO THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS	125
Jumaniyazova M.T. METHODS OF DEVELOPMENT CREATIVE COMPETENCE OF THE TEACHER	128
Kochkorbaeva L.S. EFFECTIVE APPROACHES and TECHNOLOGY OD WRITING SKILLS IN TEACHING ENGLISH	133
Kochkorova G.S, Salibayeva Zh. HISTORY COURSE PROGRAMS IN SECONDARY SCHOOLS	136
Kokonbay N. THE PROBLEM OF METALANGUAGE IN COMPARATIVE TYPOLOGY	139
Kochorova G.O. SEMANTIC AND STYLISTIC FEATURES OF PHRASEOLOGY, EXPRESSING PRIDE AND INEQUALITY	143

Maltabarov B.A., Tokoeva N. A., Kayumova T.A., Esenalieva V.A., Beishenbieva N.A. THE LANGUAGE USED IN COMMUNICATION BETWEEN PARENTS AND CHILDREN AMONG THE POPULATION LIVING IN BISHKEK	146
Murzakhmedova N. S., Saipidinova M. Zh., Maripdzhanova M. D. SLANG IN MODERN ENGLISH	151
Mamyrova A.Y OPTIMAL FORMS OF TRAINING AND STRATEGIES IN THE FORMATION OF CREATIVE COMPETENCE	155
Nadyrbaeva K.O. EXEMPLARY LIVES OF MOUNTAIN GIRLS	161
Najmeddinov A.R. "GRAMMATICAL MEANS REPRESENTING THE CATEGORY OF INTENTIONALITY IN THE ENGLISH LANGUAGE" and "GRAMMATICAL MEANS REPRESENTING THE CATEGORY OF INTENTIONALITY, PREMEDITATION IN UZBEK"	168
Nurdinov B.Zh. THE USE OF LEARNING IN PRIMARY AND PRESCHOOL EDUCATION AND THE IMPROVEMENT OF ITS MECHANISM.	172
Ramankulov Sh.M. LESSON GUY'S ON FAIRY TALES BY HANS CHRISTIAN ANDERSEN	176
Rasulova Z.A., Torojev Yu.T. THE PLACE OF PROVERBS AND SAYINGS IN EDUCATION OF CHILDREN	181
Turdubaeva A.M., Kadyrova A.K., Kochurova G.O. CHANGE, THE PLACE OF STATE VERBS IN MEDICINE	184
Uzenbayeva U. METHODS OF TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SCHOOLS	189
Sharshebayeva T.A. EDUCATION AND SCIENCE ARE THE FUTURE OF THE COUNTRY	195
Sherova N.K., Karazakova A.A., Zakirova Y.T. WAYS OF ORGANIZING VOCABULARY LEARNING	200
Ernazarova H.E. THE PROCESS OF TRANSLATION USING INFORMATION TECHNOLOGY IN SELF STUDY WORK OF STUDENTS	205
CONGRATULATIONS	208

УДК: 519.64

БАЛДАРДЫН ТОГУЗ КОРГООЛ ОЮНУН ҮЙРӨТҮҮДӨ ЛОГИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨСТҮРҮҮ

Абдубекова Ж.А.¹, Аданова Д.А.²

¹К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

²Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш.,
Кыргызстан

Аннотация

Тогуз коргоол оюнунун тарыхы, келип чыгышы, оюндун эрежелери, улуттук оюн болуп калыптанышы, башка оюндардан айырмаланышы, өнүгүүсү, азыркы убактагы тогуз коргоолго багытталган иштери

Ачык сөздөр: Тогуз коргоол, казан, туз, логика, жүрүш, таймаш, эреже

РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ, ОБУЧАЯ ДЕТЕЙ ИГРАМ “ТОГУЗ КОРГООЛ”

Абдубекова Ж.А.¹, Аданова Д.А.²

¹Международный университет имени К. Ш. Токтомаматова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

²Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, г. Жалал-Абад,
Кыргызстан

Аннотация

История игры (тогуз коргоол), происхождение и становление национальной игры, правила игры отличия от других игр, развитие и деятельность тогуз коргоол в настоящее время.

Ключевые слова: Тогуз коргоол, ячейки, туз, логика, движение, соревнование, правила.

DEVELOPMENT OF MATHEMATICAL THINKING BY TEACHING CHILDREN “TOGUZ KORGOOL” GAMES

Abdubekova J.A.¹, Adanova D.A.²

¹International University named after K. Sh. Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

²Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

History of the game Toguz korgool, origin, rules of the game, formation of the national game, differences from other games, development, activity of Toguz korgool at the present time

Keywords: Nine, pot, salt, logic, march, competition, rule

Тогуз коргоол кылым карыткан кыргыз элинин эзелтен ойноп келген тогуз коргоол оюнун билбеген кыргыз жок чыгар. Оюнчулардан чебер искусствону, так эсептөөнү, жыйнактуулукту, тапкычтыкты талап кылган оюн экени белгилүү. Логикалык ой жүгүртүүнү өстүрүү жагынан шахматтан ашса ашып, бирок кем калышпаган тогуз коргоол оюнунун тамыры тереңге кетет жана пайда болушу тууралуу көптөгөн уламыштар бар. Кыргыз эли таандык болгон көчмөн цивилизациянын өкүлдөрүнөн мыкты дене даярдыгы талап кылынган. Себеби алар дайыма иш үстүндө болоор эле. Бир жагынан мал багышса, бир жагынан аңчылык кылууга туура келген. Баарынан жаманы согуш коркунучу болгон. Орус изилдөөчүлөрү: “Байлардын кылаарга иштери жок тогуз коргоолду ойлоп табышкан” деп эсептешкени ме-

нен кыргызда: “малчылар балдардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү үчүн тогуз коргоолду ойлоп табышкан” деп кабыл алынат. Тогуз коргоол тууралуу уламыштардын биринде айтылгандай, илгери чөлдө жолоочулар кетип баратып бир жерге конуп калышат экен. Асыл таштар артылган эки чоң нар төө ортодо жатып, калган төөлөр тегерете уктап калышат. Эртеси күнү жолун андан ары улап кетишет. Кокусунан өтүп бара жаткан жолоочулар жакшылап көз жүгүртүшсө эки тарабы тогуздан он сегиз, ортосундагы эки чоң төө жаткан орундар болсо жерге чөгүп кетиптир. Мына ошондон тарта «Тогуз коргоол» деп аталып калыптыр. Окуяга күбө болгон кишилер ойлонуп олтуруп, ушул оюн пайда болгон деген пикир ойлор айтылат [3].

Тогуз коргоол-кыргыз элинин улуттук интеллектуалдык оюну. Тарыхчылардын айтымында, илгери болочок башкаруучулардын акылын ушул тогуз коргоол аркылуу текшерген. Оюндун 25 кылымга чукул тарыхы бар.

Тогуз коргоол биздин заманга чейин эле хунну, сак уруулары тарабынан ойнолуп келген деген пикирлер бар. Азыр болсо кыргыздардан башка кытай, казак, өзбек, каракалпак, түрк элдери ойноп келишет. Ал эми чемпионаттар болсо Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Алтай, Хакасия, Якутия, Татарстан, Батыш Монголстан жана Үрүмчүдө өткөрүлүп келет. Тогуз коргоол оюну бир атадан тараган кыргыз жана казак элдеринде улуттук оюн болуп эсептелип, талаш жаратып келген. Оюн “тогуз кумалак” деген аталыш менен кошуна казак элинде ойнолуп жүрөт.

Кыргызстанда тогуз коргоол федерациясы 1993-жылдан бери иштейт. Ал эми Казакстанда болсо федерация 2004-жылы түзүлгөн. Бирок, коңшуларыбыз катуу аракетке кирип 2001-жылы бүткүл дүйнөлүк сейрек кездешкен интеллектуалдык олимпиада оюндары уюмуна “тогуз кумалак” деп каттоодон өткөрүп, оюнду өздөрүнө таандык кылганы ичибизди ачыштырат. Мисалы, Чехиянын Пардубице шаарында өтүүчү интеллектуалдык оюндар фестивалында казактар версиясы үстөмдүк кылып келген. Бирок, өткөн жылдан баштап тогуз коргоол да катталып, тогуз кумалак менен бирге айтылып, бирге ойноло турган болду.

1. Тогуз коргоол оюну дүйнөгө белгилүү болгон манкала оюндарынын бири. Манкала сөзү “жылуу, жүрүү, кыймыл” дегенди билдирет. Бүткүл дүйнөдө манкала оюндарынын 400 жакын түрлөрү бар экендиги белгилүү. Алардын 90 ашык түрү Африка мамлекеттеринде ойнолот. Марокодо оюн “сиг” деп аталат. Тогуз коргоолдон айрымачылыгы анын тактасында 48 казан болот жана алар төрт катарда жайгашкан. Туагерлердин доскасында 36 казан жана ар биринде 13төн коргоол болот. Африканын батыш бөлүгүндө манкала оюну “кали” деп аталат. Ганга мамлекетинде оюн “вари”, Либерияда “поо”, Сенегалда “капо-кунго” аттар менен белгилүү. Африка континентинде андан башка дагы “хусбао” оюну бар. Манкала оюндарынын баарында, бир өзгөчөлүк бар - бул таш же болбосо коргоолдорго ээ болуу жана утуп алуу.

Манкала оюну жөнүндө алгачкы жазуулар Египет пирамидаларында табылган, алардын жашы 7 миң жыл. Египеттеги ташка чегилген сүрөттөрдө манкала оюндарын негизинен соодагерлер ойногону көрсөтүлгөн. Алар алыс жол жүрүп жатканда же болбосо жүктөрүн күтүп жатып, бош убактыларында манкала оюндарын ойноп өткөрүшкөндүгү белгилүү [1].

Соодагер баалуу заттар менен менен бирге манкала оюндарын Азия, Америка, Европа континенттерине тараткан деген имиш бар. Кытайда менен Японияда аскерлерин стратегиялык ойлонуусун өнүктүрүү үчүн “стратегиялык оюндар” деген сабак киргизип, “Го” оюнун ойготуп машыктырышкан.

2. Тогуз Коргоол оюну бүткүл дүйнөгө белгилүү болгон манкала оюндарынын бири. Кыргызстандан тышары Казакстанда “Тогуз Кумалак” жана Тукияда “Dokuz kumalak” ат менен белгилүү. Бул оюн Орто Азия өлкөлөрүнөн башка түндүк-чыгыш Афганистанда, Орусияда (Алтай, Хакасия, Якутия, Татарстан жана Тува), батыш Монголияда жана түндүк-батыш Кытайда ойнолот (Урумчу, Жунгария).

3. Тогуз Коргоолдун Орто Азияга ислам тараган убакытта Улуу Жибек Жолун аркылуу келген деген имиштер бар (VII-VIII кылымдарда). "Манас" эпосунун бир вариантындагы мындай саптар бар экенин ким билиптир:

Жалпак жыгач чаптырып, Чараларын оюшуп

Бир жагына бир тогуз, Бир жагына бир тогуз,

Үй чыгарып коюшуп...

Манас эпосу 2-чи китеп Сагымбай Орозбак уулу, Кыргызстан, 1978

Кыркың кызык ойнотуп, Чатыраш ойнун салыңар,

Тогуз, онуң биригип, Тогуз коргоол алыңар.

Жыйылып алып жыйырмаң, Топ таш-чакмак алыңар...

4. Тогуз Коргоолдун ташка чегилген тактасы Токмок шаарындагы Бурана музейинде сакталууда. Анын салмагы 120-150 кг жакын. Ташка чегилген башка такталар Чүй өрөөнүнүн Ой-Табылга, Кара-Көл шаарына жакын Сандык-Конуш белинде да бар деген маалымат берилген.

5. Орус окумуштуусу Н.Пантузов 1906 жылы бул оюн тууралуу өзүнүн " Кыргыз Оюну - Тогуз Кумалак" деген китебинде жаган. Андан башка немис антопологи Ричард Карутц оюн жөнөндө 1911 жылы жазгандыгы белгилүү.

6. Тогуз Коргоол оюнунун электрондук версиясын Кыргыз информатиги К. Картанбаев 1999 жылы түзгөндүгү белгилүү [2].

7. Кыргыз Республикасынын Тогуз Коргоол федерациясы 1993 жылы түзүлгөн. Ал эми Казак Тогуз Кумалак федерациясы 2004 жылы тузулган. Кыргыз Республикасынын Тогуз Коргоол федерациясы 1993 жылы түзүлгөн.

8. Оюн тез эсептөө, алдын ала көрө билүү жана логиканы өстүрүүдө пайдасы чоң. Өзгөчө башталгыч класстагы балдардын кошуу, кемитүү, көбөйтүү жана бөлүү сыяктуу математикалык эсептерди тез өздөштүрүүсүнө жардамчы боло алат. Кичине кезинде тогуз коргоол ойногон балдар так илимдерден мыкты болушат. Логиканы өнүктүрүүгө жана так эсептсөгө жакшы жардам берет, анткени оюнду ойноп жатып математикалык кошуу, кемитүү, көбөйтүү жана бөлүүгө мажбур болот. Ошондуктан бул оюн башталгыч класстардын балдарына да абдан пайдалуу. Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлигинин буйругу менен "Мектептин бардык класстагы окуучуларына тогуз коргоол оюнун ойнотулсун" деген буйругу киргизилген.

9. Бүткүл Дүйнө боюнча интеллектуалдык оюндардын эл аралык олимпиадасынын манкала секциясында ойнолуп келе жаткан Тогуз кумалакка Тогуз коргоолду кошууну 2010 жылы Европадагы Тогуз Коргоол клубу сунуштап киргизген.

Орустун изилдөөчүлөрү «Байлардын кылаарга иштери жок тогуз коргоолду ойлоп табышкан» дешет. Ал эми кыргызда малчылар балдардын логикасын тарбиялоо үчүн ойлоп тапкан. Венгер окумуштуусу Жорж Алмааши «Азиянын жүрөгүнө саякат» аттуу китебинде «тогуз коргоол акыл-эс оюнун кыргыз эли гана ойнойт экен» деп көзгө сая көрсөткөн. Казактарда Каныкеев деген окумуштуу «Илгери адамзат дене даярдыгына муктаж болушкан. Аңчылык кылышкан, согушка чыгышкан. Дене даярдыгынын сапаты түгөнүп калгандан кийин алардын логикасын ойготуучу бир нерсе керек болгон. Башкача айтканда оюн ойлоп табуу керек болгондугунун негизинде тогуз коргоол улуттук оюну пайда болгон» деген.

Тогуз коргоол оюнунун эрежеси. Ар бир оюнчу партияны жеңип чыгуу үчүн 82 же андан көп коргоол утуп алуу керек. Уткан оюнчуга 1 упай берилет. 81 коргоол уткан болсо оюн тең чыгуу менен аяктайт (0,5 упайдан берилет). Жүрүштү баштоо укугу чучукулак менен аныкталат. Баштай турган оюнчу тактанын ак жагына олтурат. Өзү каалаган үйүндөгү (коргоол салынган чуңкур) бардык коргоолдорду колуна алып, ошол үйдөн баштап оң тарапты көздөй бирден коргоолду салып жүрүп олтурат. Ашып калган коргоолдорду атаандашынын үйүнөн 2-3-катары менен саналат. Атаандашынын үйүнө түшкөн акыркы коргоолдун саны

жуп болсо, жүрүш жеңиш менен аяктап, ошол үйдөгү бардык коргоолдорду өзүнүн казынасына салып алат. Тактанын тогуз чөйчөкчөсүн биз үй дейбиз жана уткан коргоолдорду жыйнай турган чөйчөкчөнү казына дейбиз [3].

Туз алуу эрежеси: Атаандаштын үйүнө түшкөн акыркы коргоолдун саны үч болсо, ал үйү "туз" деп аталып сизге тийешелүү болуп калат, б.а. ал үйгө түшкөн коргоолдордун баары сиздин казынаңызга түшөт. Туз алуунун үч шарты бар:

Бир ойунда бир гана туз алынат.

• Эгер атаандашыңыз туз алган болсо, ал алган номердеги үйдөн туз ала албайсыз, мисалы ал сиздин 7 номердеги үйүңүздөн туз алган болсо, сиз анын 7 номердеги үйүнөн туз ала албайсыз.

• Атаандашыңыздын акыркы (тогузунчу) үйүнөн туз ала албайсыз

Оюндун эрежеси. Бул оюнду 2 оюнчу ойносо болот. Оюндун элементтери: такта, 162 коргоол, "туздун" белгиси (сүрөт). Тактанын тогуз чөйчөкчөсүн биз үй дейбиз жана уткан коргоолдорду топтой турган жерди казан дейбиз.

1. Жүрүштү баштоо укугу башка оюндардай эле чучукулак менен аныкталат. Оюнга катышуучулардын жашы чектелбейт.

2. Оюндун башталышында ар бир үйдө 9 коргоол болушу керек

3. Ар бир оюнчу партияны жеңип чыгуу үчүн 82 же андан көп коргоол утуп алуу керек. Эгерде ар бир оюнчу 81 коргоолдон жыйнашса оюн теңдик менен бутот.

4. Биринчи баштаган оюнчу өзү каалаган үйдөгү коргоолдорду колуна алып, ошол үйдөн баштап оң тарапты көздөй бирден коргоолду ташташы керек, эгерде акыркы салынган коргоол атаандашынын тарабындагы үйгө түшсө жана коргоолдун саны жуп болсо, оюнчу ошол үйдөгү бардык коргоолдорду өзүнүн казынасына жүктөйт.

5. Туз алуу эрежеси: Атаандаштын үйүнө түшкөн акыркы коргоолдун саны үч болсо, ал үйдү "туз" деп атап оюнчуга тийешелүү болуп калат. Оюндун аягына чейин ал үйгө түшкөн коргоолдордун баары ошол оюнчуга тиешелүү болот, оюнчу өзүнүн казынасына каалаган убакытта которуп алса болот. Туз алуунун үч шарты бар:

5.1. Бир оюнда бир гана туз алынат.

5.2. Атаандашыңыз туз алган үйдөн туз ала албайсыз, 5 номердеги үйдөн туз алынса сиз 5 номердеги үйүнөн туз ала албайсыз.

5.3. Бир оюнда бир гана жолу туз алууга уруксат.

Тогуз коргоолдо оюнчунун негизги максаты 81 же андан көп упай топтоо болуп эсептелет. Ар бир оюнчунун тактасында 9 уясы жана ал уясында тогуздан ташы болот. Тогуз деген сан көчмөн эл, ошондой эле кыргыздар үчүн да ыйык сан болгон. Демек Тогуз коргоол-так эсептөөнү, стратегиялык ойлонууну, тапкычтыкты, логикалык ой жүгүртүүнү талап кылган жана аны өнүктүргөн оюндардын бири экендиги талашсыз.

ЮНЕСКОнун талаптары боюнча Түркиянын Стамбул шаарында дүйнөдөгү жалпы улуттук интеллектуалдык оюндары бар өлкөлөрдүн катышуусунда өткөн семинар-конференцияда кыргыздын тогуз коргоол оюну да ЮНЕСКОнун атайын комиссиясына тапшырылган. Алар бир жыл ичинде материал менен таанышып, текшерүүгө алышкан.

Кыргыздын улуттук оюну тогуз коргоол-ЮНЕСКОнун адамзаттын материалдык эмес маданий мурастарынын өкүлдүү тизмесине киргизилгени - өлкө үчүн дагы бир чоң жеңиш. Себеби жалпы демилгечилердин маданий мурастардын тизмесине киргизүү далалаты ишке ашып, кыргызстандыктарды кубандырууда.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдуллаев М., Кийзбаев М., Акматов Ч. Улуттук оюндар. Усулдук окуу китеби. – Б.: 2011, 147-299 б.
2. Кодекс тогуз коргоола Кыргызской Республики. Б., 2003. -С.21.
3. Нурсейитов А.Ж., Кийзбаев М.С. Тогуз коргоол сабактары Бишкек, 2016

УДК 323.111

МЕДЖОЖДОРДО ТАБИГЫЙ ДИСЦИПЛИНАЛАРДЫ ОКУТУУНУ ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ

Абдыбалиева К.¹, Райымкул уулу Ж.²¹Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы, Бишкек ш., Кыргызстан²Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Алдыңызда каралып жаткан макалада фундаментал табигый илимдер катарына кирген биология, физика жана химия дисциплиналарынын маңызын келечекке карай окуучулар өздөрү тандап алып, өмүр өзөгү боло турган болочоктогу кесибине окуу материалдарын ыктата түзүп, психологиялык ырашкерлик шартында билим берүүнүн педагогикалык негиздерине басым жасалат.

Түйүндүү сөздөр: педагогика, педагогиканын негиздери, табият, табит, таасир, өзаракет, ишмердүүлүк, иш аракеттер, өнүктүрүү ишмердүүлүгү, психология, психологиялык бейне, психологиялык ырашкердик.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОБУЧЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ ДИСЦИПЛИН В МЕДИЦИНСКИХ ВУЗАХ

Абдыбалиева К.¹, Райымкул уулу Ж.²¹Кыргызская государственная медицинская академия, г. Бишкек, Кыргызстан²Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан.

Аннотация

В рассматриваемой перед вами статье сущность дисциплин биологии, физики и химии, которые относятся к числу фундаментальных естественных наук, будут выбраны учащимися в будущем, они создадут учебные материалы для своей будущей профессии, которые будут быть стержнем жизни, а акцент будет сделан на педагогические основы воспитания в условиях психологической нагрузки.

Ключевые слова: педагогика, принципы педагогики, природа, вкус, воздействие, действие, деятельность, активность, развивающая деятельность, психология, психологический образ, психологическая направленность.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR IMPROVING THE LEARNING OF NATURAL DISCIPLINES IN MEDICAL UNIVERSITIES

Abdybalieva K.¹, Rayymkul uulu J.²¹Kyrgyz State Medical Academy, Bishkek city, Kyrgyzstan²Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

In the article before you, the essence of the disciplines of biology, physics and chemistry, which are among the fundamental natural sciences, will be chosen by students in the future, they will create educational materials for their future profession, which will be the core of life, and the emphasis will be placed on the pedagogical foundations of education under conditions of psychological stress.

Keywords: pedagogy, principles of pedagogy, nature, taste, influence, action, activity, activity, developmental activity, psychology, psychological image, psychological orienta

Биздин өткөөл мезгилдин татаал турмуштук шарттарында жаш муун кайсы гана кесипти тандабасын, кандай гана коомдогу орду жана мааниси боюнча жеңилби, татаалбы, адистикти куөздөбөсүн, ага жетишүүгө, ага толук кандуу ээ болууга адам баласына бир топ, биздин оюбузча жалпыланган, педагогикалык негиздер керек. Алар төмөнкүлөр.

1. Студенттин табияты. Жаш муунга табият тартуулаган жөндөм, шык, ошол кесипти багынтууга болгон дарамет, белгилүү бир деңгээлде талант деп да айтсак болот, өтө зарыл. Кудуреттен алган куту. Табиятында, өзөгүндө, генинде адистикти өздөштүрүүгө мүмкүндүк берүүчү уңгусу болбосо, ал жаш адамдан жакшы, алдында турган проблеманы так чечүүгө көзү жетип, анын накта зарылдыгын туюнган кесипкөй чыкпайт.

2. Студенттин табити. Ошол кесипке болгон оң, алгы көз карашы, умтулуусу, сүйүүсү, жүрөгү алып учуп, алеп-желеп болуп, кесипкөй болууну эңсөөсү, ал кесип ага абадай, суудай зарылдыгын сезүүсү ар дайым жолчырактарга алга жетелеп, максатына жетүүгө эң негизги шарт-себеп болуп бере алат.

3. Студентке сырткы дүйнөнүн берген таасири. Сырткы дүйнө деп жыйынтыктап, жалпылап айтсак, ал-ата-энесинин тарбиясы, өз жашоо тиричилигинин берген таасири, мектептин, жогордун, андан кийинки тепкичтеги билим берүү тармактарынын, насаатчылардын ирээттешкен, татаал, эми кээ бир учурларда ирээтсиз эле берилген, чогуу-чаран иш аракеттерин дүңүнөн сырткы дүйнө таасири деп коелу. Бул да маанилүү. Анткени, жаш муун “бокконогу ката элек” дегендей, ийменчээк, дүйнөгө болгон көз карашы солкулдап, ийилчээк, толук калыптана элек, сырттан болгон таасирге тез жооп берип, анын оң-тетирисин көп андабай кабыл алат эмеспи. Окутуучулар менен тарбиячылар сырткы таасирге чыпка коюп, процессти ийкем жана байма-бай көзөмөлдөөсү шарт.

4. Студенттин өзүнүн аракети. Жашоонун мезгил агымындагы аулдаган айдыңы, чыркыратып чыңаган турмуш чындыгы көрсөтүп, тастыктап келаткандай, жогорку үч шарт канчалык оңтойлуу түзүлүп, оң, күчтүү динамикада болбосун, адам өзү аракеттенип, мээнет кечип, эмгек өтөбөсө, ал накта кесипкөй, чыгаан адис болуп кете албайт. Жаштарды алардын кызылдай мээнети гана, башка факторлордон басымдуулук кылып, ийгилик белесине чыгара алат.

5. Студенттин коомго зарыл, ал коомдо өз ордун так таба алууга арналган ишмердүүлүгү. Жашап жаткан учурунда коомго анчейин зарылдыгы болбогон адистикти тандап, коомго өгөйлөнбөй, практик-прагматик болуу - азыркы замандын, учкул мезгилдин талабы. Жогоруда чечмеленген негиздерге таянып, мезгил талабына шайкеш келүү үчүн, жаш муун - келечектеги дарыгер адис коомдо өз ордун так жана туура табуу үчүн бардык тараптан, жалпы жана атайын иш билгиликтерин (тагыраагы, компетенттүүлүктөрүн) өөрчүтүү ишмердигин жандандырып, жөнгө салуусу абзел.

6. Окутуучулардын илимге негизделип, пландалган окутуу жана тарбиялоо иш чаралары. Окуу процесси жөн салды эле динамика эмес. Ал процеске камтылган ар бир дисциплина, алардын ар бир окуу темасы илимий жактан негиздүү болуп, көлөмү боюнча мамлекеттик стандарттын алкагында туруп, кесиптик векторду карманып, түзүлгөн окуу иш программасына ылайык пландалган тематикалык жана календардык иш чаралар мейкиндигинде жатат. Тарбиялык булагы болсо: окутуучу тарабынан медицина менен калктын саламаттыгын сактоонун маани-маңызын арттырган, элдин жыргалчылыгына багытталган маселелерди чечүүнү шарттап, биологиялык этика жана медициналык деонтологиянын негизги принциптерин өзөк тутуп, бардык болгон иш билгилигин, эрудициясын, илим-билим корун жумшап, иш жүргүзүүнү талап кылат.

7. Окутуу жана тарбиялоо процессине жооптуу адамдардын иш аракеттери. Студенттерди окутуу, тарбиялоо жана ар тараптан өнүктүрүү процесстеринин натыйжалуу жүрүшүнө жалаң эле окутуучулардын жумшаган мээнети жетишсиз. Ал процесстерге камтылган де-

канаттардын, окуу-усулдук бөлүмдөрдүн, проректораттын жана ректораттын кызматкерлеринин түздөн-түз милдети: ал-окуу программаларын иш жүзүнө ашырууну туура, оптимал пландоо, сабактардын жумалык, айланма (циклдик) жана семестрдик жүгүртмөлөрүн студенттердин жана окутуучулардын физикалык, психологиялык жана мезгилдик мүмкүндүктөрүн эске алып, түзүү болуп саналат. Алардын бардык иш аракеттери студенттер менен окутуучулар аз убакыт жана энергия коротуп, көп, татыктуу билим жана тарбия алууга (окутуучулар – билим берүүгө жана тарбиялоого) багытталышы керек. Андан сырткары окуу процессинен, сабактан тыш уюштурулуучу иш чаралар: студенттик күндөр, конкурстар, олимпиадалар, тегерек үстөлдөр, илимий жана тарбиялык, айталы, биоэтика жана деонтология жаатындагы ийримдер, атайын медициналык адистик ийримдер, адабий жана маданий кечелер жаш муунду өнүктүрүүгө, телегейи тегиз, гармоник өстүрүүгө барандуу салым кошуп, алардын кайсы бир деңгээлде активдүү эс алуусун камсыздайт.

8. Студенттерди өнүктүрүү багытындагы ишмердүүлүк. Жаш муунду канчалык предметтик программалык материалдар менен суугарбайлы, ал "билим суусундугу" анын өмүрлүк кесибине бөскөрдөсү гүлазык болуп бере албайт. Андыктан, жаш адис мезгил менен тең катарлаш кадамда болушу үчүн, ал туш тараптан өсүп-өнүгүп турушу зарыл; ал өзүнүн күнсереп жашоосунда физиодинамикалуу (ар дайым кыймылдуу аракетте, спорт менен достукта болуусу), нейродинамикалуу (акыл-эсин такай көнүктүрүүсү) жана кардиодинамикалуу (дүйнөнүн, айлана-чөйрөнүн, экологиянын өзгөрүүсүнө сергек карап, сезимтал болуусу) тартипке ыктап, бардык өңүттөн активдүү инсан болуп калыптануусу шарт. Бул маселелерди чечүүдө педагогдордун милдети - каралып жаткан үч тарамдуу динамиканы оптимал багыттап, прогресс жолуна түздөп, кесиптик векторду такай карманууда турат. Окуу менен окутуу, тарбия берүү менен тарбиялануу, өнүгүү менен өнүктүрүү процесстери бири-бири менен да, кайчылаш багытынан караганда да тыгыз корреляциялык байланышта болушат. Ал эми үчтүү корреляцияны камсыздоо ийгиликтин соолбос булагы болуп бере алат.

Биздин көп жылдык педагогикалык тажрыйбабызга таянып, иш жүзүндө такталган, жогоруда келтирилген ой бүтүмдөрдүн көпчүлүгүн мурдагы жылдардагы изи лдөөлөрүбүздө тактап далилдеп, эмгектерибизде келтиргенбиз.

Медициналык жогорку окуу жайларында калайык калк өз ден соолугун, а мүмкүн, кыйчалыш кырдаал учурларда өз үмүрүн да ишенип, алардын колуна тапшыра ала турган кесипкөйлөрдү жана адистерди даярдоодо ар бир медициналык билим берүү системасына камтылган дисциплинанын такталган орду жана тана алгыс зор мааниси бар.

Табигый илимдердин жана аларды окутуучу дисциплиналардын – биз эң негеизгилери деп тандап алган биология, химия, физиканын мааниси терең да, мазмуну кенен. Ошол тереңдиктен калпып, кенен-жайкындыктан жыйып-жыйнаштырып, маңыздуу топтоштуруп алып, болочок дарыгерлерди кесипке багыттап, ошол векторду өзөк, тирөөч катары кармап, студенттерди максаттуу окутуу-жогорку медициналык мектептердин мугалимдеринин түздөн-түз вазийпасы.

Атайын кесипке ээ болууга түзүүчү, пайдубал болуп берүүчү жогоруда айтылган жалпы психологиялык жана педагогикалык негиздерди меджождордо жана медфакультеттерде табигый билим берүүдө дарыгерлик өнөргө багыт көрсөтүп, өзгөчө басым жасоо удулунан алып карап, ал билимдерди, тиешелүү дисциплиналардын материалдарынын мазмунун студенттер терең жана туруктуу (бекем) өздөштүрө алуусу үчүн, психологиялык-дидактикалык мүмкүндүктөрдү жана шарттарды тарамдап, бутактап тескөө максатка ылайык келет.

Жогоруда каралган негиздердин өз табиятына гана тиешелүүсүн тактап, тандап алып, ар бир жаш адам, албетте мугалимдердин, ата-энесинин, барк-парасаттуу ага-туугандарынын, өзү кумир тутуп алган инсандардын, керек болсо атайын адистердин жардамы менен табият ага энчилеген интеллектуалдык, биологиялык, эмоционалдык, психологиялык потенциал-

дарды тартуулаганын накта иликтеп, билип алып, өмүрүнө өзөк болуп берүүчү, болочок турмушунун түркүгү саналчу кесибин тандаганы абзел. Акылы жетик, ден соолугу чымыр дейли, бирок табити тартпай, каалоосу жок болсо, ал кесипке барбай койгону оң!

Акылы жетик, интеллектуалдык потенциалы жогору, ден соолугу чың, чымыр – биологиялык потенциалы жетиштүү, жигердүүлүгү, дилгирлиги өргө тарткан – эмоционалдык жөндөмү бар, айлана чөйрөгө, коомдогу болгон өзгөрүүлөргө түз жана даана көз карашта назар салып, туура, адилет мамиле жасаса, анда өз ордун адашпай таба билүүгө ийкемдүү – психологитялык оң потенциалдуу жаш муундан келечекте мыкты адис, кайталангыс, өз алдынча, өзүнүн уңгулуктуу ою бар инсан болууга зарыл педагогикалык да, психологиялык да шарттар-тирүүчүлүктүн учугун улаган жашоо нугунда ушундай чечмеленет.

Жаш адамдын алдына көп кырдуу тандоо сырлары, жашоо даңгырында такталган тогуз жолдун тоому сыңары байма-бай жана буйта бербей кездешет. Келечекке карай өсүүчү муунга жашоонун даңгыр жолунда кездешүүчү үч мерчемдүү учурда: кесип тандоодо; турактуу жашоочу жерин тандоодо; өмүрлүк жарын тандоодо адашууга да, калпыс басууга да эч бир мүмкүндүк бербей, андай калпыстыкты болтурбай коюуга бардык аракеттерибизди жумшообуз зарыл. Себеби, бул учурларда кетирилген каталар, калпыстыктар адамдын жашоосун жалынсыз, турмушун супсак кылып, өзүн-өзү тааныбай, өз ордун таба албай, өксүктө, жашоосу толук кандуу болбогонуна өкүнүү менен жашоо сапарын, кылдырата улай, дүйнөдөн армандуу, ардуу өтө-өр..., тилекке каршы.

Кесип тандоонун негизги психологиялык-педагогикалык шарттарын жогоруда караштырдык. Жашаган жери менен адамдын биологиялык индивид катары денеси сырткы айлана-чөйрөгө болгон ылым санашкан эмес, төгөрөгү төп келишкен мамилеси зарыл. Бул жерде астрономия жана география илимдеринин мыйзам ченемдүүлүктөрүнө таянып, тыкыр назар салуу туура болот. Ден соолукка терс таасир берген жерден “көчө качып” жашоо керек.

Толук кандуу үй-бүлөдө тарбия-таалим алган, тектүү ата-журтун тааныган, каадалуу кайын-журт күткөн адам өзүнө ажайып жашоого шарт түзөт. Бул тандоону-ниети таза, руханий байлыгын көбөйтүүгө, толумдуу инсан болууга далалат болгон жаш муундун дилгирлиги, жүрөгү гана чече алуучу маселе. Калган бардык себептер, шарттар, аргументтер Өмүр дайрасында суу кече албай калышат. Бул маселеде жүрөк, демек улуу сезим, катышпаган чечимдердин каталыктары көп болот.

Биздин Азияда, андан да тарыта, чукулунан караганда, кыргыз менталитети өмүрлүк теңинин теги-жайына, сөөк тазалыгына, руху бийиктигине маани берген жол-жосунду ыйык тутат эмеспи. Бул жерде Совет доорунда көпчүлүк орусташып кеткен жердештерибиздин көйгөйү ат көтөргүс экени, ”боору катып”, мерестикке баш уруп калганы, дээрлик кылымга тете тарых барыгыбызга ала көлөкө түшүрүп, элдин ”элдигине”, журттун түптүүлүгүнө доо кетип, залалын тийгизип, запкы жүктөгөнү, манкуртукка багыт алганы талашсыз.

Кыргыздын Нострадамусу Калыгул олуя ХҮП кылымда эле божомолдоп койгон “...Баласынан атасы карыз күтпөс, кыздарынан энеси намыс күтпөс” учур каптап келип, эгемендик эл энчисине тийгенде, батыш, чыгыш, түндүк, түштүк элдерде үй-бүлө институтунун артыкчылыгы эми-эми гана алдыга чыгарылып, расмий секилерде да, саясатчылардын талкуу, талаштарында да, ал эми жалпы карапайым коомчулукта болсо, бул -дүйнө-түркүк маселе актуал болуп, күн тартибин ээлеп турат.

Педагогика мейкиндигине зордоп, батыл киргизилип жаткан “Норвегия талабы” - анын түпкү маңызы: өспүрүмдөрдүн биологиялык ата-энесин жерип, каймана эркиндикке умтулуу, чырпыктайынан өздүк Менине басым жасалып, Эгосун күчтөндүрүү, биздин Азиялык тарбия ааламына туура келбейт. Себеби, биз тамырыбызда эле, түпкүлүгүбүздө эле Эгемен элбиз, улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо вазийпасы, нукура чыгыштык руханий баалуулуктар биздин каныбыз менен кошо жаралган!

Алдыбызда келген жаш муун - 1-курстун студенттери ушул күнгө чейин кайсы бир деңгээлде дүйнөгө болгон өзүн-өзү таануунун ыкмаларынан өз жан-дилине жакынын таңдап, ошол ыкма менен билимди да дүйнөнү да өздөштүрүү, өнүктүрүү жолун баштаса, ийгилиги арымдуу болот. Өзүн өзү билүүгө киришүүнүн жана дүйнөнү таануунун ачкычы, аны андап түшүнүүнүн, ал дүйнөдө өз ордун таба билүүнүн илим тармактары менен берилген жөнөкөй ыкмаларын келтирсек, алар биздин оюбузча, төмөнкүлөр:

1. Филологиялык ыкма - сөз менен, аңгемелешүү менен, тексттер аркылуу.
2. Арифметикалык ыкмасы - сандар менен, санарип түшүнүгү менен.
3. Геометриялык (географиялык десе да болот) ыкма -ээлеген, жайгашкан орду сүрөттөрү, же чиймелери менен.
4. Физикалык ыкма - негизинен эксперимент жолу, өз колу менен жасап, ”мээ жоорута” ойлонуп, көзү менен көрүп, байкоо, назар салуу, иш-аракети менен туюнуу ыкмалары.
5. Алгебралык (аналитикалык) ыкма - логикалык-математикалык туюнуу менен, туюнтмалар жана теңдемелердин жардамында анализдөө.
6. Философиялык ыкма-жалпылап жыйынтыктап, корутунду чыгара билүү ыкмасы.

Ар бир адамдын ушул кезге чейинки топтогон тажрыйбасына таянып, өз дарамет-даргөйүнө жараша, өз жан-дилине жакын “өзү таптаган, же ага сылап-сыйпап, ага гана ыйгайлата таптап беришкен жоргосу” (“любимый конек” деп коюшат го) болот. Ким болбосун, адегенде өз жоргосуна мингени, андан соң, ”ашууда ат алмашпай жүргөнү” анын ийгилигинин арымын арбытат.

Кандай гана аспектен каралбасын: глобал маселени чечүү болобу, же чакан бир окуу темасы, же бир предметтик түшүнүк болобу, ушул ыкмаларга кайрылуу, көп жылдык жождордогу педагогдук тажрыйбабызга таяна, жыйынтык чыгарып, айта алабыз, - алар ийгиликтин бир шылдыр булагы болуп бере алат. Бирок, дагы баса көрсөтө кетели, ар-ар ким “өз жоргосун жүгөндөп”, өз басыгынан баштаганы абзел, ошол багыт иштиктүү жолго түшүрөт.

Мисалы, анатомия сабагынан конкрет маселе караштыралы.

Темасы: “Мээнин түзүлүшү жана иштөөсү” жөнүндө сабактын жүрүшүндө дейли, бир студент чечендик менен мээ жөнүндө, анын түзүлүшү, өнүгүү тарыхы, биринчи ачып, изилдеген авторлору тууралуу өз сөзү менен саймедирете окуп, айтып, өздөштүрүп, анан кийинки ыкмаларына, айталы, сүрөткө назар салат. Бул - филолог”студент.

Экинчи студент анын сүрөтүн көрүп, чийип алып, кийинки өздөштүрүү ыкмаларына өтөт (“геометр, же географ” дейли аны). Үчүнчү студент көлөмү, салмагы, сандык маанилери, канча клеткалардан -нейрондордон, канча бөлүктөн турарын биринчи кезекте билгиси келет (ал-“математик”, же “логистик”).

Төртүнчү студентке анын макетин, үлгүсүн көрүп, кармалап, сылап, сыйпалап, салмактап көрүп, анан кийинки ыкмаларына назар түшүрө баштайт (“физик - экспериментатор”).

Бешинчи студент болсо талкуу, талдоо ыкмасынан киришип, анализ, синтез жолу менен, теңдеп, түздөп, анан гана материалдын маңызын түшүнө баштайт (“налитик”, же “прагматик”).

Алтынчысы – “ойчул-философ” дейли. Ага биринчи кезекте мээ эмнеге керек, аны кантип өөрчүтүп, кайсы багытта, кандайча пайдаланса болооруна кызыгат да, андан соң гана мээнин касиеттерине, табиятына үнүлө баштайт.

Биздин оюбузча, бул таанып-билүү ыкмалары жөнөкөйдөн татаалына карай каралып, андан соң жалпылоо, жыйынтык чыгара билүү менен аяктап, бүтүмдөлөт. Бул ыкмалар тутуму-универсал, бардык илимдерге, аларды окутуучу дисциплиналарга тең орток боло алышат, гуманитардык алкактан башталып, табигый илимий аймакка өтүп, топтолуп, ирилешип, кайра гуманитар мейкиндигин ээлейт. Ушул тутумду алгы колдоно билип, окуучу, же изилдөөчү каралып жаткан нерсени, же кубулушту түшүнүп, аларды андап, алардын ди-

намикасын көрө билип, алар жөнүндө толук билимди алып, илимий чечмелеп бере жүрүү жөндөмүн өнүктүрө алат.

Баса белгилеп, кайра кайталап, эстетте кетчү жагдай - ар ким өз колундагы ачкычы менен, көңүлүнө төп, жүрөгүнө жакын турган ыкма менен өзүн өзү таануу, дүйнө менен теренирээк, тегиз таанышуу, аны менен тыгыз алакада болуу процессин баштаса, ал ийгилик өрөөнүнө эртелеп тушугат.

Пайдаланылган адабияттар

1. Мамбетакунов Э. О философском и педагогическом наследии Ж. Руми (Этнопедагогика и этнопсихология (Улуттук таалим-тарбия). Илимий-адистемелик басылманын III жыйнагы. – Алматы, Абай атындагы Каз. УПУ, 1997. – 48-49 бб.
2. Мамбетакунов Э. Табият, билим жана мезгил. Ж. Баласагын атындагы КУУ, Бишкек, 2012. -180 б.
3. Абдыбалиева К. Этнопедагогика жана элибиздин эртеңине ой сереп. К. Карасаев атындагы БГУ, “Тил жана маданияттын баалуулугунун азыркы учурдагы концепциясы” аттуу эл аралык илим. конф., Вестник БГУ, № 3, Бишкек, 2016.– 102-104 бб.
4. Абдыбалиева К. САК – новое интегрированное педагогическое понятие. Журнал «Российская наука в современном мире», XV Междунар. науч-прак. конф., сб.ст., М. – 2018. - С. 108-111.

УДК 663.64:005.6(470.620)

ХИМИЯ ПРЕДМЕТИН ОКУТУУДА МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЖАНА ДОЛБООР УСУЛУН КОЛДОНУУ

Адышева А.А.¹

¹Борбор Азиялык эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Билим берүүдө окутуунун заманбап технологияларын колдонуу окутуучунун кесиптик чеберчилигин жогорулатуу менен окуучуларга терең билим алууга өбөлгө түзөт. Заманбап технологияларды жигердүү колдонуу билим берүү сапатын жогорулатууга жардам берет. Педагогикалык технология бул окутуунун закон ченемдүүлүктөрүнүн, принциптеринин, мазмунунун, максаттарынын методдорунун жана уюштуруу формаларынын жыйындысы. Бул макалада билим берүү жана таанып билүүнү жакшыртуу маселелеринде кээ бир инновациялык окутуу технологиялары каралды.

Ачкыч сөздөр: окутуучу, инновациялык методдор, окутуунун технологиялары, старттык эксперимент, долбоор методу, мээге чабуул ыкмасы, интерактивдүү методдор, көйгөйлүү окутуу технологиялары, топтук талкуу.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ПРОЕКТНОГО МЕТОДА В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ

Адышева А.А.¹

¹Центрально Азиатский международный медицинский университет,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Использование современных технологий обучения в образовании позволяет учащимся получать глубокие знания, повышая профессиональное мастерство преподавателя. Активное использование современных технологий способствует повышению качества образования. Педагогическая технология-это совокупность закономерностей, принципов, содержания, целей, методов и организационных форм обучения. В этой статье рассматриваются некоторые инновационные технологии обучения для улучшения образования и когнитивных функций.

Ключевые слова: учитель, инновационные методы, технологии обучения, эксперимент при запуске, метод проекта, метод мозгового штурма, интерактивные методы, технологии адаптивного обучения, групповое обсуждение.

APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES AND PROJECT METHOD IN TEACHING CHEMISTRY

Adysheva A.A.¹

¹Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The use of modern teaching technologies in education allows students to gain in-depth knowledge, improving the professional skills of the teacher. The active use of modern technologies contributes to improving the quality of education. Pedagogical technology is a set of laws, principles, content, goals, methods and organizational forms of learning. This article discusses some innovative learning technologies to improve education and cognitive functions.

Keywords: teacher, innovative methods, learning technologies, experiment at launch, project method, brainstorming method, interactive methods, adaptive learning technologies, group discussion.

Билим – элдин руханиятынын, маданиятынын, коомдук интеллектуалдык жана чыгырмачылык күчтөрүнүн кайра жаралышынын эң маанилүү фактору, ийгиликтин ачкычы. Бүгүнкү күндөгү билим берүүдөгү негизги максат окуучуларды комплекстүү, ар тараптуу өнүктүрүүгө багытталган. Сабакты окутуунун натыйжалуулугу окутуу методдору аркылуу камсыз кылынат.

Окутуучунун аракети сабакка максат коюудан башталат, ал студенттер менен биргелешип койгон максатына жетүүгө аракет жасайт. Даана коюлган максат сабактын жүрүшүн үзүнө баш ийдирет. Окутуу технологиясын тандоо жеке инсандын касиетине, студент менен окутуучунун кызматташуусуна жана алардын жөндөмдүүлүгүнө жараша болот. Окутуунун технологияларынын баарын колдоно албайбыз, окуу -тарбия процессин ишке ашыруу үчүн окутуучу жаны технологиялардын көбүн билүү керек жана аларды ишке ашырууга киришүү абзел.

Ар кандай методду колдонуу менен окутуу, үйрөтүү жана окуп үйрөнүү методдору студент тарабынан тандалат. Азыркы учурда билим берүү чөйрөсөндө учурга шайкеш жаңы методдорду жайылтуу иштери улантылууда. Химияны окутуунун колдонулуп жаткан методдорун классификациялай турган болсок, аларды эки чоң топко бөлүүгө болот: салттуу жана инновациялык. Албетте, билим берүүдө окутуунун салттуу ыкмалары басымдуулук кылат: түшүндүрүү-иллюстративдик жана контролдоо-баалоо, бул студенттердин кабыл алуусу үчүн маалыматты берүүнү жана билимди көзөмөлдөөнү камтыйт. Бул ыкмалардын олуттуу кемчилиги - бул үйрөнүүгө жана жаттап алууга тийиш болгон «даяр» маалыматты берүү (жана дайыма эле студенттер үчүн кызыктуу формада эмес). Бул учурда студенттер билимдин «керектөөчүсү» болуп калышат, алар өздөрүнүн акыл-эс жөндөмдүүлүктөрүн колдонушпайт: маалыматты талдоо жана системалаштыруу, жаңы идеяларды алдыга коюу.

Химия сабагында студент ийгиликтүү билим алуусу биринчилерден болуп окуу материалдарын салыштырууну, себеп-натыйжаларды таба билүүсү, аналитикалык ойду калыптандыруусу зарыл экендигинде. Химия окутуучусу студенттердин психологиялык абалын концентрациялап, көңүлүн топтоп химиялык объектилерге буруусу зарыл. Акыркы жылдары окутуунун интерактивдүү усулдары мугалимдердин кызыгуусун арттырып, алар тарабынан кеңири пайдаланылууда. Ошону менен бирге студенттерге билим берүүдөгү мугалимдин ролу да өзгөрүүдө.

Химияны окутуунун инновациялык методдорун жакшыртуунун негизги маселелеринин бири - бул химия сабагында студенттерге мазмунду жеткиликтүү билим берүү максатында педагогикалык технологиянын айрым элементтерин пайдаланууну талап кылгандыгында.

“Интерактив”сөзү “Inter”өз ара жана “act” кызматташуу деген англис сөзүнөн алынган жана өз ара кызматташуу дегенди түшүндүрөт. Бул термин педагогикада ХХ кылымдын 80-жылдары пайда болгон. Советтик педагогикада ал “Кызматташтык педагогикасы” деп аталган советтик мектептин алдыңкы тажрыйбаларын; -орус психология-педагогикалык илимдин жана практиканын жетишкендиктерин -чет элдик психология педагогикалык илимдин жана практиканын жетишкендиктерин бириктирип, 80-жылдардагы алдыңкы мугалимдер тарабынан берилген.

Интерактивдүү усулдарды пайдалануу, студенттердин туруктуу активдүүлүгүн камсыз кылат. Ошондой эле алдыга коюлган максатка жетүү үчүн өз ара кызматташууга өтүшөт. Психологдордун изилдөөлөрү көрсөткөндөй команданын же топтун ички иш-аракеттери, алардын мүчөлөрүнүн бири-биринен үйрөнүүсүнө шарт түзөт. Топто иштөө жана жалпы ишмердикке өз салымын кошуу билгичтиктери, окуучулардын демократиялык, лидерлик көндүмдөрүн өнүктүрөт. Аткарып жаткан иштери үчүн жоопкерчиликти өздөрүнө ала билүүгө үйрөтөт. Студенттердин предметти өздөштүрүп түшүнүүсүн жакшыртат. Теориялык билимден практикага өтүүсүн жеңилдетет.

Окутуу технологиясын профессор Э.Мамбетакунов турмуштук, өндүрүштүк мисалдын негизинде эң жөнөкөй түшүндүрмөсүн берген. Анда, «Технология»- термини бул кандайдыр бир нерсенин касиетин, формасын, абалын өзгөртүү, кайра иштетүү, андан башка нерсе даярдоонун жолдору деген маанини түшүндүрөрүн билдирген. Технология (грек сөзүнөн техно-искусство, жана логия- илими) – материалдарды алуу, иштетүү ыкмалары жана ыкмаларынын жыйындысы. Билим берүү технологиялары – коюлган максаттарга ылайык билимди, көндүмдөрдү жана мамилелерди куруу, калыптандыруу жана контролдоо боюнча операциялардын жыйындысы.

Химия сабагында окуучу ийгиликтүү билим алуусу биринчилерден болуп окуу материалдарын салыштырууну, себеп-натыйжаларды таба билүүсү, аналитикалык ойду калыптандыруусу зарыл экендигинде. Химия окутуучусу студенттердин психологиялык абалын концентрациялап, көңүлүн топтоп химиялык объектилерге буруусу зарыл. Химияны окутууда студенттердин көңүл буруусун ийгиликтүү өнүктүрүү үчүн, ар кандай усулдарды колдонуу керек. Мугалим окутуунун бардык кырдаалында студентти байкагычтыкка жана ойлонуп жооп бергенге үйрөтүү керек.

Химия сабагын окутуунун өзөгүндө инновациялык технологияларды айкалыштыруу системасын колдонуу маанилүү. Инновациялык методдорго келсек, алар формалары боюнча да, тарбиялык таасири боюнча да ар түрдүү. Алардын айрымдарына токтоло кетели.

Интерактивдүү методдор – окуу процессинде колдонула турган инновациялык методдордун эң чоң топторунун бири. Аларга: проблемалык окутуу технологиясы, старттык эксперимент методу, интегративдик окутуу технологиялары, топтук дискуссия, мээ чабуулу, долбоор методу, ж.б.

Бул технологиялардын бардыгы студенттердин таанып билүү активдүүлүгүн жогорулатуу процессин тездетүүгө мүмкүндүк берет. Интерактивдүү методдор таанып-билүү ишаракетин уюштуруунун өзгөчө формасы катары студенттердин концептуалдык жөндөмдөрүн, чыгармачылыгын өнүктүрүү, маданияттар диалогу актуалдуу болгон окутуучу менен студенттердин өз ара аракеттенүү ыкмасы болуп саналат.

Ар бир студенттин жеке жөндөмдүүлүктөрүн жана ийкемдүүлүгүн эске алуу менен чыгармачылык дараметин жогорулатууга, өз алдынча иш аракетте өзүн көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк болушу керек. Ошондуктан чыгармачылык иш үчүн ар түрдүү темаларды жана формаларды сунуштоого болот. Булар отчет, эссе, плакат даярдоо сыяктуу тапшырмалар (жеке жана топтук) болушу мумкун. Студенттер өз алдынча иштешет же 4-5 адамдан турган чыгармачылык топторду түзүшөт.

Мындай топтордо иш окуучулар арасында бөлүштүрүлөт. Мисалы, мындай чыгармачылык топтун бир мүчөсү иштин абстрактуу бөлүгүн алса, экинчиси бул тема боюнча компьютердик презентация жасайт.

Проблемалык окутуу - студенттердин активдүүлүгүн активдештирүүнүн кенири таралган ыкмаларынын бири лекция учурунда проблемалык маселе коюу. Бул суроолорду, суроолордун системасын, таблицаларды, диаграммаларды, сүрөттөр жана схемалар ж. б. Көйгөйдү чечүүнүн үстүүндө иштөө кээде чечимдин өзүнөн да баалуураак жана көйгөйлүү кырдаал пайда болгондо ийгиликтүү болот б.а. студент маслени чечүүгө акыл -эс ишмердүүлүгүн багыттаган интеллектуалдык кыйынчылыкты башынан өткөрөт.

Проблемалык окутууда окутуучу жаны окуу материалдардын татаал жерлерин түшүндүрүп айтып берет да, калгандарын студенттер тарабынан өздөштүрүлүүсү талап кылынат. Бул учурда проблемалык кырдаал түзүлөт, жекече тапшырмалар аткарылат, суроолорго жооп берилет. Студенттер өздөрө байкаган фактылар жөнүндө ой жүгүртүшөт, аларды өз ара салыштырат, тиешелүү корутунду жасашып, жеке пикирлерин айтышат. Мугалим маселе коюп, аны өзү чечет, лекциянын материалын сунуштайт. Ал эми мугалимдер сыртынан

пассивдүү көрүнөт, бирок ичинде түшүнүү, кабыл алуу, жаттоо процесстери интенсивдүү түрдө жүрүшү мүмкүн. Проблемалык окутуу химиянын бүтүндөй курсун камтыйт.

Ар бир сабак кыйын болушу мүмкүн. Окутуучу көйгөй жаратат жана аны чечүүгө студенттерди алып келет. Ошондуктан, мисалы органикалык заттардын түзүлүшүн изилдөөдө студенттерге өз алдынча маселени чечүү жөнөкөй, кош байланыштардын, функционалдык топтордун болушу органикалык заттардын химиялык касиеттерине кандай таасир этет. Студенттерге органикалык заттардын химиялык касиеттерин алдын ала айтуу жана мүмкүн болсо реакция тендемелерин жазуу сунушталат. Суроо берүү дайыма эле көйгөйлүү кырдаалга алып келбейт алар студенттер үчүн кызык болбосо же студенттин билим денгээли төмөн болсо, же тескерисинче болсо ал тез эле чечим табат жана ой жүгүртүүнүн андан аркы жүрүшүнө кызыкпайт.

Топтук талкуу студенттер менен иштөөдө негизги, көмөкчү интерактивдүү ыкма болуп саналат. Бул метод негизги болуп калат, анткени ал биринчи кезекте окутуунун стихиялуу, структураланбаган мүнөзүн, окутуучунун жүрүм-турумунун багытсыздыгын болжолдойт. Талкуу төмөнкүлөргө мүмкүндүк берет: өз позицияңызды тактоого; ар кандай маселе боюнча көз караштардын ар түрдүүлүгүн аныктоо жана аларды алмашуунун натыйжасында предметти ар тараптуу кароого алып келет; импровизациялоо, алдын ала айтылгандан тышкары иш-аракет кылуу, белгисиздикке сабырдуулукту өнүктүрөт, өз ара колдоо атмосферасын түзүүгө өбөлгө түзөт ж.б. Топтук талкуу эркин жана ыңгайлуу атмосферада химиянын изилденген бөлүгүндөгү түшүнүктөрдүн аныктамасын талкуулоого мүмкүнчүлүк берет; химиялык элементтердин белгилерин айтып берүү; химиялык процесстерди мүнөздөө жана салыштыруу; химиялык каталарды сүрөттөп берүү; химиялык процесстерге байланыштуу бирикмелерди сунуш кылат. Ошентип, топтук талкуу студенттердин семантикалык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө салым кошо алат.

Мээге чабуул ыкмасы- белгилүү бир тема боюнча тез арада ой жүгүртүү, бүтүм чыгаруу жана пикир жаратуу максатында колдонулуучу бул ыкма окутуучунун башкаруусунда ишке ашырылат. Катмышуучуларга маселенин төркүнү кабарланат. Аларга кыска аралыкта өздөрүнө тааныш болгон көз караштарын тактап, айтып берүү жагы билдирилет. Ар бир студенттин көз караштары айтылып, окутуучу тарабынан катталат же доскага жазылат. Катталган көз караштар талкууга алынат да, негизги көз карашка жетүү үчүн аракет жасалат.

Мисалы, химиялык түшүнүктөрдүн жана элементтердин ар кандай классификациясынын негиздерин аныктоого багытталган мээ чабуулунун натыйжасында; химия боюнча материалды структуралаштыруу ж.б. мектеп окуучуларынын категориялык жөндөмдөрүн өнүктүрөт, топтук чечимди кабыл алуунун эффективдүүлүгүн түшүнөт, идеяларды жаратуу процессинде алардын ролун түшүнөт.

Старттык эксперимент методун германиялык педагог, психолог окумуштуу Юрген Шехер сунуштаган жана көпчүлүктүн колдоосуна татыган. Бул метод көбүнчө табигый илимдерге багытталган. Азыркы учурда өлкөбүздүн баардык аймактарында бул ыкма окутуучулардын арасында колдонулуп жатат, бирок бардык эле сабакка колдонулбайт. Старттык эксперимент методун колдонууда окутуучу студенттерге түшүндүрмө бербей туруп, темага байланыштуу эксперимент жасап көрсөтөт. Окуучулар байкагандарын жазып алып, анын тууралыгын өздөрү экспериментти кайтадан кайталап жасап, байкоолорун тастыкташат, өз алдынча ой жүгүртүп, суроо түзүшөт, суроолордун негизинде гипотеза (болжомол) чыгарышат.

Гипотезанын түзүлүшүнө негиз болгон түйүндүү түшүнүктөрдү-(изилденүүчү параметрлерди) аныкташат. Ал эми старттык эксперименттеги параметрлердин тууралыгын верификациялык (тактоочу) эксперимент аркылуу тайпага бөлүнүшүп текшерилет. Ар бир тайпадагы студенттер аткарган иштери боюнча презентация жасашып, ойлорун бөлүшүп, жыйынтык чыгарышат б.а. концепция түзүшөт.

Химия эксперименталдык илим болгондуктан, аны окутуу процессинде «Старттык эксперимент» методун колдонуу ыңгайлуу да, натыйжалуу да боло алат.

Анткени, студенттер үчүн туура тандалып алынган старттык эксперимент байкоого, өз алдынча ой жүгүртүп, гипотеза (божомол) түзүүгө, гипотезаны тастыктоого, жыйынтык чыгара билүүгө, аны турмушунда колдоно билүүгө үйрөтөт.

Старттык эксперимент ыкмасы студенттердин сабакка активдүү катышуусун жана мотивациялык кызыгуусун камсыз кылуунун бир шарты деп айтсак болот. Ошондой эле студент менен окутуучунун педагогикалык кызматташуусун, студенттердин информациялык, коммуникативтик компетенттүүлүгүн калыптандырууга өбөлгө түзүү менен, өз алдынча проблеманы коё билүү жана аны чече билүү компетенттүүлүгүнүн калыптанышына багыттайт. Старттык эксперимент методун колдонуу менен бир теманын мисалында сабактын жүрүшүнүн планын карап көрөлү.

Сабактын темасы: Туздардын гидролизи

Сабактын максаты: Студенттерге туздардын гидролизи жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандыруу, эксперимент түрүндө туздардын чөйрөсүн аныктап, далилдеп жыйынтык чыгаруу.

Сабактын милдеттери:

1. Студенттердин алган билимди колдоно билүүсүн, химиялык эксперимент жүргүзүүнүн көндүмдөрүн бекемдөө.

2. Ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, тажрыйбадан алынган байкоолордон логикалык жыйынтык чыгара билүүсү.

3. Биринчи этапта туздун гидролиз реакциялары үчүн иондук теңдемелерди жазууну үйрөтүү.

4. Гидролиздин жаратылыштагы жана адам жашоосундагы практикалык мааниси жөнүндө түшүнүктү калыптандыруу.

Жабдуулар:

1. Реагенттер: натрий хлориди, натрий карбонаты, жез хлориди, натрий гидроксиди, туз кислотасы.

2. Индикаторлор-лакмус, фенолфталеин, пробиркалар

Сабактын жүрүшү:

Муз жаргыч: видео көрсөтүү суроо - жооп

1. Мотивация - “Нандын курамы” боюнча видео көрсөтүлөт, студент менен окуучулардын ортосунда дискусия жүрөт, студенттер гипотезаларды да айтышат. “Нандын ооз коңдөйүндө эмнеге ширин болушун талкуулашат. Студенттер нандын курамы негизинен крахмалдан турары, бирок ал таттуу эместигин айтышат. Бирок бир аз чайнагандан кийин ширин даам болорун айтышат. Анын себеби ооздогу шилекейдеги ферменттин жардамы аркылуу глюкозага айланышын айтышат. Крахмалды глюкозага айландырган экинчи зат суу экендигине токтолушат (грек тилинде гидро-суу, лизис -ажыроо дегенди билдирет). Демек гидролизсуунун таасири менен заттардын ажырашы деген аныктаманы айтышат (жыйынтык сөздөрдү дептерге жазып барышат).

I. Билимди кайталоо

1. Электролиттер жана электролиттер эместер.

2. Күчтүү жана алсыз электролиттер.

3. Ар кандай чөйрөлөрдө индикаторлордун иштеши.

4. Эксперимент жана корутунду эксперименттер.

5. Реакция теңдемелери аркылуу далилдөө.

6. Туздардын гидролизинин аныктамасы.

7. Гидролиздин мааниси.

8. Тапшырма.

Фронталдык сурамжылоо суроо – жооп түрүндө жүргүзүлөт:

1. Кандай заттар электролиттер жана электролиттер эместер деп аталат? 2. Электролиттик диссоциация теориясынын негизинде кислоталар жана негиздер деген эмне? 3. Сиз кандай туздарды билесинер? Туздардын эригичтиги таблицасынан алардын эрүүчү туздардын аттары боюнча кайталашат. 4. Ар кандай чөйрөдө индикаторлордун түстөрүнүн боелушун эксперимент жасап көрүшөт. 5. Күчтүү кислоталар, күчүү негиздер жана алсыз кислоталар, алсыз негиздерди топторго бөлүп таблицкага жазышат.

<i>Күчтүү кислоталар</i>	<i>Алсыз кислоталар</i>	<i>Күчтүү негиздер</i>	<i>Алсыз негиздер</i>
HCl	H ₂ CO ₃	NaOH	NH ₄ OH
H ₂ SO ₄	H ₂ S	KOH	Fe(OH) ₃
HNO ₃	HCN	Ca(OH) ₂	Cu(OH) ₂
H ₂ SeO ₃	HClO	Ba(OH) ₂	
HBr	H ₃ PO ₃	LiOH	
HClO ₄	H ₂ SiO ₃		
HClO ₃	H ₂ SO ₃		

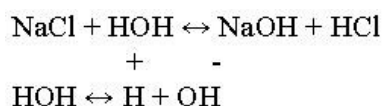
Презентация - окутуучу сабактын башталышында пробиркаларга куюлган NaOH, Na₂CO₃, NaCl эритмелерине фенолфталеинди куюп, кандай өзгөрүү болгондугун студенттер менен биргеликте байкашат. Алар натрийдин гидроксиде күлгүн туз пайда болду, демек чөйрө щелочтуу экендиги айтылат. Ал эми натрийдин карбонатында жана натрийдин хлоридинде фенолфталеиндин түсүнүн өзгөрбөгөндүгүн байкашат. Студенттер үч майда тайпага бөлүнүшүп, ар түрдүү туздарга эксперимент жүргүзүшөт, өзгөрүүлөрдү байкашып, туздардын эритмелеринин чөйрөсүн аныкташат.

1. Күчтүү негиз менен күчтүү кислотадан пайда болгон туз

Мындай туздарга мисал келтиргиле? Адегенде экспериментти окутуучу жасайт, андан кийин студенттер жасап жасап тастыкташат. Ар бир өзгөрүүнү, байкоолорду дептерге жазып барышат (техникалык коопсудук эрежелерди сактоо эскертилет). Жасаган реакциянын тендемелерин доскага жазышат.

NaCl - күчтүү негиз NaOH жана күчтүү кислота HCl тарабынан түзүлгөн туз.

1. Эксперимент: Туз эритмесине индикатор, лакмус кошулат. Кызгылт көк түс пайда болду. Студенттер чөйрөнүн реакциясы нейтралдуу деген жыйынтыкка келип, күчтүү негиз менен күчтүү кислотадан пайда болгон туз гидролизге дуушарланбайт жана чөйрө нейтралдуу реакцияга ээ деген тыянакты жазышат. Реакциянын тендемесин жазып далилдешет.

Аш тузун практикалык колдонуудагы ойлорун айтышат, демек аш тузун тамакка кошкон кезде чөйрө нейтралдуу экендигин тастыкташат. Медицинада гидролизге учурабаган туздар NaCl, MgSO₄, CaCl₂ туздары кеңири колдонулат, ал эми сууда гидролизденген туздар колдонулбагандыгын окутуучу тарабынан айтылат.

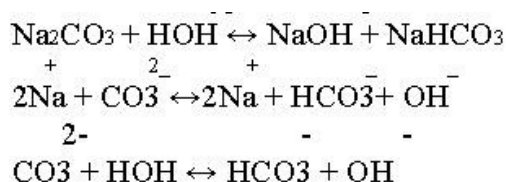
2. Күчтүү негиз менен алсыз кислотадан пайда болгон туз. Аниондук гидролиз.

Na₂CO₃ – күчтүү негиз NaOH жана алсыз кислота H₂CO₃ тарабынан түзүлгөн туз.

2. Эксперимент: эки пробирка алынып, биринчисине натрий гидроксидинин эритмеси куюлат, экинчисине натрий карбонатынын эритмеси куюлуп, аларга фенолфталеин кошулат.

Студенттер кочкул кызыл түскө боелгонун байкап, чөйрөнүн реакциясы щелочтуу жана эки пробиркада тең түстөрдүн интенсивдүүлүгү бирдей деген жыйынтыкка келишет. Демек натрий карбонат тузу күчтүү негизден пайда болгондуктан, чөйрө щелочтуу экендигин айтышат.

Реакция теңдемеси:

Ошондуктан, сода күнүмдүк жашоодо абдан пайдалуу. Окуучулар менен бирдикте эмнеге соданы сууга эриткенде фенолфталеин күлгүн түс болорун гипотезаларды айтып, жыйынтыгында ал туз күчтүү негизден пайда болгондуран чөйрөдө гидроксил иондору көп болгондуктан чөйрө щелочтуу болорун далилдешти.

Гидроксид иондорунун ашыкча болушу тузга чөйрөнүн щелочтук реакциясын берет, ошондуктан лакмус көк түскө, ал эми фенолфталеин кочкул кызылга айланат.

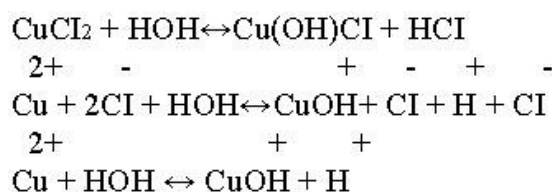
3. Алсыз негиз менен күчтүү кислотадан пайда болгон туз, катиондук гидролиз.

CuCl_2 – күчтүү кислота HCl жана алсыз негиз $\text{Cu}(\text{OH})_2$ тарабынан түзүлгөн туз.

3. Эксперимент: эки пробирка алынат, ага туз кислотасы жана жез хлоридинин эритмелери куюлат. Эки пробиркага тең индикатор - лакмус кошуп, кызыл түстү байкайбыз. Боёлушу интенсивдүүлүгү болжол менен бирдей.

CuCl_2 -жездин хлориди күчтүү кислотадан жана алсыз негизден пайда болгондуктан гидролизге дуушар болгондо кислота күчтүү болгондуктан эритмеде суутек иондору көп болуп чөйрө кычкыл болот. Ошондуктан кычкыл чөйрөдө лакмус кызыл түстү берет. Бул процесс ти студенттер реакциянын теңдемесин жазып далилдешет.

Реакция теңдемеси:

Суутек иондорунун ашыкча болушу туздун эритмесинде кычкыл чөйрөнү берет, ошондуктан лакмус кызылга айланат.

Эксперименттерди жасап бүткөндөн соң ар бир топ өздөрүнө берилген эксперименттердин жыйынтыгын чыгарышат жана реакциянын теңдемелерин жазып, алынган кайсы чөйрөгө таандык экендигин далилдешет. Топтун презентацияларын окутуучу студенттер менен чогуу угуп, суроо-жооп менен талкуулашат. Акырында студенттер гидролиз деген эмне экендигине аныктама беришет. Андан кийин окутуучу гидролиз процесси, анын шарттары жана гидролиздин мааниси жөнүндө кеңири түшүнүк берет.

Гидролиз –туздардын эритмелериндеги иондордун суу менен өз ара аракеттенүүсү, ал кислоталуу же щелочтук чөйрөнүн пайда болушуна алып келет, бирок чөкмө же газдын пайда болушу менен коштолбойт.

Гидролиз процесси эки этаптан турат:

1. Эритмедеги туздун диссоциацияланышы кайталанбас реакция.

2. Туздун иш жүзүндөгү гидролизи – бул кайталануучу реакция.

Гидролиз үчүн шарттар:

- а) Суунун болушу.
- б) Реакция биринчи стадиядан гана өтөт.
- в) Реакция кайталанма.

Жыйынтык: Гидролиз – бул туздардын суу менен өз ара аракеттенүүсү, туздун кээ бир иондору суунун кээ бир иондору менен биригишет, натыйжада чөйрө өзгөрүлөт. Туздун түрүнө жараша индикаторлор түрдүү түскө боелот.

Гидролиздин мааниси: Окутуучу ийне-жибине чейин изилденген органикалык заттар: майлар, спирттер, самын, крахмал жөнүндө айтып, гидролиздин адам үчүн чоң практикалык мааниси жөнүндө айтып берет, видео фильмдерди, слайддарды көрсөтүү да натыйжалуу болот.

Үй тапшырма. Гидролиз боюнча китептен мисалдарды иштөө берилет.

Корутунду: Бүгүнкү күндө биз ааламдашуу мезгилинде маалымат коммуникациялык технологиялар доорунда жашап жатабыз. Биз жашап жаткан коомдо көп өзгөрүүлөр жүрүүдө. Заманбап өзгөрүү тенденциялары билим берүү системаларына да жетти. Бүгүнкү күндө жаштарды талапка ылайык окутуу үчүн заманбап технологияларды жана усулдарды колдонуу ар бир окутуучунун алдына койгон чоң милдети болуп саналат. Окутуучу өзү тажырыйбалуу, билимдүү жана заманбап технологияларды өздөштүрө билген инсан болуш керек.

Бул макалада заманбап усулдарды жана технологияларды айкалыштырып колдонуу жолу ачык даана мисалдар, эксперименттерттер жана видео–слайддар менен көрсөтүлүп, күтүлгөн натыйжаларга жетишери аныкталды.

Колдонулган адабияттар

1. Бекбоев И., Алимбеков А., Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. Б.: Бийиктик, 2014. – 192б.
2. Н.В. Бордовская Современные образовательные технологии. Изд. КНОРУС Москва 2010.
3. А.Б. Воронцов. Основные составляющие развивающего эффекта образовательной системы Д.Б. Эльконина- В.В. Давыдова Москва 2000
4. А. К. Колченко Энциклопедия педагогических технологий. Издательство КАРО Санкт- Петербург 2008.

УДК: 631.511.1:581.5

ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АРСЛАНБАП ЖАҢГАК-МӨМӨ ТОКОЙЛОРУНДАГЫ ГРЕК ЖАҢГАГЫНЫН (JUGLANS REGIA L.) ЖАЛБЫРАКТАРЫНЫН ЭЛЕМЕНТТИК КУРАМЫ

Бечелова А.Т.¹, Дженбаев Б.М.², Айткеев Н.Ж.³, Мирзаилов А.А.⁴
^{1,3,4}Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш.,
Кыргызстан
²КР УИА Биология институту, Бишкек ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары грек жаңгагынын (*Juglans regia* L.) жалбырактарынын элементтик курамын изилдөө эсептелет. Жаңгактын жалбырактарындагы (*Juglans regia* L.) микро- жана макроэлементтердин кармалышын аныктоо үчүн изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Макалада Арсланбап жаңгак-мөмө токоюндагы табыгый өскөн грек жаңгагынын (*Juglans regia* L.) жалбырактарынын элементтик (минералдык) курамы боюнча маалыматтар келтирилди. Бирдей геохимиялык шарттарда өскөн грек жаңгагынын (*Juglans regia* L.) жалбырактарындагы микро-жана макроэлементтердин курамында анча-мынча айырмачылыктар аныкталган, грек жаңгагынын (*Juglans regia* L.) жалбырактарында кээ бир изилденген элементтердин эн жогорку кармалышы бар экендиги аныкталды. Изилдөөлөрдүн натыйжаларын салыштыруу үчүн өсүмдүктөрдөгү микро жана макроэлементтердин кармалышы боюнча А.Кабата-Пендиастын, В.Ф.Самусенконун жана. акад. А.П.Виноградовдун кларк боюнча маалыматтары колдонулду. Табигый шартта өскөн жаңгактын (*Juglans regia* L.) вегетация мезгилинде жалбырактарындагы микро жана макроэлементтердин курамын биринчи жолу эмиссиялык спектралдык анализ ыкмасы менен изилдөө жүргүзүлгөн жана микро- жана макроэлементтердин курамы изилденген.

Ачкыч сөздөр: Грек жаңгагы (*Juglans regia* L.); жалбырак; микро- жана макроэлементтер; курам; кларк.

ЭЛЕМЕНТНЫЙ СОСТАВ ЛИСТЬЕВ ГРЕЦКОГО ОРЕХА (JUGLANS REGIA L.) ОРЕХОВО-ВОСКОВЫХ ЛЕСОВ АРСЛАНБАП В ЮЖНОМ КЫРГЫЗСТАНЕ

Бечелова А.Т.¹, Дженбаев Б.М.², Айткеев Н.Ж.³, Мирзаилов А.А.⁴
^{1,3,4}Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г. Жалал-Абад,
Кыргызстан
²Институт Биологии НАН КР, г. Бишкек, Кыргызстан

Аннотация

В данной работе предметом исследования является изучения элементного состава листьев ореха грецкого (*Juglans regia* L.). Проведены исследования с целью изучения содержания микро- и макроэлементов в листьях ореха грецкого (*Juglans regia* L.). В статье представлены сведения об элементном (минеральном) составе листьев ореха грецкого (*Juglans regia* L.) в Арсланбапском орехово-плодовом лесу. Выявлены незначительные различия в содержании микро- и макроэлементов в растениях, произрастающих в одних и тех же геохимических условиях, листья ореха грецкого (*Juglans regia* L.) имеют высокое содержание некоторых изучаемых элементов. Для сравнения полученных результатов исследований содержания микро- и макроэлементов использованы данные А.Кабата-Пендиас, В.Ф.Самусенко и кларки в растениях по акад. А.П.Виноградова. Впервые проведено исследование содержания микро- и макроэлементов с помощью методом эмиссионного спектрального анализа и изучено содержание микро- и макроэлементов в листьях ореха грецкого (*Juglans regia* L.) в период вегетации в естественных условиях.

Ключевые слова: Орех грецкий (*Juglans regia* L.); листья; микро- и макроэлемент; состав; кларк.

ELEMENTAL COMPOSITION OF WALNUT (*JUGLANS REGIA L.*) LEAVES OF ARSLANBAP WALNUT-WAX FORESTS IN SOUTHERN KYRGYZSTAN

Bechelova A.T.¹, Djenbaev B.M.², Aitikeev N.Zh.³, Mirzailov A.A.⁴.

^{1,3,4}Jalal-Abad State University named after B.Osmonov,
Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

²Institute of Biology NAS KR, Bishkek city, Kyrgyzstan

Abstract

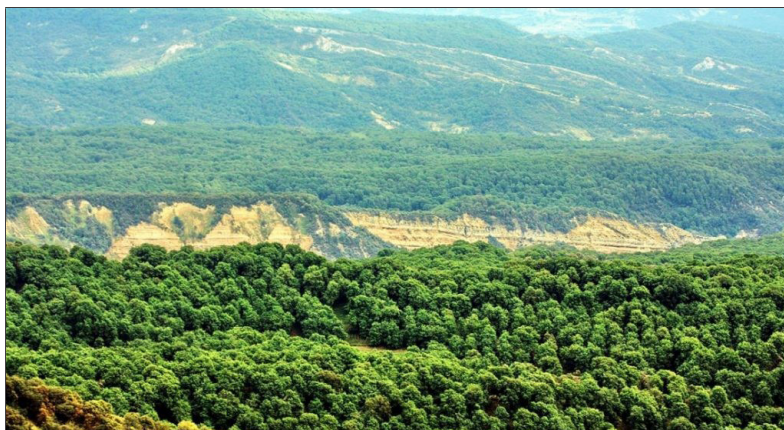
In this work, the subject of research is the study of the elemental composition of walnut leaves (*Juglans regia L.*). Studies have been carried out to determine the content of micro- and macroelements in walnut leaves (*Juglans regia L.*). The article presents information about the elemental (mineral) composition of walnut leaves (*Juglans regia L.*) in the Arslanbap walnut-fruit forest. There were revealed the no significant differences in the content of micro- and macro elements in plants growing under the same geochemical conditions. To compare the results of studies of the content of micro- and macroelements, the data of A. Kabat-Pendias, V.F. Samusenko and Clark in plants according to Acad. A.P. Vinogradova. For the first time, the content of micro- and macroelements was studied by the method of emission spectral analysis and the content of micro- and macroelements in the leaves of walnut (*Juglans regia L.*) during the growing season under natural conditions.

Keywords: Walnut (*Juglans regia L.*); leaves; micro and macro element; composition; Clark.

Биогеохимиялык провинциялардын шартында өсүмдүктөрдүн элементардык курамын изилдөө геохимиялык экологиянын маанилүү проблемаларынын бири болуп саналат [1, 10].

Кыргызстандын аймагында уникалдуу, экономикалык мааниси боюнча дүйнөдө теңдеши жок. жаңгак токойлору жайгашканы белгилүү.

Жаңгак-мөмө токойлору илгертен эле дүйнөлүк маанидеги "бермет" деп аталып келген, алар эң оболу кыртышты коргоочу жана сууну жөнгө салуучу зор функцияны аткарышат [2].

Сүрөт 1. Арсланбоб жаңгак токоюнун жалпы көрүнүшү

Учурда изилденип жаткан объекттердин элементтик курамын аныктоо абдан маанилүү.

Өсүмдүктөрдүн химиялык курамы алардын тукум куугучтук мүнөзүнө жана жашына жараша болот, ошондой эле топурак-климаттык шарттар, мезгил жана өнүгүү фазасы менен аныкталат, мындан сырткары нымдуулуктун таасири да маанилүү, аймакка жараша жыл бою олуттуу өзгөрөт [3, 10, 11]. А.И. Перельман (1990) күлдүн курамы жана андагы химиялык элементтердин катышы негизинен өсүмдүктүн биологиялык өзгөчөлүктөрү менен аныкталат деп эсептейт [4].

Жаңгак өсүмдүктөрүнүн химиялык курамын ар кандай жашоо чөйрөлөрүндө изилдөө бул дарак түрүнүн табиятын жана экологиясын тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет [5].

Окумуштуулар жалбырактардын химиялык курамына көбүрөөк көңүл бурушту, анткени өсүмдүктүн эң күчтүү өсүүчү бөлүгү, мында аш болумдуу заттардын активдүү агымы ишке ашып, алардын жогорку концентрациясын пайда кылат.

Мындан тышкары, жалбырактар индикатор орган болуп саналат жана алардын химиялык курамы боюнча өсүмдүктөрдүн азык менен камсыз болушуна баа берүүгө болот.

Өсүмдүктөрдүн нормалдуу өсүшү жана өнүгүшү үчүн айрым микроэлементтердин маанисин түшүнүү ушул кылымда гана өнүккөн.

Өсүмдүктөр үчүн өтө маанилүү болгон микро жана макроэлементтер – өзгөчө биохимиялык ролу боюнча башка элементтер менен алмаштырылбай турган жана организмге түздөн-түз таасир этүүчү элементтер, б.а. аларсыз өсө да, кээ бир зат алмашуу циклдери да ишке ашыра албайт [6].

Микро- жана макроэлементтердин топтолушун аныктоо чогултуу убактысына жараша болот [7].

Белгилүү болгондой, жалбырактардын химиялык курамы өсүү жана өнүгүү процессинде өзгөрүп, вегетация мезгилинде эң динамикалуу болот. Бул сырьену колдонуу мүмкүнчүлүгүн иликтөө үчүн анын элементтик курамынын өзгөчөлүктөрүн изилдөө зарыл болгон. Ошондуктан биз жаңгак жалбырактарынын (*Juglans regia* L.) химиялык курамын изилдөө жана адабият маалыматтары менен салыштыруу максатын койдук.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору.

Жаңгактын жалбырактарынын үлгүлөрүн чогултуу май-июнь айларында Арсланбоб жаңгак-мөмө токойлорунун төмөнкү (1400 м ге чейин), орто (1400–1700 м) жана жогорку (1750 м ден жогору) зоналардагы (токой тилкелеринде) жүргүзүлгөн.

Үлгүлөрдү алуу Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Биология институтунда иштелип чыккан Б.М.Дженбаевдин методикалык сунуштарына ылайык жүргүзүлдү.

Анализ үчүн ар бир токой зонасы үчүн 5 түрдүү дарактан 10 жалбырактын үлгүлөрү алынды. Алынган үлгүлөр жалпы кабыл алынган ыкма боюнча табигый жол менен кургак абалына чейин кургатылган.

Өсүмдүк күлүндөгү элементтердин курамы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Геология жана минералдык ресурстар боюнча мамлекеттик агенттигинин алдындагы Борбордук лабораторияда эмиссиялык спектрдик анализдин методу менен аныкталган.

Өсүмдүктүн үлгүсүн даярдоо эмиссиялык спектралдык анализде үлгүлөрдүн органикалык негизинин бузулушу "кургак" (термикалык) же "нымдуу" (кислота) минералдаштыруу методдору менен мүнөздөлөт. "Кургак" минералдаштыруу ыкмасы изилденүүчү үлгүнү муфельдик мештерде күйгүзүү аркылуу органикалык заттарды толук ажыроосуна негизделген.

Изилдөөлөрдүн натыйжаларын салыштыруу үчүн А.Кабата-Пендиастын [9], В.Ф.Саму-сенконун [5] өсүмдүктөрдөгү микро жана макроэлементтердин кармалышы боюнча жана. акад. А.П.Виноградовдун [6] кларк боюнча маалыматтары колдонулду.

Изилдөө натыйжалары

Изилденген аймактарда жаңгактын (*Juglans regia* L.) жалбырактарынын элементардык курамы боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр 1-таблицада көрсөтүлгөн.

Көпчүлүк өсүмдүктөргө марганецтин кармалышы болжол менен 500 мг/кг ашса, зыяндуу таасирин тийгизет. Биздин изилдөөбүз боюнча жаңгактын жалбырактарында марганецтин (Mn) өлчөмү 35 мг/кг дан (жогорку зонада, Арсланбоб жаңгак-мөмө токою) 73 мг/кг га чейин (төмөнкү зона) түзөт, ал нормалдуу чекте.

Жаңгактын жалбырактарындагы никелдин (Ni) өлчөмү 0,2-0,3 мг/кг. Көпчүлүк өсүмдүктөр үчүн Ni-нин уулуу деңгээли 10-100 мг/кг. Элементтин кармалышы бардык изилденген аймактарда өтө төмөн деңгээлде экендиги белгиленген.

Биздин изилдөөлөр боюнча, хромдун (Cr) кармалышы 0,6 дан 1,2 мг/кг чейин өзгөргөн, өсүмдүктөрдө бул элементтин кармалышы 0,02-0,20 мг/кг болоору белгилүү, ал эми изилдөөнүн жыйынтыгын карасак 6 эсеге чейин жогору экендиги белгиленген.

Биздин натыйжалар боюнча стронцийдин (Sr) кармалышы 25 мг/кгдан 40 мг/кг га чейин өзгөрдү. Өсүмдүктөр үчүн стронцийдин (Sr) уулуу деңгээли 30 мг/кг.

Жаңгактын жалбырактарынын химиялык курамы негизинен өскөн жерине, топурак катмарына, климаттык шарттарга жана айлана-чөйрөнүн булганышына, ошондой эле рекреациялык максатта колдонулган аймактарга жараша болот.

Ал эми элементтердин санынын ар кандай кармалышы топурактын факторлоруна жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн курамына түздөн-түз байланыштуу.

- Таблица 1 – Грек жаңгагынын (*Juglans regia L.*) жалбырактарынын элементтик анализинин жыйынтыгы, мг/кг, г/кг

№	Mn	Ni	Ti	Cr	Mo	Cu	Pb	P	Sr	Ba	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	Fe ₂ O ₃	CaO	Na ₂ O	K ₂ O
	мг/кг	мг/кг	мг/кг	мг/кг	мг/кг	мг/кг	мг/кг	мг/кг	мг/кг	мг/кг	г/кг	г/кг	г/кг	г/кг	г/кг	г/кг	г/кг
Төмөнкү зона 1200-1400 м																	
1	73	0,2	20	0,7	1	2,4	0,3	550	30	12	9	1,2	>7	0,7	>18,3	7	>7
Ортоңку зона 1400-1700 м																	
2	38	0,3	20	1,2	0,9	4	0,5	690	40	15	23,1	2,3	>9	1,2	>23,1	>9,2	>9
Жогорку зона 1700 м ден жогору																	
3	35	0,2	30	0,6	0,4	3	0,8	450	25	10	7,5	0,5	>6	1	>15	>6	>6

2-таблицада көрсөтүлгөндөй, кээ бир элементтердин (K, Na, Mg, Ca, Fe, Al) кармалышы акад А.П.Виноградовдун кларк боюнча маалыматтары менен салыштырылган.

- 2-таблица - Жаңгак жалбырактарындагы (*Juglans regia L.*) кээ бир элементтердин кларк менен салыштырма кармалышы, мг/кг

№	Элемент	Жалбырактагы элементтин орточо кармалышы	А.П. Виноградовдун кларк боюнча маалыматы [1962]
1	Калий K	9000	25000
2	Натрий Na	9200	25000
3	Магний Mg	9000	18700
4	Кальций Ca	23100	29600
5	Темир Fe	3600	46500
6	Алюминий Al	2300	80500

Акад А.П.Виноградовдун кларк боюнча маалыматтарына салыштырууда кээ бир элементтерди жаңгак-мөмө токойлорунун бардык зоналарында кларктын ашыкча болушу байкалган эмес, бирок фонго салыштырмалуу айрым жерлерде бир аз жогору болгон.

Изилдөөнүн маалыматтары жаңгак мөмөлөрүнүн сапатын баалоодо, ошондой эле дары затын даярдоого сырьё колдонулушу мүмкүн. Жыйынтыгында, жаңгак жалбырактарынын элементардык курамынын сезондук өзгөрмөлүүлүгүн изилдөө сунушталат.

Колдонулган адабияттар

1. Иматали кызы К. Содержание микроэлементов в растениях ртутной провинции Айдаркен (Хайдаркан, Кыргызстан) [Текст] / Иматали кызы К. // Проблемы современной науки и образования – Россия: ООО «Олимп», 2016. -№40. - С. 17-21.
2. Бечелова А.Т. Краткое информационное сообщение - «Орехово-плодовые леса Кыргызстана» [Текст] / А.Т. Бечелова, Б.М. Дженбаев // Исследование живой природы Кыргызстана – Бишкек, 2020. – №1, 2. - С. 4-7.
3. Ковальский В.В. Геохимическая экология. [Текст] / В.В. Ковальский. - М.: Наука, 1974. – 345 с.
4. Перельман А.И. Геохимия [Текст] / А.И. Перельман. – М.: Высшая школа, 1989 г. – 528 с.
5. Самусенко В.Ф. Биологический круговорот веществ в орехово-плодовых лесах юго-западного Тянь-Шаня [Текст] / В.Ф. Самусенко, Р.Д. Головина, А.И. Узолин, Л.И. Иванченко. - Институт леса и ореховодства – Бишкек, 2005. – 97 с.
6. Виноградов А.П. Геохимия редких и рассеянных химических элементов в почвах [Текст]. /А.П. Виноградов. - М.: Изд-во АН СССР, 1957.- 238 с.
7. Красина И.Б. Особенности химического состава листьев грецкого ореха [Текст] / И.Б. Красина, М.В. Сквиря, А.С. Кожина // Научные труды КубГТУ. – 2014. – № 1. – С. 88-95.
8. Касимов Н.С. Кларки химических элементов как эталоны сравнения в экогеохимии [Текст] / Н.С. Касимов, Д.В. Власов // Вестн. Моск. ун-та. - 2015. - Сер. 5. География. № 2. - С. 7-17.
9. Кабата-Пендиас А. Микроэлементы в почвах и растениях [Текст] / А. Кабата-Пендиас, Х. Пендиас. пер. с англ. - М.: Мир, 1989. - 439с.
10. Дженбаев Б.М. Биогеохимия природных и техногенных экосистем Кыргызстана [Текст] / Б.М. Дженбаев, А.М. Мурсалиев. - Бишкек: Илим, 2012. – 404 с.
11. Дженбаев Б.М. Эколого-биогеохимические особенности растительности г. Бишкек [Текст] / Б.М. Дженбаев, В.А. Алексеенко // Известия НАН КР. – Бишкек, 2014. - №3-4. – С. 11-17.

УДК 371.3:91

ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАРБИЯ ЖАНА ЖАРАТЫЛЫШ БАЙЛЫКТАРЫН САРАМЖАЛДУУ ПАЙДАЛАНУУ

Жунусов Н.С.¹¹Борбор Азиялык эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада экологиялык тарбия берүүнүн жолдору жана усулдарын колдонуу, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу чагылдырылган.

Ачык сөздөр: экологиялык тарбия, экологиялык усулдар, жаратылыш ресурстар, сарамжалдуулук.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ

Жунусов Н.С.¹¹Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В статье отражены пути и методы экологического воспитания, рациональное использование природных ресурсов.

Ключевые слова: экологическое воспитание, экологические методы, природные ресурсы, бережливость.

ENVIRONMENTAL EDUCATION AND RATIONAL USE OF NATURAL RESOURCES

Zhunusov N.S.¹¹Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article reflects the ways and methods of environmental education, rational use of natural resources.

Keywords: ecological education, ecological methods, natural resources, thrift.

Экологиялык тарбия адамдардын жаратылышка болгон мамилесин, табиятка туура көз карашты пайда кылууну, табигый ресурстарды сарамжалдуу пайдаланууну, курчап турган чөйрөнү коргоону үйрөтөт. Ошондуктан экологиялык тарбия берүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн ар кандай сабакта өзүнүн милдетине жана маңызына карап түрдүү багыттарда чечүүнү максат кылат.

Экологиялык тарбиянын мазмуну комплекстүү болгондуктан, ал идеологиялык, илимий, адеп-ахлактык, эстетикалык жана практикалык аспектилерди өз кучагына камтыйт. Аларды чечүү үчүн география, биология, химия, физика, адабият жана башка сабактарда ыңгайлуу шарттарды түзүү зарыл [1].

Экологиялык тарбия берүүнүн максаты – окуучуларды, студенттерди, келечек муундарды жаратылышка болгон жоопкерчилигин ойготуу, табиятка туура көз карашты пайда кылуу, адам менен жаратылыштын байланышын түшүнө билүүгө үйрөтүү, табигый ресурстарды сарамжалдуу пайдаланууга, курчап турган чөйрөнү коргоого, өзү жашаган аймакта табигый жана чарбалык абалдарга баа бере билүү жана жаратылышта өзүн алып жүрүү эрежелерине ээ болуу. Ошондой эле окуучуларды, студенттерди тарбиялоонун мааниси жаратылышка

кызыгуусун пайда кылуу менен бирге теориялык алган билимдерин практикада колдонууга жана коомдук пайдалуу эмгекке жумшоого алып келет.

Прогрессивдүү педагогдор табият таануу предметинин окуучулардын логикалык ой жүргүртүүсүнө жана сүйлөй алуу жөндөмдүгүн өнүгүшүнө өзгөчө ролун белгилешкен. Ошону менен бирге айыл чарбачылыкты алып баруудагы элементардык билим берилген. Мына ушундай пикирди К.Д.Ушинский негиздеген. Андан кийин көрүнүктүү методисттер М. Н. Скаткин (1956), А. А. Перроте (1963), С. А. Павлович (1965), Г. Е. Ковалева (1970), Н. А. Рыков (1980) тарабынан негизделген.

Экологиялык тарбияны окуучуларга, студенттерге, жалпы эле жаш муундарга жеткирүү үчүн аларды үч чоң топко бөлүп алып, аларга тиешелүү ар кандай усулдарды колдонуунун негизинде өтүү зарыл:

1. Экологиялык тарбиялоону төмөндөгүчө бөлүүгө болот:

- а) экологиялык сабактарды өтүү аркылуу;
- б) көркөм адабияттар, ландшафтык сүрөттөр аркылуу;
- в) аудиовизуалдык каражаттарды пайдалануу аркылуу;
- г) үй-бүлөлүк тарбияда.

Экологиялык тарбия берүү, жогоруда айтылгандай, география, биология, адабият, тарых, эмгекти үйрөнүү, жаратылышка сарамжалдуу пайдалануу, экологиялык көйгөйлөрдү: абанын, топурактын, суунун булгануусу, калдыктарды таштоонун эрежелери, өнөр жай жана айыл чарба ишканаларынан чыккан таштандылардан дарыяларды кантип тазалоону, жан-жаныбарлардын, чымын-чиркейлердин пайда же зыяндуулугу, токой кыйылгандан кийин кандай өзгөрүүлөр боло тургандыгын, жер жана кар көчкүлөрдүн пайда болуусунда токой тилкелеринин ролун, селдер эмне себептен пайда боло тургананын, топурактын деградациясы жана башкаларды үйрөтүү.

Адамдын жашоосу үчүн жагымдуу шартта жаратылыш чөйрөсүн кармап туруу жана жакшыртуу, биоартүрдүүлүктү сактап калуу, экосистеманы жакшыртуу үчүн экологиялык тарбия абдан чоң роль ойнойт.

2. Жаратылыштын өзүндө тарбия берүү. Мында токойлорго, талааларга, тоолорго, көлдөргө, айыл чарба өндүрүшүнө, өгөчө корголуучу жаратылыш аймактарына, коруктарга, жаратылыш парктарына, геологиялык жана биологиялык заказниктерге жана башка ар кандай ишканаларга уюштурулган экскурсиялар, туристтик жүрүштөр, сейилдөөлөр, саякаттар ж. б. киргизүүгө болот.

3. Практикалык иштерди аткарууда фенологиялык байкоолор, жашылдандыруу иштери, өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды коргоо, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу, табиятка аярлык менен мамиле жасоо жана башкалар.

Ушул жааттагы маселелерди изилдеген окумуштуулардан мисал келтирсек,

Б.И.Кочуров: «Географиялык мамиленин негизи – экологиялык ситуацияны окуу, региондо пайда болгон жана пайда боло турган экологиялык маселелерди үйрөнүү», - деген көз карашты айтса [2], ал эми югославиялык эколог-адис Д.Ж. Маркович бул пикирди колдоого алып «Экологиялык маселелер, анын пайда болуу себептери жана чечүүнүн жолдору, зарылдыгы жөнүндө билгенде гана экологиялык билим алды десек болот»- деп баса белгилеген [3]. Бүгүнкү күндө экономиканы өнүктүрөбүз деп экологиялык маселелерге кезигүүдөбүз (абанын, суунун булганышы, топурактын шор басышы, токойлордун кыйылышы, айдоо аянттын кыскарышы ж.б.). Экологиялык маселелерди туура чечүү үчүн экологияны изилдөө ыкмаларын билүү зарыл. Экологияны изилдөө үчүн ар кандай ыкмаларды колдонот. Талаа жана лабораториялык ыкмалары:

-талаа ыкмалары:

• Туруктуу. Бул изилдөөлөр жаратылыш объекттерин узак мөөнөттүү байкоо жүргүзүү, ошондой эле ченеп, толук сыпаттамасы, ошондой эле себепчиси жазылат.

• Маршрут. объектиге түздөн-түз байкоо жүргүзүлүп, анын келечек тагдырын бааланган, сүрөттөмө, карталары жана схемалары түзүлөт, бааланат.

• Баяндоочу – изилдөө объектиси менен алгачкы таанышуу, баяндоо жазылат.

• Эксперименталдык. Бул жерде-тажрыйба жана эксперимент, химиялык анализдөө, сандык жана башка ар түрдүү эксперименталдык иштер жүргүзүлөт.

Лабораториялык ыкмалары лабораторияда изилдөөлөргө негизделет. Айлана-чөйрө белгиленген жылдан тартып-атап айтканда, биологиялык объектилердин изилдөөнүн практикалык моделдөө ыкмасы берилет.

Азыркы мезгилдеги экологиянын абалын, чарбачылыктагы туура эмес ыксыз пайдаланылып жаткандыгын көрүү менен, жаратылыш ресурстарын көздүн карегиндей сактоого, келечекте жер ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга тарбиялоо керек. Бул аракеттерди ар бир адам өздөрү жашаган аймактагы жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу, эгилген бак-дарактарга кантип кам көрөрүн мугалимге жана өз билимдерине таянып ишке ашырышат. Экологиялык тарбия алган билимдерин практикада ишке ашыруу оң натыйжа берет. Жыйынтыктап айтканда, ар бир экологиялык саат проблемалуу өтүүлүүсү жана практика менен айкалыштыруусу, экологиялык терең тарбия берүү менен өз максатына жетүүсүнө жардам берет жана адамдарга «Адамдын керектөөсү чексиз? Ал эми жартылыш байлыгы чектелүү» деген геоэкологиялык маселенин маанисине жеткиликтүү түшүнүк берүү зарыл. Биз экологиялык тарбия берүүнүн усулуна, маани-маңызына карап, өзүнчө да, жалпы да талдайбыз. Бул жол-жоболорду ар бир окууту же тарбиячы шартка, мезгилге жараша, иштин максатына карап тандап, өзгөртүп, байытып, колдонсо, пайдасы азыркы экологиялык кейиштүү абалыбыз үчүн аздыр-көптүр таасирин тийгизет. Кандай гана иштин формасы, усулу, жолу болбосун, инсанга экологияны азыркы күндө нан, суу, кийим кандай керек болсо, ошондой зарыл экендигин түшүнсүн. Инсанга экологиялык тарбия билим берүү жана андан пайдалануу жыйынтык алуу үчүн бүгүнкү күндө жаратылыш байлыктарынын адамга кандай пайдалуу экендигин жана аны канткенде сактап калса болорлугун түшүндүргөндө гана ага аяр мамиле жасайт деген ойдобуз.

Адам баласынын санынын көбөйүшү, илим-техниканын өсүшү жаратылыш компоненттерин жылдан жылга көп колдонушуна алып келүүдө. Колдонуп эле тим болбостон зыяндуу таштандыларды жаратылышка ыргытуу, күйүүчү заттарды ыксыз колдонуу, токойлорду кыркуу, суулардын булганышы жаратылыштын бузулушуна алып келүүдө.

Абанын булганышы, топурактын жана суунун булганышы бутундөй планетанын өзгөрүшүнө алып келиши ыктымал ошондуктан жаратылыш ресурстарын коргоо, аны сарамжалдуу пайдалануу бугунку кундун курч маселеси. Ар бирибиз жаратылыш байлыктарын сактап калууга өз салымыбызды кошушубуз керек.

Колдонулган адабияттар

1. Султанов Ж.М. Географияны окутууда экологиялык тарбия берүүнүн жолдору жана усулдары // Вестник Исык-Кульского университета, № 40, 2015.
2. Кочуров Б.И. Геоэкология: эко диагностика и эколого-хозяйственный баланс территории // -Смоленск, 1999.
3. Маркович Д.Ж. Глобализация и экологическое образование, социальные исследования. – 2001, № 1.

УДК: 519.64

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУ ПРОЦЕССИНЕ ИНДИВИДУАЛДЫК МАМИЛЕ ТААСИРИН ПРАКТИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨ

Жусупбекова А.Ж.¹¹К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Акыркы жылдарда математикалык билим берүүнүн ар кандай баскычтарында мектеп окуучуларына математиканы окутууга жекече мамиле кылуу проблемасына жалпы билим берүүчү мектептердин мугалимдеринин кызыгуусу бир топ жогорулады. Бул кызыгуу көбүнчө мугалимдердин окуу-тарбия процессин ар бир окуучунун математикалык жөндөмдүүлүктөрүн жана интеллектуалдык өнүгүүсүн эске алуу менен класста окутуу жана тарбиялоо иштерин оптималдуу түрдө уюштурууга жана аларга үй тапшырмасын даярдоого умтулуусунан улам келип чыгат. Мектеп окуучуларынын билимдеринде жана көндүмдөрүндө боштуктарды болтурбоо үчүн, акырында катардагы класстагы окуучуларга толук кандуу негизги математикалык билим берүү.

Математика объективдүү түрдө эң татаал мектеп предмети болуп саналат, ал интенсивдүү акыл эмгегин, жалпылоонун жана абстракциялоонун жогорку деңгээлин талап кылат. Демек, математикалык материалды бардык окуучулардын бирдей жогорку деңгээлде өздөштүрүүсүнө жетишүү мүмкүн эмес. Атүгүл математиканы окутууда «орточо» окуучуга көңүл буруу класстагы окуудагы жетишкендиктердин төмөндөшүнө, бир катар мектеп окуучуларынын билим алуу чыгымдарына (математикага болгон кызыгуунун жоголушу, жоопкерчиликсиздиктин пайда болушу, окууну каалабагандыгы ж.б.) алып келет. Окуучулардын математикага болгон азыркы мамилеси мектеп окуучуларынын арасында анын популярдуулугунун төмөндөшү менен мүнөздөлөт.

Математиканы жалпы орто билим берүүнүн милдеттүү компоненти катары таануу көбүрөөк деңгээлде окуучуларга жекече мамиле жасоону талап кылат, начар окуучулардын көрсөткүчтөрүн жогорулатуу гана эмес, күчтүү окуучуларды өнүктүрүү үчүн да зарыл болуп калат.

Ачкыч сөздөр: окутуудагы индивидуалдык мамиле, стимулдаштырып окутуу, дифференцияланган ыкма, иллюстративдик метод, репродуктивдүү метод, инновация, интерактивдүү процесс, оюн, тренинг.

ПРАКТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ НА ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Жусупбекова А.Ж.¹¹Международный университет имени К. Ш. Токтомаматова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Актуальность темы. Индивидуальный подход-это гибкое использование учителем различных форм и методов для достижения оптимальных результатов в учебном процессе. Индивидуальное лечение необходимо как трудному, так и благополучному ребенку, потому что оно помогает ему понять свою индивидуальность, научиться контролировать свое поведение и эмоции, адекватно оценивать свои сильные стороны и корректировать свои слабые стороны. Поэтому, если в процессе обучения не учитывать индивидуальные особенности учащихся, отстает развитие наиболее способных и продвинутых: снижается их познавательная активность, скорость усвоения материала, кроме того, лень, такие отрицательные качества, как как продвинутое, безответственное отношение к обучению и т.д. больше страдает от отсутствия личных отношений, которые могут быть сформированы.

В последние годы значительно возрос интерес учителей общеобразовательных школ к проблеме индивидуального подхода к обучению математике школьников на разных уровнях математического образования. Этот интерес часто вызван стремлением учителей оптимально организовать учебно-воспитательный процесс на уроке с учетом математических способностей и интеллектуального развития каждого ученика, подготовить для них домашнее задание. Не допускать пробелов в знаниях и умениях школьников и наконец, предоставить учащимся полноценное базовое математическое образование в обычном классе.

Математика объективно является самым сложным школьным предметом, требующим напряженной умственной работы, высокого уровня обобщения и абстрагирования. Поэтому невозможно добиться усвоения математического материала на одинаково высоком уровне всеми учащимися. Даже ориентация на «среднего» ученика в обучении математике приводит к снижению успеваемости на уроках, затрат на обучение у ряда школьников (потеря интереса к математике, появление безответственности, нежелания учиться и т. д.). Современное отношение школьников к математике характеризуется падением ее популярности среди школьников.

Признание математики обязательным компонентом общего среднего образования требует большей степени индивидуализированного внимания не только к повышению успеваемости слабых учащихся, но и к развитию сильных учащихся.

Ключевые слова: индивидуальный подход к обучению, стимулирующее обучение, дифференцированный метод, иллюстративный метод, репродуктивный метод, инновация, интерактивный процесс, игра.

A PRACTICAL STUDY OF THE EFFECT OF INDIVIDUAL ATTITUDE ON THE PROCESS OF TEACHING MATHEMATICS IN PRIMARY SCHOOL

Zhusupbekova A.Zh.¹

¹International University named after K. Sh. Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

Relevance of the topic. Individual approach is the flexible use of various forms and methods by the teacher to achieve optimal results in the teaching process. Individual treatment is necessary for both difficult and well-off children, because it helps him to understand his individuality, learn to control his behavior and emotions, adequately assess his strengths and correct his weaknesses. Therefore, if the individual characteristics of students are not taken into account in the learning process, the development of the most capable and advanced ones lags behind: their cognitive activity, the rate of mastering the material decreases, in addition, laziness, negative qualities such as advanced ones, irresponsible attitude to learning, etc. is more affected by the lack of personal relations that can be formed.

In recent years, the interest of teachers of general education schools in the problem of individual approach to teaching mathematics to schoolchildren at different levels of mathematics education has increased significantly. This interest is often caused by the desire of teachers to optimally organize the teaching and learning process in the classroom, taking into account the mathematical abilities and intellectual development of each student, and prepare homework for them. To avoid gaps in the knowledge and skills of school students., and finally to provide a full-fledged basic mathematics education to students in the regular classroom.

Mathematics is objectively the most difficult school subject, requiring intensive mental work, a high level of generalization and abstraction. Therefore, it is impossible to achieve the mastery of mathematical material at the same high level by all students. Even focusing on the "average" student in teaching mathematics leads to a decrease in academic achievement in the classroom, the costs of education for a number of schoolchildren (loss of interest in mathematics, emergence of irresponsibility, unwillingness to study, etc.). The current attitude of students to mathematics is characterized by a decline in its popularity among schoolchildren.

Recognizing mathematics as a mandatory component of general secondary education requires a greater degree of individualized attention, not only to improve the performance of weak students, but also to develop strong students.

Keywords: individual approach to teaching, stimulating teaching, differentiated method, illustrative method, reproductive method, innovation, interactive process, game.

Киришүү. Психологиялык-педагогикалык изилдөөлөрдү изилдөөнүн негизинде биз изилдөөбүздүн илимий аппаратын аныктадык.

Биздин изилдөөбүздүн объектиси-билим берүү процесси. Предмети окуу процессине жеке-кече мамиле кылуу болуп саналат.

Максаты-математиканы окутуу процессинин натыйжалуулугуна окуучулардын жекече мамилесинин таасирин ачып берүү.

Милдеттери:

1) математиканы окутуу процессинде «индивидуалдык мамиле» түшүнүгүн теориялык жактан негиздөө, аны башталгыч мектепте уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

2) математика боюнча жекече тапшырмалардын системасын иштеп чыгуу жана практикага киргизүү жана анын натыйжалуулугун текшерүү;

Эгерде башталгыч класстарда математика сабагында жекече тапшырмалар системалуу жана максаттуу пайдаланылса, анда математика боюнча билим берүү натыйжасы жогорулайт деген гипотеза.

Иштин практикалык мааниси изилдөөнүн натыйжаларын математика сабагында кенже окуучулар менен жекече иштөөдө колдонууга мүмкүн экендигинде. Бул эмгекти башталгыч класстын мугалимдери пайдалана алышат.

Киришүү бөлүмүндө изилдөөнүн темасынын актуалдуулугун негиздейт, объекти, предмети, максаты, милдеттери, изилдөө гипотезасы, жаңылыгы, практикалык мааниси жана изилдөө ыкмаларын аныктайт.

Башталгыч мектепте математиканы окутуу процессине индивидуалдык мамиленин тийгизген таасири практикалык изилдөө болуп саналат. Бул бөлүмдө биз эксперименталдык жана контролдук топтордун сыпаттамасын бердик, эксперименталдык жана контролдук топтордун ортосундагы айырмачылыктарга баа бердик, аныктоо стадиясынын жыйынтыгын көрсөттүк. Биз «Россия мектеби» программасына ылайык математика сабагында киргизилген жекече тапшырмалар системасын баяндап бердик. Биз акыркы этапта диагностика жүргүздүк, аныктоочу жана жыйынтыктоочу этаптарга салыштырмалуу анализ жүргүздүк. Биздин гипотезаны ырастоо үчүн биз математикалык статистиканын ыкмасын колдондук.

Эксперименттик жана контролдук топтордун мүнөздөмөлөрү жана аныктоо стадиясынын натыйжалары

Гипотезаны текшерүү үчүн Жалал-Абад шаарынын № 9 мектеп-интернатынын базасында изилдөө уюштурулган. Ага эксперименталдык жана контролдук топтор катышты. Эксперименталдык тайпада № 9 мектеп-интернатынын 4 «Г» классынын 20 окуучусу алынды. Класста 11 уул, 9 кыз бар. Бардыгы 9 жаштан 11 жашка чейин. Окуучулардын физикалык жана психикалык өнүгүүсү нормага туура келет, четтөөлөр байкалбайт. Класста окуучулар жакшы окушат. 4 «Г» классында окуучулардын активдүү тобун бөлүп көрсөтүүгө болот; класс класстык жана класстан тышкаркы иштерге чоң кызыгуу көрсөтөт, коомдук тапшырмаларды аткарат, класстык жана класстан тышкаркы иштерге аң-сезимдүү мамиле кылат.

Сандык курамы боюнча № 9 мектеп үчүн класс кадимки. Ал жалпы билим берүүчүлүк кызыкчылыктарына негизделген топторду камтыйт, бирок терс топтор жок; окуучулар жардамга келүүгө даяр, бири-бирине позитивдүү мамиле кылышат.

Мектеп окуучулары өз классынын ийгиликтерин жана кемчиликтерин биргелешип баштан өткөрүшөт, өз командасынын тамыры. Коомдук иш-чараларды өткөрүүдө алар биригүүгө аракет кылышат. Класс мектептеги иш-чараларга активдүү катышат.

Балдардын көбү класстан жана мектептен тышкаркы иштерге тартылат: алар мектепте да, андан тышкары да өз кызыкчылыктарын эске алуу менен ийримдерге, секцияларга, факультативдерге катышышат.

Окуучулардын когнитивдик активдүүлүгүн жана окуу мотивациясын калыптандыруунун жетиштүү деңгээли бар. Алар кийинки жашоодо анын маанилүүлүгүн түшүнүп, окууга оң көз карашта болушат. Көпчүлүк окуучулар үй тапшырмаларын жана чыгармачылык долбоорлорун абийирдүүлүк менен аткарышат.

Класста так лидер жок. Окуучулардын тобу бар, алардын ар бири белгилүү бир кырдаалда бир болуп, калгандарын жетектей алат. Окуучулардын көбү ачык жана оңой тил табышат, бирок жабык, тынчсызданган жана ишенбеген балдар да бар. Кээ бир учурларды эске албаганда, класс конфликтсиз, балдар мугалим менен оңой байланышат, ар кандай иш-чараларга тартылышат.

Кээ бир окуучулардын терс сапаты – өзүн да, классташтарын да окуу-тарбия иштерине тоскоол болгон тынчы жоктук. [1]

Контролдук топко 4 «Г» классынын 20 окуучусу кирди. Изилдөөнүн максатына ылайык – жекече мамиленин башталгыч класстын окуучуларына окуу процессинде тийгизген таасирин аныктоо, биздин изилдөөбүздө математиканы окутуу процессинде индивидуалдык мамиленин эффективдүүлүгүн аныктоо үчүн диагностика жүргүздүк. Контролдук-эксперименталдык топтордо мурда үйрөнүлгөн материалдын натыйжалары боюнча тест түрүндө математика боюнча ЗУН.

Математика боюнча ЗУН диагностикасы 18.11.22 жүргүзүлдү. Натыйжаларды иштеп чыгуу үчүн 4-класстын окуучуларынын математика боюнча мурда окуган материал боюнча билим деңгээлинин көрсөткүчтөрү иштелип чыккан:

- 1). Жогорку деңгээл – окуучу контролдук иштин 80%дан ашыгын катасыз аткарган.
- 2). Орточо деңгээл – окуучу контролдук иштин 70% катасы жок, же 1-2 майда каталарды кабыл алуу менен аткарды.
- 3). Төмөнкү деңгээл - окуучу контролдук иштин 69%ке чейин аткарылган, 2 - 3 майда ката, же 1 - 2 одоно ката кетирген [2].

Математика сабагында жекече тапшырма системасын колдонуу

Бул этап 20.11.22- 24.12.22 аралыкка чейин өттү. Бул мезгилде окуучуларга ар бир математика сабагында жекече тапшырмалар берилген. Бир сабакта 3-4 окуучу сабактын темасына жана түрүнө жараша тапшырмаларды алышкан, алар төмөнкүлөргө багытталган:

- көп маанилүү сандарды жалгыз санга бөлүү темасын өздөштүрүү;
- белгисиз бөлүүчүнү, бөлүүчүнү табуу;
- көп орундуу санды бир санга бөлүүнүн алгоритмин иштеп чыгуу;
- «пропорционалдык бөлүү үчүн маселелерди чыгаруу» темасын өздөштүрүү;
- «кыймылга маселелерди чечүү» темасын өздөштүрүү;
- теңдемелерди чыгаруу темасын өздөштүрүү;
- окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү.

Жекече тапшырмалар практикага киргизилип, алар 4 блокко бөлүнгөн:

1. эсептөө көндүмдөрүн өнүктүрүү (арифметикалык амалдар);
2. тексттик тапшырмалар менен иштөө;
3. алгебралык материал менен иштөө;
4. логикалык ой жүгүртүү үчүн тапшырмалар.

Биринчи блок формадагы тапшырмалар менен берилген:

- белгисиз бөлүнүүчүнү кантип табууга болорун графикалык түрдө көрсөтүңүзбү? Бөлүүчү? Мисалдарды чечиңиз.

Мисалдарды чыгаргыла:

$$25968 : 4; 5208 : 2; 26480 : 5.$$

$$7380 : \square = 82; \square : 3 = 608; 36800 : \square = 4600.$$

- көп орундуу санды бир орундуу санга бөлүүнүн алгоритмин жаз.
- бөлүү аракетинин компоненттерин жазгыла. Бөлүмдүн кандай аракети текшерилет?
- кашаалуу, кашаасыз туюнтмалардагы аракеттердин аткарылышынын тартибин коюу.
- эсептин тууралыгын текшерүүнүн кандай жолдору бар? Бул сыноо ыкмаларын туюнтмалар үчүн колдонуңуз: 65955×5 , $125686 - 6683$, $78842 + 76325$, $68244 : 4$.

Мындай көнүгүүлөрдү аткаруу процессинде окуучулар арифметикалык амалдардын компоненттеринин жана натыйжаларынын өз ара байланышын кайталап, үйрөнүшөт; арифметикалык операциянын белгисиз компонентин белгилүү компонент жана аракеттин натыйжасы боюнча табууга үйрөнүү; кошуу менен кемитүүнүн, көбөйтүү менен бөлүүнүн

ортосундагы байланышты үйрөнүү; аткарылган эсептөөлөрдү текшерүүнүн ар кандай ыкмаларын үйрөнүшөт.

Экинчи блок төмөнкү формадагы тапшырмалар менен берилген:

- Маселени чеч. Шаарда 5600 машинага ылайыкталган 4 такси паркы бар. Дагы 3 ушундай парк курулуп жатат. Эгерде бардык унаа токтотуучу жайлар бирдей бөлүнсө, парктарга канча унаа туура келет?

Тапшырма үчүн ар кандай кыскача жазууларды түзүңүз. Эң жакшы стенография кандай болмок? Неге? Жообунду түшүндүр.

- Мектептин китепканасына ар бири 8 даанадан турган орус тили боюнча 32 пачка жана ар бири 10 даанадан турган бир нече пачка математика окуу китептери тапшырылды. Бардыгы болуп 506 орус тили жана математика китептери алынды.

Математика сабагы боюнча канча пачка окуу китеби алынды?

Маселеге кыскача жазуу жазып, аны чечиңиз.

- Ар бир 3 алмадан 27 килограммдан алма жыйналды. Биринчи катардан (45 алма дарагы), экинчи катардан (72 алма дарагы) тердик. Ар бир катардан канча килограммдан алма жыйналды?

Ар кандай жолдор менен маселени чечүү. Рационалдуураак тандаңыз. Эмне үчүн экенин түшүндүр.

- Жигиттер 2 чоң аквариумга суу толтурушкан: бирине 300 литр, экинчисине 312 литр суу куюшкан. Чака 6 литр болсо, бул үчүн канча чака суу алып келиш керек эле?

Маселени оку. Кыска жазуу жаз. Формулаларды жазыңыз, ылдамдыкты жана убакытты билип, аралыкты кантип тапса болот? Аралыкты жана ылдамдыкты билип, убакытты кантип тапса болот? Берилген аралык жана убакыт ылдамдыгын кантип тапса болот? Бул маселе боюнча суроону дагы кантип түзө аласыз? Көйгөйдү чечиңиз.

- Машина 160 км жолду 2 саатта басып өттү. Ал саат сайын бирдей аралыкты басып өттү. Бул унаа 1 саатта канча жол жүрдү?

Кыймылдуу тапшырмаларга кандай кыска ноталарды колдонсо болот?

Конвергенциянын ылдамдыгы кандай? Алып салуу ылдамдыгы?

Конвергенциянын ылдамдыгы түшүнүктөрүн колдонуу менен маселени чечүү.

- Эки велосипедчи бири-бири менен беттешүүгө эки упай калтырды. Биринчисинин ылдамдыгы 18 км/саат, экинчисинин ылдамдыгы 15 км/саат болгон. Алардын ар бири 3 саат жол жүрүштү. Алар жолугушууга чейинки аралыкты табыңыз.

Тексттик тапшырмалар менен иштөө балдардын фантазиясын, логикалык ой жүгүртүүсүн, сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүгө чоң таасирин тийгизет. Маселени чечүү окуу менен жашоонун байланышын чыңдайт, математикалык билимдин практикалык маанисин түшүнүүнү тереңдетет, окуучулардын математикага болгон кызыгуусун ойготуп, аны окууга болгон мотивациясын жогорулатат. Тексттик маселелерди чечүүдө негизги математикалык түшүнүктөр, байланыштар, мамилелер жана мыйзам ченемдүүлүктөр боюнча билимдер колдонулат жана өркүндөтүлөт. Сөз маселелери менен иштөө арифметикалык амалдардын жана математикалык мамилелердин маанисин түшүнүүгө, кыймыл-аракеттин компоненттеринин жана натыйжаларынын ортосундагы байланышты түшүнүүгө, кыймыл-аракетти аң-сезимдүү колдонууга өбөлгө түзөт. [9]

Милдеттердин үчүнчү блогу төмөнкү формадагы тапшырмалар менен берилген:

- Бөлүү, көбөйтүү, кошуу, кемитүү компоненттерин жазгыла. Аракеттердеги ар бир белгисиз компонентти кантип табууга болорун жаз.

- Теңдемени чечиңиз. Анда белгисиз нерсени жаз. Эмне табуу. Айырманын мааниси, квантациянын мааниси, сумманын мааниси кандай чагылдырылат? Продукция теңдемеде кантип көрсөтүлөт?

Көп жылдык мектеп практикасы көрсөткөндөй, математиканын баштапкы курсунда мындай материал түзүлүп жаткан жалпылоолордун деңгээлин жогорулатууга мүмкүндүк берет, компоненттердин ортосундагы байланышты жана арифметикалык амалдардын натыйжасын тереңирээк түшүнүүгө көмөктөшөт, кабыл алуу үчүн негизди кеңейтет. Чондуктардын ортосундагы функционалдык байланыштын, башталгыч класстын бүтүрүүчүлөрүнүн мектеп программасынын алгебралык мазмунун андан ары өздөштүрүүгө даярдыгын камсыздайт.

Жеке мүнөздөгү милдеттердин төртүнчү блогу төмөнкүдөй милдеттер менен берилген:
- Маселени чеч.

Гаражда 750 гана машина бар. Жүк ташуучу унааларда 6 дөңгөлөк бар. Машиналар 4 дөңгөлөктүү. Бардыгы 3024 дөңгөлөк болсо, гаражда канча машина бар?

- Мындай ырааттуулук бар: 1, 6, 28, 145. Аны улант.

- 52 кыркылып, 72 жыгач алынды. Канча журнал болгон? [3]

Изилдөөнүн жыйынтыктоочу этабынын жыйынтыктары жана аларды талкуулоо

Математикадан жекече тапшырмаларды окутуу системасына киргизүү боюнча иштерди жүргүзгөндөн кийин иштин жыйынтыгын текшерүү үчүн билдирүү экспериментин өткөрдүк. Экспериментке 4 «Б» классынын окуучулары катышты.

Окуучуларга мурда окулган материал боюнча да, жаңы темалар боюнча да билимди текшерүүгө байланыштуу контролдук иш сунушталды. Көзөмөл 24.12.22 күнү өткөрүлдү. (Контролдук иштин сыпаттамасы, 7-тиркемени караңыз)

Текшерүү иши

1. Маселени чечиңиз: Бир кесимде 5 м кездеме, экинчисинде 3 м ошол эле кездеме бар. Эки даана тең 160 рубль турат. Ар бир даана өзүнчө канча турат?

2. Эсептөө жүргүзүңүз:

$$123812 \times 6 \qquad 6512 : 4 \qquad 48068 \times 4$$

$$3 \times 8426 \qquad 32568 : 6 \qquad 2435 : 5$$

3. Теңдемени чечиңиз:

$$20 \times X = 840 - 720$$

4. туюнтмаларды салыштырып, <, > же = белгилерин койгула:

$$7979 + 7979 + 7979 \dots 7979 \cdot 3 \qquad 30500 : 5 \dots 30000 : 5 + 5000 : 5$$

$$65375 : 9 + 3737 \dots 65375 : 9 + 3773 \qquad 8303 \cdot 9 \dots 8330 \cdot 9$$

5. * Төмөнкү жазуулардын ар бири туура болгон бардык бир орундуу сандарды жазыңыз:

$$111 \cdot < 666 \quad 623 \cdot > 6230$$

6. * Маселени чечкиле:

15 жашыл алма кызыл алма салынган себетке салынган. Себеттен жарым алма алынгандан кийин себетте 18 алма калды. Башында себетте канча кызыл алма болгон?

Иштин натыйжалары төмөнкү критерийлер боюнча бааланды:

1-тапшырма – кыска жазууну туура түзгөнү үчүн окуучу 1 балл, туура чечкени үчүн окуучу 1 балл алат. Упайлардын максималдуу саны 2, эң азы 0 балл.

2-тапшырма – ар бир туура чечилген мисал үчүн окуучу 1 балл алды. Упайлардын максималдуу саны 6, эң азы 0.

3-тапшырма – теңдемени туура чечкени үчүн окуучу 1 балл алды.

4-тапшырма – ар бир туура туюнтма үчүн окуучу 1 балл алды. Упайлардын максималдуу саны 4, эң азы 0 балл.

5 жана 6-тапшырмалар логикага арналган.

5-тапшырма – ар бир туура сан үчүн окуучу 0,5 балл алды. Максималдуу саны 6,5 эң азы 0.

6-тапшырма – туура чечилген маселе үчүн окуучу 3 балл алды.

Контролдук ишти кайра иштетүүдөн кийин алынган натыйжалар [5]

Таблица 3. Биринчи тапшырма боюнча көндүмдөрдүн калыптануу деңгээли.

Пропорционалдык бөлүү үчүн маселелерди чыгаруу жөндөмүнүн калыптануу деңгээли

Окуучулардын саны	Тапшырма толук аткарылды	Иштин маңызы	Жогору	Орто	Начар
19	Иштин 50% туура аткарды	Туура аткарылган иштин бөлүгү 50% дан аз		1	

Башталгыч мектепте математиканы окутуу процессине индивидуалдык мамиле кылуу математикадагы жетишкендиктердин деңгээлин жогорулатууга шарт түзөөрүн көрдүк [4].

Эксперименталдык иштердин жүрүшүндө алынган жыйынтыктар сунушталып жаткан методологиянын эффективдүүлүгүн жана изилдөө гипотезасын тастыктоо мүмкүнчүлүгүн күбөлөндүрөт: эгерде башталгыч класстарда математика сабагында жекече тапшырмалар системалуу жана максаттуу колдонулса, анда математика боюнча билим берүү натыйжасы жогорулайт [7].

Корутунду. Башталгыч мектепте математиканы окутуу процессинде индивидуалдык мамилени изилдөө проблемасы боюнча илимий изилдөөлөр бир нече этап менен жүрүп, теориялык адабияттарды изилдөөнү жана эксперименталдык иштерди камтыган.

«Башталгыч класстарда математика сабагында жекече тапшырмалар системалуу жана максаттуу колдонулса, математика сабагынын тарбиялык натыйжасы жогорулайт» деген божомолду алдыга койдук. Алдыга коюлган гипотезаны ырастоо үчүн биз психологиялык-педагогикалык адабияттарды изилдедик, окуу процессинде “индивидуалдык мамилеге” аныктама бердик, индивидуалдык мамиленин элементтеринин бар экендигине ар кандай окуу материалдарын талдап, ишке ашыруунун психологиялык-педагогикалык негиздерин изилдедик. окууга жекече мамиле кылуу. Андан аркы иштер математика боюнча жекече тапшырмалардын системасын практикага киргизүүгө жана анын натыйжалуулугун текшерүүгө багытталган. Төртүнчү класстын окуучуларына коюлган талаптарга ылайык тапшырмаларды тандап алдык, иш системасын түздүк.

Алдыга коюлган милдеттерди чечүү үчүн изилдөөнүн төмөнкүдөй ыкмалары колдонулган: изилдөө темасы боюнча адабияттарды теориялык талдоо, педагогикалык эксперимент (байлоо жана окутуу), алынган натыйжаларды сапаттык жана сандык талдоо.

Алынган натыйжаларды талдоо сунушталган методологиянын натыйжалуулугун жана изилдөө гипотезасын тастыктоо мүмкүнчүлүгүн көрсөтөт: «Эгер башталгыч мектепте математика сабагында жекече тапшырмалар системалуу жана максаттуу колдонулса, анда математика боюнча билим берүүнүн натыйжасы жогорулайт».

Пайдаланылган адабияттар

1. Акимова М. К., Козлова В. П. Индивидуальность учащегося и индивидуальный подход. – М.: Знание, 2005. – 312с.
2. Белошистая А. В. Обучение математике с учетом индивидуальных особенностей ребенка // Вопросы психологии. 2001.№5. С.116-123.
3. Бударный А. А. Индивидуальный подход в обучении// Сов.педагогика. -2003. № 7. - С.9-14.
4. Булычева Л. С. «Индивидуальный подход к учащимся как условие предупреждения их неуспеваемости». – М.: Просвещение, 2006.
5. Верцинская Н. Н. Индивидуальная работа учащихся. Минск: Нар. Асвета, 2010.
6. Гуревич К.М. Индивидуально-психологические особенности школьников. – М.: Знание, 2003. – 80с.
7. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. – М.: Просвещение, 1996. – 236 с.
8. Дорофеев Г. В., Кузнецова Л. В. «Дифференциация в обучении математике». //Математика в школе. 1990.-№ 4.
9. Дусовицкий А. К. Развитие личности в учебной деятельности. – М.: Просвещение, 1996. – 143 с.

УДК 661. 185

НАТУРАЛЬНОЕ МЫЛО: ПРЕИМУЩЕСТВО И НЕДОСТАТКИ

Калыкова Г. С.¹, Жалолитдинов Н.²^{1,2}Центрально Азиатский международный медицинский университет

Аннотация

В данной статье приведены литературные данные о составе синтетического мыла и о вреде этих химических компонентов. Рассматриваются преимущества и недостатки натурального мыла ручной работы по сравнению к синтетическим мылам. Разработаны составы натуральных туалетных мыл на основе растительных масел кокосового, пальмового, касторового, оливкового, масла виноградных косточек с эфирными маслами мяты, чайного дерева, эвкалипта, лимона, с травами ромашки, календулы, череды, мяты перечной, с сканирующими добавками мандарин, глина, корица, имбирь и лечебное мыло против кожных заболеваний с березовым дёгтем. Приведены разновидности изготовленных натуральных мыл и их свойства. Изготовленные мыло ручной работы проходят тестирование на кожный покров.

Ключевые слова: синтетическое мыло, химические компоненты, триклозан, базовые масла, эфирные масла, дёготь, натуральность, экология.

ТАБИГҒЫЙ САМЫН: АРТЫКЧЫЛЫҒЫ ЖАНА КЕМЧИЛИКТЕРИ

Калыкова Г. С.¹, Жалолитдинов Н.²^{1,2}Борбор Азия эл аралык медициналык университети

Аннотация

Бул макалада синтетикалык самындын курамы жана химиялык компоненттердин зыяндуулугу жөнүндө адабий талдоо келтирилген. Синтетикалык самындарга салыштырмалуу табигый кол самындын артыкчылыктары жана кемчиликтери каралат. Кокос, пальма, кастор, зайтун майларынын натрий туздарынан, жүзүм уруктарынын майынан, ромашка, календула, ит уйгак, жалбыз чөптөрү менен, скраб кошулмалары-мандарин, чопо, корица, имбирь камтыган жана кайың чайыры менен тери ооруларына каршы табигый самындардын курамы иштелип чыкты. Даярдалган табигый самындардын түрлөрү жана алардын касиеттери берилген. Колдо жасалган самындардын азыркы учурда териге тийгизген таасири сыналдууда.

Ачкыч сөздөр: синтетикалык самын, химиялык компоненттер, триклозан, базалык майлар, эфир майлары, чайыр, табигый, экология.

NATURAL SOAP: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Kalykova G.S.¹ Jaloliddinov N.²^{1,2}Central Asian International Medical University

Annotation

This article presents literature data on the composition of synthetic soap and the dangers of these chemical components. The advantages and disadvantages of natural handmade soap compared to synthetic soaps are considered. Compositions of natural toilet soaps based on vegetable oils of coconut, palm, castor, olive, grape seed oils with essential oils of mint, tea tree, eucalyptus, lemon, with herbs of chamomile, calendula, string, peppermint, with scanning additives mandarin, clay, cinnamon, ginger and medicinal soap against skin diseases with birch tar. The varieties of manufactured natural soaps and their properties are given. Manufactured handmade soaps are tested for the skin.

Keywords: synthetic soap, chemical components, triclosan, base oils, essential oils, tar, naturalness, ecology.

Актуальность темы. В наше время резко возрастают заболевания, вызванные ухудшением экологии. Появляется много людей склонных к аллергии, к кожным заболеваниям.

Поэтому возник интерес к натуральному мылу, при изготовлении которого используются экологически чистые компоненты, то есть без «химии», и не вредит здоровью. Поэтому мыловарение столь актуально в наше время.

Наша жизнь не мыслима без умывания. Мыло-моющее средство, применяемое для очистки загрязненной поверхности и дезинфекции как в быту, так и в промышленности.

Мыло изготовляли ещё в древних Шумере и Вавилоне (около 2800 г. до н. э.). На глиняных табличках, найденных в Месопотамии и относящихся примерно к 2200 г. до н. э., приведена технология изготовления мыла. Египетский папирус середины второго тысячелетия до нашей эры свидетельствует о том, что египтяне регулярно употребляли мыло в омовениях. Широко применяли подобные моющие средства и в Древнем Риме.

В 1808 году французский химик Мишель Эжен Шеврёль установил, что мыло-это натриевая соль высшей жирной (карбоновой) кислоты. Непрерывный процесс мыловарения вместе с процессом гидролиза жиров водой и паром был отработан в конце 1930-х годов в Европе и США [1].

Цель работы-предоставит информацию о вреде синтетических мыл на здоровье человека и на окружающую среду. Разработать составы натуральных мыл с щадящим действием на кожный покров и дать рекомендации по их применению.

Многие свойства мыла, например, твердость, растворимость в воде, пенообразование, моющая способность, зависят от его жирового состава. Большинство производителей используют при производстве мыла животные жиры, которые для сохранения свойств мыла требуют добавления различных синтетических средств.

Растительные масла и животные жиры, в основном, состоят из соединений жирных кислот и глицерина. В свою очередь, глицерин-это один из лучших увлажнителей и кондиционеров кожи.

Помимо жировой основы в состав мыла вводят также различные добавки. Это наполнители (оксид титана или цинка), парфюмерные отдушки, красители, увлажняющие компоненты (глицерин, касторовое масло, воски животного происхождения - ланолин и спермацет). Бактерицидные и дезодорирующие мыла содержат антисептические вещества, например, триклозан [2].

Синтетическое мыло-это мыло, при производстве которого, добавляются синтетические компоненты. Синтетические компоненты делают мыло дешевле, упрощают производство, но они не нужны нашей коже, а иногда и потенциально опасны!!! Они могут вызывать сухость, стянутость кожи, раздражение, шелушение, аллергические реакции и кожные заболевания.

Там будут, помимо собственно мыла, воды, глицерина, указаны синтетические компоненты: ПАВы, детергенты (лаурил и лауретсульфаты, сульфонаты, cocamidopropyl betaine, sodium cocoul isethionate и т.д.), структурообразователи (stearic acid), сольвенты (дипропиленгликоль-DPG, изопропилмиририлат-IPM и т.д), консерванты, стабилизаторы (натрия ЭДТА, etidronate, ВНТ, антал), антибактериальные компоненты (триклозан, триклокарбан), красители (диоксид титана, CI 12490, 15510, 77891 и т.д.), отдушки, регуляторы кислотности и прочее. Здесь перечислены далеко не все синтетические компоненты, которые содержатся в современном мыле промышленного изготовления.

В продаже можно встретить "мыло", которое вовсе не содержит солей жирных кислот, то есть полностью сделано на основе синтетических ПАВ или детергентов (это одно и то же).

Синтетические детергенты (их иногда сокращенно называют синдетами) - это поверхностно-активные вещества нефтяного происхождения, которые обладают хорошими моющими свойствами, имеют любой рН (в том числе и пресловутый 5.5), применимы в жесткой

и даже морской воде и т.д. Одно плохо - человек эволюционно не приспособлен к контакту с этими веществами, наша кожа этого не выдерживает.

Антибактериальные компоненты, которые, если верить рекламе, обеспечивают "надежную защиту для всей семьи". Так, широко распространенный "бытовой антибиотик" триклозан под воздействием солнца и хлорированной воды может образовывать ядовитые диоксины. Триклозан способствует мутации микроорганизмов и образованию их устойчивых форм, так называемых "супебактерий". Кроме того, регулярная "стерилизация" кожи при умывании сама по себе приносит больше вреда, чем пользы.

Натуральное мыло не содержит никаких искусственных добавок. Его получают соединением раствора соды (щелочи) и растительных масел (жирных кислот).

При варке натурального мыла используется исключительно "холодный" процесс производства, что позволяет сохранять все питательные и увлажняющие компоненты сырья растительного происхождения. В результате мыло бережно ухаживает за кожей и обеспечивает необходимое питание и увлажнение.

1. В мыле ручной работы значение pH близко к таковому кожи.

Главное отличие натурального мыла ручной работы от обычного промышленного - это безопасный состав. Основу мыла составляют ценные косметические масла: оливковое, кокосовое, миндальное, авокадо, какао, ши и т. д. Масла добавляются в мыло дважды - сначала вместе со щелочью, которая их расщепляет и перерабатывает, а потом еще раз - в чистом неомыленном виде. Благодаря этому натуральное мыло получается мягким, деликатно очищает, увлажняет и питает кожу. Это уже не просто средство гигиены, а часть полноценного и бережного ухода за кожей рук и тела. Мыло гипоаллергенно, подходит для малышей от 3 лет и взрослых с чувствительной кожей [3].

Как отличить натуральное мыло от синтетического?

1. Натуральное мыло ручной работы всегда щелочное, оно не может быть нейтральным в силу технологии. Если производитель обещает Вам pH меньше 7, то перед Вами синтетическое мыло, его основой являются химически полученные детергенты.

2. Мыло ручной работы с натуральными компонентами изготавливается, как правило из нескольких видов базовых масел, с добавлением искусственных красителей, синтетических отдушек и с добавлением каких-либо полезных веществ: эфирных масел, семян, лепестков и т.д. Такое мыло обычно привлекает взгляд яркой окраской и сильной отдушкой.

3. Так как в натуральном мыле нет стойких химических красителей, такое мыло со временем постепенно будет менять свой цвет.

Так что не экономьте на своем здоровье, а используйте то, что действительно полезно для Вас и Вашей кожи [4].

Преимущества перед синтетическими средствами. Натуральное мыло, в отличие от синтетического, не только очищает кожу, а и ухаживает за ней. В зависимости от компонентов оно способствует удержанию влаги, насыщает клетки полезными веществами и устраняет воспаления. Благодаря наличию в мыле натуральных растительных масел после его использования на коже образуется тонкая пленка. Она выполняет защитную функцию и не препятствует кислородному обмену. В синтетическом мыле масла заменяют отдушками и искусственными ароматизаторами.

В качестве красителей для натуральной продукции обычно используют специи, соки и экстракты растений, цедру. А воду заменяют другими жидкостями, например гидролатами, молоком или травяными отварами.

Людам, склонным к аллергии, при выборе натурального мыла важно изучать его состав, чтобы избежать нежелательной реакции кожи.

Чтобы ощутить эффект от натурального мыла, необходимо правильно его выбрать. При этом обязательно следует учитывать тип кожи:

- **Нормальная.** Ей подойдет практически любой продукт. Но не стоит часто использовать бруски, в составе которых есть скрабирующие вещества.
- **Жирная.** Рекомендуется выбирать мыло с компонентами, нормализующими выработку себума. Например, с облепиховым маслом, отварами трав или голубой глиной.
- **Проблемная.** Продукт должен обладать антисептическими и бактерицидными свойствами. Положительный эффект окажут деготь, масло лаврового листа или чайного дерева.
- **Сухая.** Такой тип кожи нуждается в глубоком увлажнении, поэтому рекомендуется выбирать мыло с маслом жожоба, миндаля, персика или авокадо.
- **Увядающая.** Если кожный покров потерял эластичность, появились морщины и в целом кожа выглядит уставшей, нужно использовать мыло, обогащенное витаминами, минералами и полезными микроэлементами.
- **Чувствительная.** Для бережного очищения такого типа кожи отлично подойдет продукция на основе молока [5].

Виды разработанных натуральных мыл:

1. Мыло с ромашкой и маслом мяты (рис.1.а)

Состав: Натриевые соли жирных кислот (кокосового, пальмового, касторового, оливкового) травы ромашки, лимонная кислота, очищенная вода, эфирное масло мяты, масло виноградных косточек.

Свойства: для всех типов кожи, оказывает противовоспалительное, ранозаживляющее, бактерицидное, тонизирующее, противоаллергическое действие, восстанавливает клетки кожи, подходит для профилактики дерматитов, увлажняет и питает кожу и освежает.

2. Мыло с календулой с маслом мяты рис.1, б)

Состав: Натриевые соли жирных кислот (кокосового, пальмового, касторового, оливкового) травы календулы, лимонная кислота, очищенная вода, эфирное масло мяты, масло виноградных косточек.

Свойства: Натуральное мыло «Календула» прекрасно очищает кожу и помогает защитить ее от внешних природных факторов, исключает аллергические реакции. Мыло оказывает бактерицидное действие, снимает воспаление, способствует сужению пор и нормализует работу сальных желез. Подходит для всех типов кожи, в том числе для детской.

3. Мыло с овсяным молоком рис.1, в)

Состав: Натриевые соли жирных кислот (кокосового, пальмового, касторового, оливкового), овсяное молоко, лимонная кислота, очищенная вода, масло виноградных косточек, эфирное масло жасмина.

Свойства: мыло Овсяное используется в качестве ухода за сухой и очень чувствительной кожей, оно способно обогатить кожу кислородом, снять покраснения, а также выровнять тон кожи. Помимо этого, овсяное молочко богато белками, витаминами, минералами, органическими кислотами, а также фенолами, которые способствуют приведению работы сальных желез в норму.

4. Мыло с глиной ((голубой, розовый , белый, красный) рис.1, г)

Состав: Натриевые соли жирных кислот (кокосового, пальмового, касторового, оливкового), лимонная кислота, очищенная вода, масло виноградных косточек, розовая и голубая глина, эфирное масло мяты.

Свойства: Мыло с глиной прекрасно очищает кожу от загрязнений, удаляет ороговевшие клетки, подсушивает кожу. Регулярное употребление этого продукта усиливает кровоток, уменьшает проявления акне и нормализует обменные процессы. Это отличная альтернатива

скрабам. Мыло с голубой глиной особенно полезно для проблемной кожи, поскольку устраняет воспаление и борется с «черными точками»;

5. Мыло череда, ромашка с овсяным молоком (рис.1, д). Состав: Натриевые соли жирных кислот (кокосового, пальмового, касторового, оливкового), лимонная кислота, очищенная вода, масло виноградных косточек, травы ромашка, череда, овсяное молоко. Свойства: для всех типов кожи, оказывает противовоспалительное, ранозаживляющее, бактерицидное, тонизирующее, противоаллергическое действие, восстанавливает клетки кожи, подходит для профилактики дерматитов, увлажняет и питает кожу.

6. Мыло с гелем алоэ (рис.1., е). Состав: Натриевые соли жирных кислот (кокосового, пальмового, касторового, оливкового), лимонная кислота, очищенная вода, масло виноградных косточек, гел алоэ, эфирные масла эвкалипта, эфирные масла мяты. Свойства: Алоэ вера помогает снять сыпь, зуд, ощущение жжения и убрать другие повреждения кожи. Алоэ вера обладает противогрибковыми и антибактериальными свойствами, и она творит чудеса.

Применение алоэ вера защищает кожу от радиационного повреждения. Такое мыло заживляет ожоги и повреждения, вызванные УФ-излучением. Помогает при заживлении ран. Увлажняет кожу и предотвращает старение. Подходит для всех типов кожи, особенно для подростковой.

Дегтярное мыло (рис.1. ё). Состав: Натриевые соли жирных кислот (кокосового, пальмового, касторового, оливкового), лимонная кислота, очищенная вода, масло виноградных косточек, березовый деготь. Свойства: Дегтярное мыло устраняет кожные высыпания, очищает поры, борется с угрями. При регулярном применении оно предотвращает образование фурункулов. Также оно помогает при тяжелых кожных заболеваниях: дерматите, лишае, экземе, чесотке, пиодермии

Условия хранения всех мыл 12 месяцев, в сухом месте.

7. Хозяйственное мыло на основе кокосового масла (основа средств для посуды и стирального порошка) (рис.1. ж)

Рис. 1. Разновидности мыл

В зависимости от состава те или иные мыла могут иметь недостатки. К примеру, не все знают, есть ли у них аллергия, например, на масла цитрусовых, мяты или шалфея. Хорошие натуральные масла достаточно сильно действуют, поэтому перед использованием любого косметического средства органического происхождения лучше провести небольшой аллерготест, нанеся немного вещества на сгиб локтя.

Также мыло может со временем потускнеть или изменить цвет, а еще – потерять запах. Но средний срок годности натуральной косметики – около полугода, поэтому вы вряд ли успеете заметить эти недостатки. Тем более, что пользоваться ими – одно удовольствие, и поэтому они не так часто остаются лежать без дела.

Выводы

- в состав мыла входят исключительно натуральные ингредиенты растительного происхождения
- его можно использовать аллергикам и маленьким детям
- натуральное мыло помогает очистить кожу, при этом, не травмировав и сохранив ее защитный слой
- использование натурального мыла не несет никакого вреда окружающей среде
- при производстве мыла не остается никаких вредоносных побочных продуктов
- изготавливается вручную, без использования специального оборудования. Благодаря этому факту, можно проконтролировать весь процесс приготовления, чтобы в итоге получился качественный продукт [6].

Таким образом использование натуральных мыл – это сохранение здоровья кожи и положительное влияние на окружающую среду.

Использованные источники

1. Экологический аспект применения Н.П. Матвейко, В.В. Садовский, Н.М. Носова Известия ТулГУ. Естественные науки. 2016. Вып. 1 С. 12-28
2. <https://vegans.by/articles/2103-naturalnoe-mylo-ruchnoy-raboty-o-polze-i-vrede-myla/> дата обращения 19.05.2023
3. <https://cosmetic-industry.com/naturalnoe-tverdoe-mylo.html> дата обращения 19.05.2023
4. <https://vegans.by/articles/2103-naturalnoe-mylo-ruchnoy-raboty-o-polze-i-vrede-myla/> дата обращения 19.05.2023
5. <https://siamcollection.com.ua/poleznie-statyi/naturalnoe-milo-sostav--svoystva-i-preimushhestva-ispolzovanija> дата обращения 19.05.2023
6. <https://mobiba.kiev.ua/o-bane/preimushchestva-naturalnogo-myla-ruchnoy-raboty> дата обращения 19.05.2023.

УДК 796.01

ПСИХО-ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ПОДРОСТКОВ-ГОРЦЕВ ВНУТРЕННЕГО ТЯНЬ-ШАНЯ

Кашкенчиев М.Э.¹

¹Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад,
Кыргызстан

Аннотация

В статье рассматриваются основные механизмы вегетативного регулирования организма подростков, структура типов темперамента и появление полового деморфизма.

Ключевые слова: симпатикотония, парасимпатикотония, эйтония, вегетативное регулирование, вегетативная нервная система, половой деморфизм, темперамент, межсистемные отношения.

ИЧКИ ТЯНЬ-ШАНЬДЫН ТООЛУК-ӨСПҮРҮМДӨРҮНҮН ПСИХО- ФИЗИОЛОГИЯЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ

Кашкенчиев М.Э.¹

¹Борборк Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада өспүрүмдөрдүн организминин вегетативдик жөнгө салынышынын негизги механизмдери, темперамент типтеринин түзүлүшү жана жыныстык деморфизмдин пайда болушу каралат.

Ачык сөздөр: симпатикотония, парасимпатикотония, эвтония, вегетативдик жөнгө салуу, вегетативдик нерв системасы, жыныстык деморфизм, темперамент, системалар аралык мамилелер.

PSYCHO-PHYSIOLOGICAL INDICATORS OF TEENAGERS-HIGHLANDERS OF THE INTERNAL TIEN-SHAN

Kashkenchiev M.E.¹

¹Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article discusses the main mechanisms of vegetative regulation of the body of adolescents, the structure of temperament types and the appearance of sexual demorphism.

Keywords: sympathicotonia, parasympathicotonia, eutonia, autonomic regulation, autonomic nervous system, sexual demorphism, temperament, intersystem relationships.

Организм детей, рожденных в горах, наиболее ярко проявляет признаки фенотипической адаптации к гипоксической гипоксии. Перестраиваются не только механизмы регуляции соматических функций организма, но и психические функции. Известно, что от особенностей внешней среды и этнического уклада жизни высокогорных популяций процесс индивидуального развития горцев может быть ускорен или замедлен, возрастные изменения могут наступать раньше или позже, иметь разную продолжительность (9; 2). Учеными республики обнаружено, что у детей – горцев временная организация жизненно-важных функций (сердечно-сосудистой и дыхательной системы) формируются по взрослому типу гораздо раньше, чем у детей, уроженцев равнины (3; 6). С другой стороны, у них же имеет место существование отставание в физическом развитии [5; 1; 7]. Адаптация к условиям высокогорья как первично адаптирующихся, так и постоянных жителей достигается за счет измене-

ния функций внутренних органов, которые в свою очередь регулируются нервной системой. Существует мнение, что для горцев характерна парасимпатикотония [9].

В соответствии с вышеизложенными нами обследованы школьники обоого пола в возрасте 11 – 16 лет.

В работе представлены материалы антропо-морфологических, физиологических измерений и физической работоспособности детей. Изучены типы превалирования симпатического и парасимпатического вегетативного реагирования у девочек и мальчиков 11-16 лет, которые являются уроженцами умеренных высот внутреннего Тянь-Шаня.

Нами сделана попытка определения типа вегетативного регулирования висцеральных органов и типов темперамента у детей-горцев (Ат-Баши, 2200-2500 м. над уровнем моря). Оценка состояния вегетативной нервной системы осуществлялась функционально-динамическим методом по А.М.Вейну (1981). Всего обследовано 63 мальчиков и девочек.

У подростков-горцев 12-13 лет состояние вегетативного равновесия нами не обнаружено. В 76,1% случаев выявлено преобладание симпатикотонического влияния, 23,8% парасимпатикотония. При этом у девочек преобладание симпатикотонии при переходе с 12 лет в возрастную группу 13 лет – увеличивается с 66,6% до 91,3%. У мальчиков картина иная. У них в 12 лет преобладает симпатический тип регулирования и обнаруживается в 81,8% из общей группы. Но за один год, то есть в 13 лет профиль мальчиков – подростков меняется. Симпатический тип регуляции с 81,8% снижается до 56,2%, а парасимпатикотония повышается с 18,1% до 43,7%. Следует подчеркнуть, что у мальчиков-подростков имеет место и абсолютное преобладание парасимпатикотонии с 20% случаев в 12 лет до 54,5% в 13 лет. Число подростков с симпатикотонией в этой группе составило лишь 45,5% случаев.

Наши данные показывают, что у подростков-горцев в возрасте 12 лет не зависимо от половой принадлежности преобладает симпатический тип регулирования вегетативных функций. Половой деморфизм в типе регулирования вегетативных функций начинает проявляться в 13-летнем возрасте; у девочек в 13 лет сохраняется симпатикотоническая направленность реакции, а у мальчиков начинается смена типа регулирования с симпатического на парасимпатикотонический.

О межсистемных отношениях можно судить по соотношению интегративных показателей сердечно-сосудистой и дыхательной систем (коэффициент Хильдебранта)

В состоянии полного физического и эмоционального покоя у 12-летних девочек коэффициент рассогласования межсистемных отношений составляет 16,6%, а в 13 лет нарастает до 30,7%. У мальчиков 12-лет не обнаруживается рассогласования функций сердечно-сосудистой и дыхательной систем. Однако, в 13 лет у них наблюдается резкий скачок рассогласований в межсистемных отношениях. Эти данные свидетельствуют о том, что подростки 12-13 лет, по-видимому, еще не имеют окончательно сформировавшихся механизмов деятельности вегетативной системы.

• Таблица 2.1 – Показатели АД, ЧСС и их производные у девочек-подростков внутреннего Тянь-Шаня в покое (положение сидя)

№ пп	возраст		ЧСС уд/мин	АДс мм.рт.ст.	АДд мм.рт.ст.	ПД мм.рт.ст.	СО мл/мин	МОК мл/мин
1.	12	М	74,2	98,7	65,1	33,6	56,2	4,2
		сиг	10,7	16,6	11,2	11,9	8,8	9
		м	3,1	4,8	3,2	3,4	2,5	3
		п	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0
		%	87,6	90,9	92,2	88,6	82,4	72,5

2.	13	М	78,3	101,0	63,9	37,3	61,9	4,8
		сиг	10,3	11,9	7,9	9,5	7,0	8
		m	2,2	2,5	1,7	2,0	1,5	2
		n	23,0	23,0	23,0	23,0	23,0	23,0
		%	92,4	93,2	90,5	98,2	90,8	84,1
3.	14	М	72,7	103,8	64,5	39,3	65,8	4,8
		сиг	6,9	7,9	8,0	9,7	8,7	7
		m	2,1	2,4	2,4	2,9	2,6	2
		n	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0
		%	85,8	95,6	91,3	103,7	96,5	83,1
4.	15	М	78,4	110,1	66,6	43,5	69,8	5,5
		сиг	11,3	7,2	9,0	6,6	7,9	1,0
		m	3,8	2,4	3,0	2,2	2,6	3
		n	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0
		%	92,6	101,4	94,3	114,6	102,4	95,0
5.	16	М	84,7	108,6	70,6	37,9	68,2	5,7
		сиг	13,1	9,3	10,9	11,3	11,0	1,1
		m	3,2	2,3	2,6	2,7	2,7	3
		n	18,0	18,0	18,0	18,0	18,0	18,0
		%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

• Таблица 2.2 – Показатели АД, ЧСС и их производные у девочек-подростков внутреннего Тянь-Шаня в покое (положение лежа)

№ пп	возраст		ЧСС уд/мин	АДс мм.рт.ст.	АДд мм.рт.ст.	ПД мм.рт.ст.	СО мл/мин	МОК мл/мин
1.	12	М	69,2	95,0	61,5	33,5	58,3	4,1
		сиг	8,2	9,9	13,8	9,5	12,0	1,0
		m	2,4	2,9	4,0	2,7	3,5	3
		n	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0
		%	86,0	85,0	89,3	79,5	82,2	70,7
2.	13	М	75,8	99,7	58,6	41,1	67,0	5,1
		сиг	12,7	10,6	10,5	9,9	9,6	1,0
		m	2,6	2,3	2,2	2,1	2,1	2
		n	23,0	23,0	23,0	23,0	23,0	23,0
		%	94,3	89,2	94,1	97,5	94,6	88,2
3.	14	М	72,3	103,0	60,3	42,7	69,9	5,1
		сиг	8,9	8,2	7,3	8,7	7,6	9
		m	2,7	2,5	2,2	2,6	2,3	3
		n	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0
		%	89,9	92,1	86,7	101,2	98,7	88,6
4.	15	М	75,2	115,1	61,3	53,8	78,1	5,9
		сиг	9,3	6,4	4,5	5,2	4,0	7
		m	3,1	2,1	1,5	1,7	1,3	2
		n	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0
		%	93,5	103,0	88,1	127,6	110,2	102,3

5.	16	М	80,4	111,8	69,6	42,2	70,9	5,7
		сиг	9,5	11,1	11,7	12,1	11,7	11,3
		m	2,3	2,7	2,8	2,9	2,8	13
		n	18,0	18,0	18,0	18,0	18,0	18,0
		%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

• Таблица 2.3 – Показатели АД, ЧСС и их производные у мальчиков-подростков внутреннего Тянь-Шаня в покое (положение сидя)

№ пп	возраст		ЧСС уд/мин	АДс мм.рт.ст.	АДд мм.рт.ст.	ПД мм.рт.ст.	СО мл/мин	МОК мл/мин
1.	12	М	72,7	95,1	62,7	32,4	56,1	4,0
		сиг	12,3	10,5	10,4	8,6	9,7	8
		m	3,9	3,3	3,3	2,7	3,1	2
		n	11,0	11,0	11,0	11,0	11,0	11,0
		%	96,4	80,5	81,1	79,5	86,1	81,2
2.	13	М	69,5	100,3	65,4	34,9	59,8	4,1
		сиг	9,5	14,0	14,5	11,0	12,1	9
		m	2,4	3,6	3,7	2,9	3,1	2
		n	16,0	16,0	16,0	16,0	16,0	16,0
		%	85,0	85,0	84,6	85,7	91,8	83,6
3.	14	М	72,8	102,6	70,7	31,9	58,4	4,2
		сиг	9,1	10,4	11,0	7,5	8,9	8
		m	2,4	2,8	2,9	2,0	2,4	2
		n	15,0	15,0	15,0	15,0	15,0	15,0
		%	96,5	86,9	91,4	78,4	89,6	85,6
4.	15	М	76,9	104,7	62,5	42,2	71,6	5,5
		сиг	9,7	9,0	8,1	7,3	7,0	8
		m	2,8	2,6	2,3	2,1	2,0	2
		n	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0
		%	102,0	88,7	80,0	103,5	109,8	111,1
5.	16	М	75,4	118,1	77,4	40,7	65,1	4,9
		сиг	13,9	9,2	8,9	8,2	8,0	1,2
		m	3,9	2,5	2,5	2,3	2,2	3
		n	14,0	14,0	14,0	14,0	14,0	14,0
		%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

• Таблица 2.4 – Показатели АД, ЧСС и их производные у мальчиков-подростков внутреннего Тянь-Шаня в покое (положение лежа)

№ пп	возраст		ЧСС уд/мин	АДс мм.рт.ст.	АДд мм.рт.ст.	ПД мм.рт.ст.	СО мл/мин	МОК мл/мин
1.	12	М	68,7	97,8	62,2	35,6	58,0	3,9
		сиг	11,4	11,1	13,4	7,7	10,9	6
		m	3,6	3,5	4,2	2,4	3,4	2
		n	11,0	11,0	11,0	11,0	11,0	11,0
		%	97,8	85,8	91,2	77,7	79,3	75,2

2.	13	М	63,0	101,6	57,9	43,6	68,7	4,3
		сиг	6,9	13,6	12,5	9,9	10,0	9
		m	1,8	3,5	3,2	2,6	2,6	2
		n	16,0	16,0	16,0	16,0	16,0	16,0
		%	89,2	89,0	84,9	95,1	93,8	83,4
3.	14	М	67,2	106,1	66,3	39,7	64,9	4,3
		сиг	6,4	11,0	12,3	10,0	10,9	7
		m	1,7	2,9	3,3	2,7	2,9	2
		n	15,0	15,0	15,0	15,0	15,0	15,0
		%	95,6	93,0	97,2	86,6	88,6	83,6
4.	15	М	71,7	107,8	59,8	48,0	76,1	5,5
		сиг	8,1	11,2	9,0	11,3	9,3	9
		m	2,3	3,2	2,6	3,3	2,7	3
		n	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0
		%	102,0	94,5	87,7	104,7	104,0	105,0
5.	16	М	70,3	114,1	68,2	45,9	73,2	5,2
		сиг	12,6	11,2	8,8	10,5	8,6	1,3
		m	3,5	3,1	2,4	2,9	2,4	4
		n	14,0	14,0	14,0	14,0	14,0	14,0
		%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Параллельно с изучением типа вегетативного регулирования у подростков-горцев изучено проявление типов темперамента. Анализ данных выявил, что переходных типов темперамента у подростков этого возраста не обнаруживаются. У подростков горцев 12-13 лет проявляются сильные типы: сангвинический – 35,4% и холерический тип 32,2%, флегматический тип темперамента имел место у подростков 13%.

Из общего числа обследованных примерно 84% имели четкую выраженность сильных типов темперамента.

При рассмотрении половых различий темперамента оказалось, что сильные типы темперамента в равной степени присущи и мальчикам, и девочкам. Однако, у мальчиков преобладают сангвинический и флегматический типы (46,1% и 21,0% соответственно), а у девочек сангвинический и холерический (44,4% и 27,7% соответственно). Интересно отметить, что меланхолический тип темперамента обнаруживается у мальчиков, девочек только в 12 лет.

Изучение типов темперамента показало, что у подростков-горцев 12-13 лет преобладает, так называемые сильные типы темперамента. Переход с 12 лет к 13 годам в группе подростков сопровождается некоторым изменением структуры типов темперамента и появлением полового деморфизма, у девочек наблюдается преобладание холерического типа, а у мальчиков-сангвинического и флегматического типов. Данные распределения по типам темперамента достаточно хорошо согласуются половыми различиями по типам вегетативного регулирования.

Таким образом, подростки-горцы в 12-13 лет имеют выраженные типы вегетативного регулирования и темперамента. В 13-летнем возрасте проявляются половые различия, как по типам вегетативного регулирования, так и по типам темперамента: у девочек преобладают симпатикотония и холерический тип темперамента; а у мальчиков в 13 лет идет преобладание парасимпатикотония в сочетании с сангвиническим и флегматическим типами темперамента. Неустойчивость функциональных межсистемных отношений, которая проявляется у подростков-горцев в покое свидетельствует о незавершенности процессов перестройки механизмов регулирования вегетативных функций.

№ пп	Пол	возраст лет	показатели	Кол-во	%
5.	жен	13	всего	100	
			холерики	40	40,0
			сангвиники	29	29,00
			флегматики	21	21,00
			меланхолики	10	10,00
			экстраверты	69	69,00
			интроверты	31	31,00
			нестабильные		
			стабильные	50	50,00
1.	муж	13	всего	50	
			холерики	19	38,00
			сангвиники	20	40,00
			флегматики	6	12,00
			меланхолики	5	10,00
			экстраверты	39	78,00
			интроверты		
			нестабильные		
			стабильные	26	52,00

Литература

1. Арзикулов А. Ш. Функциональное состояние вегетативного гомеостаза здоровых школьников. Молодой ученый. — 2016. — № 20 (124). — С. 58-63.
2. Бардецкая Я.В. Взаимосвязь типологических особенностей темперамента, адаптационных реакций и уровня здоровья у детей младшего школьного возраста. Барнаул 2007 с. 113.
3. Гурьева Е. Н. Роль вегетативных нарушений в формировании первичной артериальной гипертензии у детей // Бюллетень ВСНЦ со РАМН. V Всероссийский семинар, посвященный памяти профессора Н. А. Белоконь. 2007. № 3 (55). С. 72–73.
4. Иценко Е. Н. Показатели состояния здоровья у подростков с повышенной учебной нагрузкой. // Вопросы современной педиатрии. — 2010.- Т. 6, № 1. — С. 264
5. Кустова Е.В. Морфо-функциональные и психо-физические параметры у детей 13-14 лет. Тюмень 1999.
6. Лебедев А.В. Психо-физиологические и морфо-функциональные особенности девушек разных социотипов. Кемерово 2011 с. 158.
7. Опыт мониторинга здоровья детей и подростков в связи с влиянием факторов окружающей среды. // Здоровье населения и среда обитания. 2010. № 9.
8. Практическое руководство по детским болезням под общей ред. В. Ф. Коколиной и А. Г. Румянцева // Детская вегетология: практическое руководство по детским болезням. — М.: ИД Мед. практика, 2008. XI т. глава 2 -с. 22–32.
9. Шлык, Н. И. Особенности вариабельности сердечного ритма у детей и подростков с различным уровнем зрелости регуляторных систем организма // тез. докл. международного симпозиума. Ижевск, 2003.-С. 52–60.

УДК 371.3:91

РЕЗУЛЬТАТЫ ГЕОФИЗИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ, ИНЖЕНЕРНО-ГЕОЛОГИЧЕСКИХ ИЗЫСКАНИЙ И МОНИТОРИНГА НА ОПОЛЗНЕОПАСНОМ СКЛОНЕ В СЕЛЕ АЮУСАЙ

Мадалиева З.¹, Мирзалиев М.²^{1,2}Жалал-Абадский научный центр, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В статье описана методика выполнения инженерно-геологических изысканий и мониторинг на оползнеопасном склоне, топографо-геодезические и буровые работы, геофизические исследования, опробование грунтов, методика лабораторного определения физических характеристик, методика проходки шурфов изучаемого района. Приведены гидрогеологические условия, климатические условия, гидрографическая сеть, геоморфологические условия, тектоника и сейсмичность, геологическое строение, физико-механические характеристики грунтов, физико-геологические явления и процессы, выводы и рекомендации

Ключевые слова: Мониторинг оползней, устойчивость, прогноз, тектоника, рельеф, оползень, сейсмичность, гидрогеологические условия, буровые работы, методика проходки шурфов, грунт.

АЮУСАЙ АЙЫЛЫНДАГЫ ЖЕР КӨЧКҮ КОРКУНУЧ БАР БЕТКЕЙГЕ ГЕОФИЗИКАЛЫК, ИНЖЕНЕРДИК-ГЕОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮ ЖАНА ЖЕР КӨЧКҮ КОРКУНУЧУНА ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МОНИТОРИНГДИН ЖЫЙЫНТЫГЫ

Мадалиева З.А.¹, Мирзалиев М.²^{1,2}Жалал-Абад илимий борбору, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада жер көчкү жүрүү коркунучу бар эңкейште инженердик-геологиялык изилдөөлөрдү жана мониторингди жүргүзүүнүн методологиясы, топографиялык-геодезиялык жана бургулоо иштери, геофизикалык изилдөөлөр, кыртыштын үлгүлөрүн алуу, физикалык мүнөздөмөлөрдү аныктоонун лабораториялык ыкмалары, изилденип жаткан аймакта чуңкурларды айдоо ыкмалары баяндалган. Гидрогеологиялык шарттар, климаттык шарттар, гидрографиялык тармак, геоморфологиялык шарттар, тектоника жана сейсмикалуулугу, геологиялык түзүлүшү, кыртыштын физикалык-механикалык мүнөздөмөлөрү, физикалык-геологиялык кубулуштар жана процесстер, корутундулар жана сунуштар берилген.

Ачкыч сөздөр. Жер көчкү коркунучу бар беткейге мониторинг жүргүзүү, туруктуулук, болжолдоо, тектоника, рельеф, жер көчкү, сейсмикалык, гидрогеологиялык шарттар, бургулоо иштери, шурфттарды жайгаштыруу усулу, кыртыш.

RESULTS OF GEOPHYSICAL INVESTIGATIONS, ENGINEERING AND GEOLOGICAL SURVEYS AND MONITORING ON A LANDSLIDE-HAZARDOUS SLOPE IN AYUUSAY VILLAGE

Madaliev Z.¹, Mirzaliev M.²^{1,2}Jalal-Abad Scientific Center, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The article describes the methodology for performing engineering-geological surveys and monitoring on a landslide-prone slope, topographic-geodesic and drilling operations, geophysical surveys, soil sampling, laboratory methods for determining physical characteristics, and methods for driving pits in the study region. The hydrogeological conditions, climatic conditions, hydrographic network, geomorphological conditions, tectonics and seismicity, geological structure,

physical and mechanical characteristics of soils, physical and geological phenomena and processes, conclusions and recommendations are given.

Keywords: Landslide monitoring, stability, forecast, tectonics, relief, landslide, seismicity, hydrogeological conditions, drilling operations, pit driving technique, soil.

Введение. Район исследований расположен в селе Аюсай, Айыльного Аймака (Rural district) «Зергер», Узгенского района, Ошской области, Кыргызской Республики (широта: 40.552900, долгота: 73.740000, расстояние от села Аюсай до областного центра, города Ош – 85 км., до районного центра, города Узген – 18 км.).

Рис. 1. Обзорная карта района работ, красным отмечен с. Аюсай

Участок работ находится на окраине с. Аюсай, западнее здания старой аварийной, недействующей школы и южнее от оползня «Аюу» произошедшего в 2017 году (в результате оползня было уничтожено 7 жилых домов и погибло 24 человека).

Методика выполнения работ. Выполнение комплекса инженерно-геологических работ регламентировалось нормативными документами, утвержденными и действующими на территории Кыргызской Республики (государственные стандарты - ГОСТ, инструкции, регуляции и нормы - СНиП, указания, рекомендации, руководства).

Топографо-геодезические работы проводились топографической съемкой в масштабе 1:1000 с сечением горизонталей через 1,0 м выполнен электронным тахеометром Trimble-M3. Съемкой покрыта площадь в 25 га., инструментально привязаны геологические, геофизические точки и наблюдательные марки мониторинга и на местности закреплены постоянные реперы. Координаты всех точек представлены в системе WGS-84, высотные отметки даны в Балтийской системе. На топографический план также нанесены географические координаты.

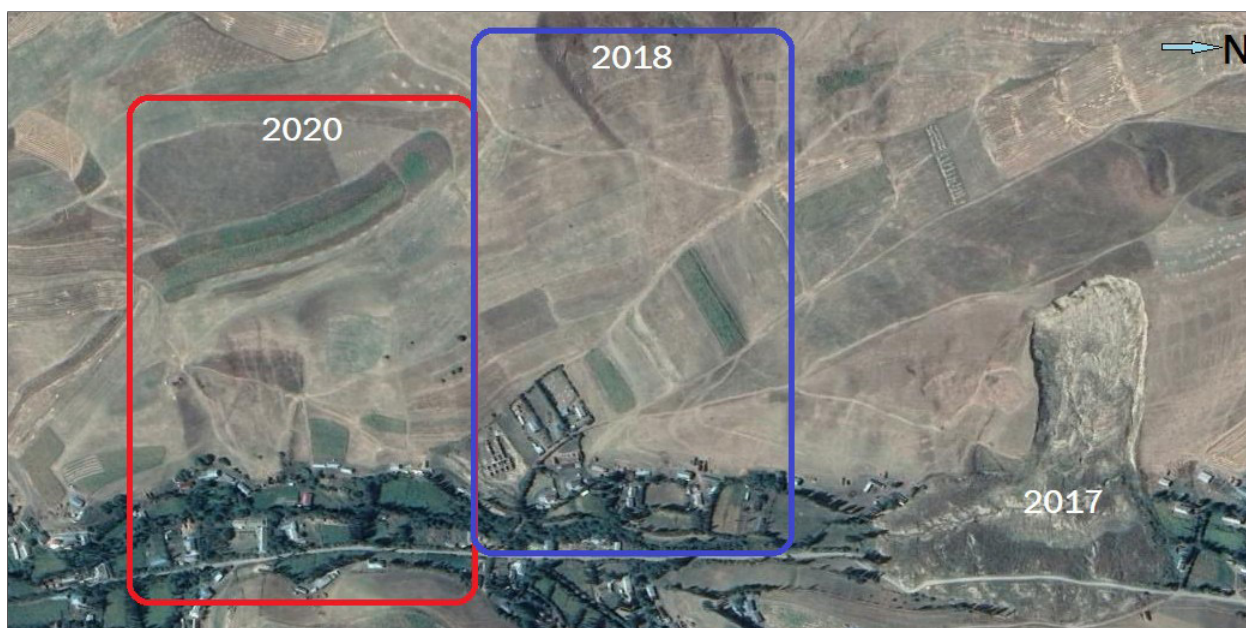

Рис. 2. Схематичные границы территории проведения инженерно-геологического обследования 2020 года в сравнении с границами территории исследованной в 2018 году и оползнем «Аюу» сошедшим в 2017 году

Для проведения геодезических измерений поверхностных смещений на теле оползня установлено 30 реперов (марок), координаты которых определены полярным методом, а высоты тригонометрическим нивелированием с опорных пунктов геодезической сети тахеометром TRIMBLE M3. На местности определялись, характерные формы рельефа, контурные точки, существующие здания и сооружения. Камеральная обработка геодезической информации выполнена в программном продукте комплекса CREDO в программе CREDOMix с последующим экспортом каталога координат точек съемочного обоснования, точек элементов местности в Auto CAD.

Буровые работы. При проведении инженерно-геологических изысканий на объекте для получения необходимой информации по грунтам исследуемой площади проводились буровые работы с использованием самоходной буровой установки УРБ-2А-2. При бурении скважин в глинистых грунтах применялся колонковый способ бурения с начальным диаметром бурения 132 мм и в зависимости от глубины бурения производится переход на диаметр 112 мм. Бурение скважин в крупнообломочных грунтах производилось пневмо-ударником с колонковой трубой диаметром 132 мм или 112 мм. Всего пробурено 73,5 м скважин, изготовлено и установлено 4 пьезометра.

Геофизические исследования. Геофизические исследования были нацелены на выдачу информации по геолого-литологическому расчленению разреза на требуемые глубины по удельным электрическим сопротивлениям-ром м (метод ВЭЗ). Всего на участке вертикальное электрическое зондирование (ВЭЗ) проведены в 19 точках. Метод ВЭЗ выполнялся по обычно принятой методике с использованием, в основном, 4-х электродной симметричной установки АМNB, в некоторых случаях 3-х электродной АМN – В∞. Максимальные разносы линии АВ изменялись в зависимости от требуемой глубины исследований от 50 м. до 126 м., что обеспечивало глубину исследований от 5 м. до 50 м.

Полевые измерения проводились электроразведочным автокомпенсатором АЭ-72 с использованием блока питания конструкции ОАО КыргызГИИЗ.

Контроль выполнен в объеме 10%, средняя относительная погрешность измерений не превышает 5%, что вполне соответствует нормативным требованиям действующих инструкций.

Методика интерпретации геофизических данных опиралась на анализ полученных кривых ВЭЗ, в ряде случаев - на выходах коренных пород. По аналогии принципы отождествления выделенных горизонтов с различными удельными электрическими сопротивлениями (УЭС) или V_p (скорости продольных преломленных волн) распространялись на остальные участки и площади, где кроме геофизических точек горных выработок не было.

Опробование грунтов. Опробования выполнялись в отборе из шурфов и скважин проб грунтов и пород нарушенной и ненарушенной (монолиты) структуры для лабораторных испытаний и получения характеристик физико-механических и фильтрационных свойств грунтов и воды. Всего было отобрано: 46 монолитов, 7 проб грунта, 5 проб воды.

Методика лабораторного определения физических характеристик. Для грунтов без жестких связей определялись естественная влажность, плотность грунта, плотность сухого грунта, пределы по Аттербергу (влажность на границе текучести и границе раскатывания).

Методика проходки шурфов. Проходка шурфов для визуального, детального описания литологического разреза и отбора проб осуществлялось вручную сечением 1,25 м² и глубиной до 10,0 м. Проходка шурфа осуществлена в соответствии с требованиями СНиП-4-80, стандартом ОАО «КыргызГИИЗ», СТП 38-01-84. Всего пройден 1 шурф с креплением, глубиной 10 м, сечением 1,25 м². По окончанию работ шурф засыпан вручную вынутым грунтом.

Инженерно-геологические условия. Климатические условия. Климатические условия изучаемого района изучены по данным многолетних наблюдений метеостанции «Узген». В целом для данной местности характерно жаркое, засушливое лето со среднегодовым количеством осадков - 587 мм., количество осадков за период ноябрь-март составляет 308 мм, за апрель-октябрь 279 мм., суточный максимум осадков равняется 83 мм.

Гидрографическая сеть. Гидрографическая сеть представлена ручьем Аюсай и ее боковыми составляющими - в виде сухих саев и заросших растительностью и вспаханных, широких корытообразных балок. Ручей Аюсай является правым притоком р. Заргер. Основное русло ручья Аюсай ориентировано в суб-меридиональном направлении с севера на юг. Общая протяженность русла ручья составляет порядка 6,0-6,2 км. Питание ручья связано с атмосферными осадками и подземными водами, в виде выклинивающихся родников, большинство которых иссякают в засушливый период года. Дебиты родников в разрезе года изменяются в значительной степени [4].

Геоморфологические условия. В геоморфологическом отношении участок работ находится в пределах юго-западных предгорий Ферганского хребта, в долине реки Заргер, относящейся к бассейну речной системы Жазы-Карадарья.

Рельеф местности представляет собой склон восточной экспозиции, крутизной порядка 15-32°, относительной высотой 50-100 м, плавно переходящий в днище долины ручья Аюсай и ложбину-балку корытообразной формы, примыкающей к ручью справа, с западной стороны.

Тектоника и сейсмичность. В тектонической жизни района выделяются два этапа, в которые происходит коренное изменение всего режима предыдущего этапа тектонического развития. Первый этап отвечает концу палеозоя, второй - концу неогена. Сейсмичность изучаемого района в соответствии со СНиП КР 20-02. (2009) 2018, таблица Г.1, пункт 1044 (Аюсай) характеризуется интенсивностью сотрясений $I_{PE}=9$ баллам. Пиковое ускорение имеет значение PGA_I , $agR=0,29$. Значения расчетных ускорений $ag=0,370$ и $0,473$, соответ-

ственно для II (полускальные пород) и III (суглинки лессовидные) типа грунтовых условий по сейсмическим свойствам.

Геологическое строение. Герцинский этап развития в основном определил внутреннее строение изучаемого района. В палеозойское время происходило перестроение структур, образовавшихся на ранних этапах развития. Ввиду того, что докембрийский период жизни региона остается еще неясным, описано стратиграфия начиная с палеозоя и позже.

Гидрогеологические условия характеризуются распространением маловодных комплексов пород четвертичного и до четвертичного периодов.

Сравнение химических составов проб воды из аллювия крупной реки Карадарья и на изучаемом участке показывает несколько повышенные значения степени минерализации и содержания катионов, что объясняется обогащением подземных вод минеральными растворами вдали от речных долин.

Физико-механические характеристики грунтов изучались в лабораторных условиях по отобраным образцам нарушенной и ненарушенной структур. Изучены физико-механические и химические свойства грунтов (суглинков) и их гранулометрический состав ареометрическим методом.

По расчетным данным лессовидные суглинки просадочные от собственного веса при замачивании. Тип грунтовых условий по просадочности - II. Возможная величина просадки от собственного веса при расчетной мощности просадочной толщи равной 7-15 м. достигает 11,0-43,26 см. Химический анализ водных вытяжек проб грунта показывает содержание гипса, относящегося к среднерастворимым солям в пределах 0,04-0,06 на водоразделах и 0,28 % - у подножия склона. Водородный показатель $pH=9,0-9,3$. В гранулометрическом составе глинистых грунтов преобладают пылеватые частицы размером 0,05-0,01мм, от 42,4 до 56,1%.

Физико-геологические явления и процессы проявляются в виде просадочности II типа, с образованием трещин ориентированных субпараллельно водораздельной линии. Трещины ко времени проведения изысканий (май 2020) на поверхности рельефа остались в виде едва заметного уступа. Они имеют прерывисто-ступенчатый характер и местами исчезают вовсе.

Имеющиеся на склоне два старых оползня (по информации местного жителя Идирисова Акматжана, большой оползень сошел примерно 80-90 лет тому назад) с образованием подковообразных стенок срыва, изученные в 2018 году, в настоящее время находятся на стадии временной стабилизации. Ширина оползневых цирков составляет 45-90 м. Высота уступов срыва соответственно 12-18 м. Тело оползня в настоящее время заросло травой и, по-видимому, достигает своим языком широкого днища ложбины [2].

На локальных участках одного из них в 2016 году произошло активизация оползнево-оплывинных процессов с образованием уступов высотой порядка 2,0-4,0м. Участки активизации приходятся на фрагмент склона, сложенного оползневым глинистым материалом (консеквентность). Этому предшествовали многоводные, по гидрометеорологическим показателям, годы.

Примерно в таком же состоянии находится оползень, ставший объектом изучения в 2020 году. Он находится вблизи южной границы изучаемого участка склона, напротив развалин старой школы, между профилями 4 и 5.

По размерам и занимаемой площадью данный оползень в 2-3 раза меньше вышеуказанных оползней и гипсометрически находится ниже. Склон здесь также имеет относительно меньшие перепады высотных отметок: 1335,0 низ склона, 1410,0 верх склона. После схода оползня примерно посередине склона обнажились пласты песчаника, по поверхности которых временами (весной после дождя), отмечается линейно-площадное выклинивание

подземных вод в виде малобитного родника-мочажины (на теле оползня установлен Пьезометр-2).

Имевший место в 2017 году оползень с трагическим исходом находится на склоне соседней ложбины, в аналогичных с изучаемым участком инженерно-геологических условиях. Причем какие-либо явные предпосылки, предшествующие к оползневым деформациям в виде трещин отрыва или просадки на верхней части склона, не наблюдались. Предполагается, что скрытое увлажнение подошвенной части массива пород, слагающих склон, произошло снизу-вверх по определенным зонам контактов, трещиноватости и выветрелости с повышенным значением коэффициента фильтрации (по прослоям песчаников и гравелитов). Результатом избыточного увлажнения грунтов являлось снижение прочностных параметров грунтов и последующая оползневая деформация на склоне. Сошедшая оползневая масса перебралась на противоположный борт, затем поменяла направление вниз по долине сая и продвинулась еще на 140 м. К оползанию вовлечены суглинки с захватом выветрелой зоны красноцветов (переслаивающихся алевролитов, глин, песчаников и гравелитов).

Зачастую скольжение происходит в зоне контакта четвертичных лессовидных суглинков и подстилающих их практически водоупорных коренных пород.

Расчет коэффициента устойчивости произведен для склона по трем расчетным профилям. Они совпадают с линиями инженерно-геологических разрезов I-I, III-III и V-V. Расчеты показывают значения $K_u=1,11-1,90$ при естественной влажности и $K_u=0,50-0,79$ для грунта водонасыщенного состояния, т.е., склон устойчив при влажности грунтов с естественной влажностью и может представлять опасность при изменении состояния влажности до критических значений [1].

Исходные данные для расчета взяты из результатов лабораторных испытаний образцов грунта, отобранных из скважин и шурфа. Анализ результатов лабораторных испытаний показывает (см. табл. №1), что, как и 2 года тому назад, начиная с определенной глубины 5,0-10,0 м. суглинки приобретают повышенную влажность. Показатели консистенции (IL) достигают значений туго- и мягко пластичности (от 0,307-0,349 до 0,508). Выше и ниже указанных интервалов глубин грунт находится в твердом и полутвердом состояниях. Этим подтверждается факт присутствия внутри массива на некоторой глубине сравнительно более обводненной, следовательно, менее устойчивой зоны. По-видимому, такая же ситуация имела место на оползне, который сошел в 2017 году.

Располагая материалом результатов испытаний грунтов двухлетней давности (июль 2018) нами составлен сопоставительный график изменения влажности по глубине по двум скважинам №№1 и 4*, находящимся примерно в одинаковых условиях по рельефу (дно ложбины).

Как видно из графика на рисунке 3 и данных, представленных в Таблице 1, в 2018 году, обводненность массива пород на изучаемом участке была выше в среднем на 6-8 %. Пиковые значения влажности примерно повторяются до глубины 10-12 м. По-видимому, в настоящее время уровень подземных вод в регионе идет (изменяется) по нисходящей ветке многолетних колебаний.

Дальнейшее повышение влажности всего массива грунтов на склоне или же отдельных горизонтов ближе к подошве слоев в многоводный период, в сочетании с сейсмическими воздействиями, может спровоцировать оползневые деформации. Надо отметить, что для достижения величины влажности на пределе текучести на некоторых интервалах глубин не хватает всего от 2,5 % до 5,0 %.

По данным Х.В. Ибатулина (2011), основанных на анализе статистических данных, для территории южного региона Кыргызстана критической является влажность 28-30%. В нашем случае есть интервалы, где суглинок имеет влажность достигающий значения 25,5%, (в скважине №4, на глубине 4,0 м, на уровне подошвы склона).

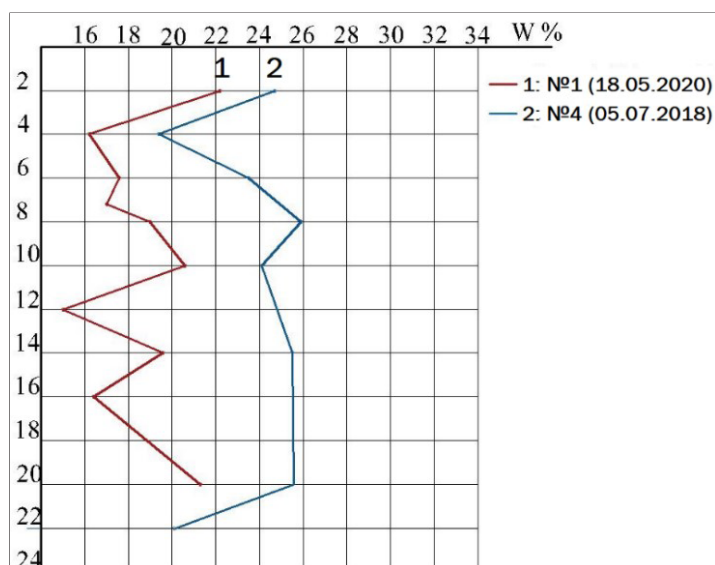

Рис. 3. График изменения влажности грунтов с глубиной (данные по скважинам №1 и №4* пробуренным в 2020 и 2018 годы).

- Таблица 1 – Сравнение средних значений некоторых показателей физико-механических свойств пород полученных в 2018 и 2020 годы

Год	Влажность природная, W%	Плотность, ρ , т/м^3	Плотность в сухом состоянии, ρ_s , т/м^3	Коэффициент пористости, e	Показатель консистенции, IL
2018	22,1	1,73	1,41	0,947	0,462
2020	20,5	1,76	1,46	0,867	0,272

На теле оползня, изученного в 2018 году на локальных участках, наблюдаются следы недавних деформаций, обусловленных повышенным увлажнением глинистой массы грунта в весенний период.

Отмечается одна общность или сходство для трех оползневых участков: изученных в 2020, 2018 годах и сошедшего в 2017 году. Эта особенность заключается в появлении точек выклинивания (разгрузки) малодобитных источников подземных вод примерно в средней части склона. Как видно на рисунке 4 отметки выклинивания родников превышают относительно тальвега на 21-45 м.

Выводы и рекомендации. Оползневой участок приурочен к склону восточной экспозиции в долине ручья Аюсай. Геолого-литологическое строение характеризуется широким развитием покровных образований, представленных лессовидными суглинками и подстилающими их пород коренной основы-переслаивающимися красноцветами (песчаниками, алевролитами, глинами, гравелитами и конгломератами) [3].

Суглинки лессовидные покрывающие склон сплошным чехлом различной толщины обладают просадочными свойствами от собственного веса при замачивании. Для гидрогеологических условий свойственно преимущественное развитие маловодных комплексов пород, имеющих характер спорадического обводнения.

Два года тому назад, обводненность массива пород на изучаемом участке была выше в среднем на 6-8%. Пиковые значения влажности примерно повторяются до глубины 10-12

м., что свидетельствует о наличии слабого по параметрам несущей способности прослоя на этих глубинах.

Сейсмичность участка: Согласно СН КР 20-02 (2009) 2018 - сейсмичность участка характеризуется интенсивностью сотрясений $IPE = 9$ баллам. Пиковое ускорение имеет значение $PGA_I, agR=0,29$. Значения расчетных ускорений $ag=0,370$ и $0,473$, соответственно для II (полускальные породы) и III (суглинки лессовидные) типа грунтовых условий по сейсмическим свойствам [5].

Основные характеристики оползня: Тип оползня: деляпсивный-соскальзывающий (развитие снизу-вверх). Форма поверхности скольжения оползня: консеквентный-по наклонной поверхности наслоения. Основной деформирующийся горизонт: суглинки лессовидные, частично выветрелая зона коренных пород. Механизм смещения оползня: в нижней и средней части склона – скольжение мягкопластичных и текучих суглинков; в верхней части - обрушение-проседание тугопластичных, полутвердых и твердых грунтов.

Рис. 4. Схема расположения родников на оползнях

Рекомендуется: - Организация периодических наблюдений за состоянием устойчивости пород, слагающих верхнюю, водораздельную часть массива (особенно весной и осенью, когда выпадает наибольшее количество осадков). - Проведение профилактических работ по предупреждению замачивания склона и проникновению поверхностных и талых вод в грунты, в частности: путем отвода ливневых и талых вод со склона; засыпкой с трамбованием имеющихся трещин и планировки участков с обратным уклоном. Рекомендуется ограничить на изучаемой территории новое строительство, не допускать подрезку склона.

Возможно, что частичная разгрузку верхней части массива может привести к стабилизации склона и снизить оползневой риск. Однако было бы эффективно начать разработку ми-

тигационных мер основываясь на данных детального мониторинга (наблюдения и измерения) за оползневым склоном (мониторинг: УПВ, дебита родников, гидрометеорологических характеристик и пр.). При этом, более основательную информацию может предоставить цикл полноценных наблюдений протяженностью 1 год и более.

Литература

1. Кожугулов К.Ч., Никольская О.В. Особенности Проявлений Экзогенных Склоновых Процессов В Горах Юго-Западного Тянь-Шаня /В сборнике: Проблемы геодинамики и геоэкологии внутриконтинентальных орогенов. Материалы докладов Шестого Международного симпозиума: к 35-летию Научной станции РАН и 15-летию Международного научно-исследовательского центра - геодинамического полигона. Отв. ред.: А.К. Рыбин, В.Ю. Баталев. 2015. С. 245-251.
2. Фоменко И.К. Классификация методов количественной оценки устойчивости склонов // Современные проблемы инженерной геодинамики / Юбилейная конференция посвященная 100-летию со дня рождения проф.Г.С. Золорева (029-30 сентября 2014 г, Москва, МГУ) / под ред. Э.В Калинин – Московского университета, Москва , 2014.- С.108-112.
3. Рекомендации по инженерно-геологическим изысканиям в районах развития оползней, М.1969.
4. Государственные стандарты - ГОСТ, инструкции, регуляции и нормы - СНиП, указания, рекомендации, руководства Кыргызской Республики
5. СНиП-4-80, стандарт ОАО «КыргызГИИЗ», СТП 38-01-84.

УДК 581.5

ТЯЖЕЛЫЕ МЕТАЛЛЫ В ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЕ

Мирзаилов А.А.¹, Бечелова А.Т.²^{1,2}Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Приведена обзорно-аналитическая информация о содержании и формах химических соединений тяжелых металлов в горных породах, почвах, в используемых человеком растениях и их негативное воздействие на организм человека. Рассмотрены основные подходы к оценке содержания тяжелых металлов в почвах и растительной продукции.

Ключевые слова: тяжелые металлы, биоаккумуляция, микроэлементы, техногенез, мониторинг, загрязнение окружающей среды.

АЙЛАНА-ЧӨЙРӨДӨГҮ ООР МЕТАЛЛДАР

Мирзаилов А.А.¹, Бечелова А.Т.²^{1,2}Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш.,
Кыргызстан

Аннотация

Адамдар колдонгон тоо тектериндеги, топурактагы, өсүмдүктөрдүн курамындагы оор металлдардын химиялык кошумаларынын курамы жана формалары жана алардын адамдын организмине тийгизген терс таасири боюнча аналитикалык маалыматтар берилген. Топурактагы жана өсүмдүк продуктыларындагы оор металлдардын курамын баалоонун негизги ыкмалары каралат.

Ачкыч сөздөр: оор металлдар, биоаккумуляция, микроэлементтер, техногенез, мониторинг, айлана-чөйрөнүн булганышы.

HEAVY METALS IN THE ENVIRONMENT

Mirzailov A.A.¹, Bechelova A.T.²^{1,2}Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

Review and analytical information on the content and forms of chemical compounds of heavy metals in rocks, soils, plants used by humans and their adverse effects on the human body is given. The main approaches to assessing the content of heavy metals in soils and plant products are considered.

Keywords: heavy metals, bioaccumulation, minerals, technogenesis, monitoring, environmental contamination

Тяжёлые металлы (ТМ), характеризующий широкую группу загрязняющих веществ, получил в последнее время значительное распространение. В различных научных и прикладных работах авторы по-разному трактуют значение этого понятия [1].

Жизнь и здоровье растений, животных и человека зависят от качества среды их обитания, пищи и питьевой воды. В современную эпоху техногенеза одной из актуальных проблем человечества стало загрязнение окружающей среды техногенными химическими соединениями и элементами-поллютантами. Из них наиболее опасны химические элементы с атомной массой свыше 50, относимые к тяжелым металлам и металлоидам (Водяницкий, 2008). Элементы этой группы поступают в окружающую среду в аномально высоких количествах с техногенными газопылевыми выбросами, жидкими стоками, твердыми промыш-

ленными и коммунальными отходами, минеральными и органическими удобрениями, агро-мелиорантами, средствами защиты растений и животных, отходами сельскохозяйственного производства. Наиболее токсичны Ag, As, Au, Cd, Co, Cu, Hg, Ni, Pb, Pt, Sb, Se, Sn, Rb, Te, Tl, Zn (Ильин, 2012). Приоритетными загрязнителями окружающей среды, быстро накапливающимися в ней и требующими контроля в почвах и растениях, считаются As, Cd, Cu, Cr, Hg, Ni, Pb, Zn [2]. При этом немаловажную роль в категорировании ТМ играют следующие условия: их высокая токсичность для живых организмов в относительно низких концентрациях, а также способность к биоаккумуляции.

По биологической классификации химических элементов ТМ принадлежат к группам микро-и ультрамикроэлементов [1,3].

Таким образом, к тяжелым металлам по мнению большинства исследователей относятся Pb, Cu, Zn, Ni, Cd, Co, Sb, Sn, Bi, Hg. Тяжелые металлы при избыточном попадании в объекты окружающей среды ведут себя как токсиканты и экотоксиканты. При этом к токсикантам относятся элементы и соединения, оказывающие вредное воздействие на отдельный организм или группу организмов, а экотоксикантами являются элементы или соединения, негативным образом воздействующие не только на отдельные организмы, но и на экосистему в целом. Специалистами по охране окружающей среды среди металлов-токсикантов выделена приоритетная группа. В нее входят кадмий, медь, мышьяк, никель, ртуть, свинец, цинк и хром как наиболее опасные для здоровья человека и животных. Из них ртуть, свинец и кадмий наиболее токсичны.

Поступление ТМ в окружающую среду связано с активной деятельностью человека. Их основные источники-промышленность, автотранспорт, котельные, мусоросжигающие установки и сельскохозяйственное производство. К отраслям промышленности, загрязняющим окружающую среду ТМ, относятся черная и цветная металлургия, добыча твердого и жидкого топлива, горно-обогатительные комплексы, стекольное, керамическое, электротехническое производство и др. Свинец широко используется в производстве аккумуляторов, оболочек электрических кабелей, медицинской техники, хрусталя, оптического стекла, красок, многочисленных сплавов и т.д., не говоря уже о производстве, связанном с его получением. В сельскохозяйственном производстве загрязнение почвы ТМ связано с использованием удобрений и пестицидов.

Транспорт является источником более половины всех выбросов в атмосферу. Котельные, работающие на твердом и жидком топливе, загрязняют окружающую среду не только ТМ, но и различными оксидами. Сжигание мусора сопровождается поступлением в биосферу целого ряда тяжелых металлов: кадмия, ртути, свинца, хрома и др.

Для крупных городов с многопрофильной промышленностью характерно присутствие в окружающей среде не отдельного загрязнителя, а ассоциации тяжелых металлов, способных оказывать комбинированное действие на организм, при котором может наблюдаться как суммирование эффектов, так и их потенцирование [4, 5].

Опасные уровни загрязнения окружающей среды ТМ отмечаются во многих промышленных развитых территориях [6,7]. Кроме антропогенных источников загрязнения среды обитания тяжелыми металлами существуют и другие, естественные, например вулканические извержения. Увеличение концентрации металлов-токсикантов в поверхностных водах может происходить в результате кислотных дождей, приводящих к растворению минералов и пород, омываемых этими озерами. Все эти источники загрязнения вызывают в биосфере или ее составляющих (воздухе, воде, почвах, живых организмах) увеличение содержания металлов-загрязнителей по сравнению с естественным, так называемым фоновым уровнем.

Попавшие в окружающую среду соединения тяжелых металлов загрязняют атмосферный воздух, воду, почву, попадают в растения и организмы животных, населяющих данную

местность. Миграция металлов в биосфере позволяет объяснить пути поступления их в организм человека (рис. 1).

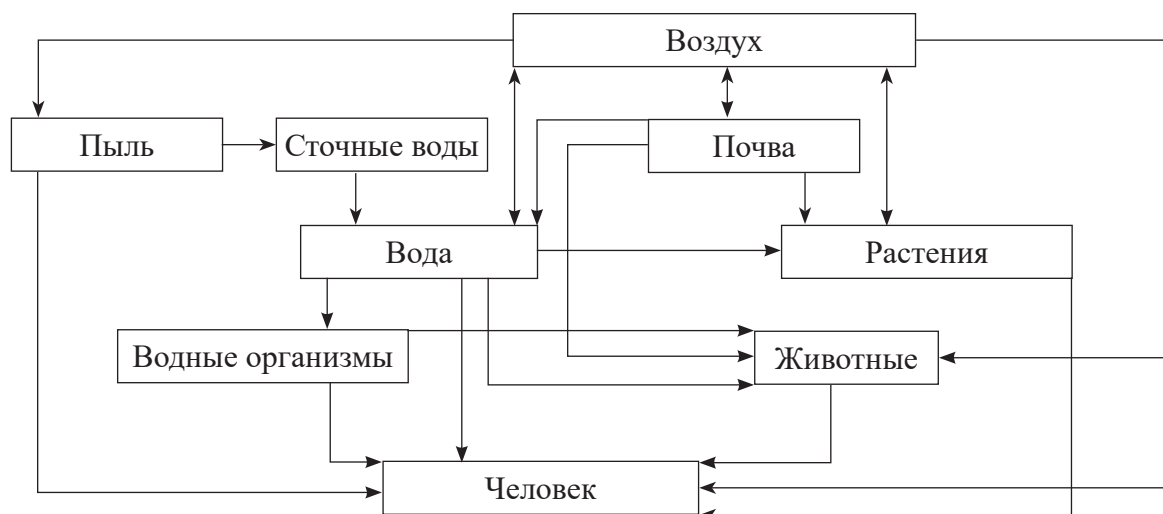

Рис. 1. Пути поступления ТМ в организм человека

Актуальность проблемы загрязнения окружающей среды тяжелыми металлами объясняется, прежде всего, широким спектром их действия на организм человека. ТМ влияют практически на все системы организма, оказывая токсическое, аллергическое, канцерогенное, гонадотропное действие. Доказано эмбриотоксическое действие ТМ через фетоплацентарную систему, а также их мутагенное воздействие. Многие тяжелые металлы обладают тропностью — избирательно накапливаются в определенных органах и тканях, структурно и функционально нарушая их. Выбор тропного органа зависит также от дозы и пути поступления ТМ в организм. На сегодняшний день возродился интерес к роли микроэлементов в патогенезе многих соматических и эндемических заболеваний [1].

Соединения ТМ поступают в организм преимущественно через желудочно-кишечный тракт с пищевыми продуктами, водой, в меньшей степени — через органы дыхания. ТМ поступают также через кожу при контакте с загрязненными средами: воздухом, водой. Тяжелые металлы, попадая в организм человека, накапливаются по ходу биологической цепи: почва (вода) — растение — животное — продукция — человек. Поэтому необходим тщательный токсикологический контроль продуктов, который должны обеспечивать соответствующие службы: станции защиты растений, агрохимические и ветеринарные лаборатории, центры государственного санитарно-эпидемиологического надзора. Система экологической сертификации должна влиять на цену продукции, а возможность экспертизы — быть максимально доступной.

В условиях экологического неблагополучия раньше других систем реагируют иммунная, эндокринная и центральная нервная системы, вызывая широкий спектр функциональных расстройств. Затем появляются нарушения обмена веществ и запускаются механизмы формирования эко зависимого патологического процесса [8].

Изучением содержания ТМ в биосфере и получением экологически чистой продукции в условиях неблагоприятной экологической ситуации занимаются ученые во всем мире. Большой вклад в решение данной проблемы внесли российские ученые. В.И. Вернадский и его ученик А.П. Виноградов в 20 - 40-х годах XX столетия. Исследованиям в этой области посвящены труды Ковальского В.В.[1974,1976,1982], Ковалевского А.Л. [1975,1984,1991], До-

бровольского В.В.[2003], Большакова В.А.[1978], Иванова В.В.[1966], Ильина В.Б.[1991], Соколова О.А.[1999] [1,3,9, 10,11,12,13,14].

Ряд публикаций последних лет посвящен изучению различных аспектов, связанных с поступлением ТМ в объекты окружающей среды, и воздействию этих веществ на организм человека и животных. Среди них выделяются работы Воробьевой А.И. [1970], Кабата-Пендиас А. Пендиас Х. [1989], Ильина В.Б. [1991], Гильденскнольда Р.С. [1992], Покатилова Ю.Г. [1993], Поздняковского В.М. [1996], Тутельяна В.А. [1997], Саломатина А.Д. [1999], Фомичева Ю.П. [2000].

Для ТМ почва является емким акцептором, занимающим место в круговороте химических загрязнителей в биосфере. Почва находится в постоянном взаимодействии с другими экологическими системами – атмосферной, гидросферой, растительным миром и является важным источником поступления ТМ в организм человека. Поступившие в почву ТМ в процессе активного их извлечения из почвы корневой системой, могут накапливаться в сельскохозяйственных культурах, а при вымывании поверхностными водами концентрируется в водных организмах, донных отложениях.

В последнее время загрязнение тяжелыми металлами почвенно-растительного покрова вызывает тревогу не только потому, что оно может заметно снизить продуктивность растений, но и потому, что оно неизбежно ухудшает физиологическое и гигиеническое качество среды обитания человека. Опасно тем, что высшие растения без каких-либо признаков отравления и патологических изменений могут содержать опасные для животных и человека концентрации тяжелых металлов [14,15].

Изучению ТМ в почве посвящено большое количество исследований. Подробно рассмотрены источники поступления ТМ в почву и проанализировано валовое содержание целого ряда металлов [1, 3,11,14,15].

Повышение концентрации ТМ в природных водах часто связано с другими видами загрязнения, например, с закислением. Выпадение кислотных осадков способствует снижению значения рН и переходу металлов из сорбированного на минеральных и органических веществах состояния в свободное.

Изучению путей поступления и содержания ТМ в различных водах посвящено множество работ [17,18].

Таким образом, в связи с интенсивным ростом и развитием промышленности, транспорта, индустриализацией и химизацией сельского хозяйства, ускорением научно-технического прогресса за последние годы значительно увеличилось и продолжает нарастать поступление в окружающую среду ТМ техногенного происхождения. Загрязнение объектов биосферы, в том числе пищевого сырья, как растительного, так и животного происхождения, солями ТМ, учитывая их высокую токсичность, способность накапливаться в организме человека, оказывать вредное воздействие даже в сравнительно низких концентрациях, может иметь ряд серьезных последствий для здоровья человека, вызывая развитие так называемых экологически обусловленных заболеваний. Неконтролируемое загрязнение окружающей среды тяжелыми металлами угрожает здоровью людей.

Дальнейшее изучение цепей миграции ТМ от их источника до человека. Разработать допустимые пределы концентраций металлов в биологических средах, характеризующие уровень антропогенной нагрузки и риск здоровью населения. Внедрение в систему социально-гигиенического мониторинга оценку содержания ТМ в биологических средах человека.

Снизить воздействие ТМ на здоровье населения можно, решив следующие задачи:

- организацию достоверного и оперативного контроля выбросов ТМ в атмосферу и воду;
- прослеживание цепей миграции ТМ от источников до человека;

- налаживание широкого и действенного контроля (на различных уровнях, вплоть до бытового) содержания ТМ в продуктах питания, воде и напитках.

Использованные источники

1. Алексеев Ю.В. Тяжелые металлы в почвах и растениях // Л: Агропромиздат, 1987
2. Зайцева О.Е. Особенности накопления микроэлементов в плаценте и пуповине при нормальной и осложненной гестозом беременности – автореферат Дисс...канд. мед. наук / Зайцева О. Е – М.,2006 г.
3. Авцын А.П. Микроэлементозы человека / А.П.Авцын, А.А. Жаворонков, М.А. Риш, Л.С. Строчкова // - М.: Медицина. 1991. - 496 С.
4. Митрохин О.В. Оценка транслокального загрязнения как составная часть социально-гигиенического мониторинга / О.В. Митрохин // Здоровье населения и среда обитания. 2001. - № 9. - С. 11-14.
5. Ревич Б.А. Проблемы прогнозирования, «горячие точки» химического загрязнения окружающей среды и здоровье населения России // под ред. В.М. Захарова. 2007.
6. Сидоренко Г.И., Кутепов Е.Н. Проблемы изучения и оценки состояния здоровья населения. / Г.И. Сидоренко, Е.Н. Кутепов // Гиг. и сан. – 1994. – №8. – С.33–36.
7. Соколов О.А. Экологическая безопасность и устойчивое развитие Книга 1/ О.А. Соколов В.А. Черников Атлас распределения тяжелых металлов в объектах окружающей среды // – Пушкино, ОНТИ ПНЦ РАН, 1999, 164 с.
8. Аксенова, О.И. Экологически обусловленные заболевания у населения Москвы, связанные с антропогенной нагрузкой/О.И. Аксенова, И.Ф. Волкова, А.П. Корниенко и др. //Гигиена и санитария. 2001. - №5. -С.82-84.
9. Большаков В.А. Загрязнение почв и растительности тяжёлыми металлами / В.А. Большаков, Н.Я. Гальпер, Г.А. Клименко, Т.И. Лыткина, Е.В. Башта // М., 1978, 52 с.
10. Вяйзенен Г.Н. Ускорение выведения тяжелых металлов из организма животных / Г.Н. Вяйзенен, В.А. Савин, В.А. Гуляев, Г.А. Вяйзенен, А.И. Токарь // - Великий Новгород, 1997. 301 с.
11. Ильин В.Б. Тяжелые металлы в системе почва-растение / Новосибирск: Наука, 1991.
12. Ковальский В.В. Биохимические пути приспособляемости организмов к условиям геохимической среды. / В сб.: Биохимическая роль микроэлементов и их применение в сельском хозяйстве и медицине. М.: Наука, 1974.-С.16-28.
13. Ковалевский А.Л. Биогеохимия растений / Новосибирск: Наука. Сиб. Отд-ние, 1991.-288с.
14. Ковда В.А. Биогеохимия почвенного покрова / М.: Наука, 1985.-263 с.
15. Дженбаев Б.М., Мурсалиев А.М. Биогеохимия природных и техногенных экосистем Кыргызстана. Б.:Илим. 2012. 404 с.
16. Дженбаев Б.М. Биогеохимия горных экосистем Кыргызстана// Современные тенденции развития биогеохимии (Тр. Биогеохим. лаб.; Т. 25). М.: ГЕОХИ РАН, 2016. С. 237-250. ISBN 978-5-905049-15-6.
17. Марченко А.Л., Христофорова Н.К., Чернова Е.Н. Приморье - Сравнительная характеристика содержания тяжелых металлов в массовых видах рыб южного Приморья // Материалы международной научно-практической конференции в области экологии и безопасности жизнедеятельности «Дальневосточная весна» (г. Комсомольск - на Амуре, 27 апреля 2006). Комсомольск-на-Амуре//ГОУВПО «КнАГТУ», 2006. С. 181 – 184.
18. Ваганов А.С. Содержание тяжелых металлов в тканях и органах леща Куйбышевского водохранилища / А.С. Ваганов, Е.С. Ваганова, Е.С. Климов // Тез. докл. Всерос. научно-практической конф. «Экологические проблемы промышленных городов», Саратов, 2011. Саратов: СГТУ, 2011. С. 32-34.

УДК 378

МЕДИЦИНА АДСТИГИНИН СТУДЕНТТЕРИНЕ ЖАЛПЫ ХИМИЯНЫ ОКУТУУ СИСТЕМАСЫ

Орозматова А.И.¹, Бечелова А.Т.², Асилбек к.З.³
^{1,2,3}Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш.,
Кыргызстан

Аннотация

Медициналык билим берүү жана анын структурасында химияны окутуу максаттарынын ортосундагы өз ара көз карандылык медициналык окуу жайларда химия дисциплинасын окуп-үйрөнүүнүн конкреттүү өзгөчөлүгү болуп саналат. Макалада жаңы мамлекеттик билим берүү стандартынын киргизилишине байланыштуу медициналык билим берүү тутумунда химияны окутууда пайда болгон көйгөйлөр талданат.

Ачык сөздөр: химия, химиялык билим берүү, медицина, студент.

СИСТЕМА ОБУЧЕНИЯ ОБЩЕЙ ХИМИИ ДЛЯ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Орозматова А.И.¹, Бечелова А.Т.², Асилбек к.З.³
^{1,2,3}Жалал-Абадский государственный университет им.Б.Осмонова, г. Жалал-Абад,
Кыргызстан

Аннотация

Специфической особенностью изучения химических дисциплин в медицинском вузе является взаимозависимость между целями медицинского образования и химической подготовки в его структуре. В статье разобраны проблемы, возникшие в химической подготовке в системе медицинского образования в связи с введением нового государственного образовательного стандарта.

Ключевые слова: химия, химическое образования, медицина, студент.

GENERAL CHEMISTRY TEACHING SYSTEM FOR MEDICAL STUDENTS

Orozmatova A.I.¹, Bechelova A.T.², Asilbek k.Z.³
^{1,2,3}Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

Interdependence between the purposes of medical education and chemical training in its structure is a specific feature of chemical disciplines study in medical university. The problems in chemical training in the system of medical education in connection with introduction of the new state educational standard are examined in article.

Keywords: chemistry, chemical education, medicine, student.

Медициналык факультетте жалпы химия курсу студенттерге химиялык билим берүү үчүн да, кесиптик медициналык билим берүү үчүн да база болуп саналат. Жаңы билим берүү стандартынын киргизилиши менен медициналык окуу жайларда химиялык билим берүүдө кескин өзгөрүүлөр болуп, кыйынчылыктарга себеп болду. Жалпы жана биоорганикалык химия курстары интеграцияланган химия курсуна бириктирилип, дисциплинаны изилдөө үчүн аудиториялык сааттын көлөмү кескин кыскарган [1, 2].

Медицина адистигинин студенттери химияны биринчи курста окушат. Химияны үйрөнүүгө бөлүнгөн аудиториялык сааттардын санынын олуттуу азайышы студенттер өздөштүрүүгө тийиш болгон маалыматтын көлөмүнө жана дисциплинанын мазмунунун татаалдык

деңгээлине дал келбейт. Көптөгөн биринчи курстун студенттери окуунун башында өз алдынча окуу куралдарынын көндүмдөрүнүн жоктугу, алар лекцияларды жазууну, окуу китептери менен иштөөнү, баштапкы булактардан билим табууну, чоң көлөмдөгү маалыматты талдоону, өз ойлорун так жана так баяндоону билишпегендигине байланыштуу олуттуу кыйынчылыктарга туш болушат [2].

Химия курсунун максаты - врачтын жалпы теориялык химиялык даярдыгын жана химиялык сабаттуулугун камсыз кылуу, биохимияны, клиникалык биохимияны, фармакологияны, нормалдуу жана патологиялык физиологияны изилдөө үчүн зарыл болгон маанилүү түшүнүктөрдү, түйүндүү мыйзамдарды, теорияларды өздөштүрүү үчүн шарттарды түзүү.

Бул курс университетте химиялык билимдерди бышыктап баштагандыктан, анын университетке чейинки даярдоо баскычындагы химия курсу менен тыгыз байланышы да маанилүү. Мектепте билим берүү компетенттүүлүгү жетишпейт, ошондуктан, университетте билим берүүнүн биринчи этабында жалпы химиялык билим берүү компетенциясынын маселеси абдан курч турат. Жалпы билим берүүчү компетенттүүлүк пропедевтикалык кесипкөйлүккө айландырылууга тийиш. Ушуга байланыштуу студенттер химия курсунун айрым бөлүмдөрүн окуп жатканда анын мазмунунун кенендигине карабастан жана кийинки профессионалдык дисциплиналарды окууда ар кандай химиялык процесстерди түшүндүрүү үчүн фундаменталдык билимдерди чыгармачылык менен которууга жана трансформациялоого мүмкүндүк берген бирдиктүү теориялык идеяларды ала алышпай калышат, андыктан олуттуу билим алууну контролдоо зарыл [2]. Химиялык билимдерди реформалоонун алкагында билим берүүнү гумандаштыруу жана дифференциялоо идеясынын тереңдетилиши медициналык ЖОЖдор үчүн химия боюнча жаңы программаларды түзүүгө жана аларды адистиктер боюнча дифференциялоого алып келет.

Медициналык, педиатриялык жана дарылоо-профилактикалык факультеттер үчүн жаңы программада курстун структурасы өзгөртүлдү, мазмуну жаңыланды, жаңы бөлүмдөр жана бөлүмдөр киргизилди. Биринчиден, «Организмде пайда болгон реакциялардын негизги түрлөрү», «Турмуштагы химиялык тең салмактуулуктардын жана процесстердин негизги түрлөрү» атайын бөлүмдөрдүн бөлүнүшү менен, ошондой эле кээ бир медициналык жана химиялык маселелерди киргизүү ылайыктуу. Экинчи багыт жалпы химия курсунун мазмунуна «Медицинада жана биологияда изилдөөлөрдүн химиялык жана физика-химиялык методдору» бөлүмүн киргизүү менен, ошондой эле материалды так системалаштыруу менен бекемделди. Программа 10 бөлүмдөн турат (атомдун түзүлүшү жана химиялык байланыш; организмде жүрүүчү реакциялардын негизги түрлөрү; химиялык термодинамиканын элементтери; эритмелерди изилдөө; химиялык кинетиканын элементтери; биогендик элементтердин химиясы; химиялык тең салмактуулуктун негизги түрлөрү жана жашоодогу процесстер беттик кубулуштардын физикалык химиясы; дисперстик системалардын физикалык химиясы жана жогорку молекулалуу бирикмелердин эритмелери; медицина жана биология боюнча химиялык жана физика-химиялык изилдөө методдору) [3, 4].

Биздин өлкөдө жана дүйнөдө химиялык билим берүүнүн көп жылдык тажрыйбасы, химия илиминин логикасы жогорку окуу жайларында химия илиминин негиздерин үйрөнүүнүн алда канча оптималдуу структурасын жана ырааттуулугун түзүүгө, химияны дифференциялоого алып келди. Алардын изилдөө ырааттуулугунда, химиялык билим берүүнүн негизги дисциплинасы жана башталгыч катары жетектөөчү ролу, табигый адистерди университеттик химиялык даярдоонун өз алдынча, фундаменталдуу предмети катары жалпы химияга кирет. Аны изилдөө химиялык билим берүүнүн жалпы теориялык базасын жана өзөгүн түзгөн химиянын эң жалпы жана негизги түшүнүктөрүн, мыйзамдарын, теорияларын ачуудан башталат. Мындан тышкары, жалпы химиянын негиздеринен тышкары, мектеп менен университеттин ортосундагы өткөөл этап болуп саналган «Химияга киришүү» чакан модуль киргизүүнү су-

нуштап жатышат, анын максаты мурунку абитуриенттерди химиялык билимге ылайыкташтыруу болуп саналат. Бул модулда лекция курсу («Химиянын теориялык принциптери»), лабораториялык семинар жана маселелерди чечүү боюнча практикум бар, ал жуманын ичинде бир катар университеттерде чөмүлүү жолу менен окулат, бул химияга баалуу мамилени, ошондой эле мотивацияны күчөтүү болуп саналат. Белгилей кетүүчү нерсе, бул лекция курсунда химиянын өнүгүү тенденциялары, анын илимий-техникалык прогресстеги ролу, дүйнөдөгү табигый илимий таанымдар жөнүндө алгачкы билимдерди ачып берүүгө, 1-курстун студенттеринин профессионалдык ориентациясынын жана адаптациясынын чоң мотивациялык мааниси жана багыты бар, анткени химиянын илим катары логикасы, химиялык дисциплиналардын ырааттуулугу, алардын келечектеги кесиптик ишмердикти окутуудагы орду, ошондой эле мектептеги билимди жалпылоо жана химиянын теориялык негиздери жөнүндө алгачкы түшүнүктөрдү калыптандырууга [4, 5] ж.б. химиялык окутууну уюштурууга медициналык адистиктерге мындай мамиле абдан ылайыктуу. Биздин оюбузча, химиянын дисциплиналар аралык мүнөзгө ээ болгон жана бул курстун негизинде изилденүүчү биологиялык жана медициналык профилдин предметтери менен түздөн-түз байланышын камсыз кылган чакан бөлүмдөрдү же атайын маселелерди киргизүү идеясы абдан келечектүү болуп саналат. Жалпы химия курсунда негизги ролду фундаменталдуу теориялык билимдер ээлейт, жалпы химиялык да, анын илимий билиминин ар бир тармагына тиешелүү. Жалпы химияны окутуунун процесси жана натыйжалары көбүнчө окуу китептеринен көз каранды, ошондуктан химиялык эмес адистиктер үчүн жалпы химия окуу китептерин жана өзгөчө медициналык ЖОЖдор үчүн окуу китептерин түзүүнүн мазмунун жана логикасын талдоо изилдөөбүздүн маанилүү аспектиси болуп саналат [5]. Албетте, көптөгөн кызыккан студенттер колдонгон химиялык маалымдамаларда, энциклопедияларда, монографияларда, интернет маалыматтарында жана башка булактарда камтылган эбегейсиз көлөмдөгү маалымат материалдары менен ар бир элемент, зат, реакциялар, химиянын бөлүмдөрү жана алардын объекттеринин мүнөздөмөлөрү үчүн окуу китебинин тексттеринин сүрөттөмө бөлүгүн кеңейтүүнүн мааниси жок. Тескерисинче, билимди минималдаштыруу принцибинде жана окуу убактысынын тынымсыз кыскарышын эске алуу менен кыскартылууга тийиш. Мунун негизинде окуу китептеринин теориялык жана методикалык бөлүгүн кеңейтүү жана бекемдөө, аны конкреттештирүү жана функционалдык колдонуу боюнча сыпаттоо бөлүгүн кыскартуу жана студенттердин өз алдынча иштерин кеңейтүү керек.

Ошентип, медицина адистигинин студенттерин химиялык билимдерин бышыктоону жана өнүктүрүүнү заманбап талаптарга ылайык ишке ашырууда дидактикалык бирдиктерди ирилештирүү, окуу материалын негиздүү тандоо жана минималдаштыруу, окуу процессин олуттуу интенсификациялоо зарыл.

Пайдаланылган адабияттар

1. Деревцова С.Н. Формирование обобщенных умений студентов при изучении предметов естественнонаучного цикла в медицинском вузе / С.Н. Деревцова // Вестник Смоленской медицинской академии. 2009. - №2. - С.17-18.
2. Айвазова Е. А. Опыт преподавания дисциплины "Химия" в Северном государственном медицинском университете / Е. А. Айвазова, Ж. Л. Варакина, Е. А. Журавлева // Электронный научно-образовательный вестник Здоровье и образование в XXI веке. – 2018. – Т. 20, № 12. – С. 10-14.
3. Литвинова Т. Н. Методологические основы химической подготовки будущих врачей в системе "школа-вуз" / Т. Н. Литвинова, М. В. Соловьева, Т. Г. Юдина // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2009. – № 7. – С. 105-117.
4. Литвинова Т.Н. Химическое образование в системе медицинского: проблемы, перспективы / Т.Н. Литвинова, И.М. Быков // Международный журнал экспериментального образования. 2013. №4. С.168–173.
5. Сапрыкина Т.А. О переходе “школа-вуз”: предикторы успеваемости студентов-первокурсников / Т. А. Сапрыкина // Высшее образование в России. - 2017. - № 6(213). - С. 76-87

УДК 541.123.3+546+547.495

ЖАҢГАК КАЛДЫКТАРЫ БИОЛОГИЯЛЫК АКТИВДҮҮ ЗАТТАРДЫН БУЛАГЫСалиева З.Т.¹, Салиева К.Т.², Боркоев Б.М.³¹Исхак Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети,
Бишкек ш., Кыргызстан^{2,3}Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Бишкек ш., Кыргызстан**Аннотация**

Бул макалада жаңгак дарагынын (*Juglans regia* L.) мөмөсүнөн башка калдыктары б.а. кошумча азыктарга кирген жалбырагы, жашыл кабыгы, катуу кабыгы, данектеринин ортосундагы кабыкчаларынын химиялык жана фитохимиялык курамы, биологиялык активдүүлүгү, фармакологиялык касиеттери жана алардан жасалган дары-дармектерди изилдөөлөр боюнча сереп жүргүзүлдү. Изилдөө үчүн маалыматтар Science Direct, Web of Science, Scopus, Wiley, PubMed, Google Scholar жана Science Information Database сыяктуу маалымат базаларында жарыяланган китептерден жана илимий макалалардан чогултулду. Адабияттарды анализдөө үчүн англис жана орус тилдериндеги акыркы жылдарда жарыяланган оригиналдуу ресурстар, илимий маалыматтардын электрондук базасы пайдаланылды. Жаңгактын калдыктарынан экстрактивдүү заттарды алуунун оптималдаштырылган ыкмалары каралды. Ар кайсы өлкөлөрдө өскөн жаңгак калдыктарын курамындагы фенолдук кошулмалардын, флавоноиддердин, нафтохинондордун кармалышы, антирадикалдык, антиоксиданттык касиеттери көрсөтүлдү.

Ачык сөздөр: фитохимия, фенолдук кошулмалар, флавоноиддер, нафтохинондор, антиоксиданттар.

ОРЕХОВЫЕ ОТХОДЫ ИСТОЧНИКИ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВСалиева З.Т.¹, Салиева К.Т.², Боркоев Б.М.³¹Кыргызский государственный технический университет им. И. Раззакова,
г. Бишкек, Кыргызстан^{2,3}Кыргызско-Турецкий университет «Манас», г. Бишкек, Кыргызстан**Аннотация**

В этой статье проведен обзор по химическому и фитохимическому составу, биологической активности, фармакологическим свойствам и лечебным свойствам отходов орехового дерева (*Juglans regia* L.), такие как, листья, зеленой шелухи, твердой скорлупы, перегородки между зернами. Данные этого обзорного исследования были собраны из книг и научных статей, опубликованных в таких базах данных, как Science Direct, Web of Science, Scopus, Wiley, PubMed, Google Scholar и база данных научной информации. Для обзора литературы были использованы - оригинальные ресурсы на английском и русском языках, опубликованные в последние годы а также российские электронные базы данных научной информации. Рассмотрены оптимизированные способы получения экстрактивных веществ из отходов грецкого ореха. Показано содержание фенольных соединений, флавоноидов, нафтохинонов, антирадикальные и антиоксидантные свойства отходов грецкого ореха, выращенных в разных странах.

Ключевые слова: фитохимия, фенольные соединения, флавоноиды, нафтохиноны, антиоксиданты.

NUT WASTE SOURCES OF BIOLOGICALY ACTIVE SUBSTANCESSalieva Z.T.¹, Salieva K.T.², Borkoev B.M.³¹Kyrgyz State Technical I. Razzakov University, Bishkek cite, Kyrgyzstan²Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek cite, Kyrgyzstan**Annotation**

This article provides an overview of the chemical and phytochemical composition, biological activity, pharmacological properties and medicinal properties of walnut tree waste (*Juglans regia* L.), such as leaves, green

husks, hard shells, partitions between grains. The data for this review study were compiled from books and scientific articles published in databases such as Science Direct, Web of Science, Scopus, Wiley, PubMed, Google Scholar and the Science Information Database. For the literature review, we used original resources in English and Russian published in recent years, as well as Russian electronic databases of scientific information. Optimized methods for obtaining extractive substances from walnut waste are considered. The content of phenolic compounds, flavonoids, naphthoquinones, anti-radical and antioxidant properties of walnut waste grown in different countries are shown.

Keywords: phytochemistry, phenolic compounds, flavonoids, naphthoquinones, antioxidants

Киришүү. Акыркы кезде илимпоздор ар кандай баалуу продуктуларды өндүрүү үчүн экинчилик айыл чарба ресурстарын пайдаланууну камсыз кылган технологиялардын өнүгүшүнө көңүл бурушту. Анткени, айыл чарба чийки затын кайра иштетүүдөн кийин пайда болгон өндүрүш калдыктарынын көпчүлүгү баалуу химиялык курамы менен мүнөздөлөт жана ар кандай тармактарда талап кылынган продукциянын кеңири спектрин алуу үчүн колдонулат.

Бул чөйрөдөгү фундаменталдык жана технологиялык изилдөөлөрдү өнүктүрүүнүн келечектүү багыттары жыгач сымал өсүмдүктөрдүн бардык негизги компоненттерин (целлюлоза, лигнин, гемицеллюлоза,) комплекстүү пайдалануунун жаңы принциптерин жана методдорун түзүү менен байланыштуу.

Жаңгак дарагынын мөмөсүнөн башка калдыктары б.а. кошумча азыктарга кирген жалбырагы, жашыл кабыгы, катуу кабыгы данектеринин ортосундагы кабыкчаларынын химиялык жана фитохимиялык курамы, биологиялык активдүүлүгү, фармакологиялык касиеттери жана алардан жасалган дары-дармектерди изилдөөлөр азыркы учурдагы актуалдуу темалардын бири.

Кыргыз Республикасында жаңгактын (*Juglans regia*) кошумча продуктыларын иштетүү начар өнүккөн. Мындай көйгөйдү чечүүнүн бирден бир жолу биокалдыктарды кайрадан иштетип биологиялык активдүү заттарды, сорбенттерди жана башка маанилүү химиялык заттарды өндүрүү болуп саналат.

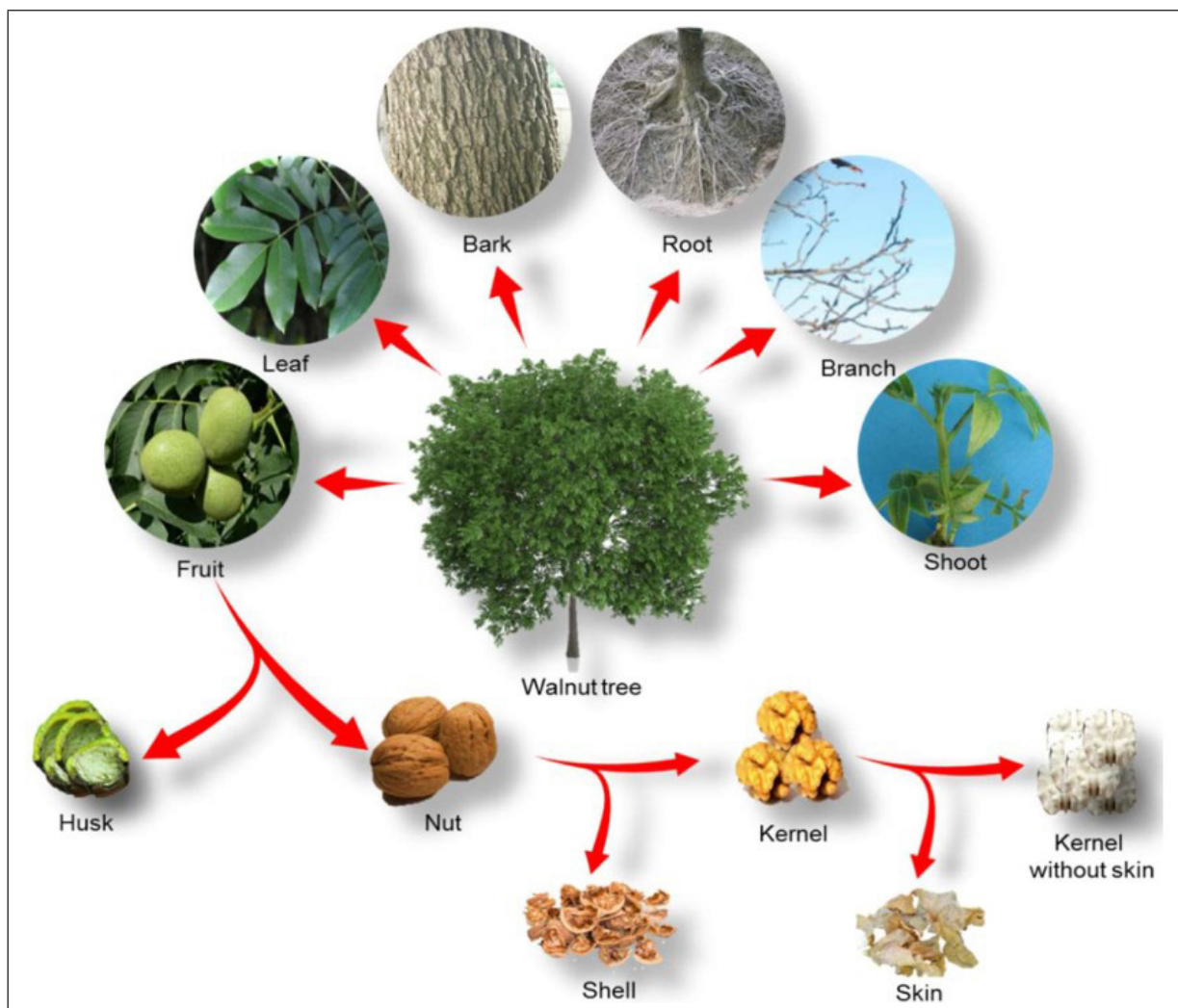
Жаңгак дарагы (*Juglans regia* L.) жана анын бөлүктөрү

Жаңгак дарагы - *Juglandaceae* тукумуна (*Juglans regia* L.) кирген өсүмдүк, бул Балкандан Гималайдын чыгышына чейин жана түштүк-батыш Кытайга чейинки аймакта таралган жалбырактуу дарак. Перс же грек жаңгагы (*Juglans regia*) негизинен мелүүн климаттык шартта өсөт жана дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө соода максатында өстүрүлөт. Жаңгак дарактары учурда дүйнөнүн көптөгөн жерлеринде, анын ичинде Азияда (Гималайдын тоо этектеринде, Иран, Кытай жана Японияда), Европанын түштүк жана чыгыш бөлүгүндө жана Түндүк жана Түштүк Америкада өсөт. Кыргызстанда *Juglans regia* L. илимий аталыштагы жаңгак дарагынын түрү өсөт. Өзүнүн баалуу ядросу болгондуктан, жаңгак дүйнөнүн көпчүлүк аймактарында коммерциялык жактан өстүрүлөт. Ал белокторго жана алмашпоочу май кислоталарына бай, жогорку тыгыздыктагы азык зат. Акыркы жылдары дүйнөлүк жаңгак өндүрүшүнүн кескин өсүшү байкалууда, айрыкча Азия өлкөлөрүндө, алар бул азыктарды жогорку азыктык баалуулугу жана антиоксиданттык потенциалы үчүн баалашат [1].

Жаңгак дарагынын жана мөмө-жемиштеринин ар кандай бөлүктөрү 1-сүрөттөгү схемада көрсөтүлгөн. Мөмөлөрү, бутактары, жалбырактары жана кабыгы дарактын кеңири изилденген негизги бөлүгү болуп эсептелет. Жаңгак мөмөсү өсүмдүктүн эң маанилүү бөлүгү болуп саналат.

Жаңгактын жалбырактары пайдалуу медициналык кошулмалардын дагы бир булагы болуп эсептелет жана гипергидрозу, теринин сезгенүүсүн жана жараларды дарылоодо элдик медицинада ар тараптуу колдонулган. Андан тышкары, экстракттарындагы аныкталган компоненттери анти-септик, анти-гельминтик, антидиареялык, антиоксиданттык касиеттерди көрсөтөт. Жаңгак дарагынын башка бөлүктөрү, мисалы, бутактары жана бүчүрлөрү

жакында антиоксидант жана антимикробдук касиетке ээ пайдалуу кошулмаларды алуу үчүн колдонулган. Андан тышкары, жаңгактын данектери баалуу азыктык дары-дармектер болуп саналат, анткени аларды үзгүлтүксүз колдонуу адамдын жүрөктүн коронардык оорусун азайтууда [2-3].

Сүрөт 1. Жаңгак дарагынын жана мөмө-жемиштеринин ар кандай бөлүктөрү [4]

Жаңгактын кабыктары жемиштеринин негизги кошумча продуктулары болуп саналышат жана көп өлчөмдө өндүрүлүшөт. Бул кошумча продуктулардын жакында жасалган изилдөөлөрү алардын баалуу кошулмаларды, анын ичинде фенолдук кошулмаларды камтыгандыгын көрсөттү. Жашыл кабыктын суусундугу антимикробдук жана антирадикалдык аракеттери бар фенолдук кошулмалардын эң сонун табигый булагы деп табышты [4].

Жаңгактын ден-соолукка пайдасы көбүнчө анын химиялык курамына байланыштуу, себеби ал токоферолдордун жана токотриенолдордун, белоктордун, клетчаткалардын, стеролдордун, фолаттын, маанилүү алмаштырылгыс моно- жана поликаныкпаган май кислоталарынын, мелатониндин, танниндердин жана башка полифенолдордун жакшы булагы катары белгилүү [5].

Жаңгактын ар кандай түрлөрү боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, жаңгакта антиоксиданттык кошулмалардын, айрыкча токоферолдордун жана полифенолдордун курамы эң көп, ал эми жаңгактын ядросундагы фенолдук кошулмалардын көпчүлүгү пеллику-

лада же териде топтолгон. Жакында пирогаллол жана жуглон (5-гидрокси-1,4 нафтоукинон) сыяктуу баалуу компоненттерге өзгөчө көңүл бурулду. Жуглон жаңгак дарагынын ар кайсы бөлүктөрүндө кездешет жана эң сонун биологиялык активдүүлүктү, айрыкча, рак ооруларына каршы касиеттерди көрсөтөт [6].

Бадам сыяктуу жаңгактын данеги пелликула деп аталган жука катмар менен капталган. Жаңгак мөмөсүнүн бул бөлүгү башка дарак жаңгактарына салыштырмалуу толук изилдене элек. Эң күчтүү антиоксиданттар жемиштин ушул бөлүгүндө топтолушат жана ультрафиолет нурлануусунун зыяндуу таасиринен, ошондой эле микроб, грибок жана вирустук булгандуудан коргойт [7].

1-сүрөттө көрүнүп тургандай, баалуу данектерди алуу үчүн жаңгак жемиштерин иштетүүдө көп өлчөмдө жашыл кабык жана жыгач кабыктары өндүрүлүп, эч кандай иш жүзүндө колдонулбай ташталат. Айрым жерлерде, жашыл кабык жана жыгач кабыктарынын экөө тең жылытуу максатында отун катары күйгүзүлөт, бул айлана-чөйрөнү булгашына себеп болушу мүмкүн. Салмак боюнча жашыл кабык жана катуу кабыктары жаңгак мөмөсүнүн 60% дан ашыгын түзөт. Катуу кабыгы салмак боюнча жемиштердин олуттуу үлүшүн (~40%) түзөт жана жаңгак өндүрүү борборлорунда мол жана арзан баада айыл чарба кошумча продукциясы катары жеткиликтүү. Жаңгактын данегин өндүрүү учурунда жашыл кабык жана катуу кабыктарын, өндүрүлүп чыгарыла турган жана айлана-чөйрөгө ыргытыла турган айыл чарба калдыктары катары эмес, фармацевтикалык, азыктык жана өнөр жай областтарында колдонулган баалуу кошумча продукция катары колдонуу өтө маанилүү [8]. Жаңгак жемиштеринин кабыктары целлюлозадан (17,74%), гемицеллюлозадан (36,06%) жана лигнинден (36,90%) турган лигноцеллюлоздук айыл чарба калдыктары [9].

Жаңгактын мөмөлөрү негизинен жашыл кабыктан, катуу кабыктан, териден жана данектерди бөлүп турган жука кабыкчалардан турат.

Жаңгак кабыгы - бул жаңгактын жеген бөлүгү желгенден кийин калган биринчилик таштарды жылтыратуу жана тазалоо үчүн абразивдүү иштетүүчү каражат катары колдонсо болот. Аны ошондой эле боёп бүткөнгө чейин кээ бир бөлүктөрдү жана жабдыктарды алдын ала иштетүүдө жана электр компоненттерин натыйжалуу чыгаруу, куюу жана калыптоо үчүн, ж.б. колдонсо болот. Андан тышкары, жаңгактын кабыгын баррелдик кулоонун жардамы менен тазалоо жана жылтыратуу үчүн, гидратация системасындагы чыпкалоочу чөйрө катары, жабышчаак материалдарды кеңейткич катары, мунай өнөр жайындагы жоготуу айлануу материалы катары жана куюуда толтуруучу материал катары колдонсо болот. Жаңгактын кабыгын кайра иштетүү аны самын жана косметикалык тармактарда скраб катары колдонууга жана зергер буюмдарын, мылтыктын кутучаларын жана айрым металл материалдарды жылтыратууга жарактуу абразив катары колдонууга мүмкүнчүлүк берет [10].

Жаңгактын кабыгынан жасалган порошок мыкты адсорбенттүүлүккө ээ экендиги аныкталды, ошондой эле аны натыйжалуу биосорбент катары колдонууга мүмкүнчүлүк берген мыкты бекемдөөчү материал. Анын уникалдуу механикалык касиеттерин, күлдүн аздыгын жана жапырт тыгыздыгын эске алганда, жаңгактын кабыгы активдүү көмүр өндүрүү жана оор металл иондорун жана майларын жок кылуу үчүн дагы колдонулган [11].

Жаңгактын кабыгы айыл чарба калдыктары деп эсептелгендиктен, анын коммерциялык мааниси жок. Ошентип, бул целлюлозага бай агро-калдыктуу материал коммерциялык жактан биологиялык жактан ажыроочу таңгак пленкаларын иштеп чыгуу үчүн жарактуу. Жаңгактын кабыгын ар кандай оор металлдарды өнөр жайлык суюктук агымдарынан көзөмөлдөө үчүн көмүртектүү сорбент катары колдонсо болот. Андан тышкары, бул суудан чийки мунайды бөлүп алуу үчүн ылайыктуу чөйрө. Акыры, жаңгактын кабыгында флавоноиддер сыяктуу бир катар антиоксиданттык кошулмалар бар жана жакында жаңыланган көмүртек-

терден тышкары жаңгак кабыгынан кээ бир баалуу кошундулар, мисалы, жыгачтуу көмүр жана пиролигниндик кислоталар алынды.

Жогору бааланган жаңгактын жалбырактарынын курамында фенол кошулмалары көп болот, бул негизинен алардын мыкты фармакологиялык жана терапиялык касиеттерине байланыштуу [12]. Жаңгактын жалбырактары дары-дармек кошулмаларынын булагы катары кызмат кылат, веналык жетишсиздикти дарылоочу терапевтикалык каражаттар катары кеңири колдонулат, ошондой эле антигельминтик, антидиариялык касиеттерге ээ [13]. Жаңгактын жалбырактарынан алынган экстракттардын гипотензиялык, грибокко каршы, кератолитикалык, гипогликемиялык касиеттери да маалымдалган [14]. Португалияда жана башка Европа өлкөлөрүндө, айрыкча айыл жеринде, жаңгактын кургатылган жалбырактары көбүнчө инфузия катары колдонулат. Джуглон - жаңгактын жаңы жалбырактарында табылган жаңгактын табигый жол менен пайда болгон фенол аралашмасы [15]. *Juglon regia L.* жалбырактары флавоноиддердин жакшы жана башка пайдалуу бирикмелердин булагы деп эсептелет [16].

Тамак-аш өнөр жайында колдонууга сунушталган, салттуу эмес өсүмдүк чийки заттары жаңгак жалбырактары боюнча изилдөө жүргүзүлгөн. Салыштырмалуу таза зонада өскөн, вегетациялык мезгилиндеги жаңгактын жалбырактарында йоддун топтолушунун динамикасы изилденген. Вегетация мезгилинин башында өсүмдүктөрдө йоддун кармалышы көбөйгөнү ал эми ортосунда жана аягында төмөндөгөндүгү аныкталган. Йоддун максималдуу курамы кармалган, жаңгак жалбырактарын жыйноонун оптималдуу мөөнөтү аныкталган. Жаңгак жалбырактардын химиялык курамы, өсүүнүн климаттык шарттарына жараша олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болбой тургандыгы көрсөтүлгөн. Жаңгактын жалбырактары витаминдерге бай экендиги аныкталды. Жаңгак жалбырагындагы белоктордун аминокислоталык курамын баалоодо, алардын курамында бардык 10 алмаштырылгыс аминокислота: лизин, треонин, цистин, валин, метионин + цистин, изолейцин, лейцин, фенилаланин + тирозин, триптофан жана 8 алмаштырылуучу аминокислота: гистидин, аргинин, аспарагин, серин, глутамин кислотасы жана пролин бар экендигин көрсөттү. Жаңгактын жалбырактарында полифенолдун курамы жогору экендиги аныкталды, бул алардын биологиялык активдүүлүгүн көрсөтөт.

Жаңгактын жалбырактарында микро-жана макроэлементтердин көрсөткүчтөрү йоддун курамы жогору. Алынган маалыматтар жаңгактын жалбырактарынын жогорку азыктык жана физиологиялык баалуулугу жөнүндө жыйынтыкка алып келет [17].

Жаңгактын калдыктарынын экстракциясы. Суу, этанол жана метанол жаңгактын калдыктарынан фенол компоненттерин бөлүп алуу үчүн эң ылайыктуу эриткич болуп саналаары аныкталган. Жаңгак жалбырагынын экстрактынын цитотоксикалык жана антиоксиданттык активдүүлүгүн баалоо учурунда ар кандай эриткичтерди (суу, метанол, этанол, ацетон жана бензол) колдонуп, метанол жана суу экстракттарынын курамында бир нече экинчи метаболиттер, негизинен фенол кошундуларынын кармалышы тастыкталды [17].

Жаңгак жалбырагынын экстрактынын, анын ичинде метанол, этил ацетат, алкалоид жана гидролизделген метанолду камтыган төрт даярдалган фракциянын грибокко каршы активдүүлүгү патогендик *Candida albicans* штаммдарына каршы бааланган. Жаңгак жалбырактарынын даярдалган метанол экстракттарындагы фенол кислоталары, джуглонду жана флавоноиддерди аныктоону жогорку натыйжалуу суюк хроматографияны (HPLC) колдонуп, антиоксидант жана рака каршы потенциалы жогору экендигин билдирди [18-19].

Жаңгактын жалбырактарынын циклогексан жана этанол экстракттары диабет менен ооругандарга каршы, сорбитол дегидрогеназа ферментинин активдүүлүгүнө тийгизген таасири, онкологиялык ооруларга каршы жана антибактериалдык активдүүлүгү изилденген [20-21].

Микротолкундук, ультра үндөрдү таасир этүү менен даярдалган экстракция ыкмалары жаңгактын жалбырактарындагы жалпы фенолдук кошулмалар жана жалпы флавоноиддерди аныктоо ыкмалары менен салыштырылды. Жаңгак жалбырактарынын гидро алкогольдук экстракты (70%) анын 2-типтеги диабет жана жүрөк-кан тамыр оорулары бар бейтаптардагы кандагы глюкозанын деңгээлине таасирин баалоо үчүн колдонулган [22].

Бардык үлгүлөрдүн экстракттарынын антиоксиданттык активдүүлүгү темирдин (III) жана DPPH эркин радикалдарынын төмөндөтүү жөндөмү менен бааланган. Дамаванд аймагынан жаңгак жалбырактарынын экстракттары ультраүн экстракциясы менен даярдалган, алардын курамында фенол кошундулары эң көп. Фенолдук бирикмелердин эң көп көлөмү - $245,08 \pm 0,46$ мг/г (галий кислотасы боюнча) жана эң төмөнкү өлчөм - $170,49 \pm 7,4$ мг/г (галий кислотасы боюнча) - алынган үлгүлөрдүн экстрактында байкалган. Фенолдун жалпы курамы менен экстракттардын антиоксидант активдүүлүгүнүн ортосунда оң корреляция байкалган.

Фенолдук жан флавоноиддик кошулмалар. Португалияда өстүрүлгөн жаңгактын жалбырактарынын ар кандай түрлөрү фенол бирикмелери жана микробго каршы жана антиоксидант касиеттери үчүн изилденген. Фенол бирикмелери HPLC менен анализденип, 10 кошулманын 3- жана 5-кофеин кислотасы, 3- жана 4-п-кумар кислотасы, р-кумар кислотасы, кверцетин-3- галактозид, кверцетин-3 -пентозиддин туундусу, кверцетин-3-арабинозид, кверцетин-3-ксилозид жана кверцетин-3-рамнозид жана алардын сандык кармалышы аныкталды. Микробго каршы жөндөмдүүлүктөрү (*Bacillus cereus*, *B. subtilis*, *Staphylococcus aureus*) (*Pseudomonas aeruginosa*, *Escherichia coli*, *Klebsiella pneumoniae*) бактерияларга жана (*Candida albicans*, *Cryptococcus neoformans*) үчүн текшерилген

• Таблица 1 – Жаңгак дарагынын ар кайсы бөлүктөрүндөгү ТФК, ТФЛК маанилери

Жаңгактын бөлүктөрү	Кармалышы (мг/г)						Конденсирленген таниндердин жалпы кармалышы
	Жалпы фенолдук кошулмалар			Жалпы флавоноиддик кошулмалар			
	Куртагылган салмагы	Жаңы салмагы	Экстракт	Куртагылган салмагы	Жаңы салмагы	Экстракт	
Жалбырак	34-194	270 ± 3.00	33.67–410	20	149.00 ± 2.55	20.17–149	26.14 ± 4.78
Бүчүр, бутак	-	46.53	-	-	3.83	-	-
жашыл кабыгы	-	-	52.48 ± 1.23	-	-	164.61 ± 8.23	-
Жашыл мөмөсү	-	-	111.31 ± 5.38	-	-	113.56 ± 5.32	321.81 ± 16.35

Кыскартуулар: – аныкталган эмес, ТФК: жалпы фенолдук кошулмалардын кармалышы; ТФЛК: жалпы флавоноиддердин кармалышы; КТК: конденсирленген таниндердин жалпы кармалышы;

Бул изилдөөнүн максаты антиоксидант жөндөмдүүлүгүн мүнөздөө жана жаңгак экстракттарындагы полифенол бирикмелеринин профилин түзүү (жаңгак жалбырактарынан жана жашыл кабыктардан алынган ар кандай экстракттар). Сыналган өнүмдүн био-ингредиенттери менен алардын эркин радикалдарды кармоо жана аларды ар кандай металлдардын иондорун хелатташтыруу жолу менен калыбына келтирүү жөндөмүнүн ортосундагы өз ара байланыш изилденген. Изилдөө технологиясы TG (термогравиметрия), FTIR (инфра-кызыл спектроскопия Фурье), жогорку натыйжалуу суюк хроматография (HPLC) жана спектрофотометрия-

лык методдорду айкалыштырган изилдөө технологиясы колдонулган. Жалбырактардагы жана жашыл кабыктардагы табигый заттарда ABTS жана DPPH эркин радикалдарын тазалоонун жогорку деңгээли табылды [23].

Жаңгактын калдыктарындагы табигый полифенолдар - фенилаланин же шиким кислотасынан алынган экинчи өсүмдүк метаболиттеринин чоң тобу ультрафиолет нурлануусу, оору козгогучтардын, мите курттардын жана өсүмдүктөрдүн жырткычтарынын агрессиясы сыяктуу ар кандай стресстик факторлорго каршы турууда маанилүү функцияны аткарат. Мындан тышкары, табигый полифенолдор өсүмдүктөрдүн жана өсүмдүктөрдүн азыктарынын органолептикалык касиеттерине таасир этет жана адамдын ден-соолугуна пайдалуу таасири менен белгилүү. Алар өсүмдүктөрдө көп кездешкендиктен, бул заттар антибиотиктерге жана химиялык кошулмаларга пайдалуу альтернатива болуп саналат. Өсүмдүктөн алынган кошулмаларды табигый консервант катары тамак-аш өндүрүшүндө колдонуу алардын ден-соолугуна байланыштуу акыркы жылдары ар тараптуу сыноодон өттү. Жаңгактын жалбырактары жана кабыгы изилденген булактардын катарына кирет.

Жалбырактар менен жашыл кабыктарды кургатканда мындан тышкары, жаңгактын жалбырагында флавонолдар (кверцетиндин жана каемпферолдун туундулары), фенол кислоталары (кофеин, р-кумарик) жана майлар бар [16, 18, 20]. Жаңгак-линолен, пальмитин, олеин жана стеарин кислоталарынын, фитостеролдордун, натрий эмес минералдардын, g-токоферол, мелатониндин, E витамининин жана полифенолдордун бай булагы. Жаңгактан алынган өсүмдүктөрдүн материалдарындагы эң маанилүү полифенолдар - элагитаниндер, алар уролитиндерге, антиоксидант, сезгенүүгө каршы, цитотоксикалык жана пребиотикалык эффекттерге ээ метаболиттенет [12]. Жаңгактын экстрактында галлик кислотасы, эллагик кислотасы жана флавоноиддер, таниндер, фолий кислотасы, белоктор, мелатонин, стеролдар жана минералдар кармалгандыгы аныкталган [16, 18, 30].

Жаңгактын калдыктарындагы антиоксиданттык заттар

Жаңгак калдыктарынын экстракттарынын антиоксиданттык курамын аныктоо үчүн көптөгөн изилдөөлөрдө кеңири сыналган. Адамдын рак клеткалары боюнча жаңгак жалбырагынын экстрактынын цитотоксиктүүлүгүн баалоо үчүн гексан, хлороформ, этил ацетат, метанол жана этанол сыяктуу ар кандай уюлдуулуктагы эриткичтерди изилдешкен. Колориметриялык методдорду колдонуп, алар алынган метанол экстракты эң көп ЖФК, ЖФЛК жана КТК ($120,28 \pm 2,32$, $59,44 \pm 0,87$ жана $227,00 \pm 4,91$ мг / г DE) түзгөндүгүн билдиришти [24]. Авторлор жаш жалбырактардагы фенол бирикмелеринин курамы жетилген жалбырактардагыдан кыйла жогору экендигин аныкташкан. Сыналган ар кандай эриткичтердин арасында (суу, метанол, этанол, ацетон жана бензол), жаңгактын жалбырактарынан алынган метанол экстракты суудагы эквтрака салыштырмалуу эң жогорку ЖФК ($94,39 \pm 5,63$ мг ГК / г экстракт) камтыгандыгы аныкталды (27.92 ± 1.40 мг ГК / г экстракты) [25-26].

Жалбырак жана кабык-жаңгак дарагынын DPPH радикалдарын тазалоо жөндөмдүүлүгү текшерилген негизги бөлүктөрү. Мисалы, жаңгактын жалбырактарынан алынган этанол экстракты анын гидроксил, супероксид, пероксид жана пероксид радикалдары, анын ичинде азот кычкылы жана пероксинитрит аниону бар *in vitro* кармоочу касиеттери үчүн изилденген [27-28]. Изилдөөнүн жыйынтыктары жаңгак калдыктарынын экстракты табигый антиоксиданттардын даяр булагы катары колдонула тургандыгын көрсөттү.

Juglans regia L. жалбырактары флавоноиддерге бай. Алар иммундук функцияны жөнгө салуу жана шишикке каршы иш-аракеттерди күчөтүү менен байланышкан күчтүү антиоксиданттык касиетке ээ. Бул жерде жаңгак жалбырактарынан флавоноиддерди сапаттуу жана сандык аныктоо жогорку натыйжалуу суюк хроматографияны колдонуп электроспрей масс-спектрометриясы жана терс ион аныктоо (HPLC-ESI-MS / MS) менен кармоо убактысын жана салмагын салыштыруу жолу менен жүргүзүлдү. Он жети бирикме аныкталган жана

алардын негизги компоненттери - кверцетин-3-О-рамнозид (453,11 мкг / г, кургак салмагы), кверцетин-3-О-арабинозид (73,91 мкг / г), кверцетин-3-О-ксилозид (70.04 мкг / г), каемпферол-О-пентозиддин туундусу (49.04 мкг / г), кверцетин-3-О-галактозид (48.61 мкг / г) жана каемпферол-О-пентозид (48.46 мкг / г). Пробиркадагы клетка ичиндеги антиоксидант J. дарактын жалбырактарынан алынган флавоноиддер RAW264.7 клеткаларындагы реактивдүү кычкылтек түрлөрүнүн (ROS) деңгээлин төмөндөтүп, радикалдуу тазалоо иш-аракеттерин көрсөттү [29-30].

Пайдаланылган адабияттар

1. Jahanban-Esfahlan A, Ostadrahimi A, Tabibiazar M, Amarowicz R. Comparative Review on the Extraction, Antioxidant Content and Antioxidant Potential of Different Parts of Walnut (*Juglans regia* L.) Fruit and Tree. *Molecules*. 2019 Jun 5;24(11):2133. doi: 10.3390/molecules24112133.PMID: 31195762
2. Nour V, Trandafir I, Cosmulescu S HPLC determination of phenolic acids, flavonoids and juglone in walnut leaves. *J Chromatogr Sci*. 2013 Oct;51(9):883-90. doi: 10.1093/chromsci/bms180. Epub 2012 Nov 6.PMID: 23135132
3. Chen S, Zeng Z, Hu N, Bai B, Wang H, Suo Y. Simultaneous optimization of the ultrasound-assisted extraction for phenolic compounds content and antioxidant activity of *Lycium ruthenicum* Murr. fruit using response surface methodology. *Food Chem*. 2018 Mar 1;242:1-8. doi: 10.1016/j.foodchem.2017.08.105. Epub 2017 Sep 6.PMID: 29037664
4. Bradley W, Bolling L, C-Y Oliver Chen, Diane L McKay, Jeffrey B Blumberg. Tree nut phytochemicals: composition, antioxidant capacity, bioactivity, impact factors. A systematic review of almonds, Brazils, cashews, hazelnuts, macadamias, pecans, pine nuts, pistachios and walnuts *Nutr Res Rev*. 2011 Dec;24(2):244-75. doi: 10.1017/S095442241100014X. Epub 2011 Dec 12.
5. Bodoira R, Maestri D.J. Phenolic Compounds from Nuts: Extraction, Chemical Profiles, and Bioactivity. *Agric Food Chem*. 2020 Jan 29;68(4):927-942. doi: 10.1021/acs.jafc.9b07160. Epub 2020 Jan 14
7. Man-Deuk Han, Kook-Il Han, Antimicrobial and Antioxidative Activities of the Extracts from Walnut (*Juglans regia* L.) Green Husk April 2015 *Journal of Life Science* 25(4):433-440 OI: 10.5352/JLS.2015.25.4.433
8. Adela Fernández-Agulló, M. Sonia Freire, Cristina Ramírez-López, Julia González-Álvarez Valorization of residual walnut biomass from forest management and wood processing for the production of bioactive compounds April 2021 *Biomass Conversion and Biorefinery* 11(3) DOI: 10.1007/s13399-019-00598-9
9. Yan Luo¹, Wanxing Wu², Dan Chen³, Yuping Lin¹, Yage Ma¹, Chaoyin Chen², Shenglan Zhao¹ Optimization of simultaneous microwave/ultrasonic-assisted extraction of phenolic compounds from walnut flour using response surface methodology DOI: 10.1080/13880209.2017.1347189
10. Ali Jahanban-Esfahlan Comprehensive Review on the Chemical Constituents and Functional Uses of Walnut (*Juglans* spp.) Husk Article in *International Journal of Molecular Sciences* August 2019 DOI: 10.3390/ijms20163920
11. Zhai, M.; Shi, G.; Wang, Y.; Mao, G.; Wang, D.; Wang, Z. Chemical compositions and biological activities of pyrolytic acids from walnut shell. *Bioresources* 2015, 10, 1715–1729
12. R. Sabreen Alfarra*, N. Eman Ali, Mashita Mohd Yusoff Removal of heavy metals by natural adsorbent: review *International Journal of Biosciences | IJB | Vol. 20144, No. 7, p. 130-139*
13. Nour, V.; Trandafir, I.; Cosmulescu, S. Optimization of ultrasound-assisted hydroalcoholic extraction of phenolic compounds from walnut leaves using response surface methodology. *Pharm. Biol.* 2016, 54, 2176–2187.
14. Girzu, M.; Carnat, A.; Privat, A.-M.; Fialip, J.; Carnat, A.-P.; Lamaison, J.-L. Sedative effect of walnut leaf extract and juglone, an isolated constituent. *Pharm. Biol.* 1998, 36, 280–286.
15. Hadis, E.; Mostafa, H.-Z.S.; Saeedeh, N.; Mehdi, M. Study of the effects of walnut leaf on the levels of a number of Blood Biochemical Factors in normal male rats fed with high cholesterol diet. *Clin. Biochem.* 2011, 44, S331.
16. Pitschmann, A.; Zehl, M.; Atanasov, A.G.; Dirsch, V.M.; Heiss, E.; Glasl, S. Walnut leaf extract inhibits PTP1B and enhances glucose-uptake in vitro. *J. Ethnopharmacol.* 2014, 152, 599–602.
17. Ming-Hui Zhao,¹ Zi-Tao Jiang,¹ Tao Liu,¹ and Rong Li Flavonoids in *Juglans regia* L. Leaves and Evaluation of In Vitro Antioxidant Activity via Intracellular and Chemical Methods *Scientific World Journal* Volume 2014, Article ID 303878, 6 pages <http://dx.doi.org/10.1155/2014/303878>

18. И.Б. Красина, М.В. Сквиря, А.С. Кожина Особенности химического состава листьев грецкого ореха Научные Труды Кубгту, №1, 2014 Год [Http://Ntk.Kubstu.Ru/File/16](http://Ntk.Kubstu.Ru/File/16)
19. Adela Fernández-Agulló, Aída Castro-Iglesias, María Sonia Freire and Julia González-Álvarez Optimization of the Extraction of Bioactive Compounds from Walnut (*Juglans major* 209 x *Juglans regia*) Leaves: Antioxidant Capacity and Phenolic Profile Antioxidants 2020, 9, 18; doi:10.3390/antiox9010018
20. Pereira, J.A.; Oliveira, I.; Sousa, A.; Valentao, P.; Andrade, P.B.; Ferreira, I.C.F.R.; Ferreres, F.; Bento, A.; Seabra, R.; Estevinho, L. Walnut (*Juglans regia* L.) leaves: Phenolic compounds, antibacterial activity and antioxidant potential of different cultivars. Food Chem. Toxicol. 2007, 45, 2287–2295.
21. Nour, V.; Trandafir, I.; Cosmulescu, S. HPLC determination of phenolic acids, flavonoids and juglone in walnut leaves. J. Chromatogr. Sci. 2013, 51, 883–890.
22. Santos, A.; Barros, L.; Calhelha, R.C.; Duenas, M.; Carvalho, A.M.; Santos-Buelga, C.; Ferreira, I.C.F.R. Leaves and decoction of *Juglans regia* L.: Different performances regarding bioactive compounds and in vitro antioxidant and antitumor effects. Ind. Crops Prod. 2013, 51, 430–436.
23. Einali, A.; Azizian-Shermeh, O.; Ghasemi, A. Phytochemical screening and antimicrobial activities of *Periploca aphylla* Decne, Persian walnut (*Juglans regia* L.) and oleander (*Nerium indicum* Mill.) Leaf extracts. J. Food Meas. Charact. 2018, 12, 1350–1359.
24. Abbasi, Z.; Jelodar, G.; Nazifi, S. Extracts of the walnut leaf (*Juglans regia* L.) improved activity of sorbitol dehydrogenase in diabetic male rats. Physiol. Pharmacol. 2017, 21, 80–86.
25. Salimi, M.; Majd, A.; Sepahdar, Z.; Azadmanesh, K.; Irian, S.; Ardestaniyan, M.H.; Hedayati, M.H.; Raškari, N. Cytotoxicity effects of various *Juglans regia* (walnut) leaf extracts in human cancer cell lines. Pharm. Biol. 2012, 50, 1416–1422.
26. Sharafati-chalesshtori, R.; Sharafati-chalesshtori, F.; Sharafati-chalesshtori, A.; Rafieian, M. Antibacterial effects of ethanolic extract of walnut leaves (*Juglans regia*) on propionibacterium acnes. ZUMS J. 2012, 18, 42–49.
27. Hosseini, S.; Fallah Huseini, H.; Larijani, B.; Mohammad, K.; Najmizadeh, A.; Nourijelyani, K.; Jamshidi, L. The hypoglycemic effect of *Juglans regia* leaves aqueous extract in diabetic patients: A first human trial. DARU J. Pharm. Sci. 2014, 22, 19.
28. Vieira, V.; Prieto, M.A.; Barros, L.; Coutinho, J.A.P.; Ferreira, I.C.F.R.; Ferreira, I. Enhanced extraction of phenolic compounds using choline chloride based deep eutectic solvents from *Juglans regia* L. Ind. Crops Prod. 2018, 115, 261–271.
29. Mirzapour, M.; Hamed, M.M.; Rahimipana, M.; Shokrpour, N. Walnut leaves: Influence of different extraction methods on the total phenol and flavonoid contents. Agro Food Ind. Hi Tech. 2012, 23, 27–30.
29. Eisa Sanadgol 1 Zeinab Raftani Amiri 2 Jafar Mohammadzadeh Millani. Effect of different extraction methods on total phenolic content and antioxidant activity of the walnut (*Juglans regia* L.) leaves Innovative Food Technologies (JIFT) Volume 5, Issue 2 Winter 2018 Pages 349-359 10.22104/JIFT.2017.2203.1510
30. José Alberto Pereira a Ivo Oliveira a Anabela Sousa a Patrícia Valentão b Paula B. Andrade b Isabel F.R. Ferreira a Federico Ferreres c Albino Bento a Rosa Seabra b Letícia Estevinho a. Walnut (*Juglans regia* L.) leaves: Phenolic compounds, antibacterial activity and antioxidant potential of different cultivars Food and Chemical Toxicology Volume 45, Issue 11, November 2007, Pages 2287-2295 <https://doi.org/10.1016/j.fct.2007.06.004>
31. Sina Cosmulescu 1, Ion Trandafir 2, and Violeta Nour Seasonal variation of the main individual phenolics and juglone in walnut (*Juglans regia*) leaves Pharm Biol, 2014; 52(5): 575–580

УДК 541.123.3+546+547.495

МАРГАНЕЦТИН, ЖЕЗДИН СУЛЬФАТТАРЫ-ТРЕОНИН – СУУ ҮЧТҮК СИСТЕМАЛАРЫН 25 °С да ИЗИЛДӨӨЛӨР

Сүйүнбекова А.¹, Алтыбаева Д.Т.², Бекташева У.К.³, Зулпукарова А.Р.⁴, Набиева М.⁵
^{1,2,3,4,5}Ош мамлекеттик университети, Ош ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада марганецтин, жездин сульфаттары - треонин - суу үчтүк системаларын изотермикалык ыкма менен 250С да изилдөөлөр жүргүзүлүп, тирүү организмдер үчүн өтө маанилүү болгон биометаллдар-марганец, жездин кармалышы трилонометриялык ыкма менен аныкталгандыгы, ал эми лиганд катары кызмат кылган треониндин курамындагы азоттун болушу Кьельдалдын ыкмасы менен изилденгендиги, эксперименттин жыйынтыгында изилденген системалар жөнөкөй эвтоникалык системаларга киргендиги тууралуу баяндалат.

Ачкыч сөздөр: фермент, гормон, изотермикалык, трилонометрия, мурексид, эриохром кара ЕТ, Кьельдалдын ыкмасы, микроэлемент, аминокислота.

ИССЛЕДОВАНИЕ ТРОЙНЫХ СИСТЕМ МАРГАНЕЦ, СУЛЬФАТ МЕДИ-ТРЕОНИН - ВОДА ПРИ 25°С

Сүйүнбекова А.¹, Алтыбаева Д.Т.², Бекташева У.К.³, Зулпукарова А.Р.⁴, Набиева М.⁵
^{1,2,3,4,5}Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

Настоящая работа посвящена изучению фазовых равновесий в тройной водной системе с участием сульфатов марганца, меди и треонина изотермическим методом при 25°С. Исследование взаимодействия в системах проведены физико- химическим методом растворимости. Составы истинной твердой фазы находили по методу «остатка» Скрейнемакерса. Анализы проведены на азот по методу Кьельдаля, катионы марганца и меди трилонометрически с применениями в качестве индикаторов мурексида и эриохром черного ЕТ. Исследованные нами системы относятся к простому эвтоническому типу.

Ключевые слова: фермент, гормон, изотермический, трилонометрия, мурексид, эриохром черный ЕТ, метод Кьельдаля, микроэлемент, аминокислота.

RESEARCH OF MANGANESE, COPPER SULFATE-THREONINE - WATER TRINARY SYSTEMS AT 25°C

Suyunbekova A.¹, Altybaeva D. T.², Bektasheva U. K.³, Zulpukarova A. R.⁴, Nabieva M.⁵
^{1,2,3,4,5}Osh State University, Osh city, Kyrgyzstan

Abstract

This work is focused on the study of phase equilibria in a ternary aqueous system with the participation of manganese sulfates, copper and threonine by the isothermal method at 25°C. The study of interaction in systems was carried out by physicochemical methods of solubility. The compositions of the true solid phase were found using the Skreinemakers "residue" method. Analyzes were carried out for amide according to the Kjeldahl method, manganese and copper cations triolonometrically as indicators of murexide and eriochrome black T. The studied systems are belonging to the simple eutonic type.

Keywords: enzyme, hormone, isothermal, trilonometry, murexide, eriochrome black T, Kjeldahl method, microelement, amino acid.

Белгилүү касиеттерге ээ болгон жаңы-жаңы кошулмаларды синтездеп алуу химиянын маанилүү тармактарынын бири болгон комплекстик кошулмалардын химиясындагы орчундуу маселелердин бири болуп саналат. Металлдардын бир катар активдүү комплекстик

кошулмалары ферменттердин, гормондордун, витаминдердин курамына кирип, тирүү организмдердин жашоо тиричилигинде чоң роль ойнойт.

Мисалы: Витамин В₁₂-кобальттын, инсулин-цинктин, хлорофилл-магнийдин, гемоглобин- темирдин, ал эми Mn²⁺, Cu²⁺ ферменттер-мультимерлердин курамында азоту бар органикалык лиганддар менен болгон комплекстери болуп эсептелет. Ошондой эле фотосинтез процессинде углеводдордун пайда болушу жогорудагы аталган микроэлементтердин катышуусуз эч мүмкүн эмес. Мындай органикалык лиганддарга амиддер, алардын туундулары, аминокислоталарды кошууга болот. Амиддердин биометаллдардын иондору менен биригүүсү алардын улуулугун азайтып суудагы жана башка эритмелердеги туруктуулугун күчөтөт. Ошондуктан биометаллдардын туздары менен жогоруда белгиленген амиддердин жана алардын туундуларынын, аминокислоталардын өз ара аракеттенүүлөрүн изилдөө, белгилүү касиеттерге ээ болгон координациялык кошулмаларды синтездөө эң маанилүү маселелерден болуп саналат. Айрыкча, тирүү организмдерде кездешкен биометаллдардын иондору менен биоактивдүүлүккө ээ болгон лиганддарды тандап, алардан белгилүү касиеттерге ээ болгон комплекстик кошулмаларды синтездөө кызыгууну пайда кылбай койбойт. Ошондуктан биз изилдөөлөрдүн максаты кылып MnSO₄ * 4H₂O, CuSO₄ * 5H₂O жана L-треонин, суудан турган үчтүк системаларды изилдөөнү максат кылып койдук. L - Треониндин лиганд болуп тандалганын себеби: треонин жаныбарлар, адам үчүн алмашылгыс аминокислота, тирүү организмге сырттан азык – заттар менен гана кирет. Треонин көпчүлүк белоктордун курамында бар. Треонин адамдын организми, айрыкча балдардын өсүшү үчүн жана жаныбарлардагы азоттун балансын сактап туруу үчүн абдан зарыл [1].

Системалардагы өз ара аракеттенүүлөр эригичтүүлүктүн физико- химиялык, изотермикалык ыкма менен 250 Сда изилденди. Система туруктуу температурада кармалып турган термостатта изилденди. Системадагы тең салмактуулук 8-10 саатта түзүлгөндүктөн, 8-10 сааттан кийин анализ үчүн үлгүлөрдү (пробаларды) алып турдук. L - треониндин курамындагы азоттун жалпы санын аныктоо үчүн Кьельдалдын ыкмасы колдонулду. Биздин изилдөөлөрдөгү анализ үчүн алынган эритмелердеги Mn²⁺ жана Cu²⁺ катиондорун аныктоо үчүн трилометриялык ыкманы колдондук. Mn²⁺ катиону рН-10 (аммиактуу буфердик эритме кошулат) чөйрөдө, гидроксиламиндин гидрохлориди, индикатор катары эриохром кара ЕТ кошуу менен аныкталды. Ал эми Cu²⁺ катионун аныктоо рН-7,8 чөйрөдө (аммиактык буфердик эритме) мурексид индикаторун пайдалануу менен жүргүзүлдү. Катуу фазадан суюк фазаны бөлүп алуу үчүн Шоттанын №3,4 айнек филтрлери пайдаланылды. Бардык анализдерди параллелдүү пробаларда (б.а. 3 жолу анализ жүргүзүп, анын орточо маанисин алдык) жүргүздүк. Эригичтүүлүктүн тажрыйбалык маалыматтары массалык % менен туюнтулду.

Анализдердин алынган жыйынтыктары боюнча Скрейнемакерстин «калдыктар» ыкмасы менен суюк фазалардын анализдеринин маалыматтарын пайдаланып, эрүүнүн изотермикалык ийри сызыктарын түзүп, ал эми «катуу калдыктардын» анализи боюнча каныккан эритмелердеги чөкмөлөрдүн курамына тең салмакта болгон катуу фазалардын курамын аныктаган графикти чийдик [2,3,4,5,6].

MnSO₄ · C₄H₉NO₃ - H₂O үчтүк системасындагы өз ара аракеттенүүлөрдү 25°С да изилдөө.

Эригичтүүлүктүн тажрыйбалык маалыматтары 1-таблицада, 1-сүрөттө берилди. Эригичтүүлүктүн диаграммасынан көрүнүп тургандай, изилденген система жөнөкөй эвтоникалык системага кирип, берилген шартта жаны кошулманын пайда болбогондугу аныкталды. Эвтоникалык чекиттердин курамы 7,26% треонинден жана 22,03% марганецтин сульфатынан турат. Эвтоникалык чекиттердин жанында треониндин эригичтиги 20,5% дан 7,63% га чейин төмөндөсө, ошондой эле марганецтин сульфатынын эригичтиги 39,40% дан 22,03% га чейин төмөндөйт. Треонин менен марганецтин сульфатынын ортосунда жаңы комплекстик

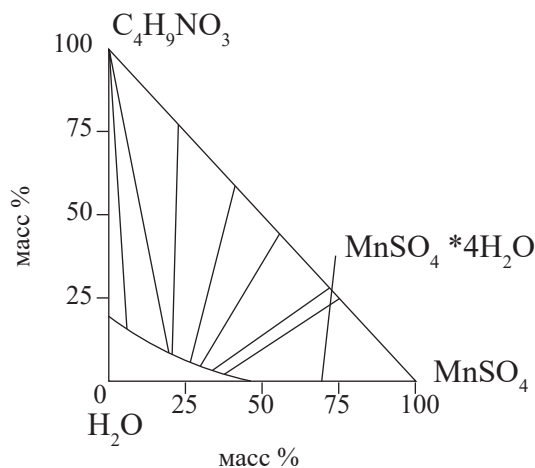
кошулманын пайда болбогондугу, треониндин молекуласынын электронодонордук жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу деп божомолдоого болот.

- Таблица 1. 25°C да Марганецтин сульфаты- треонин - суу үчтүк системасындагы эригичтүүлүк жана катуу фазалардын курамы

Чекиттердин №	Суюк фазанын курамы, масс. %		«Калдыктардын» курамы, масс. %		Кристаллдашуу фазасы
	MnSO ₄	C ₄ H ₉ NO ₃	MnSO ₄	C ₄ H ₉ NO ₃	
1.	---	20,5	-	100,0	C ₄ H ₉ NO ₃
2.	7,71	8,78	0,86	98,06	C ₄ H ₉ NO ₃
3.	21,31	7,63	3,14	87,22	C ₄ H ₉ NO ₃
4.	22,03	7,26	25,49	63,75	MnSO ₄ + C ₄ H ₉ NO ₃
5.	22,53	8,92	30,12	50,94	MnSO ₄ + C ₄ H ₉ NO ₃
6.	25,22	6,17	38,27	46,74	MnSO ₄ + C ₄ H ₉ NO ₃
7.	27,54	4,07	52,13	32,26	MnSO ₄ + C ₄ H ₉ NO ₃
8.	29,40	3,77	66,00	18,81	MnSO ₄ * 4H ₂ O
9.	35,60	2,44	66,84	0,56	MnSO ₄ * 4H ₂ O
10.	39,40	-	71,20	-	MnSO ₄ * 4H ₂ O

Сүрөт 1. MnSO₄ - C₄H₉NO₃ - H₂O үчтүк системасындагы эригичтүүлүктүн диаграммасы

CuSO₄ - C₄H₉NO₃ - H₂O үчтүк системасындагы өз ара аракеттенүүлөрдү 25°C да изилдөө.

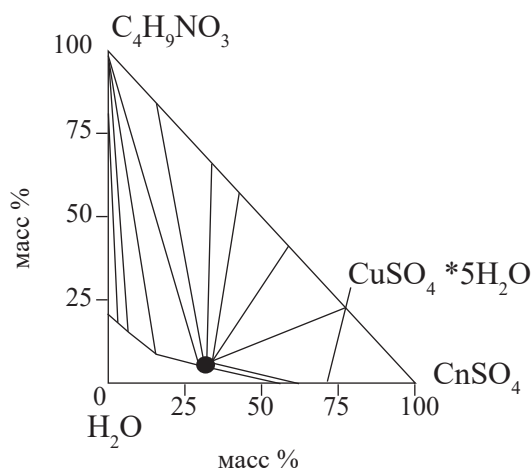
Эригичтүүлүктүн диаграммасынан көрүнүп тургандай (табл 2. сурот 2) бул система дагы эвтоникалык типке кирет. Изилдөөнүн берилген шарттарында жаңы комплекстик кошулманын пайда болбогондугу аныкталды.

Эвтоникалык чекиттердин курамы 32,75% жездин сульфатынан жана 7,9% треонинден турат. Жездин сульфатынын жана треониндин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында жаңы комплекстик кошулмалардын пайда болбогондугу, дагы эле биринчи жолу лиганд катары изилденип жаткан треонинге байланыштуу деп ойлойбуз. Анткени жездин сульфатынын амиддер, алардын туундулары менен изилдөөлөрдүн натыйжасында алынган комплекстик кошулмалары белгилүү.

• Таблица 2. 25°C да Жездин сульфаты - треонин - суу үчтүк системасындагы эригичтүүлүк жана катуу фазалардын курамы

Чекиттердин №	Суюк фазанын курамы, масс.%		«Калдыктардын» курамы, масс.%		Кристаллдашуу фазасы
	CuSO ₄	C ₄ H ₉ NO ₃	CuSO ₄	C ₄ H ₉ NO ₃	
1.	---	20,5	-	100,0	C ₄ H ₉ NO ₃
2.	1,89	19,86	0,44	94,42	C ₄ H ₉ NO ₃
3.	8,60	16,94	1,12	96,01	C ₄ H ₉ NO ₃
4.	18,42	10,08	3,72	88,15	C ₄ H ₉ NO ₃
5.	31,06	6,59	4,07	92,17	C ₄ H ₉ NO ₃ + CuSO ₄
6.	31,53	7,09	25,26	46,10	C ₄ H ₉ NO ₃ + CuSO ₄
7.	31,97	7,13	32,40	58,13	C ₄ H ₉ NO ₃ + CuSO ₄
8.	32,01	7,03	40,41	46,99	C ₄ H ₉ NO ₃ + CuSO ₄
9.	32,56	7,96	56,42	37,42	C ₄ H ₉ NO ₃ + CuSO ₄
10.	32,75	7,49	71,35	21,01	C ₄ H ₉ NO ₃ + CuSO ₄
11.	33,14	7,50	69,10	1,11	CuSO ₄ - 5H ₂ O
12.	33,59	2,20	65,00	0,59	CuSO ₄ - 5H ₂ O
13.	34,90	-	71,20	-	CuSO ₄ - 5H ₂ O

Сүрөт 2. CuSO₄ - C₄H₉NO₃ - H₂O үчтүк системасындагы эригичтүүлүктүн диаграммасы

Пайдаланылган адабияттар

1. Тюкавкина Н. А., Бауков Ю. И. «Биоорганическая химия». М.: Медицина, 1985 стр 229
2. Климова В. А. Основные микрометоды анализа органических соединений. М. «Химия», 1975 г., стр-223
3. Губень- Вейль. Методы органической химии. Т.2 Изд. «Химия», 1967.
4. Шварценбах Г., Флашка Г. «Комплексонометрическое титрование.» Изд. М. «Химия», 1980. Стр-233-364
5. Мазор Л. «Методы органического анализа» М.:Мир, 1986
6. Лурье Ю.Ю. «Справочник по аналитической химии». М., изд. «Химия» 1971, стр-212-213

УДК: 159.9

СПОРТСМЕНДЕРДИН ПСИХОЛОГИЯСЫ

Ташбаева Н.К.¹¹К.Ш.Токтомаматов атындагы эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул илимий макалада “спортчунун ишмердүүлүгүн жана инсандыгын психологиялык жактан талдоонун” канчалык деңгээлде маанилүүлүгүнүн зарылдыгы илимий адабияттарга, изилдөөлөргө салыштырмалуу жана практикалык анализдин негизинде каралат. Себеби, спорт-бул адамдын ишмердүүлүгүнүн спецификалык түрү жана ошол эле учурда-айрым инсандардын гана эмес, бүтүндөй жамааттардын, анын ичинде мамлекеттин кадыр-баркын көтөрүүгө өбөлгө түзгөн социалдык көрүнүш. Спорт менен машыгууда болгон шарттардын өзгөчөлүгү изилдөө объектисин көрүү ыкмасы катары иш-аракеттин предмети менен аныкталат. Өз денесинин кыймылын аң-сезимдүү өздөштүргөн, аны өз аракети менен убакыт жана мейкиндик боюнча максаттуу жылдыруу жөндөмүнө ээ болгон адам. Ушул максатта адам физикалык сапаттарды (күч, ылдамдык, туруктуулук, шамдагайлык жана ийкемдүүлүк) өнүктүрөт, инсандын психикалык процесстерин, абалын жана сапаттарын өркүндөтөт. Ушул принциптер спортчунун психологиясында калыптанганда гана чыныгы спортсмен болот.

Ачкыч сөздөр: спортчунун психологиясы, машыктыруучу, социалдык абал, аң сезим, психика, олимпиадалык оюндар, физикалык туруктуулук.

ПСИХОЛОГИЯ СПОРТСМЕНОВ

Ташбаева Н.К.¹¹Международный университет имени К. Ш. Токтомаматова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В этой научной статье рассматривается необходимость того, насколько важен “психологический анализ деятельности и личности спортсмена”, в сравнении с научной литературой, исследованиями и на основе практического анализа. Это связано с тем, что спорт-это специфический вид человеческой деятельности и в то же время-социальное явление, которое способствует повышению престижа не только отдельных людей, но и целых сообществ, в том числе государства. Специфика условий, существующих при занятиях спортом, определяется предметом деятельности как способом видения объекта исследования. Человек, который сознательно овладевает движением своего тела, обладая способностью целенаправленно перемещать его во времени и пространстве своими действиями. С этой целью человек развивает физические качества (силу, скорость, выносливость, ловкость и гибкость), улучшает психические процессы, состояние и качества личности. Только когда эти принципы сформированы в психологии спортсмена, он становится настоящим спортсменом.

Ключевые слова: психология спортсмена, тренер, социальный статус, осведомленность, психика, олимпийские игры, физическая выносливость.

PSYCHOLOGY OF ATHLETES

Tashbaeva N.K.¹¹International University named after K. Sh. Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This scientific article examines the necessity of how important “psychological analysis of the activity and personality of an athlete” is, in comparison with scientific literature, research and on the basis of practical analysis. This is due to the fact that sport is a specific type of human activity and at the same time a social phenomenon that contributes to the prestige of not only individuals, but also entire communities, including the state. The specifics of the conditions existing during sports are determined by the subject of activity as a way of seeing the object of research.

A person who consciously masters the movement of his body, having the ability to purposefully move it in time and space by his actions. To this end, a person develops physical qualities (strength, speed, endurance, dexterity and flexibility), improves mental processes, state and personality qualities. Only when these principles are formed in the psychology of an athlete, he becomes a real athlete.

Keywords: athlete psychology, coach, social status, awareness, psyche, Olympic Games, physical endurance

Киришүү. Мазмунунда, бул илимий макалада спорттук көрсөткүчтөрдү жогорулатуу жана спортчулардын кесиптик узак жашоосу боюнча актуалдуу маселени караган бир катар изилдөөлөр жөнүндө айтылат. Спорт психологиясы боюнча классикалык изилдөөлөр методологиялык негиздерге карама-каршы келбейт, анткени, бул эмгекте биз кесиптик ийгиликти жаратуу маселесин чечүүдө психологиялык-педагогикалык жана антропологиялык жактан турмуштук теориянын концептуалдык негиздеринин принциптери жана жоболорунда адамдын өзүн-өзү калыптандыруу иш аракеттерин ишке ашыруусу зарыл экендигин сунуштайбыз. Анткени, өлкөнүн даңкын чыгарган көрсөткүчтөрдүн негизгиси бул-спорт жана спортсмендер. Спортчунун инсандыгын жана спорттук ишмердүүлүгүн психологиялык талдоо маселеси боюнча сереп жүргүзүлдү. Ошондой эле спортсмендин психологиялык калыптануусунда тренердин ролу, психикалык абалы, чөйрөнүн таасири, объективдүү жана субъективдүү таасирлерп жана милдеттер тууралуу дагы анализденет.

Негизги бөлүк. Спорт заманбап коомдун жашоосунда чоң орунду ээлейт. Анткени, спортсмен спорттук ишмердүүлүктүн ар кандай социалдык шарттарында өзүн башкарууну үйрөнөт (көмөктөшүү, каршылык көрсөтүү), өзүнүн жашоо шартында физикалык жана психикалык активдүүлүктү ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн зарыл болгон жалпы жана атайын иш-аракет алгоритмдерин (билгичтиктер жана көндүмдөрдү) түзөт. Биринчи кезекте-спортчунун өздүгүн изилдөө үчүн анын ишмердүүлүгүндөгү психологиялык ыкмаларды жана инсандыгын талдоо керек. Ал спортсмендин спорттук иш чарадагы психологиялык өзгөчөлүктөрү болуп саналат. Ал гана эмес, адамдын ар тараптуу физикалык өнүгүүсүн камсыз кылат, ошондой эле анын адеп-ахлактык жана эрктүү сапаттарын тарбиялоого жардам берет.

Демек, спорттун түрлөрү көп, бирок алардын бардыгы спорттук мелдештерге катышууну жана системалуу машыгууну талап кылат. Спорт менен машыгуунун натыйжалуу ыкмаларын иштеп чыгуу, бир жагынан, спорттук иштин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдебей туруп баштоо мүмкүн эмес, ал эми экинчи жагынан – бул иштин субъекти катары спортчунун инсандыгы негизги ролду ойнойт. Башка илимдер менен катар спорт психологиясы спорттук иш-аракеттердин маанилүү жактарын талдоо жана ага байланыштуу көптөгөн практикалык маселелерди рационалдуу чечүүгө жардам берүү үчүн иштелип чыккан. Акыркы 30 жылда жүргүзүлгөн спорт психологиясындагы изилдөөлөрдүн көпчүлүгү спортчунун инсандыгын изилдөөнү камтыйт. Бул учурда, Кэттелдин инсандык сапаттарды баалоо ыкмасы кеңири колдонулган жана натыйжалар көбүнчө тесттин ар бир бөлүмчөсүнүн орточо көрсөткүчтөрүнүн негизинде инсандык профиль катары берилген. Кээде алынган профиль берилген сыноо батареясы үчүн алдын ала чогултулган нормаларга дал келген. Тилекке каршы, мындай иш адатта фрагменттүү жана системасыз болгон. Андан тышкары, изилдөөчүлөр ар кандай тесттерди колдонушкандыктан, алар алган натыйжаларды салыштыруу жана жалпы принциптерди түзүү абдан түйшүктүү иш [1].

Иштин бул түрүн чечмелөө субъекттерди тандоо ыкмалары менен дагы татаалдашат. Изилдөө көбүнчө субъекттердин чакан тобунда жүргүзүлгөн. Мындан тышкары, бардык эле изилдөөчүлөр “спортчу” түшүнүгүн так аныктай алышпайт. Ошентип, спортсмендердин инсандык сапаттарын салыштырган изилдөөлөрдүн натыйжаларын чечмелөө дээрлик мүмкүн эместей сезилет. Эл аралык мелдештерге гана катышкан спортчу болобу? Изилдөөгө катышуу үчүн тандалган спортчунун квалификациясына баа берүүдөн мурун спортту кылдат изилдеп, өлкөнүн масштабын эске алуу керекпи? 50гө жакын окуучусу бар мектептин

өкүлү болгон спортчуну 2000ден 3000ге чейин окуучусу бар мекемелердин ортосунда өткөрүлгөн мелдешке катышкан спортчу менен салыштырууга болобу? Албетте жок. Демек, белгилүү бир “типтин” бар экенин же бул спорт менен машыгуудан келип чыккан инсандык психологиялык өзгөрүүлөрдү көрсөткөн жыйынтык десек болот [4].

Адамдын иш-аракети абдан татаал жана көп түрдүү көрүнүш, аны ишке ашырууда иерархиялык структурасынын бардык компоненттери (физиологиялык, психикалык, социалдык) тартылган [5].

Спортчунун инсандык психологиялык өзгөчөлүктөрү - спортсмендердин жана спорт менен машыкпаган адамдардын инсандык өзгөчөлүктөрү олуттуу айырмаланат. Жогорку квалификациялуу спортчулардын чоң топторун изилдөө алардын инсандыгынын эң мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бир канча топко бөлүнөт: жогорку эмоционалдык туруктуулук, өзүнө ишенүү, көз карандысыздык, автономия, тобокелчиликке баруу, өзүн өзү башкара билүү, баарлашуу.

Азыркы учурда бир спорт менен машыккан белгилүү болгон спортчунун “инсандык профилдин” талкуулоо кеңири маселеге айланган. Бирок, спорттун түрлөрү боюнча эл аралык класстагы спортчулардын инсандык өзгөчөлүктөрүн талдоо “инсандык профиль” гипотезасын колдогон жок. Спорттогу ийгиликти шарттаган жалпы инсандык көрүнүштөрдү издөө ыкмасы кыйла жемиштүү. Мындай белгилердин катарына төмөнкүлөр кирет: сензитивдүүлүк, эмоционалдык туруктуулук, тоскоолдуктарды жеңүүдөгү активдүүлүк. Жалпысынан алганда, жеке өзгөчөлүктөрү, спорттук иш-чараларды башкаруу жекелештирүү эске алынып, спорт ишинин ийгилиги жеке өзгөчөлүктөрү ошондой эле спортчунун ишенимдүүлүк маселесин талкууланууга тийиш [2].

Америкалык спорт психологдорунун айтымында, спортчулардын эң көп кездешкен инсандык сапаттарына төмөнкүлөр кирет: агрессивдүүлүктүн жогорку деңгээли (ал дээрлик ар дайым жогорку класстагы спортчунун көзөмөлүндө болот), жетишүүгө түрткү берүүнүн жогорку деңгээли, экстраверсия жана мүнөздүн бекемдиги, авторитардык, эмоционалдык туруктуулук жана өзүн өзү башкара билүү.

Агрессивдүүлүк. Көптөгөн спорт түрлөрүндө, өзгөчө физикалык байланышка жол берилгенде, башкарылуучу физикалык агрессиянын ар кандай түрлөрүнө кабылат жана аны көзөмөлдөө зарыл. Изилдөөлөрдүн маалыматтары көрсөткөндөй, бул спорт менен машыккан жогорку класстагы спортчулар агрессивдүү гана эмес, кадимки үлгү деп аталган адамдарга караганда агрессивдүү тенденцияларын эркин билдиришет. Спортчулардын агрессивдүү тенденцияларынын жана тийиштүү жүрүм-турумдарынын келип чыгышы алардын балалык машыгууларынан жана тажрыйбаларынан байкалат. Агрессивдүү тенденциялар спортчу спортко келгенге чейин эле калыптанат. Мындай тенденцияга ата-энелердин дагы таасири чоң (балдарды агрессивдүүлүгү үчүн жазалашат).

Интеллектуалдык деңгээл. Спортчуларды байкоодон жана алардын инсандык сапаттарын кэттелдин ыкмалары менен изилдөөдөн жогорку класстагы спортчуларды (жарышчылар, футболчулар, сууда сүзүүчүлөр) “абстракттуу ой жүгүртүү жөндөмү” айырмалап турганы көрсөтүлгөн. Бирок азыркы учурда бул маселе боюнча объективдүү маалыматтар аз. Интеллектуалдык иш-аракеттердин кайсы компоненттери спорттун ар кандай түрлөрү үчүн эң чоң мааниге ээ деген суроо ар дайым жоопсуз калат [7].

Мүнөздүн катуулугу. Бул сапат спортчунун эң көп айтылган инсандык мүнөздөмөлөрүнүн бири. Кэттелдин айтымында, бул сапатка ээ болгон инсан үчүн эмоционалдык жетилгендик, ойлордо жана иш-аракеттерде көз карандысыздык, өзүн жана курчап турган дүйнөнү баалоодо бекемдик жана сынчыл болуу, ар кандай кырдаалдарда өз сезимдерин башкара билүү жана тынчсызданууну көрсөтпөө мүнөздүү. Анын карама-каршылыгы, “мүнөзү жумшак” инсан, чыдамсыздык, сезимталдуулук, эмоционалдык жетилбегендик, тынчсыздануу

сезимдери менен мүнөздөлөт. Диагноз 16 PF коюлган бул критерий инсандык потенциалды баалоо үчүн эң тымызын, айрыкча толук кандуу иштөөгө умтулган спортсмендерде болот. Бул көрсөткүч ошондой эле стресстик атаандаштык кырдаалдарына анчалык реакция кылбаган спортчуларды аныктайт.

Личносттор аралык кырдаалда өзүнө ишенүү. Жалпысынан алганда, жогорку класстагы спортчулар өзүнө ишенүү менен мүнөздөлөт. Буга бардык деңгээлдеги спортчулар (мектеп, университет) ээ болгон жогорку социалдык статус дагы өбөлгө түзөт. Айрым спортчулар физикалык көнүгүүлөрдү жасап, өздөрүнүн жетишсиздик сезимдерин жеңүүгө аракет кылган жагдайды жокко чыгарбайт. Айрыкча, америкалык психологдордун изилдөөлөрү көрсөткөндөй, спорттук гимнастика, булчуң куруу менен алектенген көптөгөн адамдар эркектик сапаттарына болгон белгисиздиктин ордун толтурууга аракет кылышкан. Өзүнө ишенбеген спортчу эмоционалдык жана оозеки колдоого муктаж. Өзүнө ишенген спортчу өзүнө ишенбеген адамга караганда машыктыруучунун мактоосуна жана айыптоосунан көз каранды. Жалпы ишеним сезими да, белгилүү бир спорттук кырдаалдарга болгон белгисиздик да кичинекей кезинен башталат, андан кийин жашоонун кийинки мезгилдеринде атаандаштык күрөшүндө калыптанат.

Өз келбетине жана ден соолукка кам көрүү. Объективдүү жана проекивдүү ыкмалар аркылуу спортчулардын сырткы келбетине, жаракатына, жада калса ооруну көтөрүү жөндөмүнө карата айырмачылыктары аныкталат. Кээ бир спортчулар оору стимулунун интенсивдүүлүгүн төмөндөтүшү мүмкүн, ал эми кээ бирлери визуалдык, кинестетикалык жана оору импульстарын жок кылышат. Спортчулар спорт менен машыкпагандарга салыштырмалуу дене түзүлүшүнө, дене гигиенасына көңүл бурушат. Мунун себеби спортчулар үчүн дене ийгиликке жетүү жана өзүн көрсөтүү каражаты болушу керек. Денесине ашыкча кам көрүү менен, спортчу кичинекей зыянга жана жаракатка өтө сезимтал болуп, ал тургай мелдеште ден-соолугуна коркунуч келтириши мүмкүн. “Жаракатка жакын” спортчунун түрүн көптөгөн клиникалык психологдор баса белгилешкен. Тажрыйба көрсөткөндөй, алар менен иштөө эң кыйын.

Ден-соолукка байланыштуу элестетилген же апыртылган көйгөйлөр көбүнчө терең тамырлаган невротикалык же психопатологиялык тенденциялардын далили болушу мүмкүн, андай учурда аларды тезинен врачка алып баруу керек. Мындан тышкары, спортчу кээде ден соолугунун абалынын олуттуулугун апыртып жиберетиши мүмкүн же мелдештеги мүмкүн болгон ийгиликсиздикти актоо үчүн ооруну жасалмалашы мүмкүн.

Авторитардык. Башкаларды багындыруу зарылдыгы спортчуларга караганда машыктыруучулар арасында көп байкалат. Спорттук командаларда авторитардык деңгээли жогору жана төмөн спортчулар болушу мүмкүн. Команданын психологу лидерликке болгон умтулууга өзгөчө көңүл бурушу керек, анткени ал дайыма эле керектүү лидерлик сапаттар менен айкалыштырыла бербейт. “Авторитардык инсан” сапаттарынын комплекси көбүнчө инсандын башкаларга баш ийүү муктаждыгы менен айкалышат. Башкаларга баш ийдирүү муктаждыгы жогору адамдар көбүнчө өздөрүн авторитардык башкарууга умтулушат. Ал эми авторитардык муктаждыгы төмөн адам башкалардан, анын ичинде машыктыруучусунан көз каранды болот. Тескерисинче авторитардык деңгээли жогору спортчу өзүнүн дооматтарында туруктуу, мактанчаак, агрессивдүү болот жана ийгиликсиз болгон учурда өзүн эмес, башкаларды күнөөлөйт.

Машыктыруучу спортчунун психологиялык өзгөчөлүктөрүн түшүнүү үчүн, анын маанилүү себептеринин бири мүнөзүн түшүнүү зарыл. Тренер догматикалык жана орой адам болбош керек, анын кол астында турган спортчуларды мыкты тарбиялаш керек. Демек, эрки күчтүү жана адеп-ахлагы жогору, жаш тарбиялануучуларын адашуудан коргоого, жашоого

даярданууга, аларда жакшы сапаттарды калыптандырууга жана туруктуулукка жана кайраттуулукка тарбиялоого даяр болгондо гана “мыкты тренер” деген статуска ээ болот [6].

Идеалдуу машыктыруучунун инсандыгы. 60-жылдардын аягында Англияда сууда сүзүүчүлөр менен иштеген идеалдуу машыктыруучунун инсандыгын изилдөөгө аракет кылган. 16 РФ тесттин жардамы менен эң керектүү инсандык сапаттарга ээ болгон машыктыруучунун профилин түзүү сунушталган. Спортчулар менен машыктыруучулардын сурамжылоосунун натыйжалары бири-бири менен салыштырылганда, алар инсандык сапаттары боюнча абдан окшош болуп чыккан: мамилечилдик, эмоционалдык туруктуулук, ошондой эле үстөмдүк, реализм, белгисиздик, чыңалуу, элестетүү ж. б. тарабынан. Алардын ою боюнча, бул ачык жана эмоционалдык жактан туруктуу болгондо спортчуну башкарууга жана атаандаштык кырдаалды көзөмөлдөөгө жөндөмдүү адам болушу керектигин белгилешкен.

Бирок, Хендри жогорку квалификациялуу сууда сүзүү боюнча машыктыруучулардын жакташуу инсандык профилдерин өздөрүнүн жана алардын окуучуларынын идеялары боюнча курулган идеалдуу профилдер менен салыштырууда кызыктуу айырмачылыктарды тапкан.

Чыныгы жана курулган профилдердин ортосунда анча-мынча дал келүүлөр болгон. Тренерлердин өзүн-өзү баалоосу жана идеалдуу машыктыруучу жөнүндөгү идеялары жетишерлик олуттуу айырмаланары айкын болгон. Эки фактор боюнча гана – үстөмдүк жана жаңысын кабыл алууга даярдык боюнча эч кандай олуттуу айырмачылыктар табылган эмес. Башка сапаттар боюнча, тренерлердин идеалдуу ролу, алардын презентациясы боюнча, ойношу керек жана чыныгы инсандык өзгөчөлүктөрү ортосунда олуттуу айырмачылыктар аныкталган [6].

Жыйынтык. Демек, спортсмендин психологиясынын калыптануу процессинде тренерлердин идеалдуу ролу, алардын чыныгы инсандык өзгөчөлүктөрү белгилүү таасир этерин жогоруда бир канча мисалдар аркылуу далилденди. Дагы бир изилдөөдө Хендри ошол эле тенденция сууда сүзүүчүлөргө мүнөздүү экенин аныктаган. Бул учурда каалаган нерсе чындыкка карама-каршы келет деп божомолдоого болот. Машыктыруучулар жана спортчулар жашоодо өздөрүн эмоционалдык жана интеллектуалдык сапаттары боюнча үлгү эмес экенин билишсе да, экөө тең аларга жогорку талаптарды коюшат. Каттелл тестинин жардамы менен машыктыруучулардын эки тобу текшерилген – “ийгиликтүү” жана “ийгиликсиз”. Алардын инсандык касиеттериндеги айырмачылыктарды табуу мүмкүн болгон эмес. Бирок, тигирлөө чемпионат учурунда жүргүзүлгөндүктөн, Хендри бул эки категориянын аныктамасы–“ийгиликтүү” жана “ийгиликсиз” жетиштүү эмес экенин моюнга алган.

Башка изилдөөчүлөр, тескерисинче, көптөгөн ийгиликтүү иштеген тренерлерге мүнөздүү болгон инсандык сапаттардын белгилүү бир айкалышы дагы эле бар деп эсептешет. Ошентип, Огилви кесипкөй машыктыруучулардын мүнөзү күчтүү экендигин, журналисттер, күйөрмандар менен болгон стресстен, ошондой эле алардын команда менен иштешине болгон реакциялардан туруктуу экендигин белгилейт. Ошол эле Огилвинин айтымында, улуттук жана курама командалар менен иштеген машыктыруучуларга эмоционалдык жетилендик, көз карандысыздык жана бекем реалдуу көз караш мүнөздүү. Алар тынчсызданууну көрсөтүшпөйт жана өздөрүн жакшы билишет. Мындан тышкары, Огилви жана Татко ошондой эле белгилүү бир топтун мүчөлөрү катары машыктыруучулар авторитардык шкала боюнча жогорку баллга ээ экенин аныкташкан.

Жогоруда айтылгандарды талдап жатып, идеалдуу машыктыруучу түшүнүктөрү спортчуларда да, машыктыруучуларда да бар экендигин баса белгилөө керек. Бирок, машыктыруунун ийгилиги анын спортчулар жана команда менен болгон мамилесин менен билимин кантип түзүп, жеткирүүдөн көз каранды. Хендринин ою боюнча, машыктыруучунун спорт-

чулар күткөн ролду аткаруу жөндөмү жана анын кесиптик билими анын кээ бир кемчиликтеринин ордун толтурушу мүмкүн.

М.Мосстондун ою боюнча, спорттогу мугалим авторитардык мамиледен башташы керек дейт. Спортчуну “өзүн-өзү” таануу деп атаган этапка алып барып, Сократтык ыкманы пайдаланса, анда студент суроолорго жооп берүү аркылуу чеберчиликти өркүндөтүүгө көмөктөшүүчү принциптерди жана негиздерди ачат дейт. Ушул сыяктуу өзүн-өзү ачуунун мисалы катары Мосстон баскетболчулардын топтук талкуусун сүрөттөйт, анда алар тез бузулуу тактикасын “ачышкан”.

Демек, дене тарбиясындагы авторитардык жана демократиялык мамиле боюнча салыштырмалуу изилдөөлөр көрсөткөндөй, биринчи учурда көндүмдөр тезирээк өздөштүрүлөт, бирок спортчунун педагогикалык процеске көбүрөөк катышуусу менен ал эмне үчүн тигил же бул тактика колдонуларын жакшыраак түшүнөт жана анын иш-аракеттери ийкемдүү болот.

Колдонулган адабияттар

1. Акимова Л.Н. Психология спорта. Курс лекций. – Одесса: Студия «Негоциант», 2004.
2. Гогунев Е.Н., Мартынов Б.И. Психология физического воспитания и спорта: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2000.
3. Деркач А.А., Исаев А.А. Творчество тренера. – М.: ФиС, 1982.
4. Маклаков А. Г. «Общая психология»; Питер; 2007.
5. Кретти Б. Дж. Психология в современном спорте. – М., 1978.
6. Пуни А.Ц. «Проблема личности в психологии спорта» М.,1980.
7. Уэнсберг Р.С., Гоулд Д. Основы психологии спорта и физической культуры. – К.: Олимпийская лит-ра, 2001.

УДК 547.9:547.458.88:622.24.06

ПРИРОДНЫЕ КАРБОКСИЛСОДЕРЖАЩИЕ ПОЛИЭЛЕКТРОЛИТЫ В КАЧЕСТВЕ СТАБИЛИЗАТОРОВ АГРЕГАТИВНО-КИНЕТИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БУРОВЫХ РАСТВОРОВ

Токтосунова Б.Б.¹, Адышева А.², Ысаков А.Ж.³^{1,3}Кыргызский государственный технический университет им. И. Раззакова, г. Бишкек, Кыргызстан²Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Пектиновые вещества - природные карбоксилсодержащие полиэлектродиты могут быть использованы в качестве стабилизаторов агрегативно-кинетической устойчивости буровых растворов.

Ключевые слова: пектиновые вещества, буровые растворы, стабилизаторы, минеральные воды, полиэлектродиты.

БУРГУЛОО СУЮКТУКТАРЫНЫН АГРЕГАТТЫК-КИНЕТИКАЛЫК ТУРУКТУУЛУГУНУН СТАБИЛИЗАТОРУ КАТАРЫ ТАБИГЫЙ КАРБОКСИЛ КАМТЫГАН ПОЛИЭЛЕКТРОЛИТТЕР

Токтосунова Б.Б.¹, Адышева А.², Ысаков А.Ж.³^{1,3}Исхак Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Бишкек ш., Кыргызстан²Борбор Азиялык эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Пектин заттар - табигый карбоксил камтыган полиэлектродиттер бургулоо суюктуктарынын агрегаттык-кинетикалык туруктуулугунун стабилизатору катары колдонулушу мүмкүн.

Ачык сөздөр: пектин заттары, бургулоочу эритмелер, стабилизаторлор, минералдык суулар, полиэлектродиттер.

NATURAL CARBOXYL-CONTAINING POLYELECTROLYTES AS STABILIZERS AGGREGATIVE-KINETIC STABILITY OF DRILLING FLUIDS

Toktosunova B.B.¹, Adysheva A.², Isakov A.Zh.³^{1,3}Kyrgyz State Technical I. Razzakov University, Bishkek cite, Kyrgyzstan
²Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

Pectin substances - natural carboxyl-containing polyelectrolytes can be used as stabilizers of the aggregative-kinetic stability of drilling fluids.

Keywords: pectin substances, drilling fluids, stabilizers, mineral waters, polyelectrolytes.

Буровой раствор состоит из мелких раздробленных глинистых частиц, определяющих основные физико-химические свойства раствора, химических реагентов, улучшающих качества буровых растворов и защищающих их от воздействия агрессивных факторов, утяжелителей для получения раствора необходимой плотности, мелких частиц разбураиваемых пород, перешедших в раствор, и воды, содержащей различные ионы. С другой стороны бу-

ровой раствор – как неотъемлемый элемент технологии бурения – представляет собой сложную многофазную полидисперсную систему.

Одним из важных требований, предъявляемых к буровым растворам, является изолирование пласта, вскрываемого долотом, путём образования тонкой малопроницаемой фильтрационной корки.

Для регулирования агрегативно-кинетических и фильтрационных свойств буровых растворов широко применяются различные стабилизирующие агенты синтетического и природного происхождения. Многочисленные исследования показывают, что наиболее эффективными являются органические полимерные реагенты [1, 2, 3].

Однако, некоторые полимеры природного происхождения, добавленные к буровому раствору, подвержены ферментативному разложению многими микроорганизмами (дрожжевыми грибами, плесенью, бактериями) [2]; некоторые из них неустойчивы к более высокой температуре [4]; для некоторых необходимо создать определенное значение pH и т.д. [5, 6, 7].

Критический анализ литературных данных по использованию различных синтетических и природных соединений в качестве стабилизаторов свойств буровых растворов показал, что, к сожалению, нет пока веществ, которые бы обладали одновременно комплексом свойств, необходимых для их использования в промышленности. Такие стабилизаторы должны обладать хорошими антибактерицидными, фильтрационными свойствами, также должен являться хорошими стабилизаторами агрегативно - кинетической устойчивости буровых растворов.

При приготовлении суспензии нами использованы глины, которые по результатам исследований минералогического состава и структурно-механических свойств имеют химический состав, представленный в табл.1 [8].

• Таблица 1. Химический состав глин (усредненный), %

SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	ППП
43,64	35,30	13,77	0,74	0,28	5,92
* ППП – потере при прокальвании					

Пектиновые вещества по своей молекулярной структуре, биологическим свойствам, растворимости, по нашему мнению, также могли бы заменить различные дорогостоящие синтетические и природные стабилизирующие реагенты.

Для изучения этих возможностей были проведены исследования по изучению трёхкомпонентных систем (вода – глина – пектин) в различных весовых соотношениях компонентов и в различных условиях, т.е. исследовались суспензии глин в воде в присутствии яблочного, свекловичного, цитрусового пектинов и пектина из боярышника (Понтийского), которые имели следующие физико-химические показатели (табл.2).

• Таблица 2. Физико-химические характеристики различных образцов пектина

Образцы пектина	Содержание, %		
	Количество –COOH гр	Количество - OCH ₃ гр.	Полиуронид
Яблочный	4,89	9,80	51,20
Свекловичный	11,84	6,10	80,20
Цитрусовый	4,40	11,78	67,00
Боярышника	8,67	5,43	54,00

Для стабилизации бурового раствора сначала использован пектин из боярышника и установлено оптимальное соотношение компонентов вода: глина: пектин. При этом видно из табл.3 и рис.1 и 2, что с увеличением количества глины и пектина в растворе увеличивается вязкость раствора

• Таблица 3. Результаты стабилизации суспензии глин пектином из боярышника

Соотношение компонентов			Водоотдача (В)	Вязкость (η)	Плотность (d)	Водородный показатель	Стат. напр. Сдвига (СНС)	Толщина глинистой корки
Вода, г	Глина, г	Пектин, г	см ³ /за 30 мин	τ - сек	г/см ³	pH	θ1/θ10 мгс/см ²	мм
100	6	0,3	26,8	15,0	1,030		05/10	1,0
100	6	0,5	12,0	16,5	1,030		10/15	1,5
100	6	0,8	09,0	16,0	1,045		15/20	2,0
100	6	1,0	05,5	16,0	1,045	8,3	20/26	1,0
100	6	1,3	05,8	16,0	1,045		25/38	1,0
100	6	1,5	05,8	16,5	1,045		37/40	-
100	6	1,8	05,3	17,5	1,050		39/43	2,0
100	6	2,0	05,0	18,2	1,052		44/48	1,5
100	6	2,3	05,8	26,0	1,052		49/52	1,1
100	6	2,5	06,0	32,0	1,058		-	1,2
100	6	2,8	06,0	240 сек	1,050		-	1,2*
100	6	3,0	06,0	240 сек	1,050		-	1,5*

* - Образуется плотная студенистая масса и максимальное ее значение достигается при соотношении вода : глина : пектин соответственно 100: 6: 3 за время 240 сек.

При минимальных количествах пектина (0,3; 0,5; 0,8 г) в смеси с течением времени (24 ч) в растворе наблюдается расслоение жидкости, которое не желательно для буровых растворов.

При содержании в смеси пектина (1,0; 1,3; 1,5; 1,8; 2,0 г) такое расслоение жидкости не наблюдается, а вязкость, необходимая для буровых растворов, удовлетворительна. Однако, минимальное количество водоотдачи достигается при соотношении компонентов 100: 6: 1. С увеличением количества пектина до 2,3; 2,5; 2,8; 3,0 г вязкость раствора резко возрастает и выходит за пределы оптимального значения для буровых растворов.

Таким образом, оптимальным соотношением компонентов вода: глина: пектин является 100: 6: 1, при котором можно получить буровой раствор с минимальной водоотдачей 5,5 см³/за 30 мин (рис.1, 2), вязкостью =16 сек; плотностью =1,045 г/см³ при pH 8,3; СНС = 20/26 мгс/см².

При таком соотношении раствор однороден, кинетически и агрегативно устойчив, стабильно сохраняется в течение 5 и более суток.

Это соотношение взято за стандарт, по которому произведена сравнительная оценка смесей с другими образцами пектина (табл.4).

Результаты сравнительной табл. 4 показывают, что взятое за основу оптимальное соотношение компонентов 100:6:1 - вода: глина: пектин (со свекловичным, цитрусовым и яблочными пектинами) также приводит и с пектином из боярышника к уменьшению водоотдачи, но к увеличению количества вязкости и толщины глинистой корки, которые могут вызвать в последствии серьезные осложнения при проведении бурильных работ.

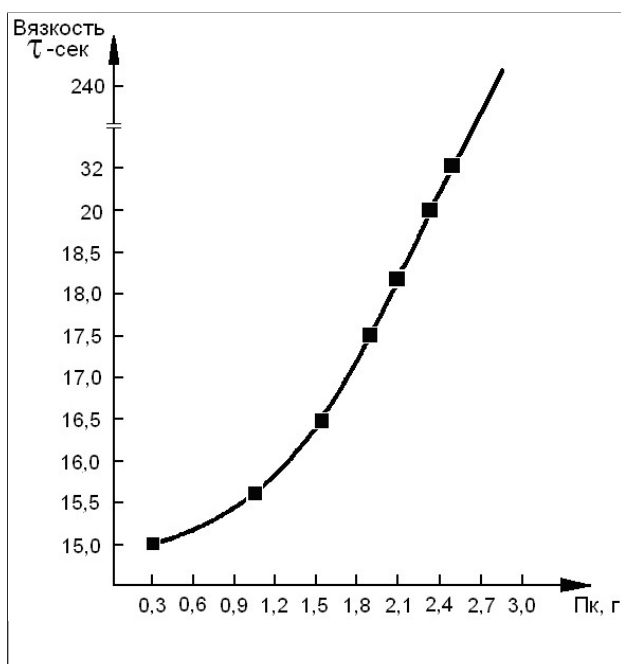

Рис.1. График зависимости вязкости (η) раствора от количества пектина из боярышника (при 6% глины)

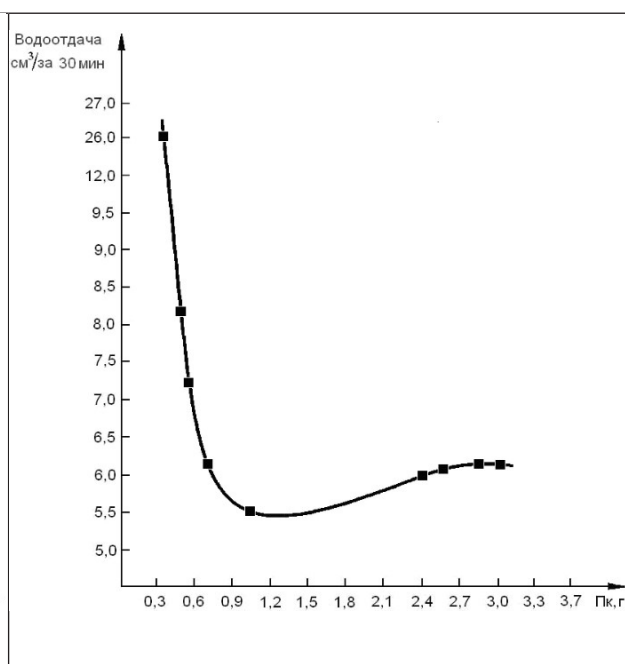

Рис.2. График зависимости водоотдачи от количества пектина из боярышника (6% глины)

В процессе обработки глинистым раствором стенок скважины, дисперсная фаза обогащается частицами породы, а дисперсионная среда – минерализованными водами, встречаемыми в разрезе при бурении скважины.

- Таблица 4. Сравнительная таблица результатов стабилизации суспензии глин в присутствии свекловичного (СП), цитрусового (ЦП), яблочного (ЯП) пектинов

Соотношение компонентов			Параметры бурового раствора реагентами					
			Водоотдача	Вязкость	Плотность	Водородный показатель	Статическое напряжение сдвига (СНС)	Толщина глинистой корки
Вода мл	Глина г	ПВ г	см³/за 30мин	τ-сек	г/см³	рН	θ1/θ10 мгс/см²	мм
100	6	1	11,0	12,0	1,000	8,62	06/10	1,02
Суспензия глин с ЦП								
100	6	1	3,83	16,5	1,050	8,13	20/26	1,50
Суспензия глин с ЯП								
100	6	1	3,78	16,8	1,050	9,20	22/28	1,60
Суспензия глин с пектином из боярышника								
100	6	1	05,5	16,0	1,045	8,3	20/26	1,00

Поэтому дальнейшее исследование было проведено с минерализованной водой. В качестве солеобразующего компонента использована техническая сода (Na_2CO_3) (табл.5).

Из табл. 5 видно, что при оптимальном соотношении компонентов 100: 6 : 1 водоотдача увеличилась почти в пять раз с 5,5 до 26,6 см³/ за 30 мин, а также уменьшилось значение

СНС, которое должно быть в пределах 15 – 20 мгс/см². Но эти показатели не мешают применению пектиновых веществ в качестве стабилизирующего реагента буровых растворов, так как водоотдача завышена всего лишь на несколько единиц от предельного значения 10 - 25 см³/за 30 мин; с другой стороны, они могут быть применены в таких местностях, где количество водорастворимых компонентов пласта незначительно.

• Таблица 5. Результаты стабилизации буровых растворов в присутствии пектина из боярышника в минерализованной воде

Состав				Параметры		
Вода, мл	Глина, г	Пектин из боярышника, г	Сода, г	Водоотдача см ³ /за 30 мин	рН	СНС θ_1/θ_{10} , мгс/см ²
100	6	0,3	12,6	89,0	9	1,44/1,92
100	6	0,5	12,6	43,2	9	1,56/2,16
100	6	0,8	12,6	36,5	9	1,6/2,2
100	6	1,0	12,6	26,6	9	1,92/2,64

Результаты экспериментов по изучению возможностей стабилизации буровых растворов пектиновыми веществами из различных источников их получения показал, что пектины из плодов Боярышника обладают некоторым преимуществом по сравнению со свекловичным, яблочным и цитрусовым пектинами. Это может быть объяснено различием их структур, молярной массой (ММ), различием в их структурах количественных соотношений COOH – и COONH₃ – групп и рН средой.

Выводы. Стабилизация свойств буровых растворов происходит со всеми видами пектиновых веществ, особенно с пектином из плодов боярышника. Это, возможно, происходит по двум причинам:

а) пектины, обладая кислотными свойствами за счёт COOH – групп, взаимодействуют с некоторыми основными оксидами, входящими в состав глин (табл. 1), образуя поверхностно – активные полимерные вещества, которые улучшают свойства буровых растворов;

б) пектины за счёт COOH – и OH – групп образуют большое количество водородных связей с оксидными компонентами глин, изменяя физико-химические характеристики буровых растворов.

Литература

1. Патент № 1453 КР 2012г. Способ получения буровых растворов стабильной агрегативно-кинетической устойчивостью. /Токтосунова Б.Б., Ысаков А.Ж., Кочкорова З.Б., Насырымбеков И.Ж., Токтобаева Ч.К.
2. Грей Дж.Р., Дарли Г.С. Состав и свойства буровых агентов. - М.: Недра, 1985. - 509 с.
3. Смолянинов В.Г., Иозов Ф.И. Новые многофункциональные реагенты, регулирующие свойства тампонажных и буровых растворов. – М.: ВНИИОЭНГ, 1976. - 5с.
4. Баранов В.С., Букс З.П. Химическая обработка глинистых растворов при бурении нефтяных скважин. – М.:Гостоптехиздат. -1955.
5. Роговин З.А. Химические превращения и модификации целлюлозы. - М.:Химия, 1979. -205 с.
6. Усманов Х.У., Садовников В.И., Ким И.Н. Использование цианэтилированной целлюлозы в электротехнической промышленности // В.Сб."Структура и модификация хлопковой целлюлозы". - Вып.4. - Ташкент:Фан, 1969. -С.222-231.
7. Ким И.Н. Синтез, свойства и некоторые пути использования высокозамещенного цианэтилового эфира целлюлозы: Автореф.Дис: Наук-Ташкент, 1970.
8. Калчаева Б.Ш., Кочкорова З.Б., Токтосунова Б.Б., Сулайманкулов К.С. Физико-химические свойства глины Жазкечууского месторождения. /Изв.НАН. КР.-Бишкек.-2007.-№2.-с.117.

УДК: 796.01

СПОРТ ПСИХОЛОГИЯСЫНЫН ПАЙДА БОЛУУ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТАРИХЫ

Умуркулова Ч.Ж.¹, Наржигитова Ш.А.²^{1,2}К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Изилдөөгө алынган илимий тема спорт психологиясынын пайда болуу жана өнүгүү тарыхы боюнча баяндалат. Анткени, өлкөдө канчалаган спорттун чеберлери даярдалса деле спорт психологиясынын өнүгүүсүн, калыптануусун узак убакыттар бою спортчу өздөштүрөт. Маселени ушул жагдайдан караганда теманын актуалдуулугу азыркы учурда дагы өз маанисин жоготпогондугунда. Мында “Спорт психологиясы” терминин илимий адабияттарда кайсыл окумуштуулар кандай аспектиде карагандыгы, анын өнүгүү тарыхы жана концепциясы жөнүндө салыштырмалуу анализ жасалат. Ошондой эле спортсменди даярдоодо тренердин индивидуалдык мамилеси, мүнөздүк жана инсандык калыптанууга тийгизген субъективдүү факторлору дагы кошо берилет. Спорттук иш-аракеттердин дене тарбия дисциплинасында ээлеген орду, ишмердүүлүктү жогорулатуунун бирден бир шыктандыруучу фактору экендиги далилдүү негиздер менен берилди. Спорт психологиясы спортчуну калыптандыруучу негизги таяныч.

Ачкыч сөздөр: Спорт психологиясы, спортсмен, машыктыруучу, инсандын калыптануусу, спорттук иш-аракеттер.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СПОРТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Умуркулова Ч.Ж.¹, Наржигитова Ш.А.²^{1,2}Международный университет имени К. Ш. Токтомаматова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Исследуемая научная тема рассказывает об истории возникновения и развития спортивной психологии. Ведь, сколько бы мастеров спорта не было подготовлено в стране, развитие и становление спортивной психологии будет осваиваться спортсменом в течение длительного времени. При этом проводится сравнительный анализ термина “Спортивная психология” в отношении того, какие ученые рассматривают его в научной литературе в каком аспекте, истории его развития и концепции. Также при подготовке спортсмена рассматриваются субъективные факторы, влияющие на индивидуальный подход тренера, характер и формирование личности. Место спортивной деятельности в дисциплине физического воспитания, как единственного мотивирующего фактора повышения активности, было предоставлено на доказательной основе. Спортивная психология является основой формирования спортсмена.

Ключевые слова: спортивная психология, спортсмен, тренер, формирование личности, спортивная деятельность.

THE HISTORY OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF SPORTS PSYCHOLOGY

Umurkulova Ch.Zh.¹, Narjigitova Sh.A.²^{1,2}International University named after K. Sh. Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The scientific topic under study tells about the history of the emergence and development of sports psychology. After all, no matter how many masters of sports have been trained in the country, the development and formation of sports psychology will be mastered by an athlete for a long time. At the same time, a comparative analysis of the term “Sports psychology” is carried out in relation to which scientists consider it in the scientific literature in what aspect, the history of its development and concept. Also, when preparing an athlete, subjective factors affecting the individual approach of the coach, character and personality formation are considered. The place of sports activity in the discipline of physical education, as the only motivating factor for increasing activity, was provided on an evidence-based basis. Sports psychology is the basis for the formation of an athlete.

Keywords: sports psychology, sportsman, coach, personality formation, sports activity.

Спорт психологиясы – бул окутуу жана атаандаштык иш-аракеттеринин жүрүшүндө адамдын психикалык көрүнүштөрүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөчү психология илиминин тармагы. Кыскача айтканда, спорт психологиясы - бул спорт чөйрөсүндөгү адам жөнүндөгү илим.

“Спорт психологиясы” термини орус психологу В.Ф. Чижем [6] тарабынан илимий колдонууга киргизилген. Бирок ХХ кылымдын башында бул түшүнүктү заманбап олимпиадалык кыймылдын негиздөөчүсү Пьер де Кубертин өз макалаларында колдонгон. 1913-жылы Эл аралык олимпиада комитетинин демилгеси менен Швейцариянын Лозаннада шаарында спорттун психологиясы боюнча конгресс уюштурулуп, ошол учурдан тартып сөз болуп жаткан илим расмий статуска ээ болгон. Демек, беш жылдан кийин, 1925-жылы, спорт психологиясына байланыштуу дагы эки лаборатория негизделген. Биринчиси Ленинграддагы Дене тарбия институтунда, А.З.Пуни тарабынан түзүлгөн. Экинчиси Иллинойс Университетинде Коулман Гриффит тарабынан негизделген, ал 1923-жылы бул сабак боюнча тарыхтагы биринчи курсту окутуп баштаган.

Бирок, спорттун начар өнүгүшү илимдин тез өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн жок, аны айрым окумуштуулар гана, негизинен АКШ, Германия, СССРде жүргүзүшкөн. Россияда спорт психологиясынын демилгечилери 1927-жылы А.П. Нечаев, А.Ц. Пуни [4], З.И. Чучмарев, П.А. Рудик [5] тарабынан “Дене тарбия психологиясы” монографиясын жарыялашкан. Согушка чейинки жылдары дене тарбия институттары үчүн “Спорттун психологиясы” атайын курсунун программалары иштелип чыккан.

Спорт психологиясынын интенсивдүү өнүгүшү Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин көптөгөн өлкөлөрдө башталган. Бул спорттун кадыр-баркынын жогорулашына, ошондой эле эки саясий системанын-социалисттик жана капиталисттик түзүлүштүн күрөшүнө байланыштуу болгон. Бир аз кийинчерээк спорт психологиясы боюнча эл аралык конгресстер үзгүлтүксүз өткөрүлүп, 1970-жылы “Эл аралык спорт психологиясы журналы” түзүлүп, 60-жылдары Европа жана Түндүк Америка спорт психологдорунун ассоциациялары пайда болгон.

1930-1960-жылдар аралыгында спорттун психологиясына болгон кызыгуу бир топ төмөндөп, бул дисциплинадан дээрлик толугу менен баш тартышкан. Бирок, 1965-жылдан баштап адамдын жүрүм-турум илими менен спорттун көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы байланыш кайрадан изилдене баштаган.

Россия Федерациясында 1952-жылы А.Ц. Пуни [4] спорт психологиясы боюнча биринчи доктордук диссертациясын коргогон, андан кийин психологиянын бул тармагындагы изилдөөлөргө арналган монографиялар пайда болгон.

Азыркы учурда спорт психологиясы спортчуларга жана машыктыруучуларга жогорку спорттук көрсөткүчтөргө жетишүүгө олуттуу жардам көрсөтүүчү теориялык гана эмес, практикалык дисциплина болуп калды [3]. Бирок, кыргыз тилинде спорт психологиясын изилдөөгө алган илимий анализдер жокко эсе, болсо дагы өтө аз санда. Жада калса, окуу китептерин дагы табуу кыйынга турат.

Бул илимдин пайда болушунун зарылдыгы спорттук ишмердүүлүктүн өзгөчө шарттары, баарынан мурда максималдуу жетишкендиктерге умтулуу, атаандаштык, чоң, кээде чектүү, физикалык жана психикалык күч келүүлөр менен шартталган.

Заманбап спорт, айрыкча жогорку жетишкендиктеги спорт-бул машыгуу процессинде жана мелдеш учурунда организмге чоң физикалык күч келтирүү гана эмес, ошондой эле жогорку психикалык чыңалуу болуп саналат. Спортчу адаптацияланып, аны жеңүүгө үйрөнүшү керек болгон экстремалдык кырдаалга туш болушу сейрек эмес, антпесе мелдештеги ийгилик ага жеткиликсиз болуп калат. Жакынкы учурда эле кыргыз спортчуларынын дүйнөлүк масштабдагы болгон бир окуясынан мисал келтирүүнү чечтик. Тагыраагы 2023-жылдын 11-апрелинде Бактыбек Бек деген окурман өзүнүн Фейсбук баракчасына “Адамгерчилик

жана акмакчылык тууралуу сөз” деген баяндамасында Норвегиядагы дүйнө чемпионатында Мээрим жапан кызы Рин Миядзини жыгып жатып тигинин бутун кокустататып алган. Мээрим Жуманазарова өзүн күнөөлүү сезип Риндин жанында көпөлөктөй айланып, оордунан тургузуп, жетелеп барып жапан машыктыруучуга тапшырган. Бүгүн Астанада казактардын 37 жаштагы Елена Шалыгина деген спортчусу Мээримдин чекесин жарып туруп, чиренип басып кетти, түкүрүнүп. Бечара кыз жаны ачып, ызасынан өңгүрөп ыйлап жатты. Индус судья аны образдуу айтканда кайра ортого сүйрөп чыгарды. Мунун баарын көрүп турган Мээримдин машыктыруучулары кыңк этпей, карап турушту. Таңкалуум бүтпөйт. Кыргыз балбандары катуу прессингке кабылып жатышат. Анализдеп көрөйүн. 40 жылдан бери спорттун тарыхына кызыгам. Спорт, спортсмендер тууралуу көптөгөн адабияттарды окуйм, алардын тагдыры, дүйнөлүк спорттогу көрүнүштөр тууралуу маалыматтарды анализдеп, эмнеге мындай болду деп суроо бердим. Баардык эле белгилүү спортсмендердин, Мээримдин да акыркы 3-4 жылдагы күрөштөрүн, атаандаштарынын видеолорун, маектерин карап, бүгүн ошону кайра эстедим. Кыргыз балбандарынын жетишкендиктери бир топ атаандаш өлкөлөрдүн ичтерин катуу тарытып, жасалма бут тосо башташты. Мындан бир ай мурда Жумашбек уулу Тайырбекти атаандашы башка тээп, травма кылган, эс-учун жоготкон немени ары-бери сүйрөп, тренерлери карап отурушту. Перстин бир спортчусу Үзүр Жусупбековдун көзүн чукуп, кайра өзү бет тырмаарлык кылып, жатып алып бакырып ыйлап, жеңишти тартып алды. Үзүр ыйлап жиберди го, нааразы болуп. Өкмөт кабинет башчысы Акылбек Жапаров дагы мындай терс көрүнүштү өзү айтып чыкты.

Бирок спорттук атаандаштар муну көрүп атышат, “кыргыздар унчуга албайт экен, койдой жоош эл экен, буларга боло берет экен, булардын бетин тытып, сүйрөп-түртүп, тепкилей берсек деле боло берет экен, буларда андай адис жок экен, буларды коргогон деле киши жок экен, булардын укуктарын эч ким талашпайт экен” деген жыйынтык чыгарышты окшойт.

Бул фактыларды атайын комиссия түзүп, анализдөөнү, атайын адистерди даярдоону айттып-жазып эле келатам. Же сөссүз эле бир спортсменибиз катуу травма алып, майып болуп, өлүп калганда аркасынан адатынча калп эле наалып, ыйлап чыгабызбы? Эгер алардын укуктарын коргобосок биздин спортсмендердин көңүлдөрү калып, коркок болуп, акырындап спорт өлөт, кыргыздын намысы, руху өлөт!!! Кыргыз спорт комитет-кыргыз спорт саясаты дегенди иштеп чыгып, спортсмендердин ден-соолугун, ар-намысын, укуктарын коргогон атайын жогорку квалификациялуу, дүйнөлүк деңгээлдеги адистерди даярдаш керек! деген ачык оюн билдирет автор [2]. Демек, мындан улам спортчуларга жана тренерлерге спорт психологиясынын жеткиликтүү деңгээлде өздөштүрүү маселелери бар экендигинен кабар берет.

Спорт психологиясынын негизги максаттары-спортчуларда жана командаларда мелдештерге катышуу үчүн зарыл болгон спорттук чеберчиликтин жана сапаттардын калыптанышынын психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө, ошондой эле мелдештерге даярдануунун жана даярдоонун психологиялык негизделген методдорун иштеп чыгуу.

Спорт психологиясынын максаттарына жетүү төмөнкү конкреттүү маселелерди чечүүнү камтыйт:

1. Спорт иш-аракеттеринин спортчулардын психикасына тийгизген таасирин изилдөө:
 - мелдештердин психологиялык анализи (спорттун айрым түрлөрү боюнча жалпы жана конкреттүү);
 - мелдештин спортчуларга тийгизген таасиринин мүнөзүн аныктоо;
 - мелдештердин спортчунун психикасына коюлган талаптарын аныктоо;
 - спортчулар мелдеште ийгиликтүү иштеши үчүн зарыл болгон моралдык, эрктүү жана башка психологиялык сапаттардын жыйындысын аныктоо (башка спорт илимдеринин өкүлдөрү менен бирге);

- окутуу иш-чараларды жана спорттук жашоо шарттарын психологиялык талдоо.

2. Спорттук машыгуунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн психологиялык шарттарды иштеп чыгуу.

Спорт психологиясы спорт чеберчилигин өркүндөтүү механизмдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, атайын билимдерди, билгичтикти жана көндүмдөрдү калыптандыруу жолдорун, ошондой эле спортчулардын жамааттык иш-аракеттеринин ийгилигин камсыз кылуучу шарттарды ачып берүүгө арналган [1].

Жыйынтык: демек, биз адабияттарды жана спортчулардын практикасы анализдеп, мындай жыйынтыкка келдик:

Спорт психологиясы – бул окутуу жана атаандаштык иш-аракеттеринин жүрүшүндө адамдын психикалык көрүнүштөрүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөчү психология илиминин бир тармагы.

Спорт психологиясынын предмети анын ар кандай түрлөрү жана спортсмендин психологиялык өзгөчөлүктөрү менен инсандык калыптануусу болуп саналат.

Спорт психологиясынын негизги максаттары-спортчуларда жана командаларда мелдештерге катышуу үчүн зарыл болгон спорттук чеберчиликтин жана сапаттардын калыптанышынын психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө, ошондой эле мелдештерге даярдануунун жана окутуунун психологиялык негизделген методдорун иштеп чыгуу жана ишмердүүлүктө пайдалануу.

Колдонулган адабияттар

1. Акимова Л.Н. Психология спорта. Курс лекций. – Одесса: Студия «Негоциант», 2004.
2. Бактыбек Бек. Адамгерчилик жана акмакчылык тууралуу сөз. Фейсбук баракчасы. 2023. 11-апрель.
3. Ильин Е. П. Психология физического воспитания. — М.: Просвещение, 1987.
4. Пуни А.Ц. Проблема личности в психологии спорта. Москва, 1980.
5. Психология: Учебник для студентов институтов физической культуры / Под ред. П.А. Рудика. — М.: ФиС, 1974.
6. Чиж В. Ф. Психология спорта.:СПб; 1910.

УДК 519.6

АТА НАРКЫ – ТАРБИЯНЫН БАШАТЫ

Адылбекова Н.Ж.¹

¹Бакай-Ата районунун "Д.Батырбашиев" Чалдовар мектеп-гимназиясы, Талас ш., Кыргызстан

Аннотация

Макалада тарбиянын башаты улуттук нарк менен чагылдырылышы жөнүндө айтылат. Анын ичинде ата наркы бийик турары, келечек муунга ошол баалуулуктарды үй-бүлөлөр аркылуу же ата-эне аркылуу жеткирүү, тарбиялоо сунушталат. Балага жөн гана адеп-ахлак тарбиясын берүү эле эмес, алп улуттун өзүнө камтыган ата салты, эне адеби менен жуурулуштура тарбиялоо керектиги айтылат. Тарбия, сөзсүз түрдө, улуттун көрөңгөсү. Ал улуттук баалуулуктар аркылуу таанылышы абзел. Ошентип кыргыз идеологиясы катмарлуу элдин арасына таралышы керек, камтылышы керек. Балдар улуттук нарктуулук менен тарбияланбаса, улут жүзүн жоготуп алуу коркунучу бар. Атанын кадырын жогору коюп, эненин адеби менен тарбияланып келген элдин эртеңки күнү ким экендигин тааныбай калышынан сак болуу баарыбыздын милдетибиз.

Ачкыч сөздөр: ата наркы, эне адеби, үй-бүлө, мекен, улут, келечек, баалуулуктар, бала, коом.

РОДИТЕЛЬСКИЕ ЦЕННОСТИ – НАЧАЛО ВОСПИТАНИЯ

Адылбекова Н.Ж.¹

¹Чалдоварская школа-гимназия им. Д.Батырбашиева Бакай-Атинского района, г. Талас, Кыргызстан

Аннотация

В докладе говорится об отражении происхождения образования с национальными ценностями. Среди них рекомендуется, чтобы ценность отца была высокой, и чтобы эти ценности передавались и воспитывались будущему поколению через семьи или через родителей. Говорят, что надо не только давать ребенку нравственное воспитание, но и воспитывать традиции и нравы великого народа. Образование, безусловно, является отражением нации. Оно должно быть признано через национальные ценности. Таким образом, кыргызская идеология должна быть распространена и включена в стратифицированный народ. Если детей не воспитывать с национальными ценностями, есть риск потерять лицо нации. Мы все обязаны позаботиться о том, чтобы люди, воспитанные с подражанием отца и нравственностью матери, не забыли на следующий день кто они.

Ключевые слова: ценность отца, нравственность матери, семья, родина, нация, будущее, ценности, ребенок, общество.

PARENTAL VALUES ARE THE BEGINNING OF EDUCATION

Adylbekova N.Zh.¹

¹Bakai-Ata district, Chaldovar school gymnasium named after D.Batyrbashiev, Talas city, Kyrgyzstan

Annotation

The report talks about the reflection of the origin of education with national values. Among them, it is recommended that the value of the father is high, and that these values should be passed on and brought up to the future generation through families or through parents. It is said that it is necessary not only to give moral education to the child, but also to bring up the tradition and manners of the great nation. Education is definitely a reflection of the nation. It should be recognized through national values. Thus, the Kyrgyz ideology must be spread and included among the stratified people. If children are not raised with national values, there is a risk of losing the face of the nation. It is the responsibility of all of us to take care that the people who have been brought up with the imitation of the father and the morality of the mother will not forget who they are the next day.

Keywords: value of father, morality of mother, family, homeland, nation, future, values, child, society.

Күн артынан күн өтүп, далай мезгил, далай доор өттү. Нечендеген жан өттү. Ошол мезгил, ошол доордо кыргыз атпай карт журтубуз кандай гана кыйынчылыктарды башынан өткөрбөсүн, не деген бакытка тунбасын, улуу аксакалдарыбыздын акылы менен жуурулушуп, жөнгө салынып, ата наркы менен кошо жашап келди. Адамзат пендеси бул жарык дүйнөгө көз ачып келгенден тарта, эң алгач “ата” менен “эне” сөзүн оозанып, ата тарбиясы, эне адаби менен бирге жаралып, алардан өткөн кулк–мүнөздү андан ары улам тоолуктоо менен жан дүйнөсүнө сиңирип жашайт. Алардын тарбиясын алат. Кулк–мүнөзүн калыптандырат.

“Татыктуу тарбия берүү ийгиликтерди жаратат” демекчи, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021–жылдын 29–январындагы №1 “Инсандын руханий-ахлахтык өнүгүү жана дене тарбиясы” жөнүндө жарлыгын жарыялаганы да бүгүнкү күндө өтө жаш муундарды тарбиялоодо абадай, суудай керек болуп жаткан учур.

Сөзүмдү бекеринен “Ата наркы-тарбиянын башаты” деп баштабаган чыгармын. Илгертен үй–бүлөнү, элди, мамлекетти эркек киши баштап, анын сөзү ташка тамга бскандай мыйзам катары кабыл алынып, ар дайым бардык жакта жолу улуу болгон. Атанын сөзүнөн бала эч качан тайган эмес. Мына, кыргызымдын көөнөргүс тарбиясы. Бул айтылгандар, албетте, океандын бир гана тамчысы. Тамчы болсо да сиңимдүү, жугумдуу болсун деп, өз аракетибизди кыла берели. Жаш муундарды тарбиялоодо, аларга руханий жактан дем–күч бере турган эң биринчиден – ата-эне, андан соң коом. Ата-эне балага жакшы, татыктуу тарбия берсе, коом да өнүгөт. Коом ал тарбияны андан ары сүрөп кете туран күч да. Коом демекчи, коомубуздун биринчи тепкичи – бала-бакча, мектеп. Мугалимдерге колдон–буттан алып, ата-энелер жардам берсе, өз балдарынын келечеги жаркырап турар эле. Ооба, мугалимди сыйлаган бала коомго өзүнүн оң таасирин тийгизет, сыйлайт, көмөктөшөт. Улууга – урмат, кичүүгө–ызат. Бул көрүнүш илгертен ата наркында бекем сакталып келген. Эгер азыр биз, улуу муун, ата наркыбызга кайрылып, балдарды улуттук нарктуулук менен тарбиялабасак, улуттук жүзүбүздү жоготуп алабызбы деген коркунуч турат. Атанын кадырын жогору коюп, эненин адаби менен тарбияланып келген элим эртеңки күнү ким экенин тааныбай калбаса экен деген гана тилегим.

Коркконум, көптөр улуттук идеология жок деп келишет. Жок, бул-чоң жаңылыштык. Идеология жер каймактап, кыргыз баласы аалам алкагына жаралгандан тарта тарыхы калың эл менен кошо жаралган. Аны биз өзүбүз гана жок кылып жатабыз. Нукура баалуулук тек ушул тарбиядан башталат, нарктан башталат [1].

Калемгер улуу жазуучубуз Түгөлбай агабыздын айтылуу “Таш күмбөздөр сүйлөйт” аңгемесиндеги кайсы бир согушта душмандардан жеңилип, арып–ачып, чарчап–чаалыгып, көңүлсүз кайтып келе жаткан жоокерлердин бабалардын таш күмбөздөрүнө жакын келип, аларга жоокерлердин аскер башчысы дем берип, ушул бабалардын эмгектеринен, баатырлыктарынан, шердигинен таасир этип, алардын өткөнүнөн үлгү алып, жоокерлерди кайрат кылып, башты өйдө кылууга үндөйт эмеспи. Анын сыңары, биз дагы бабалырыбыз калтырган таалим–тарбиянын учугу уланган улуу мурастарын пайдаланып, бир муштумдай түйүлүп, коомубузду алга сүрөйлү. Ынтымак бар жерде–ырыс бар. Ынтымак тартип–тарбия болгон жерде болот. Тарбия дал ошол тогуз ай бойго көтөрүп, ыңаалаган үнүн биринчи уккан ата-энеден, андан соң бала-бакчадан, мектептен башталып, анан барып коомдон өнүгөт. мына ушул жерден гана кыргыз элинин улуу жетекчиси, мамлекеттик жана саясий, өз убагынын эң мыкты ишмери Исхак Раззакович Раззаковдун “Мен таза болсом, сен таза болсоң – коом да таза болот” деген ынанымдуу сөзү эске түшөт. Таза деген түшүнүк, демек, адамда акыйкаттык, эстүүлүк, адамгерчилик, сыйчылдык, боорукердик сыяктуу жана бшка баалуулуктарды жан дүйнөсүнө сиңирген санаттар болушу керек го.

Ошондуктан ата-эненин, эң биринчиден: баланы тарбиялоодо элге аралаштыруу зарылчылыгы келип чыгат. Ал бала ата–эне ким экенин, бир тууган ким экенин, агайын–тууган

ким экенин кичинесинен таанып, азыркы ааламдашуу заманында туура нукка баш бакмак. Бекеринен, улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов “Канткенде адам уулу адам болот” деген терең философиялык ойду калтырбаган чыгар. “Адам-адам менен адам болот” деген эл арасында сөз бар. Балдарыбыз эң биринчи эне адеби, ата наркы менен өсүп, тарбияланып келсе, анын бийлигин бир түзүмгө салынган, улуттук нарктын негизинде улутубуздун жүзүн чагылдырган, тамшанта турган бир мыйзамы иштелип чыкса. Бул үчүн биздин билим берүү тармагында не деген улуу педогогдор эмгектенип жатышат. Билимди, тарбияны бийлик колго ала турган болсо, бул адамдар ушул жаатта көрөгөч да келишет, жөн билги да келишет. Биз аларга ишенебиз. Ооба, хан бийлигинен нарк бийик турат. Калдайган калың журтубуз турганда, орусун эмес, кытайың да өз улутунун баалуулугун бийлиги менен таңуулай албайт. А бирок эске сала турган бир нерсе бар да, эгер азыр коомчулук да, бийлик да, ар бир адам ушул ааламдашуу учурунда улуттук наркыбызды, ички дүйнөбүздү бүтүндөй таза сактай албасак, анда эртеңки күнү башка бир улуттун тарыхынын кулу болобуз, салтынын кулу болобуз, ошол элдин наркынын кулу болобуз [3].

Ушул убакка чейин бала менен курсактагы кезден баштап сүйлөшүү керек экендигин Европанын усулу катары билип келгенбиз. Эмне үчүн өз тарыхыбызды окубайбыз, эл жөрөлгөлөрүн кызыгып, иликтебейбиз. Көрсө, элибизде эчактан эле боюна көтөргөн келин жер таянып калгандан баштап, курсактагы бала үндү, добушту өзүнө кабыл ала баштайт экенин айтып жүрчү окшобойбу. Ошондо аксакалдар “Келин жер таянып калган экен. Жакшы сөзгө өткүлө, ыраттуу сүйлөгүлө, сөздүн маанисинин кыраатын келтиргиле”, - деп үйдөгүлөрдүн баары ошондон тарта түзөлө башташкан экен.

“Өткөндү эстеп, келечекти күтө бергендигибиз үчүн биз барбыз” деген сөз бекеринен айтылбаса керек. Келечекти күтө билүү-өзүңдү таануу. Өзүңдү таануу – улуттук наркты жогору коюу. Ошол наркты сөз кылуудан мурун дүйнөдөгү эң өнүккөн өлкөлөрдүн бири Япониянын маданиятынан азын-оолак мисал келтире кетсек. Японияда жүгүнүү салтка айланган нерсе. Жүгүнүү алар үчүн жашоосунун маңызы сыяктанат. Анан калса, жүгүнүүнүн да түрлөрү бар окшобойбу. Буга суктанбай коё албайсың. Бири-бирине жүгүнүү менен, албетте ата-бабаларынан калган жөрөлгөнү улантуу менен алар жок болуп кеткен жок же кадыры сынан жери жок. Тескерисинче, бардык жагынан өнүктү, өстү. Биздин апаларыбыз, аталарыбыз бири-биринин ийиндерине кош колдоп коюп, “арыбаңыз” деп учурашар эле. Көрсө, ошол учурда бул касиеттүү сөзүбүз аз-аздан колдонуудан чыгып, сейрек учурап калган кези экен. “Арыбаңыз”, “арыба” деген сөздүн түпкү маанисин түшүнгөн адам болсо, кандай гана касиеттүү алкоо сөз. “Арыба” – “жок болбо, түгөнбө” дайыма дени сак бар бол” деген маани эмеспи. Коштошорго келгенде “бар бол, аман жүр, эсен тур” деген сөздөр менен коштошор эле [2].

Ааламдашуу заманы үрөй учуруп турган кезде, мына ушул касиеттүү сөздөрүбүздү бала-бакча, мектептен баштап колдонуп, маданиятыбыздын пайдубалын тургузсак, эмнеге болбосун? “Арыбагыла, балдар”, -деп мугалим айтса, “Арыбаңыз”, -деп балдар учурашса, кулагыбызга угумдуу, каныбызга сиңимдүү жөрөлгө болуп калбайт беле. Мындай жөрөлгөбүздү колдонуунун эмнеси уят, эмнеси артка кайтуу? Кайтса, Кытай менен Япония эчак эле баткакта калбайт беле. Анан калса, биз башкаларды эмнеге туурашыбыз керек? Алдыбызда, колубузда кылымдар бою келе жаткан ата наркыбыз турганда, нукура улуттук наркыбыз турганда. Анан калса, жер каймактап адам баласы аалам алкагына жаралгандан тарта, түрк атадан түптөлгөн эл болбодук беле. Нечендеген акылмандардын шердиги менен ширелишип, кыргыз көчү ушинтип тарых түпкүрүнөн суурулуп, ушул күнгө жетпедик беле. Түрк атанын балдары демекчи, азыркы түрктөрдө да башка улутта кездешпеген, өздөрүнө гана таандык ата – энесинин же сый көрсөтчү адамынын колунан өөп, чекесине тийгизген учурашуу жөрөлгөсү бар. Аларда наркты улантуу, колдонуу бекем сакталан. Анан аларга сук-

танабыз. Менимче, суктануунун жөнү башка. Биз өзүбүздүн наркты жандандырсак, башка элдер бизге суктансын, бизге кызыгышсын. Бизде баары бар. “Өзүмдүкү ” деп айтканга Мекенибиз бар, тилибиз бар, дилибиз бар. Ушул улуу баалуулуктарыбызга топук кылалы. Мындай байлыкка жетпей, дүйнөдө чачыранды калкка айланган эл канча?! [2]

Дарак көктөп, өсүп жетилет. Бутактары калың тартып, кочкул жашыл жалбырактарынан арасы көрүнбөйт. Демек, дарактын жери семиз, суусу жетиштүү, ары өтүп, бери өтүп жеген малдан алыс. Канчалаган бороон-чапкында да, күндүн аптаптуу ысыгында да, ызгаардуу суугунда да өз келбетин жоготпой, жылдан-жылга көлөмү чоңоюп, ары бекем, ары өзүнө ишенимдүү бойдон калдайган караанын жоготпой өсүп турат. Мына ушул баалуулуктары менен ал өсүмдүк– дарак болуп жашайт. А биз элбиз. Элге баарынан да дили, тили, жери керек го. Элбиз деп айтууга толук мүмкүнчүлүгүбүз бар. Эл арасында мен кыргызмын деген бала тарбияланууда. Ал бала-адам жашоосунун улануусу. Дарак сымал, жери, суусу, шарты бар. Эл менен эл болуп жашоодо ал бала жан дүйнөсүнүн түпкүрүн да ошол эл менен таануусу зарыл. “Жок, мен ал жөрөлгөнү жактырбайм, бул салтты каалабайм, тигил маданиятыңды кабыл албайм”, -деген тарбия менен бала тарбияланса, анда дүйнөнү азыркы калыбында кабыл алуу өтө оор. Анда адамзат бири–бирине баш ийбөөчүлүк, өзүм билемдик мыйзамы менен жашап, күчтүүсү алсызын, колунда бары жакырын, зөөкүрү момунун бийлеген бытыранды дүйнөгө айланмак беле, ким билет? Мына ушул көрүнүштөрдү четке кагуу менен бир бүтүндүккө жуурулган адамдын адеп–ахлагы, руханий дүйнөсү, жүрүм–туруму, улуттун маңызы менен алдыга сүрүлүп чыгат [3].

Бала, ата-эне, коом. Үч түшүнүк бири–бири менен тыгыз байланышта. Салттуу тарбия берүүдө коом да абдан маанилүү. Коом демекчи, бала үчүн, бир гана ата - эне эмес, бир тууган эмес, агайын-тууган, кошуна менен да мамиле түзүү өтө керектүү. Кыргызда илгертен жакшылык–жамандыкты көпчүлүк менен өткөрүү салтка айланган. Анда баланын ал жерде эмне тиешеси бар деген ой туулат. Тиешеси болгондо да кандай! Баланы эс тартып, чоңойгону көпчүлүккө аралаштыруу абзел иш. Ал жерден бала учурашуу маданиятынан баштап, конок тосуу, колго суу куюу, отун жаруу сыяктуу эшик–элигине кол кабыш жасоо, улуу–кичүү мамилеси маданиятына чейин акырындык менен үйрөнө баштайт. Жүрөгүнүн учунда “тууган” деген түшүнүк менен бирге кайрымдуулук, боорукердик, марттык, жапакечтик сезимдери калыптанат. Өзүмчүлдүктөн алыс болот. Анан аны терең аңдап таанып билүүдө балага үзгүлтүксүз тарбия керек го. Муну менен эмне айтса болот: үй–бүлөдөн бала-бакчага, бала–бакчадан мектепке, мектептен жогорку окуу жайларга, ушунун ичинде коом дагы, Өкмөт тарабынан “буйрук” катары өткөрүлүп, улуу нарктын аткарылышы ишке ашса. Ааламдашуу заманында балага эс тартканы туш–туштан насаат сабак берип, кулагына куюп, канына сиңирбесе болчудай эмес. Эне тилинин грамматикасын өздөштүрбөсө, тилибиздин маңызын түшүнбөйт. Тил аркылуу нарктуулугубузду, баалуулуктарыбызды сиңирте алабыз. Ошондуктан балага мектептен кийин да, түрүнө карабай, бардык атайын жана жогорку окуу жайларда, окуусу аяктаганга чейин эне тилибизди жана улуттук нарктуулугубузду окуу программасына милдеттүү түрдө киргизүү зарылчылыгы турат. Албетте, башка тилди да эриш–аркак үйрөтүүгө даңгыр жол. Бөтөн элди сыйлоого, урматтоого ар дайым даяр турууга үндөшүбүз керек. Себеби жашоодо тиричилик эриш–аркактык менен өтөт эмеспи.

Колдонулган адабияттар

1. <https://youtu.be/GzPVziaKgtQ>
2. <https://youtu.be/Fr6vyMBAEiY>
3. Данакеева Д. Нарктуулук бала кезден башталат.:Кут билим гезити. 07.10.2022.
4. Сыдыкбеков Т. Көк Асаба.: Бийиктик плюс. – Бишкек, 2018.

УДК 371.39

УПОТРЕБЛЕНИЕ РУССКОЙ ЛЕКСИКИ В КЫРГЫЗСКОЙ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Айылчиева Д.Т.¹, Алимаматова Д.А.²^{1,2}Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Данная статья посвящена значению и роли русского языка в языковом и гуманитарном пространстве Кыргызстана. Целью исследования является изучение особенностей употребления русских слов и выявление некоторых причин ее заимствований в киргизской речи.

Ключевые слова: билингвизм, лингва франка, лингвокультурный типаж, киргизский язык, русский язык, эквивалент.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ОРУС ЛЕКСИКАСЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ

Айылчиева Д.Т.¹, Алимаматова Д.А.²^{1,2}Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш.,
Кыргызстан.

Аннотация

Бул макала Кыргызстандын тил жана гуманитардык мейкиндигиндеги орус тилинин маанисине жана ролуна арналган. Изилдөөнүн максаты - орус сөздөрүнүн колдонулуш өзгөчөлүктөрүн изилдөө жана анын кыргыз тилинде кабыл алынышынын айрым себептерин ачып берүү.

Ачкыч сөздөр: билингвизм, лингва франка, лингвомаданий типаж, кыргыз тили, орус тили, эквивалент.

THE USE OF RUSSIAN VOCABULARY IN KYRGYZ COLLOQUIAL SPEECH

Ayilchieva D.T.¹, Alimamatova D.A.²^{1,2}Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal- Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This article is devoted to the importance and role of the Russian language in the linguistic and humanitarian space of Kyrgyzstan. The aim of the research is to study the peculiarities of the use of Russian words and to identify some reasons for its borrowing in Kyrgyz speech.

Keywords: bilingualism, lingua franca, linguocultural type, Kyrgyz language, Russian language, equivalent.

В Кыргызстане русский язык объявлен официальным языком. Закон «Об официальном языке» Кыргызской Республики принят законодательным собранием Жогорку Кенеша 25 мая 2000 года и подписан 29 мая 2000 года Президентом КР А. Акаевым.

В упомянутом законе за русским языком закреплены все необходимые социальные функции в сферах делового общения, образования, науки, в средствах массовой коммуникации, в судопроизводстве [4, ст.1].

Известный ученый профессор ОшГУ Зулпукаров К.З. в статье «Русский язык в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана» отмечает о значимости русского языка «... у нас в Киргизии особое отношение к России, к Российской истории, культуре, к русскому народу и языку. Русский язык для нас – колоссальное хранилище информации о действительности.

Именно поэтому по настоянию, желанию и выбору нашего народа за русским языком закреплен статус официального языка» [5, с.7-8].

Ученые Кыргызстана К.З. Зулпукаров, М.Дж. Тагаев, З.К. Дербишева, У.Камбаралиева затронувшие проблемы изучения, развития, распространения русского языка, своевременно поставили вопрос о защите позиций и русского и киргизского языков.

Профессор М.Дж. Тагаев считает, что «функционирование киргизского и русского языков как главных субъектов коммуникативного пространства в Кыргызстане – это объективная данность, которая не может не учитываться при проведении языковой политики» [7, с.11].

Дербишева З.К. подчеркивает «о всеобщей перестройке русского языка в результате двух крупных социальных встрясок-самой перестройки и революции, затронувших не только народ, но и язык» [2, с. 20].

Русский язык традиционно выступает как язык межкультурного и межнационального общения для населения страны.

Благодаря русскому языку достижения одной национальной культуры становятся достоянием других национальных культур. Это обстоятельство имеет чрезвычайно важное значение в настоящее время, когда интенсивно и целенаправленно протекает процесс взаимодействия национальных культур в рамках глобализации и ускорения обмена информационными технологиями. В контексте сказанного, с помощью русского языка легко, свободно и быстро могут обмениваться и взаимообогащаться научными достижениями (РИНЦ, Российская Академия Естествознания, конгрессы, конференции и др.), литературно-художественными (Пушкин, Достоевский, эпос «Манас», Айтматов), культурными («Русский мир»), патриотическими («Бессмертный полк») ценностями представители всех национальностей, проживающие как в Кыргызстане, так и в России.

В стране сохраняется вертикаль образования на русском языке. Он преобладает в дошкольной подготовке, во всех киргизских школах среднего образования (11 классов) русский язык преподается как предмет, в 15 вузах из 42 готовят учителей русского языка по бакалавриату. Роль русского языка в становлении и развитии образования и науки в нашей стране неопределимо.

Русский язык для киргизов был окном в европейскую и мировую культуру. Поэтому в советскую эпоху киргизская молодежь жадно втягивалась в его изучение. Киргизы старались знать русский язык хорошо и уметь пользоваться им во всех сферах жизни. Этому способствовало универсальность и гибкость самого русского языка.

За несколько десятилетий русский язык до такой степени прижился в киргизской разговорной речи, что в большинстве случаев механически смешивались два языка: Пятница телефондон звонит эткин (кирг.) – Позвони по телефону в пятницу. Этот оборот речи вполне обыденный и понятный. Здесь употребляется одно киргизское слово эткин. В этой связи М. Дж. Тагаев пишет: «Переключение кодов- характерная черта лингвокультурного типажа с доминированием киргизского языка. Если исходить из того, что большинство жителей Кыргызстана двуязычны, билингвальная разговорная речь в пределах одного языкового высказывания или текста становится обычным явлением и объектом лингвистического исследования» [8, с.13].

Во все времена в киргизский язык входили заимствованные слова, в частности из русского языка. В советский период (1921-1991) в киргизский язык вошло много русизмов. Это, прежде всего, слова, обозначающие предметы технического прогресса, необязательно исконно русские, но тем не менее, пришедшие в киргизский через посредство русского языка (автобус, аэропорт, машина, самолет, ракета), названия видов спорта (хоккей, атлетика, волейбол, баскетбол), названия музыкальных инструментов (пианино, скрипка, гитара, саксофон) и другие названия предметов, не существовавших в киргизской среде до советского периода. Эти и еще множество других слов активно используется в разговорной речи и в настоящее время.

Русские заимствованные слова в киргизском языке – это чаще слова, у которых нет или ранее не было эквивалента в киргизском языке, поскольку не было самого предмета либо понятия, требующего данного наименования. Это, как правило, слова, называющие предметы быта, технического оборудования, научные термины и др. Однако нужно отметить, что заимствованные из русского в киргизский слова в большинстве своем не являются исконно русскими словами, а, в свою очередь, пришли в русский язык из других языков. Таким образом, русский также выполняет роль языка-посредника для киргизского, являясь в своем роде основным средством связи с другими языками.

Слова из русского языка, подменяют свои киргизские эквиваленты в разговорной киргизской речи, причем сами носители порой не замечают этого, воспринимая русские заимствованные слова как исконно киргизскую лексику. При этом русские заимствованные слова не вытесняют свои киргизские эквиваленты: так и в разговорном варианте наравне с русскими заимствованными словами. Однако использовать эти слова-«замены» в литературном киргизском будет неправильно.

Авторы статьи «Русские слова в киргизской разговорной речи населения города Ош» Ахмедова Ф.В. и Каримова Т.У. приводят данные по употреблению русских слов среди населения: «На первом месте оказались существительные – 72 %. Среди них конкретные существительные, которые обозначают бытовые понятия, обозначения учреждений: прическа, столовая, обед, ужин, мусор, остановка, пешеход, ступень, платочка, стройка, мороженное, больница, сосед, улица, школа, ученик, друг, ключ, цена, холодильник, фрукты, шапка, носки и др.

Более 10% русских слов – это наречия: временные (сразу, пока, почти), меры (чуть-чуть, точно, очень), образа действия (пешком, назло, нечестно, так). Прилагательные, чаще всего качественные: главный, нормальный, крутой, грубый, наглый, качественный, подлый, дерзкий, бесплатный, интересный. Глаголы – шутить этип, звонок кылып, запись кылып, подход кылып, наглеть этип и др. Особенность употребления таких глагольных форм в том, что русские существительные сочетаются с киргизским глаголом «кылып», «этип». Служебные части речи – уже, даже, зато.

С точки зрения особенностей употребления русской лексики следует отметить, что 90% заимствованных из русского языка слов имеют эквиваленты в киргизском языке: фрукты – мөмө-жемиштер (бул фруктылар өзү өтө полезныйда); хотя – жок дегенде (Хотя бир нерсе ала келсен болотта); столовая-ашкана (Эй кыздар, столовойго барасыңарбы, курсак ачтыгы?)» [1, с. 201-202].

Иноязычные слова подвергались в процессе их освоения разного рода изменениям (фонетическим, морфологическим, семантическим) подчинялись законам языка, в котором находили свое место. Также ведут себя русские слова, функционирующие в киргизской разговорной речи. Например: закон сингармонизма обусловил такое произношение бутылка – «бөтөлкө», а закон открытого слова – кровать – «керебет», отсутствие мягких согласных – есть – ест и звука ф «сапсим» (совсем), «шопур» (шофер), смена места ударения в словах, а также изменение смысла слова при полном сохранении его звучания.

Многие слова образовались в результате искажения фонетического состава слова, например: крант (кран), вапше (вообще), памойму (по-моему), дуктур (доктор).

Морфологические изменения характеризуются добавлением к русским словам киргизских суффиксов: формообразующих – та: банкта; -га, -ге: магазинге, вечеринкага, больницага; -лар, -лор: фруктылар, спонсорлор; -сы: ценасы, машинасы; словообразующие суффиксы: камерачы, футболчу, магазинчи; замена русских окончаний на киргизские –ский: барганский, келгенский, жыргаганский.

Разговорный киргизский язык на сегодняшний день пестрит русскими сленговыми словами: разборка, лох, бомж, супер, круто, коронно, зверски, клево и др.

В статье мы предприняли попытку выявить причины использования русской лексики в киргизской речи и пришли к следующим выводам:

- влияние СМИ: фильмы, телепередачи на русском языке.

- русское слово используется для более точного наименования.

- экономия языковых усилий говорящего: прическа – чач жасалга, очки – көз айнек, подход – мамиле кылуу.

- в годы советской власти выработалась «привычка» к русскому языку, а также то, что русский язык был и остается официально признанным языком. Так, предпочтительный вариант «добро пожаловать» вместо «кош келиңиз», «продается дом» вместо «үй сатылат».

- недостаточное владение киргизским литературным языком.

- общеизвестно, что с появлением современных технологий в язык входят и новые слова.

С появлением мобильной связи в речь вошло слово «единица» в значении «имеющиеся на балансе деньги».

Исходя из вышеизложенного, основываясь на языковую ситуацию современного Кыргызстана, можно сделать следующие прогнозы динамики развития русского языка:

Русский язык останется официальным, вторым по значимости и в последующие годы, так как «великий и могучий» успешно выполняет свои функции в тандеме с киргизским. Необходимо учесть, что он является и лингва франка для межнационального общения.

На наш взгляд, русский язык должен остаться на уровне официального и рабочего языков по следующим факторам:

1. Русский язык один из мировых языков, рабочий язык ООН и других международных отношений.

2. Русский язык – официальный и рабочий язык многих организаций постсоветского пространства: бизнеса, международных отношений, оборонных союзов стран постсоветского пространства.

3. Русский язык является рабочим для 700 тысяч мигрантов – граждан Кыргызстана.

И, наконец, русский с его мощным языковым и литературным потенциалом будет окном на внешний мир на долгие годы для народов Кыргызстана, и, как мы надеемся, будет оставаться надежным партнером киргизского языка.

Список литературы

1. Ахмедова Ф.В., Каримова Т.У. Русские слова в киргизской разговорной речи населения Ош. Языки в диалоге культур: к 70-летию профессора М. Дж. Тагаева/ Отв. ред. Г.П. Шепелева. – Бишкек, изд-во КРСУ, 2017. С. 201-203.
2. Дербишева З.К. Региональный портрет русского языка в Кыргызстане // Русский язык в Центральноазиатском регионе государств-участниц СНГ. – Бишкек, 2007. С. 20-25.
3. Закиров А., Яхья Полат. От доминантности к партнерству: русский язык в языковом пространстве современного Кыргызстана. Языки в диалоге культур: к 70-летию профессора М. Дж. Тагаева/ Отв. ред. Г.П. Шепелева. – Бишкек, изд-во КРСУ, 2017. С. 163-167
4. Закон Кыргызской Республики «Об официальном языке Кыргызской Республики»/ В редакции Закона КР от 28.07. 2008 г. №170, Бишкек, 2000
5. Зулпукаров К.З. Русский язык в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана [Текст] / Вестник ЖАГУ. – 2019. - №3. – С.7-8
6. Сыдыков А.Н. Русский язык в гуманитарном пространстве Кыргызстана. Языки в диалоге культур: к 70-летию профессора М. Дж. Тагаева/ Отв. ред. Г.П. Шепелева. – Бишкек, изд-во КРСУ, 2017. С. 181-185
7. Тагаев М.Дж. Диалог языков и культур (на материале функционирования и взаимодействия культурно-языковых пространств киргизского и русского языков). - Бишкек: изд-во КРСУ, 2015. - 240 с.
8. Тагаев М.Дж. Лингвокультурные типажи в языковом сообществе Кыргызстана// Функционирование русского языка в контексте взаимодействия с киргизским языком и культурой. – Бишкек: КРСУ, 2013.- С.13.

УДК 811.111:004

PEDAGOGICAL ASPECTS OF USING INTERNET RESOURCES IN TEACHING ENGLISH

Kambarova D.I.¹¹Ferghana State University, Ferghana city, Uzbekistan

Annotation

The article reveals the importance of internet in education, as the most important thing in learning environment which creates the best conditions for students. Successful integration of the Internet may be defined as the effective and useful resources located using the internet as teaching, learning, and problem solving tools in the classroom. An also some pedagogical aspects of using internet sources to be analysed.

Key words and expressions: internet sources, learning environment, successful integration, Internet, classroom, computer technology, pedagogical aspects, teaching.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТ РЕСУРСОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Камбарова Д.И.¹¹Ферганский государственн университет, г. Фергана, Узбекистан

Аннотация

В статье раскрывается значение Интернета в образовании, как самое важное в учебной среде, которая создает наилучшие условия для учащихся. Успешная интеграция Интернета может быть определена как эффективное и действенное использование ресурсов, размещенных с помощью Интернета, в качестве средства преподавания, обучения и решения проблем в классе. Также проанализированы некоторые педагогические аспекты использования интернет-ресурсов.

Ключевые слова и выражения: интернет-ресурсы, учебная среда, успешная интеграция, Интернет, классная комната, компьютерные технологии, педагогические аспекты, обучение.

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

Камбарова Д. И.¹¹Фергана мамлекеттик университети, Фергана ш., Ўзбекистан

Аннотация

Макалада окуучулар үчүн эң жакшы шарттарды түзгөн окуу чөйрөсүндөгү эң маанилүү нерсе катары Интернеттин билим берүүдөгү мааниси ачылып берилет. Онлайн окутуу-бул интеграция, окутуу, аудиторияны даярдоо, сапаттуу интернет-тренингдин алкагында суроолорду жана көйгөйлөрдү даярдоо жана чечүү маселеси дагы каралат.

Ачкыч сөздөр: интернет булактары, окуу чөйрөсү, ийгиликтүү интеграция, интернет, класс, компьютердик технологиялар, педагогикалык аспектилер, окутуу.

Today, internet has become more important as well as a powerful tool in the world which is preferred by everyone. Everybody needs internet for some or other purposes. Students need internet to search for information related to exams, curriculum, results, etc.

Importance of internet in education to the students' means that it makes easier for them to re-search things, and relearn the content taught in the school. People use it according to their needs and interests.

Reality today proves the fact that, information technologies are more and more often used in the higher education system. It is apparent that nowadays they are used not only as additional tools in sphere of education, but represent new functional rules and priorities of institutional structure in the process of higher education development.

Education information implies a modern information technology in the process. Technology in the classroom is thought by many to increase student and teacher productivity in addition to making vast amounts of information available by way of internet technology to students and teachers. Many educators believe internet technology supplements education and simulates real life experiences for students. Successful integration of the internet may be defined as the effective and efficient use of resources located using the internet as teaching, learning and problem-solving tools in the classroom.

Cunningham (2001), stated that billions of dollars have been allocated to wiring the nation's schools and in theory will stimulate learning in the following three ways: computers will be used as electronic workbooks by delivering information and individualized instruction; by simulating real life experiences; and finally, as productivity tools for students to gather, organize, and learn from the information available through computer technology [1:19]

Kroeber (2005) found that students responded more favorably to the set of classes in which technology was used. Although students' grades in the sections where PowerPoint and Blackboard were used were not any higher than the sections where such technology was not used, class evaluations of the perceived value of the course and the professor's effectiveness were higher for the set of classes using technology [3:285-300]

However, there are some issues needed to be considered for this integration:

First, it is important to consider the pedagogical aspects which underpin the software creation so it will match with the course objectives. Second, learner language level and computer competences, and how accessible the resources for the students. Third, teacher training and competences on computer and technology. Fourth, on top of all those consideration, financial matters will influence almost every aspect of that integration.

There are at least three main domains of using internet resources in teaching English. The first is using Online Resources to support English Language Learning. In this feature, teachers are able to use the resources that are available in the Internet for instructional purposes. This part does not require teachers to adapt the available materials from the resources. This part deals with Online Dictionary, Online Thesaurus, Encarta, Online Newspaper, Online Magazines, Internet Journals, Wikipedia, and Internet Games

The second feature is using Internet resources to improve English language learning. These types of Internet features need the teachers' creativity in using them. These features can be used to make the learning of English language skills and English language components better. This part includes: Searching Engines, Internet Grammar Resources, Internet vocabulary Resources, Internet ESL Resources, TOEIC Online Preparation, Podcast, Videocasts and You Tube.

The third feature is using Internet resources to learn English interactively. These types of features highlight the importance of interaction in using internet resources. These features require the students to respond to the Internet in a certain way so that they could learn English better. The Internet resources within this category includes: Mailing Lists, Web Quests, Webblogs, Facebook, Moodle, Discussion Board, and Virtual Classroom.

The following figure is the summary of the internet resources used in teaching English

using Online Resources to support English Language Learning	using Internet resources to improve English language learning	using Internet resources to learn English interactively
Online Dictionary, Online Thesaurus, Encarta, Online Newspaper, Online Magazines, Internet Journals, Wikipedia, and Internet Games	Searching Engines, Internet Grammar Resources, Internet vocabulary Resources, Internet ESL Resources, TOEIC Online Preparation, Podcast, Videocasts and You Tube	Mailing Lists, Web Quests, Web blogs, Facebook, Moodle, Discussion Board, and Virtual Classroom.

Used Literature

1. Cunningham C.A. (2001). Improving our nation's schools through computers and connectivity. Brookings Review. Winter 2001.v 19.
2. Leu D. J. Exploring literacy on the Internet. The Reading Teacher, 2000. 53. 424-429
3. Koeber C. Introducing multimedia presentations and a course website to an introductory sociology course: How technology affects student perceptions of teaching effectiveness Teaching Sociology, 2005. 33(3): 285-300.

УДК 81'42

ПЕДАГОГДУК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫН КАЛЫПТАНЫШ ӨНУГҮШҮНДӨГҮ ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕР

Ажыбаева З.А.¹, Ажибаев З.А.²^{1,2}Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Илимий макала педагогдук компетенциялардын калыптануу процесси, анын маанилүүлүгү, өнүгүү шарттары билим берүү системасы үчүн актуалдуу экендигине арналат. Педагогикалык компетенттүүлүктүн негизин мугалимдин кесипкөйлүгүн жаратуучу зарыл кесиптик билим жана билгичтиктер түзгөн ишмердиги, анын иш аракеттерди аткарууга болгон жөндөмдүүлүгү менен байланыштырылат. Бул багытта изилдөөчү окумуштуулардын илимий негиздерине таянуу менен билим берүүнүн учурдагы этабында заманбап инсандын калыптанышында маанилүү ролду аткарып жаткан компетенциялардын концепциясына түшүнүктөр берилди.

Ачык сөздөр: Компетенция, мугалим, педагог, билим, билгичтик, көндүм, инсан, реалдуу турмуш, улуттук нарк-насил, коммуникация, процесс, билим берүү, заманбап инсан, система, окутуунун натыйжалары, окуп-үйрөтүүнүн мазмуну, окуу процесси, оозеки, жазуу, сапаттуу билим, классификация, программа, окуу дисциплиналары.

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Ажыбаева З.А.¹, Ажибаев З.А.²^{1,2}Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад,
Кыргызстан

Аннотация

Научная статья посвящена тому, что процесс формирования педагогических компетенций, его значение, условия развития актуальны для образовательной системы. Основа педагогической компетентности связана с деятельностью педагога, обладающего необходимыми профессиональными знаниями и навыками, его умением осуществлять свою деятельность. В данном направлении на основе научной базы исследований ученых были разъяснены концепции компетенций, которые играют важную роль в формировании современных личностей на современном этапе образования.

Ключевые слова: Компетентность, учитель, знания, умения, навык, личность, реальная жизнь, национальная ценность образования, общение, процесс, воспитание, современная личность, система, результаты преподавания, содержание преподавания, учебный процесс, устный, письменный, качественное образование, классификация, программа, учебные дисциплины.

SCIENTIFIC AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL COMPETENCIES

Azhibaeva Z. A.¹, Azhibayev Z. A.²¹Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The scientific article is devoted to the process of formation of pedagogical competences, its importance, conditions of development are relevant for the education system. The basis of pedagogical competence is connected with the activity of the necessary professional knowledge and skills that create the teacher's professionalism, and his ability to perform activities. Based on the scientific foundations of research scientists in this direction, the concept of competences that play an important role in the formation of a modern personality at the current stage of education were given explanations.

Keywords: Competence, teacher, knowledge, skills, skill, personality, real life, national value of education, communication, process, upbringing, modern personalitu, system, teaching content, educational process, oral written, guality, education, classification, program, academic disciplines.

Азыркы учурда билим алуу ар бир адам үчүн эң керектүү жана муктаждыкдыкты жараткан зарыл шарттардан болуп эсептелет. Адамзаттын жашоосунун маңызын түзгөн билим, таалим-тарбия маселелери бүгүнкү күндө да курч бойдон калууда. Илим менен билимдин жана маалымат технологиялардын өсүшү жогорку жана орто кесиптик окуу жайларында педагогикалык адистерди даярдап чыгаруунун да талаптарын күчөттү. Анткени мугалим билим берүү мекемелерине барып иштегенге чейин эле эмгек рыногунда атаандаштыкка туруштук бере ала турган социалдык жана кесиптик жактан мобилдүү, компетенттүү, тиешелүү профилдеги адистикке даяр болушу керек экендигин тажрыйба көрсөтүүдө. Педагогикалык окуу жайларда интеллектуалдык жана адеп-ахлактык жагынан коомдун чыгармачыл жана активдүү атуулдарын камсыз кылууда педагогиканын методологиясы педагогикалык теориянын негизги жоболору, педагогиканын изилдөө методдору жөнүндөгү жалпы билимдер берилет. Педагогиканын жоболору, түшүндүрмөлөрдүн негиздери келечек муундардын компетенттүүлүгүнүн калыптанышына негиз болот.

Окутуунун натыйжаларын баалоонун негизги бирдиктери болуп компетенциялар жана компетенттүүлүк эсептелет. “Компетенттүүлүк”, “компетенция” түшүнүктөрү боюнча илимий жана методикалык адабияттарда бирдиктүү пикир жок. Россиялык окумуштуулардын эмгектеринде мугалимдин кесиптик чеберчилиги жөнүндөгү ойлор айтылып келет. Ал эми чет элдик адабияттарда кеңири маанидеги тармактык адистерге карата айтылган жалпы түшүнүктөрдү да окууга болот.

Ал эми билим берүү, педагогикага байланышкан компетенттүүлүк түшүнүктөрүнө көбүнчө кесипке, социалдык маанилерге басым жасалган. В.А. Сластенин, А.И. Мищенко ж.б. пикири боюнча педагогдун кесиптик компетенттүүлүгүн анын педагогикалык ишмердикти жүзөгө ашырууга теориялык жана практикалык даяр болуусунун биримдиги туюнтат, мында мугалимдин компетенттүүлүгүнүн структурасынын негизин анын бул даяр болуусун мүнөздөгөн көптөгөн педагогикалык билгичтиктер түзөт [6]. Ал эми А.К.Марков “мугалимдин билими жана билгичтиктери анын эмгегинин объективдүү структурасын түзөрүн” айтат.

Жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарттарында “Компетенттүүлүк-анык бир чөйрөдө ийгиликтүү ишмердик үчүн зарыл болгон инсандык сапаттардын, билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн динамикалык комбинациясы” деп жазылат. Мына ушундай теориялык изилдөөлөрдө кээ бир окумуштуулар мугалимдин жалпы билимине басым жасаса, айрымдары кесиптик билгичтиктерине, жөндөмүнө маани берет, дагы башкалары билим жана билгичтик менен катар эле психологиялык, инсандык сапаттар менен да тыгыз байланыштуу карашат.

Ушундан улам ар кандай кесиптик ишмердиктин, коомдук өнүгүүнүн жалпы катмарын түзгөн кесиптик билимдер жана билгичтиктер педагогдук кесиптин жаралышы жана калыптанышы үчүн толук жетиштүү деп айтууга болбойт. Анткени мугалимдик кесипке ээ болуу үчүн окуу-билимдерди окуучуга же студентке жөн эле өткөрүп берүү эмес, билим алуучунун рухий дүйнөсүн, таанып-билүүсүн көрө билип аларда кайрымдуулук, боорукердик, сүйүү, кен пейилдик сыяктуу инсандын нравалык сапаттарын камсыздандыруу зарыл. Ал үчүн окутуучунун өз студенттерине билим берүүдө ар кандай шартта ыймандуулуктун бийик үлгүсүн көрсөткөн мамилеси чечүүчү мааниге ээ.

Педагогикалык компетенттүүлүктү түшүнүү эң биринчи мугалимдик кесиптин пайдубалын түзүүчү орто жана жогорку билим берүү мекемелери менен тыгыз байланыштырылат. Билим берүү мекемелеринде мамлекеттик стандарттын негизинде окуу планы боюнча жүр-

гүзүлгөн ар бир циклдагы дисциплиналар педагогдук компетенцияларды калыптандырууга багытталган ал окутуучунун тажрыйбасы жана кесиптик иш-аракеттеги жөндөмү аркылуу ишке ашат. Көрсөтүлгөн компетенттүүлүк маселеси окутуунун мазмунун аныктоо, максатын көрсөтүү, билим берүүнүн процессин уюштуруу жана күтүлүүчү натыйжаларын, баалоо каражаттарын талап кылат.

Акыркы мезгилде мектепке чейинки билим берүү мекемелеринен тартып жалпы орто билим берүү мекемелери жана кесиптик билим берүү мекемелеринде компетенттүүлүккө байланышкан маселелер активдүү көтөрүлө баштады. Демек компетенциялар бүгүнкү күндө билим жана тарбия берүүнүн маанилүү натыйжалары экендиги белгилүү. Ар бир предметке өзүнүн программалык материалдык окууларынан сырткары компетенттүүлүктү калыптандыруунун негизги базасы болуу милдети жүктөлгөндүгү өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Ар бир мугалим окутуп-үйрөтүүчү дисциплинасынын багытына ылайык компетенцияларды тандап аны ишке ашырууда кесиптик терең билимге ээ болуусу шарт.

Кесиптик билим берүүчү окуу жайлардын проблемасы, сапаты ар дайым негизги маселелерден болуп келгендиги баарыбызга маалым. Бүгүн адисти даярдоонун саАйылчиевапаты улам жаңы талаптар менен толукталууда. Коомдогу саясий кырдаал, маалымат-технологиялардын болуп көрбөгөндөй тездик менен өсүп-өнүгүп өзгөрүшү жаңы адамдын калыптанышына муктаждыкты жаратты. Жаңы личносту калыптандырууда билим берүү мекемелеринин андагы коомдун күжүрмөн калкы болгон мугалимдер жамаатынын эмгеги зор экендиги белгилүү. Демек коомдун талабына шайкеш келген педагогдорду даярдоо жогорку денгээлде аткарылууга тийиш.

Мугалим өзү адистикке ээ болгон окуу жайлардан педагогиканын методологиясын окуу менен катар руханий дөөлөттөрдү жан дүйнөсүнө синире алат жана кесиптик компетенцияны өзүндө калыптандырат. Өзүндө калыптанган тажрыйбалардын негизинде жаш муундарга билим жана тарбия берет. Ошондуктан орто жана жогорку педагогикалык-кесиптик билим берүү мекемелеринде кесиптик окуу дисциплинарын, практиканы модулдарды өздөштүрүүдө компетенциялардын калыптануу этаптарын баалап туруу зарыл. Бул боюнча А.К. Маркова “мугалимдин педагогдук эмгекти аткаруу үчүн зарыл болгон билимдери, билгичтиктери жана алардын нормативдүү белгилери жөнүндө кабардар болгондугу, педагогдук ишмердикти аткарууга жагымдуу психологиялык сапаттарга ээ болуусу, эталондорго жана нормаларга ылайык реалдуу кесиптик ишмердик” катары аныктайт. Компетенциялар окуп-үйрөнүүнүн эң маанилүү натыйжалары болгондуктан бардык дисциплиналарда жогорку денгээлде иштелип чыгып максаттуу пайдаланылышы керек. Мисалы, кыргыз тили жана адабияты дисциплинасы бардык профилдеги адистиктерге окутулат. Дисциплинаны окутууда эң биринчи коммуникативдүүлүк, маданият таануучулук, тилдик жана лингвистикалык компетенцияларды өнүктүрүүгө болот. Кыргыз тили жана адабияты предметин окуп-үйрөнүүдө болочок мугалимдер адабий тилдин нормасында так жана эркин сүйлөөгө, туура жана катасыз жазуу көндүмдөрүнө ээ болушат. Кыргыз элинин тарыхый, маданий көрөнгөлөрүн таанышат жана аң-сезиминде калыптандырышат. Мына ушундай билим жана көндүмдөр аркылуу ар бир студент өзүндө коммуникативдик, маданият таануучулук, кесиптик компетенцияларды калыптандырат.

Коммуникативдик компетенцияларды калыптандыруу үчүн окутууда ар бир теманын алкагында чыгармачылык менен өз алдынча ойлонуп аткарылуучу тапшырмаларды жана көнүгүүлөрдү иштеп сабак учурунда сүйлөөгө, талкууга, анализ жасоого шарт түзүлүүсү зарыл. Ата-бабадан келе жаткан нарк-насил, акыл-кеңеш, улуу муундун унутулгус дөөлөттөрү камтылган көркөм чыгармалардын тарбиялык таасири бар үзүндүлөр тексттер ар бир теманын мазмунун түзүшү керек. Коммуникативдик компетенция менен маданият таануучулук тыгыз байланышта. Маданият - оозеки жана жазуу кептин нормалык чекте кол-

донулушу жана кептин сапат баскычтарына негизделет. Пикир алышуунун ой жүгүртүү, колдонулуучу кеп өз ордунда жагдайга жараша колдонулушу коммуникациянын негизги талаптарынан болуп эсептелет. Ал эми тилдик жана лингвистикалык компетенциянын мазмунун тил илиминин бөлүмдөрү түзөт. Тилдик бирдиктердин эреже, аныктама, теориялары адептүү сүйлөө менен сабаттуу жазуу милдеттерин аркалайт. Педагогикалык адистикке ээ болуучу инсан дайыма изденүүдө болушу керек, ал окутуунун методологиялык негиздерин теориялык планда өздөштүргөнү менен практикада колдонуу маселесинин үстүндө иш алып баруусу зарыл.

Жыйынтыктап айтканда компетенция педагогиканын дидактикалык түшүнүктөрүнө караганда татаал маселе экендигин байкоого болот. Ал инсандын билим алуу процессинде жана ар кандай иш чараларда, сырткы чөйрөдөгү нравалык-эстетикалык билимдерге жана адамдар менен байланыш-катыш тажрыйбаларына негизделет. Компетенттүүлүк жөнүндөгү изилдөөлөр билим берүүнүн азыркы учурдагы адистерди даярдоодогу негизги талап экендигин көрсөтүп келе жатат.

Колдонулган адабияттар

1. Абдрахманов Т.А. Ногаев М.А. Азыркы билим берүүдөгү компетенттик мамиле: Окуу-методикалык колдонмо,-Б, 2013. -121 б.
2. Алтыбаева М. Кесиптик билим берүүдө окутуунун натыйжаларын долборлоо маселелери. Ош, 2018. 223 б.
3. Байденко В.И. Выявление состава компетенций выпускников вузов как необходимый этап проектирования ГОС ВПО нового поколения: методическое пособие. М: 2006.
4. Мамбетакунов Э. Сияев Т.М. Педагогиканын негиздери. Б, 2008.
5. Маркова А.К. Психология труда учителя. М.: Просвещение, 1993.
6. Слостенин В.А, Мищенко А И. Профессионально-педагогическая подготовка современного учителя //Сов.Педагогика,1991 №10.
7. Чыманов.Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Бикек, 2009.

УДК 81'42

ХИМИЯ ЖАНА БИОЛОГИЯ ПРЕДМЕТТЕРИН ОКУТУУДА САНАРИПТИК ОКУУ КУРАЛДАРЫН (СОК) КОЛДОНУУНУН ДИДАКТИКАЛЫК ШАРТТАРЫ

Ажыкулов С.М.¹, Нарматова Н.², Батырова Ы.М.³
^{1,2,3}Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш.,
Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада химия жана биология предметтерин окутууда санариптик окутуу каражаттарын колдонуунун принциптери, дидактикалык талаптары жана сабактарды пландаштырууда мугалим жооп бериши керек болгон суроолор, теориялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары.

Ачкыч сөздөр: санариптик окуу куралдары, клиптүү ой жүгүртүү, дидактика

ДИДАКТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТОВ ХИМИИ И БИОЛОГИИ

Ажыкулов С.М.¹, Нарматова Н.², Батырова Ы.М.³
^{1,2,3}Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г. Жалал-Абад,
Кыргызстан

Аннотация

В этой статье приведены принципы использования цифровых средств обучения при преподавании предметов химии и биологии, дидактические требования и вопросы, на которые учитель должен ответить при планировании уроков, результаты теоретического исследования.

Ключевые слова: цифровые средства обучения, клиповое мышления, дидактика

DIDACTIC CONDITIONS FOR THE USE OF DIGITAL LEARNING TOOLS IN TEACHING CHEMISTRY AND BIOLOGY SUBJECTS

Ajykulov S.M.¹, Narmatova N.², Batyrova Y.M.³
¹Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

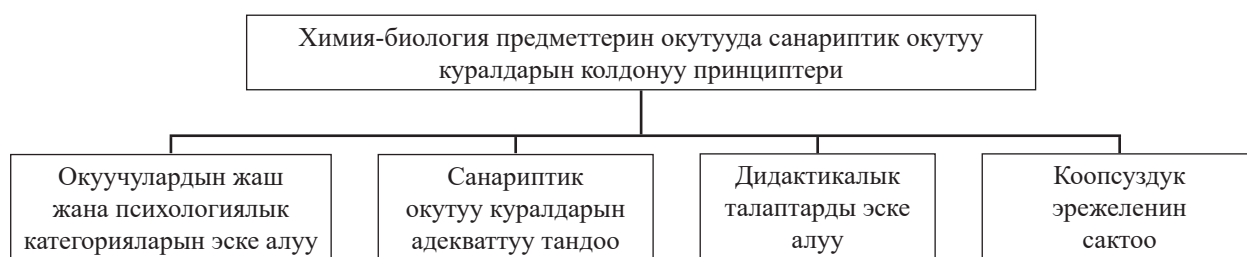
Annotation

This article presents the principles of using digital learning tools when teaching chemistry and biology subjects, didactic requirements and questions that the teacher must answer when planning lessons, the results of theoretical research.

Keywords: digital learning tools, clip thinking, didactics

Химия, биология предметтерин окутууда санарип окуу куралдарын практикалык жактан колдонуу аларды ар тараптан жакшы үйрөнүүнү талап кылат. Санарип окуу куралдарын колдонуу илимий жактан негизделип, ченелген, санитардык ченемдердин талаптарын эске алуу менен мугалимдин окуу-методикалык комплексин гармониялуу түрдө толуктап турушу керек.

Мугалим сабак өтүүнү пландаштырууда санариптик окуу куралдарын колдонууну окутуу каражаттарын колдонуу принциптерин аткарууну эске алуусу зарыл (сүрөт 1).

Сүрөт 1. Санариптик окутуу куралдарын колдонуунун негизги принциптери

Биринчи кезекте курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөр эске алынууга тийиш, анткени маалыматты кабыл алуу мүмкүнчүлүктөрү көбүнчө окуучунун жаш курагына, анын информацияны кабыл алуу психикалык процесстерине жараша болот.

Санариптик окутуу куралдарын колдонуу менен билим берүүнү уюштурууда окуучулардын маалыматты кабыл алуусунун курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу маанилүү, алар 1-таблицада көрсөтүлгөн.

• Таблица 1 - Окуучулардын маалыматты кабыл алуусунун жаш өзгөчөлүктөрү

Окуучулардын жаш курагы	Окуучулардын маалыматтарды кабыл алуу өзгөчөлүктөрү
7 жаштан 10 жашка чейин	Убакыт жана мейкиндик жөнүндөгү түшүнүгү өнүккөн, образдарды жана сюжеттерди реалдуулук менен байланыштыра алат
10 -11 жаш	Окуучулар алган маалыматты анализдей алышат. Көз менен көргөн маалымат көбүрөөк мааниге ээ болот.
12 -17 жаш	Алган маалыматты системалуу анализдөө жөндөмдүүлүгү калыптанат. Окуучулар алган маалыматын айтып бере алат, кайрадан иштеп чыга алат.

Илимий адабияттарда мектеп окуучуларынын маалыматты кабыл алуусунун үч түрү бар экендиги далилденген: угуу, көрүү, кинестетикалык. Кабыл алуунун бул түрлөрүн класста санариптик окутуу каражаттарын колдонууда эске алуу керек.

Угуучу окуучулар маалыматты кулак аркылуу эң жакшы кабыл алгандар. Визуалдык окуучулар маалыматты кабыл алуусу негизинен сүрөттөргө негизделген. Кинестетика – маалыматты кыймылда, сезимде кабыл алган окуучулар.

Окуучулар арасында кабыл алуунун бардык түрү өнүккөн окуучуну кездештирүү сейрек экендиги белгилүү, ошондуктан санариптик окутуу каражаттарын колдонууда да үн, визуалдык жана кинестетикалык кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу менен маалыматтарды берүүнү камсыздоо зарыл.

Орус окумуштуулары А.В. Кулешов жана О.А. Овчаренконун изилдөөлөрү боюнча учурдагы педагогикалык тажрыйбада мектеп окуучулар арасында, айрыкча өспүрүм куракта маалыматты кабыл алуу “клиптик ойлонуу” деп аталган жаңы ойлонуунун себебинен кыйындап баратат [1]. Клиптик ойлонуунун өнүгүп кетүүсүнүн негизги себептеринин бири бул маалымат технологияларынын сферасынын кеңейиши, мектеп окуучусунун берилген маалыматтын көлөмүн толук кандуу өздөштүрө албай жаткандыгы.

Мындай таасирдин кесепети окуучунун үстүртөн ой жүгүртүүсү менен көңүлүн топтой албоого алып келиши. Психологдор клиптүү ой жүгүртүүнүн өнүгүшүнүн себеби катары мээнин мээге келип жаткан билдирүүлөрдүн көптүгүнөн коргоо механизми катары түшүндүрүшөт. Мындай окуучулар жөнөкөй текстти кабыл алууда олуттуу кыйынчылыктарга дуушар болушуп, изилденүүчү кубулуштардын жана процесстердин ар кандай компонент-

теринин ортосундагы логикалык байланыштарды аныктоодо кыйынчылыктарга дуушар болушат.

Мугалим химия-биология сабактарында санариптик окутуу каражаттарын колдонууну пландаштырууда бул окутуунун жаңы технологиясын иштеп чыгуу милдеттери такыр башка экенин түшүнүшү керек [2]. Ушуга байланыштуу химия жана биология предметтерин окутууда санариптик окутуу каражаттарын колдонуу изилденип жаткан кубулуштардын ортосундагы логикалык байланыштарды бекемдеп, логикалык ой жүгүртүүнүн өнүгүшүнө көмөктөшүүгө тийиш.

Окутуу технологиясы деп минималдуу убакыт жана чыгым менен окутуунун жогорку натыйжаларына жетишүүнү камсыз кылуучу окутууну рационалдуу уюштуруунун методдорунун жыйындысы айтылат. Демек, окуу куралын окуу процессине киргизүү милдети болуп колдонулган технологиянын алкагында билим берүүнү автоматташтыруу, визуалдаштыруу, сапатын жогорулатуу менен гана чектелсе, анда санариптик окутуу каражаттарын колдонуунун негизинде окутуунун жаңы технологиясын иштеп чыгуу, принциптерди аныктоону жана билим берүү процессин оптималдаштыруунун жолдорун иштеп чыгууну билдирет. Көп учурда окутуунун жаңы технологиясын иштеп чыгуу менен санариптик окутуу каражаттарын колдонуунун натыйжаларын бир топ жакшыртууга болот, демек жалпы билим берүүнүн натыйжасы да жакшырат.

Санариптик окуу куралдарын колдонуу төмөнкү жалпы дидактикалык талаптарды милдеттүү түрдө аткарууну камсыз кылат:

- илимий негиздемеси;
- материалды берүүнүн ырааттуулугу;
- жеткиликтүүлүгү;
- сүрөттүүлүгү;
- көйгөйлөрдүн болушу;
- ырааттуулугу;
- өнүктүрүүчү, тарбиялоочу жана тарбиялоочу функциялардын биримдиги.

Илимий мүнөздөгү талап – окутулуп жаткан материалдын ар бир темасынын контекстинде санариптик окуу куралдарынын ар бир түрүн окутууда колдонуунун илимий негиздемесинин зарылдыгын карайт. Эгерде мындай колдонуу ыкмасы илимий изилдөөлөрдүн натыйжалары менен ырасталса, санариптик окуу куралдарын колдонуу илимий деп эсептелинет.

Санариптик окутуунун каражаттарынын жардамы менен предметтин үйрөтүлүүчү материалы «жөнөкөйдөн татаалга» принцибине ылайык, окутуунун мурда иштелип чыккан программасына ылайык берилиши керек. Жеткиликтүүлүк талабы – санариптик окутуунун ар кандай ыкмалары бүткүл класстын окуучулары үчүн бирдей жеткиликтүү болушу керек дегенди билдирет. Бул талап практикада көп бузулат. Атап айтканда, компьютер бардык окуучуларга жеткиликтүү болбосо, сиз компьютерди колдонууну камтыган үй тапшырмаларын коё албайсыз. Окуучулар үчүн санариптик каражаттардын болушу, ошондой эле алар класста мындай куралдарды колдонууга алдын ала даярдалышы керек дегенди билдирет.

Демек, мугалим студенттерге санариптик окутуу куралдарынын (СОК) башкаруу элементтерин, иштөө принцибин, керек болсо коопсуздук эрежелерин үйрөтүү үчүн убакыт бериши керек. Мүмкүн, СОКнын айрым түрлөрү алардын татаалдыгынан жана узакка созулган алдын ала даярдоонун зарылдыгынан улам педагогикалык процессте колдонууга ылайыксыз болушу мүмкүн.

Маалыматтын визуалдуу болушуна болгон талап адамдын маалыматты кабыл алуусунун физиологиялык өзгөчөлүктөрүнө негизделет, анткени визуалдык образдар жана ассоциациялар болгондо анын ассимиляциясы бир топ жакшырат. СОКтын колдонуунун көйгөйү бул

куралдарды педагогикалык процеске киргизүү кандайдыр бир актуалдуу педагогикалык, тарбиялык, илимий маселелерди чечүүгө багытталышы керек. Маселен, эгерде материалды аларды колдонбостон эле ошол эле ийгилик менен изилдеп чыгуу мүмкүн болсо, анда СОКдарды колдонуу максатка ылайыктуу эмес. Ошентип, санариптик окутуу каражаттарын колдонууну үйрөнүү үчүн өзүнчө бир максат болбошу керек.

СОКрын колдонуудагы ырааттуулуктун талабы – педагогикалык процесстеги окутуунун жана тарбиялоонун максаттарына, милдеттерине шайкештигин, тандалып алынган санариптик окутуу каражаттарынын андан ары билим берүү жана өз алдынча окууда колдонуу мүмкүнчүлүгүн билдирет.

Өнүктүрүү, тарбиялоо жана тарбиялоо функцияларынын бирдиктүү талаптарын сактоо СОК колдонуунун артыкчылыктарын жогорулатат. Айрыкча, СОКту колдонууда студенттердин өз алдынчалыгын жогорулатуу, алардын изилдөө жөндөмдүүлүгүн ачып, өнүктүрүү, командалык духту тарбиялоо керек. Жогоруда айтылган талаптардын негизинде СОКрын окуу процессинде ээнбаштык менен колдонууга болбойт, өзгөчө бул каражаттар аркылуу окуучулар илимий изилдөөлөрдү, эксперименттерди, практикалык жана лабораториялык иштерди жүргүзүшөт деген тыянак чыгарууга болот.

Санариптик окутуу каражаттары аркылуу сабактарды пландаштырууда мугалим төмөнкү суроолорго жооп бериши керек:

Бул санариптик окутуу каражатынын максаты эмне? Максаттары билимди жаңылоо, жаңы билимди жеткирүү, өтүлгөн материалды консолидациялоо, окуучулардын мотивациясын жогорулатуу, билимди көзөмөлдөө болушу мүмкүн;

Санариптик окутуу каражаттары менен иштөөдө иштин кандай формалары колдонулат?

Варианттар: жеке, топтук, фронталдык.

Материалды кантип көрсөтүү керек? Демонстрациялоону үзгүлтүксүз же үзүндүлөр менен, түшүндүрүү менен же түшүндүрбөстөн, суроолор жана түшүндүрмөлөр менен ж.б. жүргүзүүгө болот;

Окуучуларга маалымат берүүнүн максатын түшүндүрүү керекпи же эксперименттин максатын түшүндүрүү керекпи? Атап айтканда, СОКтын колдонуунун максаты мугалим тарабынан берилген мурунку материалдын контекстинен түшүнсө болот;

СОКрын колдонууда окуучуларга жеке өз алдынча тапшырмаларды берүү зарылбы?

СОКрын колдонууда топтолгон тажрыйбаны талкуулоо кандай формада өтөт? Мындай талкуунун мүнөзү кандай болот?

Мүмкүн болгон варианттар: талкуу, эвристикалык баарлашуу, жеке баяндамалар;

СОКрын колдонууда санитардык нормалар эске алынабы? Санитардык ченемдер СОКрын колдонуу убактысын гана камтыбайт. Жарыктандыруунун параметрлерин, көз үчүн көнүгүүлөрдү пландаштырууну жана СОКрын колдонуунун эргономикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу да маанилүү.

СОКнын жардамы менен орто жана жогорку класстарда изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн төмөнкү жалпы кабыл алынган иш-аракеттердин ырааттуулугун сактоо керек:

- окуучулар мугалим менен биргеликте актуалдуу көйгөйдү аныкташат;
- изилдөөнүн предметин жана объектисин аныктоо;
- изилдөө темасын түзүү;
- изилдөөнүн максаттарын жана милдеттерин тактоо;
- далилдөөгө же жокко чыгарууга муктаж болгон изилдөө гипотезасын биргелешип түзүү;
- санариптик окутуунун каражаттарынын мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен изилдөө планы түзүлөт;
- конкреттүү эксперимент жүргүзүү үчүн методдор тандалат;

- СОК колдонуу менен практикалык эксперименттер өткөрүлөт;
- изилдөөнүн натыйжалары катталат жана кайра иштетилет;
- алынган натыйжаларды талдоо, салыштыруу, жалпылоо жүргүзүлөт жана корутундулар түзүлөт;

- алынган натыйжалар алдыга коюлган милдеттер жана максаттар менен корреляцияланат, гипотезаны ырастоо жөнүндө тыянак чыгарылат [2].

Химия жана биология предметтеринин сабактарын өтүү үчүн спецификалык санариптик окутуу каражаттарын тандоого өзгөчө көңүл буруу керек.

Санариптик окутуу каражаттарын төмөнкү негизги параметрлердин негизинде тандоо максатка ылайыктуу болуп саналат:

- санариптик окутуу каражатынын функционалдык мааниси;
- уруксат берилген окуу куралдарынын тизмесинде бул СОКнын болушу;
- СОКнын техникалык мүнөздөмөлөрү;
- бул СОКнын колдонуучуларынын категориялары (окуучулар);
- санариптик окутуу каражатын колдонууда мүмкүн болгон программалык материалдардын болушу;
- мектеп окуучулары колдонгон учурда СОКнын коопсуздук деңгээли;
- СОКтын пайдалануу үчүн лицензиялар жана башка укуктар болушу;
- СОК колдонуу кепилдиги же алмаштырууга кепилдиктер [1].

Жогоруда СОКтын тандоодо керек болгон негизги параметрлердин тизмеси келтирилди, бирок окуу куралын колдонуунун өзгөчөлүктөрүнө жараша башка параметрлер да колдонулушу мүмкүн. Ошентип, билим берүүдө компьютерлерди жана башка санариптик технологияларды колдонуу химия жана биологияны окутууда окуу процессинин мазмунуна, ыкмаларына жана уюштурулушуна чоң таасирин тийгизет.

Санариптик окутуу каражаттарын колдонууда мугалим менен окуучунун өз ара иштешүү процесси да жакшылап ойлонууну талап кылат, ошол эле учурда мугалимдин ролу бир аз өзгөрөт: ал билимдин бирден бир булагына караганда көбүрөөк «координатор» жана «насаатчы» болуп калат. Орто мектепте окуу процессине санариптик окуу куралдарын киргизүү жана колдонуу окуучулардын инсандык сапаттарын калыптандыруунун маанилүү дидактикалык шарты болуп саналат. Ал мугалимге педагогикалык иштин эффективдүү куралын алууга мүмкүндүк берет, ал өзүнүн функцияларын ишке ашырууну күчөтөт, окуучулардын келечекте жогорку окуу жайларында окууга даярдоого, жогорку моралдык-эргетүү жана ишкер сапаттары бар окуучуну калыптандырууга мүмкүндүк берет. Ал эми ар бир окуучу үчүн окууга болгон кызыгуусун активдештирүү менен мектепти бүтүргөнгө чейин керектүү даярдыктарды алууну камсыздайт.

Корутундулар. Химия жана биология предметтерин окутууда санариптик окуу куралдарын колдонуунун теориялык негиздерин изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

- санариптик окуу куралдарын колдонуу мектептеги билим берүүдө активдүү ыкманы ишке ашырууну камсыз кылат, бул болсо мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарына аткарууга жооп болот;

- СОКтын сарамжалдуу пайдалануу окуу процессинин интенсификациясына алып келет, окуучулардын маалыматтык коомдо эмгекке жана жашоого даярдоого мүмкүндүк берет;

- санариптик окуу куралдар мугалимдин колундагы педагогикалык курал болуп саналат, ал аларды колдонуунун негизин түзгөн баштапкы жоболордун негизинде колдоно билиши керек.

- максатына жараша санариптик окуу куралдары төрт топко классификациялоо сунушталат: үн-графикалык, демонстрациялык, лабораториялык, мультимедиялык;

- башталгыч класстарда ар кандай окуу куралдарын колдонуу окуучулардын түздөн-түз сенсордук тажрыйбасын байытуу жана кеңейтүү, байкоочулукту өнүктүрүү, практикалык иш-аракеттерди жүргүзүүдө предметтердин спецификалык касиеттерин билүү, абстракттуу ой жүгүртүүгө өтүү шарттарын түзүү, өз алдынча иштөөнү колдоого, окуу материалын үйрөнүү жана системалаштырууга өбөлгө болот.

- орто жана жогорку класстарда СОКтын колдонуу окуучуларга илимий-изилдөө иш-аракеттерин жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, изилденген темалар боюнча билимди тереңдетүү үчүн мотивацияны жогорулатууга, билим берүү долбоорлорун ишке ашыруу үчүн көндүмдөрдү өздөштүрүүсүнө салым кошууга тийиш;

- мугалим окуу куралдарын колдонуунун бардык негизги принциптерин ишке ашырууну камсыз кылууга тийиш, булар СОК үчүн гана эмес, ошондой эле ар кандай окуу куралдарын колдонуу үчүн да маанилүү;

- билим берүү процессине санариптик окутуу каражаттарын киргизүү боюнча сунуштар берилди. Атап айтканда, СОКтын тандоо, сабактарда жана изилдөө иштерин пландаштырууда.

Адабияттар

1. Кулешова, А.В. Особенности восприятия информации современными школьниками [Текст] / А.В. Кулешова, А.В. Овчаренко //Вестник МГПУ, №2(25), 2018. С. 22 -31
2. Абдулов Р. М. Использование современных технических средств в исследовательской и проектной деятельности в процессе обучения [Текст] /Р.М. Абдулов, Е.В. Абдулова //Педагогическое образование в России, 2014. С. 135-136.

УДК 81'42

БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРДИ КЕСИПТИК ДАЯРДООГО КОМПЕТЕНТТҮҮ МАМИЛЕ КЫЛУУ

Батырова Ы. М.¹, Нарматова Н.Т.²^{1,2}Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Адистин кесиптик компетенттүүлүгү – бул анын интеграцияланган философиялык, социологиялык, маданий билимдеринин жогорку деңгээли жана аларды өз ишмердигинде колдонууга жөндөмдүүлүгү, жөндөмдүүлүгү, каалоосу. Мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгү анын компетенттүүлүгү, калыптанган педагогикалык компетенцияларынын деңгээли жана сапаты менен камсыз кылынат. Мугалимдин кесиптик ишмердиги белгилүү бир социалдык чөйрөдө: коомдо, үй-бүлөдө, мектепте, ошондой эле эмгектик, чыгармачылык, спорттук, көркөм жана башка топтордо ишке ашырылат. Бул багытта иш алып баруу менен студенттер бул үчүн айлана-чөйрө менен, студенттер жана кесиптештер менен коомдук мамиледе болууга даяр болушу керек экенин түшүнүү керек. Макалада мугалимдин профессионалдык компетенттүүлүгүнүн маңызы, мазмуну ачылып, шарттары, ыкмалары, методдору берилген.

Ачкыч сөздөр: кесипкөйлүк, социалдык педагогика, социалдык компетенттүүлүк, жеке жана кесиптик компетенттүүлүк, коммуникация, маалымат.

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Батырова Ы. М.¹, Нарматова Н.Т.²^{1,2}Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Профессиональная компетентность специалиста – это высокий уровень его комплексных философских, социологических, культурологических знаний и умение, умение и желание использовать их в своей работе. Профессиональная деятельность педагога обеспечивается его компетентностью, уровнем и качеством сформированных педагогических компетенций. Профессиональная деятельность педагога осуществляется в определенной социальной среде: обществе, семье, школе, а также в трудовых, творческих, спортивных, творческих и других коллективах. Работая в этом направлении, студенты должны понимать, что для этого они должны быть готовы к общению с окружением, учениками и коллегами. В статье раскрываются сущность и содержание профессиональной компетентности педагога, приводятся условия, методы и приемы.

Ключевые слова: профессионализм, социальная педагогика, социальная компетентность, личностно-профессиональная компетентность, общение, информация.

COMPETENCE-BASED APPROACH TO THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS

Batyrova Y.M.¹, Narmatova N.T.²^{1,2}Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The professional competence of a specialist is a high level of his complex philosophical, sociological, cultural knowledge and the ability, ability and desire to use them in his work. The professional activity of a teacher is ensured by his competence, the level and quality of the formed pedagogical competencies. The professional activity of a teacher is carried out in a certain social environment: society, family, school, as well as in labor, creative, sports, creative and other groups. Working in this direction, students must understand that for this they must be ready to communicate

with the environment, students and colleagues. The article reveals the essence and content of the teacher's professional competence, provides conditions, methods and techniques.

Keywords: professionalism, social pedagogy, social competence, personal and professional competence, communication, information.

Жүргүзүлүп жаткан дүйнөлүк социалдык-экономикалык кайра куруулар жана аларды коштоп жаткан радикалдуу идеологиялык көз караштар, идеялар, идеалдар билим берүү системасынын алдына окутууда, тарбиялоодо, окуучулардын инсандыгын өнүктүрүүдө жана адистерди даярдоодо дайыма жаңыланган милдеттерди коюп жатат. Алар азыркы коом эртеңкиге багыт алган, жашоону жана кесиптик келечегин пландап, баалаган, стандарттуу эмес милдеттерди тез чече алган, сабырдуулукту, максатка умтулгандыкты, жоопкерчилик-ти талап кылган адамдарды талап кылгандыгы менен шартталган. Мындай инсандарды даярдоо билим берүү системасында инсандын инсандыгын калыптандыруу жана өнүктүрүүчү адис мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгү менен аныкталат [1].

Адам таануунун, маданий билимдердин жогорку деңгээли жана аларды кесиптик ишмердүүлүктө колдонуу жөндөмдүүлүгү, жөндөмдүүлүгү, каалоосу катары мүнөздөлөт. Э.С.Рапацевич өзүнүн эмгегинде, компетенттүүлүк таза профессионалдык билим жана көндүмдөрдөн тышкары, демилгелүүлүк, кызматташуу, топ менен иштөө, коммуникативдик көндүмдөр, үйрөнүү, баалоо, логикалык ой жүгүртүү, тандоо жана тандоо сыяктуу сапаттарды камтыйт деп белгилейт. маалыматты колдонуу [3]. Буга ылайык, мугалимдин компетенттүүлүгү маанилүү педагогикалык теорияларды жана идеяларды, билим берүү системасындагы адам укуктары боюнча негизги эл аралык, федералдык жана региондук ченемдик документтерди билүү жана билимдин, көндүмдөрдүн жана тажрыйбанын шайкештигинин өлчөмү катары мүнөздөлүшү мүмкүн. мугалимдин психологиялык, педагогикалык, методикалык милдеттердин жана проблемалардын татаалдыгынын реалдуу деңгээлине, ошондой эле профессионалдык рефлексия көндүмдөрүн, реалдуу турмуштагы фактыларды, кубулуштарды жана процесстерди аныктоо, сүрөттөп берүү жана түшүндүрүү жөндөмдүүлүгү.

Практиканы талдоо жана жалпылоо азыркы шарттарда өнүккөн инсандык жана кесиптик потенциалы бар жаңы, алдыңкы мугалимди тынымсыз изденүүчү, чыгармачылык менен иштеген мугалим жемиштүү иштей ала тургандыгын көрсөтүп турат. Бул контекстте мындай мугалим белгилүү бир компетенцияларга ээ. Мугалимдин компетенттүүлүгү интегралдык философиялык, социологиялык, маданий билимдердин негизинде алынган педагогикалык теорияларды, позицияларды, жөндөмдүүлүктөрдү, көндүмдөрдү жеке ыкмаларында жана аларды ишке ашыруунун ыкмаларын калыптандырууну жана өнүктүрүүнү камтыган педагогикалык ишмердүүлүктө колдоно билүүсү менен мүнөздөлөт. өсүп келе жаткан адамдын инсандыгын жана адисти даярдоо, анын ичинде социалдык, этикалык, мотивациялык жана жүрүм-турум компоненттери. Мугалимдин компетенттүүлүгүнүн калыптанышы жана өнүгүшү көп кырдуу жана курчап турган турмушта болуп жаткан кайра курууларды эске алуу менен курулган педагогикалык иш-аракеттин мазмуну менен да, жигердүү чыгармачылыктын негизинде аны ишке ашыруунун шарттары жана ыкмалары менен да аныкталат.

Мында сөз мугалимдин социалдык-педагогикалык компетенттүүлүгү жөнүндө болуп жатат, анын калыптанышы анын жарандык, инсандык сапаттарынын зарыл жыйындысын билдирет, динамикалуу өзгөрүп жаткан коомдо эркин багыттоого жана айлана-чөйрөдө жигердүү, чыгармачылык менен иштөөгө мүмкүндүк берет. Ал эми социалдык-педагогикалык компетенцияны калыптандыруу боюнча эксперименталдык иштердин программасында келечектеги мугалимдер камсыз кылган: өз ара аракеттенүү жана алардын айланасындагы адамдар менен мамиле түзүү жөндөмдүүлүгү; методдорун, алар менен баарлашуу ыкмаларын кесипкөй билүү [2]; чыгармачыл ишмердүүлүк өзүнүн көйгөйлөрүн чечүү жана коомдун турмушуна активдүү коомдук катышуу субъекти катары [1; 5]. Мунун баары мугалим-

дин ата-энелер, коомдун жашоочулары, коомдук уюмдар менен болгон көп кырдуу иши менен байланышып, алардын педагогикалык ишмердүүлүк үчүн сарамжалдуу, оптималдуу шарттарды түзүүгө багытталган өз ара аракетинде болот.

Мугалимдин кесиптик ишмердиги белгилүү бир социалдык чөйрөдө: коомдо, үй-бүлөдө, мектепте, ошондой эле эмгектик, чыгармачылык, спорттук, көркөм жана башка топтордо ишке ашырылат. Бул багытта иш алып баруу менен студенттер бул үчүн айлана-чөйрө менен, студенттер жана кесиптештер менен коомдук мамиледе болууга даяр болушу керек экенин түшүнүү керек. Бул жерде мугалимдин социалдык компетенттүүлүгү калыптанат жана өнүгөт: нормалардын, эрежелердин жана аларга ылайык ар бир адам менен өз ара аракеттенүүнүн негизги моралдык-этикалык, укуктук жана эмгектик өкүлчүлүктөрүн калыптандыруу; коомдук иштердеги активдүүлүк, конкурстарга, олимпиадаларга, коомдук уюмдарга катышуу; өз иш-аракеттери үчүн жоопкерчиликти ала билүү. Мугалим өзүнүн квалификациясына туура келген социалдык жана инсандык компетенцияларга ээ болгондо, кеп профессионалдык педагогикалык компетенттүүлүк жөнүндө болуп жатат.

Ошентип, болочок мугалимдер толук баарлашуу жөндөмүн, түшүнүктүү болуу үчүн коммуникацияга кирүү жөндөмүн, ар кандай кырдаалдарда адекваттуу коммуникация стратегияларын тандап, топтогу ар кандай социалдык ролдорду аткара билүүнү өздөштүргөн.

Педагогикалык ишмердүүлүктүн мүнөздөмөлөрүнүн бири – анын коомдук чөйрөдө ачыктыгы [5], бул жерде иштөө үчүн зарыл болгон маалыматтын чоң көлөмү, ошондой эле билимдин калыптанышына жана өнүгүшүнө шарт түзгөн маалыматтардын кеңири алмашуусу бар. маалыматтык компетенттүүлүк мугалимдер. Маалыматтык компетенттүүлүк – мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүктө коюлган милдеттерге адекваттуу бардык маалымат булактары менен иштөө, ошондой эле маалыматтык технологияларды колдонуу менен өз алдынча издөө, иштеп чыгуу жана маалымат берүү жөндөмдүүлүгү [1]. Ал эми эксперименталдык иштердин программасы боюнча окуучулар өз алдынча изденип, талдап, керектүү маалыматтарды интернеттен, теледен, китептерден, журналдардан, гезиттерден жана башка булактардан тандап, аларды диаграмма, кластер, таблица түрүндө трансформациялоого жана көрсөтүүгө аракет кылышты.

Ошентип, студенттердин таанып-билүү кызыгуусун, өз алдынчалыгын жана зарыл кесиптик компетенттүүлүгүн жогорулатуу болуп саналат. Ошентип, компетенттүү мамиленин духунда окутууну жана тарбиялоону уюштуруунун борбордук учурларынын бири болуп, өз алдынча жана жоопкерчиликти билим берүү ишмердүүлүгүнө басым жасалган педагогикалык процесстин мындай формаларын издөө жана өнүктүрүү саналат. студенттердин өздөрүнөн. Болбосо, окуучулардын негизги компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү педагогикалык ишмердүүлүктөгү мугалимдин бир жактуу ишмердигинен окуучулардын өз алдынчалыгына, жоопкерчилигине жана активдүүлүгүнө басым жасоо менен шартталган. Алардын өз алдынча, аң-сезимдүү, жүйөлүү ишмердүүлүгү болмоюнча, оптималдуу педагогикалык ишмердүүлүктү уюштуруу мүмкүн эмес.

Колдонулган адабияттар

1. Береговенко Е.Н. Билим берүү траекториясын оптималдаштырууга компетенттүү мамиле // Билим берүүдөгү жаңы технологиялар: Илимий-практикалык конференциянын материалдары. - Красноярск, 2015. - С. 192-195.
2. Zeer E.F. Кесиптик билим берүүнү модернизациялоо: компетенттүү мамиле: ЖОЖдор үчүн окуу куралы / Э.Ф. Зеер, А.М. Павлова, Е.Е. Symanuyk. - М.: Москва психологиялык-социалдык институту, 2005.
3. Рапацевич Е.С. Мугалимдин алтын китеби. - Минск: Заманбап мектеп, 2010.
4. Чистобаева А.Ю. «Коммуникативдик-кеп маданияты» жана «коммуникациялык-сөз компетенттүүлүгү» түшүнүктөрүнүн ортосундагы байланыштын психологиялык-педагогикалык аспекти // Сибирь педагогикалык журналы. - 2001. - № 5. - WITH. 219-223.
5. Хуторской А.В. Окутууда компетенттүү мамиле. Илимий-методикалык колдонмо. - М.: Эйдос, 2013

УДК 371.39

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯЖуманиязова М.Т.¹¹Ургенчский государственный университет мировых языков, г. Ургенч, Узбекистан**Аннотация**

В статье рассматриваются понятие творчества, исследование развития профессионального творчества преподавателей, сравнительный анализ традиционных и творческих направлений образования, сравнительный анализ профессионального творчества, возрастной анализ профессионального творчества, анализ профессионального творчества. креативность.

Ключевые слова: творчество, проблемные, целевые курсы, содержание обучения, учебный процесс, теория изобретательства, творческие критерии.

**ОКУТУУНУН ЧЫГАРМАЧЫЛ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮ
МЕТОДИКАСЫ**Жуманиязова М.Т.¹¹Ургенч мамлекеттик дүйнөлүк тилдер университети, Ургенч ш., Өзбекстан**Аннотация**

Макалада мугалимдердин кесиптик чыгармачылыгын өнүктүрүү боюнча изилдөөлөр, жалпы эле чыгармачылык түшүнүгү, билим берүүнүн салттуу жана чыгармачыл багыттарына салыштырмалуу талдоо жүргүзүү, кесиптик чыгармачылык менен кесиптик чыгармачылыктын курактык өнүгүүсүнө салыштырма анализдендин жыйынтыктары тууралуу баяндалат.

Ачык сөздөр: чыгармачылык, көйгөйлөр, максаттуу курстар, окутуунун мазмуну, окуу процесси, ойлоп табуучулук теориясы, чыгармачылык критерийлери.

METHODS OF DEVELOPMENT CREATIVE COMPETENCE OF THE TEACHER

Jumaniyazova M.T.

¹Urgench State University of World Languages, Urgench city, Uzbekistan**Annotation**

The article examines the concept of creativity, a study of the development of teachers' creativity, a comparative analysis of creativity and creativity in education, a comparative analysis of professional creativity, an age analysis of professional creativity, an analysis of professional creativity. creativity.

Keywords: creativity, problematic, target courses, training content, educational process, theory of invention, creative criteria.

Креативное мышление не является просто необычным мышлением, умением вести себя и владеть наделенное особым даром, присущим только некоторым людям. Креативное мышление-это педагогический процесс целенаправленного воспитания и формирования таких характерных качеств, как лидерство интеллекта, способность быстро принимать решения, приверженность должностным обязанностям и сфере деятельности, гибкость и нестандартность мышления, умение принимать неординарные решения, способность видеть и понимать перспективу во всех направлениях сознания, мышления и интеллекта, способность прогнозировать.

Современный образовательный процесс носит эмоциональный характер и предусматривает направленность на усвоение духовных ценностей, обеспечение адаптации лично-

сти к социальной и природной среде, самореализацию и раскрытие духовного потенциала личности. Это, в свою очередь, требует пересмотра содержания и технологий обучения (К.Л.Абульханова-Славская, В.В.Анисимова, А.М.Арсеньева, Ю.Н.Бабанский, Л.И.Божович, Е.В.Бондаревской, А.А.Вербицкий, М.А.Галагузов, П.Я.Гальперин, В.В.Давыдов, В.И.Загвязинский, В.С.Кузина, А.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс и др.).

Начиная со 2-й половины XX в. в работах таких ученых, как Д.Б.Богоявленская, Ч.К.Борисов, А.В.Брушлинский, Н.Ф.Вишнякова, М.С.Каган, А.Т.Ковалев, А.Д.Лук, А.М.Матюшкин, Я.А.Пономарев, В.Г.Рындак, И.Э.Стрелкова и др., проводивших научные исследования по вопросам креативной педагогики, развития креативности в образовании, основное внимание уделялось разработке новых творческих психолого-педагогических технологий обучения, отвергающих идею передачи готовых знаний в процессе обучения средствами репродуктивной педагогики.

Следует отметить, что основное внимание в этих работах уделялось лишь общим аспектам креативности, между тем, как специфика, методики, средства и условия развития креативности в каждом виде образования отдельно не служили объектом исследования.

Согласно сложившимся представлениям, выделяют следующие актуальные причины изучения творческого потенциала и творчества педагогов социально-гуманитарного направления высших образовательных учреждений:

- теоретически недостаточно проработаны понятие «креативность», как и сам процесс формирования креативности у профессорско-преподавательского состава в системе высшего образования, а также вопросы, связанные со структурой творческого потенциала преподавателя;

- необходимо формирование в системе высшего образования свободомыслящих и инициативных педагогических кадров, поскольку только творческий преподаватель может воспитать творческого студента.

Проблема формирования креативности преподавателя высшей школы является не только научной, но и социальной. Причина этого состоит в том, что преподаватель представляет собой личность с особым менталитетом, способную осуществить кардинальные перемены в обществе и на производстве, т.е. преподаватель-это инноватор. В связи с этим педагог не только служит средством изучения творческих способностей в сфере интеллектуального творчества и социальной сфере, но и обязан использовать новые технологии для непосредственного развития и совершенствования творчества.

Указы Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы подготовки квалифицированных педагогических кадров и обеспечения такими кадрами учреждений среднего специального и профессионального образования» [8], «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров высших учебных заведений» [9] послужили основой для формирования нормативных актов данного вида образования и учебно-методической базы.

Креативность-это развиваемый навык и управляемый процесс. Не следует забывать, что креативность начинается с основ знаний, изучения дисциплины и навыков творческого мышления. Креативность – это поиск новых решений существующих проблем [1, 433-434].

В таблице приводится сравнительная характеристика традиционных и творческих характеристик обучения на курсах повышения квалификации.

1.	Цель	Основана на стандартных знаниях	Основана на вариативности
2.	Состав изучаемой информации	Процесс познания направлен на усвоение готовых предложенных знаний	Альтернативный, ориентированный на создание и обоснование собственных идей, доказательство
3.	Процесс познания	Овладение стандартными знаниями, т.е. опираясь на чужой опыт	Переоткрытие знаний ради самих знаний основано на формировании практических навыков
4.	Тип мышления	Логический, конвергентный	Креативный, конвергентный и дивергентный
5.	Результат	Запланированные знания	Получение опыта через вероятности, неопределенности
6.	Субъект-объектные отношения	Слушатель (человек) – источник обучения	Слушатель (человек) – субъект знания и творчества
7.	Технологии	Репродуктивно-имитационный	Проблемные, когнитивно-эвристические, креативные арт-технологии
8.	Задача учителя	Влияние, передача знаний, управление	Взаимодействие, наблюдение, управление, развитие, поддержка
9.	Последствия	Академические знания, тезаурус, систематизация	Умение добиваться успеха, мотивация к созданию собственного будущего

Учитывая стремление создать условия для проявления креативных способностей слушателями на курсах повышения квалификации в процессе педагогической экспериментально-тестовой работы, на основе разработанной программы были организованы семинары-тренинги по инновационным методам мышления и креативности. Основная цель программы педагогического тестирования-эксперимента была направлена на развитие у слушателей следующих навыков:

- умение выявлять потенциальные проблемы;
- умение генерировать идеи и правильно и понятно интерпретировать идеи в процессе мозгового штурма;
- умение вводить инновации, внедрять идеи для решения проблем;
- навыки признания важности креативности и инноваций для создания наиболее эффективной и динамичной рабочей среды.

Психогимнастические упражнения по своему виду и характеру проведения обладают адаптивным качеством. Они могут быть организованы как обучение в рамках целевых и проблемных курсов, так и в виде модулей различной содержательной направленности в зависимости от состава, интересов и потребностей группы.

Мы опираемся на большой опыт проведения психогимнастических упражнений и тренингов, формирующих креативность, применяя на организованных семинарах-тренингах ряд методов, приемов и упражнений, предназначенных для проведения специалистами-психологами, педагогами с представителями различных профессий, студентами и воспитанниками.

На основе экспериментально-тестовых программ с целью выявления у индивида потребности в самостоятельном мышлении, его осмыслении и развитии должна формироваться среда, имеющая следующие критерии: а) проблемная ситуация; б) неопределенность; в) принятие решений; г) настойчивость.

Например, упражнение «Что нового?». Поиск, обобщение некоторых механизмов самостоятельного мышления, в частности, взаимосвязей между имеющейся информацией, используются для формирования качеств принятия рискованных решений. Слушателей просят

раскрыть неожиданные качества обычных предметов: полиэтиленовой крышки, гвоздей, мороженого и т.д. Особо выделяются относительно неожиданные, разнообразные многочисленные особенности. При этом необходимо будет просто взглянуть на предмет, чтобы определить его внутренние качества. Например, спичка не только горит и светится, но и уменьшается в размерах и весе. Вода – жидкость, но в то же время при замерзании она может служить строительным материалом.

Упражнение под названием «Ключ к неизвестному». Применяется для развития искусства задавать вопросы.

Инструкция: Представьте, что перед вами изображение совершенно незнакомого предмета. Какие вопросы вы бы задали, чтобы узнать, что это такое? Слушателям предлагается рисунок или фото. Важно, чтобы они внешне напоминали какой-то определенный предмет или явление. В то же время он должен включать в себя ряд противоречивых деталей, т.е. трудно определить, что на нем изображено. При определении образа непонятого предмета можно использовать следующие вопросы: к какому явлению это относится? Что меняется? Что на него влияет? В чем особенность? и т.д.

«Оценочный опрос» – вначале необходимо определить, что оценивать: оценить количество мнений, оценить видение действий по повышению эффективности работы и т.д.

Диалог World Café-технология делового разговора в открытой и спокойной обстановке. Как правило, участники собираются за несколькими круглыми столами для обсуждения того или иного вопроса и по истечении установленного времени меняют расписание. Такая структура позволяет максимально участвовать в обсуждениях и поддерживает открытое общение;

Изображения-члены команды графически иллюстрируют свои идеи, чтобы более четко направить свое мышление и разработать общий стратегический план [5].

Подобные упражнения развивают креативность у слушателей, а также развивают их речь. Для проведения их созданы необходимые условия. Кроме того, также стоит обратить внимание на их согласованность.

Повышение креативности, толерантности, оригинальности, совершенствование умения выходить из проблемных ситуаций в мышлении участников как результат организованных тренингов, в частности, психогимнастических упражнений, нашли свое подтверждение как в объективных показателях (в виде результата их деятельности), так и в форме субъективных оценок (экспертное заключение).

Данные упражнения показали, что у педагогов социально-гуманитарного направления развиваются следующие качества креативности:

- лидерство разума – способность показать не одно, а несколько решений по проблемам, о которых многие даже не могут подумать в установленные сроки, а также обосновать конкретные негативные и позитивные стороны всех из них;

- гибкость мышления – осознание того, что шаблонные направления и принципы, принятые и традиционно существующие в обществе, считающиеся, по сути, «правильными», больше не могут отвечать современному прогрессу, воспринимать новые направления и меры, уметь их продумывать и формулировать, перестраивать свою деятельность и мобилизовать себя на новые направления решения вопроса;

- прогноз, умение прогнозировать – перспектива в развитии мышления в своей отрасли, которое позволяет предвидеть характер изменений, причины и сроки их возникновения посредством анализа мышления, а также научиться предотвращать кризисы в этих областях; например, рост или падение производительности труда, конъюнктура или изменение рынка, а также влияние этих изменений на отрасль, рост и падение цен и т.д.

Креативность приводит мышление к нетрадиционным способам, которые намного интереснее обычных способов мышления, что обуславливает зарождение оригинальных решений. С другой стороны, оригинальные, уникальные и нетрадиционные решения являются движущей силой, ведущей современные общества к прогрессу и экономическому совершенствованию.

В заключение следует отметить, что на курсах повышения квалификации рекомендуется развивать креативность сразу по следующим трем направлениям:

- воспитание у педагогов самокреативности, т. е. духовного развития человека;
- развитие процесса обучения;
- создание банка идей – самого эффективного инструмента зарождения идей, связанных с опытом слушателей. Каждый слушатель курса повышения квалификации должен иметь возможность предложить любую инициативу и отправить ее в банк идей. Использование банка идей позволит улучшить содержание курса и расширить список возможностей.

Список использованной литературы

1. Гиллфорд Дж. Три стороны интеллекта. Лекция, прочитанная в Стенфордском университете 13 апреля 1959 г. На русском языке опубликована в сборнике переводов «Психология мышления», под редакцией А.М.Матюшкина. – М.: Прогресс, 1965. – 534 с.
2. Громкова М.Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности. М.: Юнити-ДАНА, 2003. 126 с.
3. Дудина М.Н. ОБРАЗОВАНИЕ ВЗРОСЛЫХ: ОТ ПЕДАГОГИКИ К АНДРАГОГИКЕ И АКМЕОЛОГИИ // Современные наукоемкие технологии. 2008.–№5.–С.13-15; URL: <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=23824> (дата обращения: 04.12.2021).
4. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.
5. Ильин Е.П. Психология творчества креативности, одаренности. Питер. <https://parksgt.tsu.ru/upload/iblock/aa9/aa9d04efbc67703011c9623eb383db15.pdf>.
6. Матюшкин А.М. Некоторые проблемы психологии мышления. «Психология мышления». / Сборник переводов с английского и немецкого под ред. А.М.Матюшкина. – М.: «Просвещение», 1965.
7. Морозов А.В. Формирование креативности преподавателя высшей школы в системе непрерывного образования. <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-kreativnosti-prepodavatelya-vyssheishkoly-v-sisteme-nepreryvnogo-obrazovaniya>.
8. Сборник правовых документов Республики Узбекистан. 2012. № 22, ст. 241; 2013. № 23, ст. 300; 2013. №47, ст. 616; 2017. № 24, ст. 490; № 37, ст. 981; Национальная база данных законодательной информации. 2021. 30 апреля. №06/21/6218/0398.
9. Сборник правовых документов Республики Узбекистан. 2012. № 39, ст. 453; 2013. № 34, ст. 458; 2015. № 26, ст. 338; № 38, ст. 500; № 52, ст. 646; 2016. № 31, ст. 374; 2017. № 20, ст. 367; № 23, ст. 472; № 34, ст. 899.
10. Овчаров С.М. Андрагогические принципы развития креативности учителей информатики в системе последилового педагогического образования // Вектор науки Тольяттинского Государственного Университета: Серия: Педагогика, психология. – № 2 (13). – 2013. – С. 233-236
11. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёвнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб сайты. <http://www.press-service.uz/uz/lists/view/1371>.
12. <https://nsportal.ru/blog/obshcheobrazovatel'nayaematika/all/2012/11/08/pedagogicheskaya-kreativnost-kak-vedushchiy> 24.12.2019.
13. Эйхвальд О.И. Педагогическая креативность как фактор профессионального развития// Успехи современного естествознания. –2013.–№10.–С.157-158; URL: <http://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=33044> (дата обращения: 24.12.2019).
14. https://texts.news/innovatsionnaya-pedagogika_1332/kreativnost-kak-vajneyshaya-harakteristika-43566.html 24.12.2019

УДК 371.39

EFFECTIVE APPROACHES and TECHNOLOGY OF WRITING SKILLS IN TEACHING ENGLISH

Kochkorbaeva L.S.¹.¹Central Asian International Medical University, Jalal- Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

The author of this article describes the role of writing skills, its relevance and importance in learning English in the process of globalization. In this article, the ways of how to teach writing skills, a number of approaches to teaching writing and the stages of the writing process are discussed and some tips are provided to help teachers improve their teaching skills.

Furthermore, the author takes into consideration the importance of using technology to teach writing in any classroom, and reveals benefits of teaching writing using technology including websites, e-mail, telegram where students can gain feedback and improve their written communication. Finally, the author comes to conclusion that using effective approaches and technology in teaching writing skills gives expected outcomes.

Keywords: approach, relevance, benefit, feedback, collaborate, access, newsletter, overcome, outcome

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПОДХОДЫ И ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ПИСЬМА В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Кочкорбаева Л. С.¹.¹Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Автор данной статьи описывает роль навыков письма, их актуальность и важность в изучении английского языка в условиях глобализации. В этой статье обсуждаются способы обучения навыкам письма, ряд подходов к обучению письму и этапы процесса письма, а также даются некоторые советы, которые помогут учителям улучшить свои навыки преподавания.

Кроме того, автор принимает во внимание важность использования технологий для обучения письму в любом классе и раскрывает преимущества обучения письму с использованием технологий, включая веб-сайты, блоги, телеграммы, где учащиеся могут получить обратную связь и улучшить свое письменное общение. В заключение автор приходит к выводу, что использование эффективных подходов и технологий в обучении навыкам письма дает ожидаемые результаты.

Ключевые слова: подход, актуальность, польза, обратная связь, сотрудничество, доступ, информационный бюллетень, преодоление, результат.

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ЖАЗУУ КӨНДҮМДӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЭФФЕКТИВДҮҮ ЫКМАЛАРЫ ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Кочкорбаева Л.С.¹.¹Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макаланын автору ааламдашуу мезгилинде англис тилин уйронуудо жазуу көндүмдөрүнүн ролун, алардын актуалдуулугун жана маанилуулугун сүрөттөйт. Ошондой эле макалада жазуу көндүмдөрүн үйрөтүү жолдору, жазууга үйрөтүүдөгү бир катар ыкмалар жана жазуу процессиндеги кадамдар талкууланат жана мугалимдердин окутуу чеберчилигин жогорулатууга жардам берүү үчүн бир топ кеңештер берилет.

Мындан тышкары, автор ар бир класста жазууну үйрөтүү үчүн технологияны колдонуунун маанилүүлүгүн эске алып, окуучулар веб-сайттарды, блогдорду, телеграммдарды колдонушуп, пикир алышып, жазуу жүзүндө баарлашуусун өркүндөтүшөрүн аныктайт. Жыйынтыктап айтканда, автор, жазуу көндүмдөрүн үйрөтүүдө эффективдүү ыкмаларды жана технологияларды колдонуу аркылуу күтүлгөн натыйжаларды ала алат деген тыянакка келет.

Ачкыч сөздөр: ыкма-прием, актуалдуулук, пайда, пикир, кызматташуу, мүмкүндүк алуу, маалымат бюллетень, женуу, натыйжа.

Nowadays great changes are being held in all spheres of our society. Effective innovative trends have come in the field of education and add vital role in which the stress on quality over quantity. A trend is a general tendency to change. There are current and innovative trends in teaching English that can help a lot of modern classes in learning the language effectively. First, using effective methods like: Communicative, Innovative and Interactive language teaching trough integrating with new technology in teaching English is of great importance. Second, the role of teachers is also important for being responsible of the learners' development, they should remain fresh, updated and equipped with new modern methods and technology and should know how, when and where to use them. Furthermore, it is important for teachers to know the goals, needs, objectives and learning styles of the learners in order to use suitable methods and modern trends in teaching English for achieving final outcomes.

In addition, in this article there are considered various techniques of teaching tools, stages, modern trends and how to use them in teaching writing in the right way.

Teaching writing is of great importance in learning English language. Having good writing skills may assist the learner in conveying information in a more comprehensive, informative, clear and direct manner. The ability to write effectively and precisely is an important skill, especially in a professional environment. In this article, how to teach writing skills, the approaches to teaching writing, the stages of the writing process, using new technology is discussed and provided some tips to help teachers improve their teaching skills.

Writing as a skill is very important in teaching and learning a foreign language: it helps students to assimilate letters and sounds of the English language, its vocabulary, grammar and to develop habits and skills in pronunciation, speaking and reading. The students face to some difficulties, in learning writing skills so, they should be developed through the formation of the following habits such as: the habit of writing letters of the English alphabet; the habit of correct spelling of words, phrases, and sentences; the habit of converting speech sounds into their symbols- letter and letter combinations; the habit of writing various exercises that lead students to expressing their thoughts in connection with the task set.

Writing skill begins from writing alphabet. There are some basic steps for teaching writing skills that can help establish a strong foundation in the learning process: learn to write letters of the English alphabet, and copying for primary students. Here teachers prepare special cards that is written a letter both a capital and small letter, for example, B b-bed. On one side of the card the letters are written. On the other side there is a word is written and shows to the students pronouncing out loudly and shows movements of the hand how to write this letter on the screen of the 3D Anatomy or on the blackboard. Next step is copying, here students copy out letters, words, phrases, sentences and a number of exercises and texts in their copy books. Besides, teachers should prepare a lot of materials as slides, songs, tongue- twisters, rebuses and games for developing the students' writing skills. Moreover, the proper usage of spelling and punctuation is the most important elements of writing. Here teachers distribute worksheets with tasks "fill in blank" sections that students to use their vocabulary to complete sentences with proper spelling and punctuation and it improves their writing skills. The last habit is to develop expressing their thoughts in connection with the given task. Here students write short situations with the helping of pictures, photos and realia. And they write essays on different themes: "My friend», "Visit to Bishkek", "My favorite writer".

Teachers do much work for developing the students' necessary writing habits in right way. There are various kinds of strategies, activities and games for improving writing skills of the students in teaching English. For example, one of the effective activities is "Who is the first?" Teacher divides them into two groups: A-group, B-group. Then on the screen of the 3D Complete Anatomy will be written two familiar texts which contains the same content. And asks to appoint a leader from every group, these leaders' tasks are to read sentences from their own texts and to dictate

these sentences to their group members. Every group member should write what they have heard from their group leader. At the end the teacher checks both group's written work. In this activity that group wins who has no mistakes in spelling and punctuation and which group finished first.

“Mixed Chain” is a critical thinking strategy that helps the students to increase vocabulary and improve their writing, reading skills. Here teacher chooses one of the texts for example, “Digestive System” where students trained on it at the previous lesson. Then teacher writes main words like nouns, verbs, adjectives, adverbs, some phrases from the text, on the screen of the note book. And asks his students to write the text “Digestive System” with the helping of these words and phrases. Ten or twelve minutes are given to them. The students do this task with great interest and improve their writing skills. Other effective strategies, activities as “Expectation”, “KWK”, “Webbing”, “T-List” and “Fishbone” are always used and very helpful for improving the students' writing, reading skills and increasing their vocabulary.

All these examples, activities and strategies that presented in this article are belonged to Innovative, Communicative and Interactive language teaching methods and approaches. Every method has its own advantages, importance and necessities that have been used in teaching English language skills by updated teachers successfully. However, the usage of modern methods is still effective if it is used through integrating innovative trends (new technology). Today the most important trend in the English language teaching is the e-learning. It makes learning faster, easier and more effective to achieve the goals in learning a foreign language. E-learning can include web, e-mails, internet, mobile devices.

E-mail is a communication tool where teachers and students use widely. Teachers can send his students some emails to start to write compositions or essays in English and send back to their teachers, this skill improves writing and vocabulary skills.

3D Complete Anatomy platform is the world's most advanced platform built to take a human through each stage of it's anatomy journey with groundbreaking 3d models, virtual dissections, interactive learning and so much more. It has a lot of advantages in teaching English language, especially developing four skills, increasing vocabulary and expressing the students' thoughts in communicating with English speaking people and others.

3D Complete Anatomy is very comfortable and effective in teaching English language, especially for medical students because it contains all materials of the first-year curriculum. On the other hand, it has great gadgets for assimilating vocabulary, reading, listening, speaking, writing skills and expressing the students' thoughts.

Various kinds of written tasks are performed on the screen of 3D complete anatomy as “Match the words, complete the sentences, choose the right words, write a story telling, situation, topic, essay and dialogue.”

Conclusion. Finally, the author of this article made conclusion, relying on a number of scientific resources, where students improved their writing skills easier and faster, when teachers used effective approaches and technology competently and reached expected outcomes successfully. Having described the types of writing skills, and the ways of how to teach it, the author defined that this skill help students how to speak eloquently by developing their vocabularies and improving sentence constructions. The students learn spelling words correctly, connect these words to form sentences and eventually build a group of sentences to communicate with others.

References

1. Using Technology to Teach Writing. Instructor: Rachel Tuštin, Study.com.
2. How to Teach Writing Skills. (With Approaches and Tips) in. indeed. Com-career-advice
3. How to Teach Writing Skills in the Class Room in 8 Steps, Indeed Editorial Team Updated June 24, 2022.
4. Dr. Beth Brank – Chaves Teaching Writing with Technology 16.08.2016 Slide Share.
5. Co-authored by Recharad Perkins. How to Teach Writing Skills. Viki How.com/Teaching Writing/

УДК 947(575.2):39:398

ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МЕКТЕПТЕРДЕ ТАРЫХ КУРСТАР БОЮНЧА ПРОГРАММАЛАР

Кочкорова Г. С.¹, Салибаева Ж.²

^{1,2}К.Ш.Токтомаматов ат. Эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Жалпы билим берүүчү мектептерде тарых курстары боюнча программалар, Кыргызстан тарыхын окутуу программасы, дүйнө тарыхын окутуу программасы жана Адам жана коом тарыхын окутуу программасы тууралуу баяндалат. Анткени, тарых сабагына коюлган талаптарды билим берүү системасында толук аткарылгандыгы, сааттарга бөлүштүрүлгөндүгү бүгүнкү күнгө чейин маселени жаратат.

Ачкыч сөздөр: мектептердеги тарых курстары, август декадасы, үч баскыч, предметтик программа, тарыхчы мугалим, билим берүү теориясы, тарыхый окуялар.

ПРОГРАММЫ ПО КУРСАМ ИСТОРИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Кочкорова Г. С.¹, Салибаева Ж.²

^{1,2}Международный университета им. К. Ш. Токтомаматова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Изложены программы по курсам истории в общеобразовательных школах, программа преподавания истории Кыргызстана, программа преподавания истории мира и программа преподавания истории человека и общества. Ведь тот факт, что требования к урокам истории были полностью выполнены в системе образования, распределены по часам, до сих пор вызывает вопросы.

Ключевые слова: курсы истории в школах, августовское декада, три этапа, предметная программа, учитель-историк, теория образования, исторические события.

HISTORY COURSE PROGRAMS IN SECONDARY SCHOOLS

Kochkorova G.S¹, Salibayeva Zh.²

^{1,2}International University named after K.Sh. Toktomamatov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

General education schools tell about the history course programs, the history of Kyrgyzstan teaching program, the world history teaching program and the history of man and society teaching program. After all, the fact that the requirements for history lessons were fully met in the education system, distributed by the hour, still raises questions.

Keywords: history courses in schools, August decade, three stages, subject program, teacher-historian, theory of education, historical events.

Мамлекеттик стандарттын талабына ылайык тарых курстары боюнча предметтик билим берүү программаларында окутуунун мазмуну жана принциптери аныкталат. Билим берүү программасы - белгилүү деңгээлдеги жана багыттагы билимдин мазмунун аныктоочу документ болуп саналат.

Аталган документтерде тарых сабагын концентрдик (топтоштуруу) принцип боюнча окутууга өтүү багыты стратегиялык милдет катары аныкталган. 1997-жылы концентрдик принцип боюнча иштелип чыккан «Орто мектептерде тарых сабагын окутуунун» программаларынын алгачкы басылышы жарык көргөн. 1997/1998-окуу жылынан тартып, Кыргыз Республикасынын жалпы орто билим берүүчү мекемелеринин (мектеп, гимназия, лицей)

80 процентин түзүүчү кыргыз мектептери тарых сабагын топтоштуруу принциби боюнча окутууга өтө башташкан.

Мектепте дүйнөлүк тарых менен Кыргызстандын тарыхын туташ-мезгилдеш түрдө берүү үч баскычта жүргүзүлөт. Биринчи концентрде 5-класста Кыргызстандын кыскача тарыхы окутулат. Экинчи концентрде 6-9-класстарда дүйнөлүк тарых жана Кыргызстандын тарыхы эң байыркы доордон тартып, азыркы мезгилге чейин толук өздөштүрүлүүгө тийиш. Ал эми үчүнчү концентрде 10-11-класстарда дүйнөлүк тарых менен Кыргызстандын тарыхынын урунттуу учурлары тереңдетип окутулат.

Окутуунун концентрдик принцибинде мектеп окуучуларынын жаш өзгөчөлүктөрү эске алынат. Экинчи концентрде окуу материалынын хронологиялык тизмегине көңүл бурулса, үчүнчү концентрде теманы окуп үйрөнүүдөгү проблемалуулукка басым жасалат. Тактап айтканда, тарыхый окуялар мазмуну боюнча атайын тематикалык блокторго бөлүнүп, тарыхый билим берүүнүн теориялык негиздерине көңүл бурууга, ар бир проблема боюнча өзүнчө жыйынтык чыгарууга, семинарларды, конференцияларды өткөрүүгө, рефераттарды жазууга мүмкүнчүлүк берилет.

Предметтик программа боюнча Кыргыз Республикасындагы жалпы орто билим берүүчү мектептерде (мектеп, гимназия, лицей) жылына Кыргызстан тарыхы, Дүйнө тарыхы жана Адам жана коом предметтерин окутууга бардыгы болуп 646 саат бөлүнгөн.

№	Кыргызстан тарыхы	Дүйнөлүк тарых	Адам жана коом
1	Кыргызстан тарыхы боюнча аңгемелер (Кыргызстандын кыскача тарыхы) 5-класста жылына 32 саат	Байыркы дүйнөнүн тарыхы, жылына 36 саат	5-класста жылына 34 саат
2	Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон тартып IX к. башына чейин) 6-класста жылына 36 саат	Байыркы дүйнөнүн тарыхы 6-класста жылына 32 саат	6-класста жылына 34 саат
3	Кыргызстан тарыхы (IX-XVIII к.) 7-класста 34 саат	Орто кылымдар тарыхы 7-класста 34 саат	
4	Кыргызстан тарыхы (XIX к.) 8-класста 34 саат	Жаңы тарых 8-класста 34 саат;	
5	Кыргызстан тарыхы (XX к.) 9-класста 34 саат	Соңку тарых 9-класста 34 саат;	9-класста жылына 34 саат
6	Кыргызстан тарыхы: урунттуу учурлар (эң байыркы мезгилден XIX к. ортосуна чейин) 10-класста 34 саат;	Дүйнөлүк тарых: урунттуу учурлар (эң байыркы доордон тартып, XIX к. ортосуна чейин) 10-класста 34 саат.	10-класста жылына 34 саат
7	Кыргызстан тарыхы: урунттуу учурлар (XIX к. ортосунан тартып, бүгүнкү күнгө чейин) 11-класста 34 саат;	Дүйнөлүк тарых: урунттуу учурлар (XIX к. ортосунан тартып, бүгүнкү күнгө чейин) 11-класста 34 саат	11-класста жылына 34 саат

Программалар менен иштөөдө тарых мугалимдерине чыгармачыл эркиндик берилет, б.а. программалык материалдарды 30%га чейин өзгөртүп, автордук программаларды да түзсө болот. Бирок, Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» мыйзамында тастыкталгандай концентрдик принциптен четтөөгө, же болбосо тарых сабагын сызмактык принципте окутууну уланта берүүгө жол берилбейт.

Анткени, республикада өткөрүлүүчү олимпиадалардын, жогорку жана орто окуу жайларына кирүү экзамендеринин суроолору ж.б. сынактар тарыхты концентрдик принципте окутууга ылайыкталып түзүлөт жана өткөрүлөт. Программаларда көрсөтүлгөндөй мугалим тарых сабагын окутууда сааттарды бир темадан экинчи темага которууга укуктуу.

Сабак өтүүдө дидактикалык оюндарды, диспуттарды, семинарларды, конференцияларды, сабактан тышкаркы иш-чараларды жүргүзүүгө мугалимдерге кеңири мүмкүнчүлүк берилет.

Кыргыз Республикасынын билим берүү министрлигинде, мектепте предметтер боюнча билим берүүнүн базалык окуу пландары иштелип чыккан. Анда билим берүүнүн мазмунун, окуучулардын жылдык, айлык жумалык окуу жүктөмдөрүн, республикалык жана жергиликтүү мектептердеги компоненттердин көлөмдөрүнүн катышын эске алуу менен түзүлөт.

Колдонулган адабияттар

1. Кут Билим. №28-29 (10774-75). 13-август, 2018-жыл.
2. Кыргыз Республикасынын Билим берүү тууралуу мыйзамы. – Бишкек, 2003.
3. Бейшеева Г.С. Тарыхты окутуунун методикасы. – Жалал-Абад, 2009.
4. Жыргалбекова Г.К. Тарыхты окутуунун методикасы (Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн колдонмо). – Бишкек, 2013.
5. Бацын В.К. О реформе исторического образования в современной российской школе // Преподавание истории в школе. –1997. –№8.

УДК 894,341

САЛЫШТЫРМА ТИПОЛОГИЯДАГЫ ҮЛГҮ ТИЛ МАСЕЛЕСИ

Коконбай уулу Н.¹¹Заманбап эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Белгилүү болгондой, салыштырып изилдеш үчүн туш келген эле тилди үлгү тил катары ала берилбейт, бир тилди үлгү тил катары тандап алыштын өз себептери бар. Ошондон улам макалада тигил же бул тилди үлгү тил тандап алыш тилдерди типологиялык салыштыруунун багытына, салыштыруу ыкмаларына байланыштуу, ошону менен бирге салыштырып изилдөөнүн алдына коюлуучу теориялык жана практикалык максаттарга да байланыштуу.

Ачкыч сөздөр. Салыштырма типология, үлгү тил, илимий иликтөөлөр, изоморфизм кубулуштары, алломорфизм кубулуштарын, кубулуштарын айырмачылыктары, минималдык үлгү тил, максималдык үлгү тил.

ПРОБЛЕМА МЕТАЯЗЫКА В СРАВНИТЕЛЬНОЙ ТИПОЛОГИИ

Коконбай уулу Н.¹¹Современный международный университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Как известно, нельзя брать случайный язык в качестве метаязыка, для сравнительного исследования, есть причины выбирать язык в качестве метаязыка. Поэтому выбор проблемы метаязыка, рассматриваемая в данной статье зависит от направления типологического сравнения языков, методов сравнения, а также теоретических и практических целей сравнительного исследования.

Ключевые слова: Сравнительная типология, метаязык, научные исследования, явления изоморфизма, явления алломорфизма, различия явлений, минимальный метаязык, максимальный метаязык.

THE PROBLEM OF METALANGUAGE IN COMPARATIVE TYPOLOGY

Kokonbay N.¹¹Modern International University, Jalal-Abad cite, Kyrgyzstan

Annotation

As you know, you cannot take a random language as a metalanguage, for comparative research, there are reasons to choose a language as a metalanguage. Therefore, the choice of the problem of metalanguage considered in this article depends on the direction of typological comparison of languages, methods of comparison, as well as the theoretical and practical goals of the comparative study.

Keywords: Comparative typology, metalanguage, scientific research, phenomena of isomorphism, phenomena of allomorhism, differences of phenomena, minimal metalanguage, maximal metalanguage.

Бир нече тилдердеги шайкеш өзгөчөлүктөрдү/изоморфизм кубулуштарын/ жана андай кубулуштарын айырмачылыктарын / алломорфизм кубулуштарын / аныкташ үчүн, арийне, ал тилдерди салыштырып изилдеш талап кылынары талашсыз. Ушундай салыштырып изилдеште ошол салыштырылып жатышкан тилдердин бири үлгү катары алынып, экинчи тил ошол үлгү тилдин нугу боюнча талданат, б.а. салыштырылып жатышкан тилдердин биринин кубулуштары, тилдик бирдиктердин өзгөчөлүктөрү, мыйзамдуу категориялары салыштырыш үчүн үлгү катары пайдаланылат. Мисалы, немис жана кыргыз тилдерин салыштырышта кыргыз тилинин бөтөнчөлүктөрүн немис тилинин бөтөнчөлүктөрү боюнча талдоо

талап кылынат, б.а. кыргыз тилин немис тилинин калыбына, үлгүсүнө, касиеттерине, немис тилинин курамдык мыйзамдуулуктарына салып талдаш талап кылынат. Ушундан улам салыштырма типологияда “үлгү тил” түшүнүгү келип чыккан, эгер немис жана кыргыз тилдерин типологиялык салыштырсак, немис тили кыргыз тили үчүн “үлгү тил” болушу керек, анткени – кыргыз тилинин кубулуштары немис тилинин тилдик ченемдери боюнча талданып чыгыш талапка ылайык.

Салыштырма типология тил илиминин өз алдынча багыты калгандыктан анын өз алдынча салыштырып изилдөө ыкмалары бар. Салыштырып изилдеш үчүн туш келген эле тилди үлгү тил катары ала беришпейт, бир тилди үлгү тил катары тандап алыштын өз себептери бар, мында атайын талаптары да болот, ал талаптар ошол салыштырылуучу тилдердин кайсынысы бөтөн тил катары окутулушу менен байланыштуу болушу ыктымал, арийне, бөтөн тилди окутуп үйрөтүш усулдарын иштеп чыгышка салыштырма изилдөө багыттанган болсо. Эгер тилдерди салыштырып изилдөө теориялык максаттарды көздөсө, үлгү тилди тандаштын өзүнчө теориялык жагдайы болушу ыктымал, бирок эч убакта алдынча обочолонуп, практикадан четтеп каралчу теориялардын болушу мүмкүн эмес, ушул жагдайга караганда тилдерди типологиялык салыштырыштын түпкүр максаты тилдик практиканы көздөйт эмеспи, мисалы. кош тилдик сөздүктөрдү иштеп чыгыш үчүн эки тилдин лексикалык бирдиктерин салыштырып беришет. Ошондон улам тигил же бул тилди үлгү тил тандап алыш тилдерди типологиялык салыштыруунун багытына, салыштыруу ыкмаларына байланыштуу, ошону менен бирге салыштырып изилдөөнүн алдына коюлуучу теориялык жана практикалык максаттарга да байланыштуу.

Салыштырма типология тил илиминин өз алдынча багыты болуп эчак калыптанып калгандыктан, мында атайын чек коюлбайт, тилдерин тигил же мобул өзгөчөлүктөрүн гана изилдеш керек деген чек коюш тил илимине мүнөздүү эмес. Салыштырыш үчүн үлгү тилди тандаштын көбүнчө прагматикалык максаты болгондуктан, көпчүлүк учурда бөтөн тил катары окутулуп жаткан тилди үлгү тил катары тандашты жогоруда айттык. Ал эми тилдерди теориялык максаттарда салыштырыш үчүн кайсы тилди үлгү тил катары тандаш тилчи-илимпоздун өз эрки, үлгү тилди тандаш анын илимий кызыгууларынан, илимий иликтөөлөрүнөн келип чыгат.

Тилдерди типологиялык жактан салыштырыштын теориялык жана прагматикалык багыттары жана максаттары дайыма эле кескин чектелип турбайт, теория менен практика дайыма эриш-аркак болушкандыктан салыштырма типологиянын илимий-теориялык багыттары жана максаттары да дайыма кайчылаш жүрүшөт.

Үлгү тилди тандаштын дагы бир жагдайы-кандайдыр бир курамдык касиетке, тилдик ички мыйзамдуулуктарга ээ болгон тилди үлгү тил катары тандап алып, ошол тилдин курамдык бөтөнчөлүктөрүнүн ички жана тышкы мыйзамдуулуктарын, касиеттерин, тилдик бирдиктер аркылуу туюндурулуучу маанилерди башка тилдеги ошол жагдайдагы мыйзамдуулуктар, касиеттер, маанилер менен салыштырышка болот. Мисалы, герман тил тобуна кирчү немис тилинде ошол герман тилдерине мүнөздүү келген мыйзам ченемдүү өзгөчөлүк артиклдин зат атоочтор алдында кеңир колдонулушу, болгондо да белгилүү артикль жана белгисиз артикль болуп, зат атоочтордун семантикалык-грамматикалык эки түрдүүчөлүктө колдонулушун айырмалап, зат атоочтордун грамматикалык түрүн, сандык жана жөндөмөлүк маанилерин туюнтуп турушат. Түрк тилдеринин баарына окшоп, кыргыз тилинде артикль жок деп жүрүшөт. Немис тилинин артиклдеринин грамматикалык = семантикалык маанилерин үлгү тилдин бөтөнчөлүктөрү катары алып, ошол грамматикалык-семантикалык маанилердин туюндурулуш каражаттарын кыргыз тилинин курамдык-грамматикалык түзүлүшүнөн салыштыруу такташка болот /123, 3-13 /.

Тилдерди типологиялык жактан салыштырыш үчүн үлгү тилди тандашта минималдык үлгү тил жана максималдык үлгү тил деген илимий түшүнүктөр колдонулуп жүрүшөт. Эгер үлгү тил катары тандалып алынган тилде кандайдыр бир тилдик бөтөнчө кубулуштар болушпаса жана андай бөтөнчө кубулуштар үлгү тил менен салыштырыла турган тилде болушса, мындай үлгү тил минималдык үлгү тил болуп саналат. Ал эми үлгү тил катары тандалып алынган тилдеги тилдик өзгөчөлүктөр салыштырыла турган тилде да болушса, б.а. изилдениш үчүн катталган тилик кубулуштар үлгү тилде да, салыштырылчу тилде да жолугушса, ошондо салыштырыш үчүн тандалган үлгү тил максималдык үлгү тил болуп эсептелет / 318, 63 /. Бирок аталган илимий-теориялык жобо шарттуу түрдө, жасалма түрдө иштелип чыккан десе да болчудай, анткени-кандайдыр бир тилдин курамдык түзүлүшүнө тиешелүү тилдик ички мыйзамдуулуктар, тилдик бөтөнчөлүктөр дайыма эле салыштырылып жаткан тилде жолуга беришпейт. Мисалы, немис тилиндеги артикльдин эки түрүнүн колдонулуш жагдайлары ошол немис тилинин ички мыйзамдык өзгөчөлүктөрү болуп саналышат жана немис тилине гана көрүнүш, кыргыз тилинде артикль дегендей грамматикалык каражат жок, бирок артикльдин эки түрү аркылуу туюнтулуп турушкан белгилүүлүк жана белгисиздик грамматикалык-семантикалык маанилер кыргыз тилинде башкача каражаттар аркылуу туюнтулуп турушарын эки салыштырып изилдөө далилдеп турат. Мына ушуга келгенде, “минималдуу үлгү тил” жана “максималдуу үлгү тил” деп ажыратып отуруштун эч кажаты жоктой сезилет, мында салыштырылыш үчүн алынган тилдердин мунусу “минималдык үлгү тил”, тигиниси “максималдык үлгү тил” деп чектеп отуруштун эч кандай практикалык жана теориялык мааниси байкалбайт, ошондуктан “минималдык үлгү тил” менен “максималдык үлгү тил” деген түшүнүктөр теориялык жана практикалык жактан шарттуу гана түшүнүктөр катары эсептелиштери зарыл, үлгү тилдин мындайча эки түрүн иш жүзүндө чектеш мүмкүн да эмес. Бирок салыштырма типология жаатында мындай түшүнүктөр кеңир колдонулуп жүрүшкөндүктөн буларды илимий жактан талдап чыгыш максатка ылайык.

Салыштырма типология жаатында үлгү тил катары аморфтук тилдерди, б.а. уңгу тил болуп эсептелген кытай тилин тандап алышты Б.А. Успенский сунуш кылат, анын пикирине ылайык, уңгу тилдерде сөздөрдүн синтаксистик катыштык байланыштары өтө жөнөкөй келип, салыштырыш үчүн ылайыктуу имиш / 318. 132 /. Мындай илимий көз карашка ынамыш кыйын, биринчиде, уңгу тил болуп саналган кытай тилинде сөздөрдүн синтаксистик катыштык байланыш ыкмаларын өтө жөнөкөй деп эсептеш бирбеткейлик болбойбу, кытай тилинде сөздөрдүн синтаксистик байланыштарында толуп жаткан өзгөчөлүктөр бар экенин илимий изилдөөлөр далилдеп турушпайбы / 185, 93 = 99 /. Экинчиден, сөздөрдүн синтаксистик катыштык байланыштары уңгу тилдерде музыкалык басым аркылуу жүзөгө ашып, музыкалык басым грамматикалык каражат болору маалым, ошондон улам, типологиялык маселелерди тастыкташта эмне үчүн тилдердин бирин үлгү тил катары алышты толук түшүнүш татаал.

Тилдерди типологиялык жактан салыштырышта үлгү тил туурасындагы илимий-теориялык көз караштардын так эмес экенин эске алып, салыштырыш үчүн тандалып алынган үлгү тил бир нече талаптарга жооп бериш керек экендиги туурасындагы жобону талдап көрөлү. Үлгү тил катары тандалып алынган тил төмөнкү талаптарга жооп бериши зарыл экен, андай талаптар мына булар:

1. Лингвистикалык жалпы аныктамаларды иштеп чыгыш үчүн жана ошол аныктамаларды иш жүзүндө тастыктап чыгыш үчүн үлгү тил ылайыктуу болуш керек, мында лингвистикалык жоболор туурасында сөз болуп жатат;

2. Типология жактан бири бирине айырмаланбаган тилдердин курамдык түзүлүштөрү талдашка ылайыктуу лингвистикалык жалпы илимий эрежелер менен катар үлгү тилде

ошол салыштырып жатышкан тилдерди өз ара айырмалабаган өзгөчөлүктөр, касиеттер болушу зарыл;

3. Үлгү тил типологиялык теорияларды иштеп чыгышка жарактуу тил болушу зарыл, б.а. адамзат тилине мүнөздүү болушкан бардык өзгөчөлүктөр үлгү тилде да мүнөздүү болушу керек;

4. Үлгү тилди күн мурунтан атайын кабыл алынган чен = өлчөмдөргө салып талдап чыгуу талап кылынат;

5. Үлгү тил илимдин тили болуп, ошол үлгү тилди талдоо эрежелери, талдоо ыкмалары салыштырылып жаткан экинчи тилди талдоого колдонулушу зарыл, б.а. салыштырылып жаткан экинчи тилдин эрежелери, жоболору үлгү тилде калыптандырылышты керек / 260, 40/.

Мындай илимий жыйынтык менен маакул болуш бир топ тактоолорду талап кылары бышык. Кызык, лингвистикалык эрежелери, аныктамаларды иштеп чыгышка жана ошол эрежелерди тастыкташка ылайыксыз деп кандай тилди эсептеш керек жана деги ушундай тил болушу мүмкүнбү? Же жалпы адамзат тилине мүнөздүү өзгөчөлүктөрү болбогон да тил болобу, болсо, ал кандай тил? Аз сандагы этнос колдонобу, көп сандагы этнос колдонобу, тилдин баары эле катнашуу каражаты болушат эмеспи. Миллиарддан ашык калк сүйлөгөн кытай тили да, Дагестан жергесиндеги бир гана айылдын тургундары сүйлөгөн тил да адамзат тилинин түрлөрү болушат го. Үлгү тил катары ушул эки тилди өз чектеп ажыратыш акылга сыйбагандык болор. Метатил же кандайдыр илимдин тармагынын тилине келсек, немис жана кыргыз тилдерин салыштырышта немис тилин “үлгү тил 2 деп алалы, анда кыргыз тили туурасындагы илимий эрежелерди, аныктамаларды сөзсүз немис тилинде, үлгү тилдин тилинде иштеп чыгыш керек турбайбы. Ал эми типологиялык жактан өз ара айырмаланбаган тилдерди айырмалашпаган кандай касиеттердин болушу ыктымал? Үлгү тилди талдоону атайын кабыл алынган чен-өлчөмдөр аркылуу жүргүзүш зарылчылыгы туурасындагы жобо деле анчалык так эмес. Кыскасын айтканда, “үлгү тил” туурасындагы түшүнүк салыштырма типологиядагы али такталбаган, чаржайыт түшүнүк экени оркоюп көрүнүп турат. Жыйынтыктап айтканда, эки тилди бирдей абалда алып гана салыштырып чыгышка болорун тажрыйба өзү далилдеп турат.

Колдонулган адабияттар

1. Жолдошбекова А., Абдыкаимова О.С. и др. Немис жана кыргыз тилдеринин фономрфологиялык типологиясы. Б.: 2016 г. С.48-53
2. Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., "Наука" 1965
3. Бондарко А. В. Семантические категории в аспекте сопоставительных исследований // Сборник трудов "Сопоставительная лингвистика и обучение неродному языку" М. "Наука", 1987.
4. Дмитриев Н. К. Категория числа // Сборник трудов "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков". Ч. 2, Морфология". М. "Наука" 1956.
5. Коротков Н. Н. Структурная типология, язык-эталон и задачи общей теории языка. // Сборник "Лингвистическая типология и восточные языки", М., "Наука", 1965.
6. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. Л., 1977
7. Рождественский Ю. И. Типология слова. М., "Высшая школа", 1979.
8. Баскаков Н. А. Введение в изучении тюркских языков. М., "Наука". 1969.

УДК 894,341

ТЕКЕБЕРЛИКТИ, ТЕҢСИНБӨӨНҮ ТҮҮНДҮРГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Көчөрөва Г. О.¹

¹Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш.,
Кыргызстан

Аннотация

Бул текеберлик – колунда бийлиги жок, оозунда сөзү эле бар элет жашоочусунун, аксакалынын дымак күткөн, бой көтөргөн, менменсинген, көйрөң текеберлиги. Чындыгында эле, XIX кылымда кыргыз жеринде орустардын баскынчылык саясаты жүрүп, орус армиясын жетектеген офицерлер, орус армиясынын төбөлдөрүнөн баштап катардагы аскерлерине чейин, алар эле эмес, карапайым орустар да азиаттарды, анын ичинде кыргыздарды адам катарына санабай, аларга теңсинбей мамиле кылышкан. Мына ушул тарыхый окуяны, тарыхый чындыкты элестүү берүүнүн, чагылдыруунун тилдик каражаты катары тоготпоо, теңсинбөө өндүү коннотациялык маанилерге ээ фразеологизмдерди эсептесек болот. Макала ушул маселелерди эске алуу менен жазылды.

Ачык сөздөр: мурутунун алдынан текебер жымыйып, мыйыгынан күлдү.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ ГОРДОСТЬ И НЕРАВЕНСТВО

Кочорова Г. О.¹

¹Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Жалал-Абад,
Кыргызстан

Аннотация

Это высокомерие – высокомерие, высокомерие, высокомерие и высокомерие деревенского жителя, старейшины, у которого нет власти в руках и у которого есть только слово сказать.

Ведь в девятнадцатом веке русские земли были захвачены русскими, и к азиатам, в том числе киргизам, относились не только командовавшие русской армией офицеры, от верхушки русской армии до рядовых, но и простые русские, как низший. В качестве языкового средства образного представления и отражения исторической правды могут быть рассмотрены фразеологизмы с коннотативными значениями, такими как игнорирование данного исторического события. Статья написана с учетом этих вопросов.

Ключевые слова: гордо улыбался перед усами и смеялся.

SEMANTIC AND STYLISTIC FEATURES OF PHRASEOLOGY, EXPRESSING PRIDE AND INEQUALITY

Kochorova G.O.¹

¹Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

This arrogance is the arrogance, arrogance, arrogance, arrogance of a villager, an elder who has no power in his hands and has only a word to say.

Indeed, in the nineteenth century, the Russian lands were invaded by the Russians, and not only the officers in charge of the Russian army, from the top of the Russian army to the rank and file, but also ordinary Russians treated Asians, including Kyrgyz, as human beings. Phraseologisms with connotative meanings, such as disregard for this historical event, as a linguistic means of imaginative presentation and reflection of historical truth, can be considered. The article was written with these issues in mind.

Keywords: smiled proudly in front of his mustache and laughed.

Көркөм чыгармаларды жазган көркөм стилдин табияты боюнча автор, буркан-шаркан түшкөн реалдуу чоң турмушту анын майда-майда бөлүктөрүн сүрөттөө аркылуу кыйытып чагылдырат. Бул тууралуу орус жазуучусу А.П.Чехов өзүнүн агасына жазган бир катында мындай дейт: “В описаниях природы надо хвататься за мелкие частности, группируя их таким образом, чтобы по прочтении, когда закроешь глаза, давалась картина [4.1948, 215]. Например, у тебя получится лунная ночь, если ты напишешь, что на мельничной плотине яркой звездочкой мелькало стеклышко от разбитой бутылки и покатила шаром черная тень собаки или волка” [1,1959, 231] деген китебинен алынды. Мына ушул сыяктуу эле Т.Касымбеков “Сынган кылыч” романында 1865-жылы Ташкендин алдында бир тарабы генерал Черняев баштаган беш атар мылтык менен толук куралданган бир жарым миң солдаты жана бул жер түгүл Европага жүрүш кылууга кудурети жеткен мыкты артиллериясы бар аскерлери, экинчи тарабы Кокон хандыгынын даңазалуу аскер башчысы Алымкул баштаган кылка-кылка атчандар, кытайча деп аталган кичинекей замбиректери бар сарбаздар, ийри кылыч көтөргөн көпчүлүк жабалактап майдан бетинен жолуккан учурундагы орус армиясынын жана орус империясынын алда канча кубаттуу экенин генерал Черняевдин бул көпчүлүктү тоготпой, текебер, теңсинбей турган абалын “мурутунун алдынан текебер жымыйып”, “мыйыгынан күлдү” деген фразеологизмдер менен сүрөттөп туюндурган. Мисалы: Кайта, эч капарсыз гана, каралжын саргыч мурутунун алдынан текебер жымыйып тиктеп турду [3.15].

Ал дүрбүнү көзүнөн алып мыйыгынан күлдү:

- Мына, Күн чыгышта октун алдында жалаңач чапмай али бар. Ок баатырды аяйбы! Бул башы менен бу аскер башыбыз бөөдө өлүп алат [3.19].

Бул эпизоддо 1865-жылы Ташкендин алдында кыргыздар менен орус аскерлеринин ортосунда болгон салгылаш майда-майда бөлүктөр, деталдар аркылуу толук көз алдыга тартылган. Ал эми орус аскерлеринин үстөмдүгү, орус империясынын азиялыктарга жасаган баскынчылык саясаты, идеологиясы Черняев өндүү бир генералдын көпчүлүктү түзгөн Кокон хандыгынын жоокерлерин теңине албай уруш алдында өзүн текебер кармап турушу менен кыйытылып берилген. Тутумуна көп маанини сыйдырган мындай кырдаалды сүрөттөөдө автор мурутунун алдынан жымыйып деген фразеологизмди колдонгон. Аталган фразеологизмде тоготпостук, аскерлерине, курал-жарактарына таянуу, уруш боло электе эле женишине ишенүү, текеберлик, кенебестик, ийри кылыч азиат жоокерин бардык жактан кем санап, теңсинбөө, кубатына, дөөлөтүнө мас болуу, эч нерсеге камырабастык, кандай да болсо, бет алган империялык саясатын орундатууга бел байлаган таш боорлук менен коштолгон өжөрлүк сыяктуу коннотациялык маанилер болгондуктан, бул бир генералдын образы менен XIX кылымдагы бүтүндөй Россия империясынын баскынчылык образы, анын Орто Азияга жасаган мамилеси, империялык саясаты көркөм туюндурулган.

Чындыгында эле, XIX кылымда кыргыз жеринде орустардын баскынчылык саясаты жүрүп, орус армиясын жетектеген офицерлер, орус армиясынын төбөлдөрүнөн баштап катардагы аскерлерине чейин, алар эле эмес, карапайым орустар да азиаттарды, анын ичинде кыргыздарды адам катарына санабай, аларга теңсинбей мамиле кылышкан. Мына ушул тарыхый окуяны, тарыхый чындыкты элестүү берүүнүн, чагылдыруунун тилдик каражаты катары тоготпоо, теңсинбөө өндүү коннотациялык маанилерге жык толгон мурутунун алдынан текебер жымыйып, мыйыгынан күлдү деген фразеологизмдерди эсептесек болот [2.178].

Аталган эпизоддо колдонулган мыйыгынан күлдү деген фразеологизмде жогоруда көрсөтүлгөн текеберлик, тоготпостук жана башка маанилерден сырткары бой көтөрүүчүлүк, Кокон хандыгынын жоокерлерине мазактоо, алардын кылган иш-аракеттерине шылдыңдоо, табалоо менен мамиле кылуу, өзүн, өзүнүн аскерлерин алардан бийик тутуу, азиялык жан

кечти өжөрлүктү кесирлик менен таназар албоо, аскер өнөрүн толук өздөштүрө албаган тайкылык, душманын терең талдай билбеген бир жактуулук, чектелгендик, курулай дымакка мас болуу өңдүү коннотациялык маанилер да чөгөрүлгөн. Ошондуктан Алымкул аталыктын жоокерлери жан кечти өжөрлүк менен селдей каптап, курчап киргенде генералдын иреңи кубарып, жүзүнөн текебер жылмаюу кетип, тынчсыздана коргонууга мажбур болот. Эгерде Алымкул аталык кутумдар тарабынан атылып өлтүрүлбөгөндө селдей каптаган көпчүлүктү теңсинбеген генералдын тагдыры өлүм менен коштолоору анык эле. Ордо башчыларынын кутумдугу ошол салгылаштын жеңилишин, орус аскерлеринин үстөмдүгүн жаратты. “Сынган кылыч” романында сыртынан караганда анча байкалбаган, ушул сыяктуу катмарланган маанилер, уруш учурундагы реалдуу турмуштун көп кырдуу жагдайлары текеберликти туюндурган фразеологизмдер аркылуу автор тарабынан кылдат сүрөттөлгөн. Аны фразеологизмдердин коннотациялык маанилеринен айкын байкоого болот.

Демек, Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романында адамдын терс сапаттарын туюндурган фразеологизмдер автор тарабынан көркөм деталь катары, турмуштун майда-майда бир көрүнүшү катары буркан-шаркан түшкөн реалдуу чоң турмуштун бүтүндөй элесин, картинасын көз алдыга элестетүүдө колдонулган.

Айрым фразеологизмдер текеберликтин, теңсинбөөнүн жогорудагыдан башкача түрүн туюндурат. Маселен, “Сынган кылыч” романында ошондой фразеологизм катары көкүрөк көтөргөн деген фразеологизми колдонулган. Мисалы: Айылдын үстүндөгү соксойгон кароол таштуу дөбөдөн жарым айдан бери карайып жыйын тарабады. Жыйын башында элеттин көкүрөк көтөргөн билермандары аксакалдары бүт бар [3.316].

Бул мисал хан тагасы Домбу окко учканда анын кунун доолап ханзаада Насиридин бек Абил бийдин айылына келип, элдин үрөйүн учуруп, бийлигине кутуруп турганда айласы куруган элеттин билермандары жыйын куруп, бул маселени кантип чечүүнүн амалын кеңшип чече алышпайт. Мында көкүрөк көтөргөн деген фразеологизм элеттен чыккан билермандарга, аксакалдарга карата айтылган. Ошондуктан бул фразеологизмде ийкемдүү акылы, орундуу сөзү аркылуу эл көзүнө түшүп, таасирге ээ болуу, ошонусу менен өз чөлкөмүндө текеберленип, бой көтөрүп жүрүү, өзүн башкалардан жогору санап, амалдуу, айлакер катары сезип алуу, менменсинүү, көйрөңдүк, курулай дымак күтүү сыяктуу коннотациялык маанилер камтылган [5.44]. Бул текеберлик – колунда бийлиги жок, оозунда сөзү эле бар элет жашоочусунун, аксакалынын дымак күткөн, бой көтөргөн, менменсинген, көйрөң текеберлиги. Ошентип, көкүрөк көтөргөн деген фразеологизм элет тургунунун бой көтөрүп, жалган сезимдерге берилип, куру дымак күткөн, мактанчаак образын көркөм сүрөттөдө колдонулган.

Пайдаланган адабияттар

1. Виноградов В.В. “О языке художественной литературы”. Гос. изд. Художественной литературы. – Москва, 2028.
2. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. – Каракол, 2007. -178 -б
3. Касымбеков Т. “Сынган кылыч” Б.:Кыргызстан. Бишкек, 1998.
4. Чехов А.П. Полное собрание сочинений. Т.ХIII. Письма. - Москва, 1948, 215-б.
5. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикография ланышы. фил.илим.докт., диссер. автореф. - Бишкек, 2012.
6. Оморов А. Улуттун тилинде сакталган-улуттун тарыхы. ЖАМУнун Жарчысы 2014-2. 85-б.

УДК 316, 81-2

БИШКЕК ШААРЫНДА ЖАШАГАН КАЛКТЫН АТА-ЭНЕ МЕНЕН БАЛДАРДЫН БААРЛАШУУСУНДА КОЛДОНУЛГАН ТИЛ

Малтабаров Б.А.¹, Токоева Н.А.², Каюмова Т.А.³, Эсеналиева В.А.⁴, Бейшенбиева Н.А.⁵
^{1,2,3,4,5}К.Карасаев ат. Бишкек мамлекеттик университети, Бишкек ш., Кыргызстан

Аннотация

Кыргыз тилибиз, базар экономикасынын шартында, бир гана мамлекет тарабынан каржылоого жана жардамга муктаж, бул ар бир кыргыз жаранынын жана кыргыз коомунун атуулдук парзы. Кыргыз тилибиздин келечеги биздин колубузда, азыркы мезгилде базар экономикасынын шартында ар бир кыргыз жараны, ар бир мекенчил, ар бир кыргыз энеси кыргыз тилди сактаганга бардык күчүбүздү, акыл-эсибизди, талыкпас эмгекгибизди жумшап, аракет кылсак, келечектеги муунга татыктуу кылымдарды байырлаган байыркы кыргыз эне тилибизди сактап, өткөрүп бере алабыз деген үмүттөбүз. Бул ар бирибиздин атуулдук жана ар бирибиздин жарандык ыйык милдетибиз жана парзыбыз болуп саналат. Ал үчүн дайыма социологиялык изилдөөлөрдү өткөрүп, жергиликтүү бийликке, ааламдашуу шартында, бардык тармактар маалыматтышып жаткан шартта, Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө жана президентине кыргыз тилди өркүндөп өстүрүү жаны функциялашып турууга, алдыда турган маселелерди чечүү жолдорунун жана механизмдерин өз убагында көргөзүү бул мезгилдин талабы.

Ачкыч сөздөр: тил, кыргыз тили, орус тили, башка тилдер, филолог, жаран, аял, эркек, жаш, жаш курак.

ЯЗЫК, ИСПОЛЬЗУЕМЫЙ В ОБЩЕНИИ РОДИТЕЛЕЙ И ДЕТЕЙ СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ ЖИВУЩИХ в г. БИШКЕК

Малтабаров Б.А.¹, Токоева Н.А.², Каюмова Т.А.³, Эсеналиева В.А.⁴, Бейшенбиева Н.А.⁵
^{1,2,3,4,5}Бишкекский государственный университет им. К.Карасаева, г. Бишкек, Кыргызстан

Аннотация

В условиях рыночной экономики, кыргызский язык нуждается в финансировании и поддержке как со стороны государства, так и всего кыргызского общества – это гражданский долг каждого гражданина Кыргызской Республики. От нашего отношения, заботы и любви как патриота и как гражданина Кыргызской Республики к родному кыргызскому языку, зависит её судьба и будущее на века и тысячелетия. Для этого, мы дети земли кыргызской, должны приложить все силы, умения и возможности, чтобы сохранить, обогатить и передать будущему поколению достойные века, наш древний кыргызский язык, чтобы сохранить сегодня и передать его будущим потомкам. Для этого мы должны постоянно проводить социологические исследования и давать правительству и государственным органам пути и механизмы решения и улучшения функционирования родного кыргызского языка в условиях глобализации и информатизации всей общественных структур основанных на рыночного отношения.

Ключевые слова: язык, кыргызский язык, русский язык, другие языки, филолог, гражданин, женщина, мужчина, возраст, возрастная группа

THE LANGUAGE USED IN COMMUNICATION BETWEEN PARENTS AND CHILDREN AMONG THE POPULATION LIVING IN BISHKEK

Maltabarov B.A.¹, Tokoeva N. A.², Kayumova T.A.³, Esenalieva V.A.⁴, Beishenbieva N.A.⁵
^{1,2,3,4,5}Bishkek State University named after K. Karasaev, Bishkek city, Kyrgyzstan

Abstract

In a market economy, the Kyrgyz language needs funding and support from both the state and the entire Kyrgyz society – it is a civic duty of every citizen of the Kyrgyz Republic. Its fate and future for centuries and millennia depend on our attitude, care and love as a patriot and as a citizen of the Kyrgyz Republic to the native Kyrgyz language. To do this, we, the children of the Kyrgyz land, must make every effort, skills and capabilities to preserve, enrich and pass on to the future generation worthy centuries, our ancient Kyrgyz language, to preserve today and pass

it on to future descendants. To do this, we must constantly conduct sociological research and give the government and state bodies ways and mechanisms to solve and improve the functioning of the native Kyrgyz language in the context of globalization and informatization of all social structures based on market relations.

Keywords: language, Kyrgyz language, Russian language, other languages, philologist, citizen, woman, man, age, age group

Социалдык топтордун, катмарлардын баарлашуусу тилдин жардамы менен гана ишке ашат. Бирок, Кыргыз Республикасы (КР) көзкарансыздык жарыяланганына 32 жыл өтсө дагы, кыргыз тили өзүнө жүктөлгөн милдеттерди жана улуттар аралык баарлашуу тили катары толук аткара албай келе жатат. Бул маселеге объективдүү жана субъективдүү себептер бар экени байланыштуу коомчулукка белгилүү [3], [4].

Бишкек шаарындагы кыргыз тилдин абалын 2004-жылы социологтор Б.А.Малтабаров, Р.Салморбекова жана С.С. Борсокбаева изилдешкен [1], [2], декабрь 2022 жана январь 2023 жылдары социологтор Б.А.Малтабаров, А.Р.Жусубалиев, Б.Матиев ж.б. социологиялык изилдөө өткөрүлүп Бишкек шаарында жашаган ата-энелер менен балдардын баарлашуусундагы пайдаланган тилдерди аныкташкан.

Кыргыз тилин сактоо жана аны өнүктүрүү, коомдун турмушуна кенен жана толук масштабда киргизүү бир гана филолог-адистерден көз каранды эмес. Бул мамлекеттик денгээлдеги иш чара, ар бирибиздин, ар бир инсандан, үй-бүлөдөн, мектептен, жогордон, башка коомдук институттардан, КР Өкмөтүнөн, Жогорку Кеңештен (ЖК), президенттик администрациядан, президенттен баштап баарыбыздын мекенчилдик парзыбыз.

Кыргыз тилди кеңири жайылтууга жана бардык катмарларды билүүгө жана кыргызча баарлашууга, тил маданиятын калыптандыруу аркылуу ишке ашырылат. Мамлекет өзү тараптан кыргыз тилинин маданиятын тили, этностор аралык баарлашуу тили катары өнүгүшү үчүн шарттарды түзүп, камсыз кылыш керек. Ошол таризде, биздин социологиялык топ, заманбап Кыргызстанда, тактап айтканда Бишкек шаарында жашаган калктын үй-бүлөсүнүн мүчөлөрү менен баарлашууда, маалымат алууда кайсы тилди колдонушканы аныкташ үчүн респонденттерге: “Үй-бүлөнүздүн мүчөлөрү менен баарлашууда, маалымат алууда кайсы тилди колдонот?” деген суроо берилди. Бишкек шаары боюнча өткөрдүгөн сурамжылоонун жыйынтыктары менен таанышып көрөлү. Биздин топ өткөргөн социологиялык изилдөөгө катышкан респонденттер ата-энеси менен балдардын баарлашуусунда жалаң кыргыз тили колдонулат деп, суралгандарды жарымы жооп беришкени, бул жалпы жооптордун 42,4% түзүп сурамжылоонун жыйынтыгында белгилүү болуп, 1-позицияны ээледі.

Бул суроого, ар бир жыйырмань, эки тилде тең, көбүнчө кыргыз тилинде баарлашышат деп, 22,2% респонденттер жооп беришип, бул жооп жалпы жооптордун арасынын 2-позициясын ээлеп, андан кийинки жооп, жалаң орус тили деп 21,3% респонденттер бул суроого жооп беришип 3-позицияны ээледі. Андан тышкары, ар бир тогузунчу респондент (11,5%) эки тилде тең, көбүнчө орус тилинде жана ар бир элигинчи (2,0%) респонденттер башка тилде баарлашышат деп жооп беришип 4 жана 5-позицияны ээлешти.

Ушул изилдөөдө катышкан 0,7% респонденттер, бул суроого жооп бере алышкан жок. Бул суроонун жообу боюнча, сурамжылоого катышкан Бишкек шаарында жашагандардын арасынын 66,6% респонденттер жалаң кыргыз тили жана эки тилде тең, көбүнчө кыргыз тилинде ата-эне менен балдар менен баарлашканы аынк болду. Ал эми сурамжылоого катышкан Бишкек шаарында жашаган 22,8% респонденттер, ата-эне менен балдардын баарлашуусунда жалаң орус тили жана эки тилде тең, көбүнчө орус тили пайдаланат деп ар бир төртүнчү суралгандан жооп беришкен (1-диаграмманы караңыз).

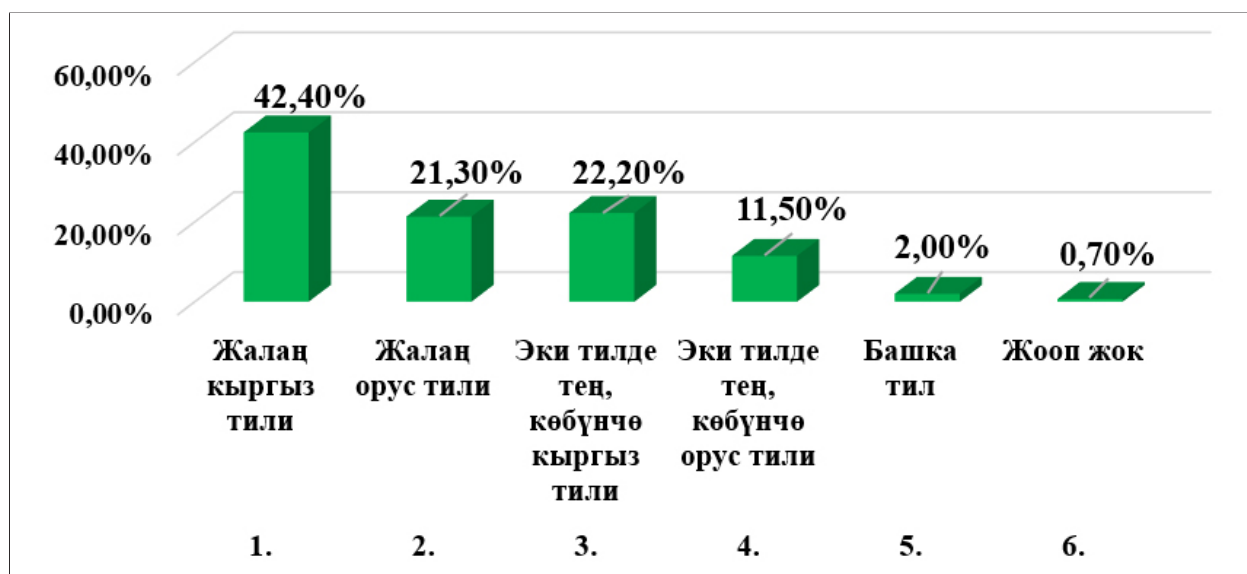

Диаграмма 1. Бишкек шаарында жашаган калктын ата-эне менен балдардын баарлашуусунда колдонулган тилдер

Бишкек шаарындагы жашаган социологиялык изилдөөгө катышкан аял жана эркек жынысындагы респонденттерге: “Үй-бүлөнүздүн мүчөлөрү менен баарлашууда, маалымат алууда кайсы тилди колдонот?” деген суроону узаттык. Бул суроого эркек жана аял жынысындагы респонденттер жооп берген жыйынтыгы менен таанышып көрөлү. Ата-эне менен балдардын баарлашуусунда жалаң кыргыз тили колдонулган деп 47,2% эркек жынысындагы респонденттер жооп берсе, сурамжылоого катышкандардын жарымынан көбү, жынысы боюнча аял респонденттердин (52,8%) пикири боюнча, ата-эне менен балдардын баарлашуусунда жалаң кыргыз тили колдонулат деп, эркек жынысындагы респонденттерге караганда 5,6% аял респонденттер көбүрөөк жооп беришкен.

Тил эненин сүтү менен, эненин дээми менин, тил эненин сезими менен балага өтөрүн бардыгыбызга маалым, андан кийин үй-бүлөдө, кошуна балдардын арасында, бахчада, мектепте, коомдоо социалдашып калыптанат, ошол үчүн тилди социалдык кубулуш деп аташат (2-диаграмманы караңыз).

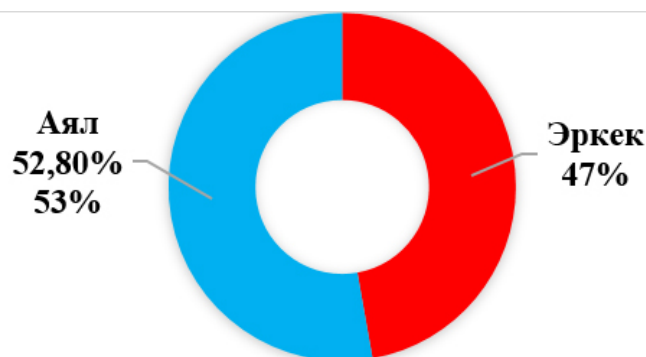

Диаграмма 2. Бишкек шаарында жашаган калктын ата-эне менен балдардын баарлашуусунда колдонулган жалаң кыргыз тили (жынысы боюнча)

“Үй-бүлөнүздүн мүчөлөрү менен баарлашууда, маалымат алууда кайсы тилди колдонот?” деген сурообузга 48,6% эркек жынысындагы респонденттер жана 51,40% аял жыны-

сындагы суралгандар, ата-эне менен балдардын баарлашуусунда эки тил тең колдонулган, көбүнчө кыргыз тили деген жоопту белгилешкен. Бул суроого дагы эркек жынысындагы респонденттердин жообуна караганда, аял респонденттердин жообу 3,20% көптүк кылат. Кыргыз тилге кыргыздын энеси гана үйрөтө алат, бул мыйзам ченемдүү көрүнүш, бирок бцил көрүнүш, кыргыз эне тилибиз ааламдашуу шартында, маалымат коомунда, интернеттин желесе бардык жашоо турмушубузду камтып турганда, социалдык тармактарга чет тилде маалматтар курчап турганда, чоон сыноолорго дуушар болуда (3-диаграмманы караңыз).

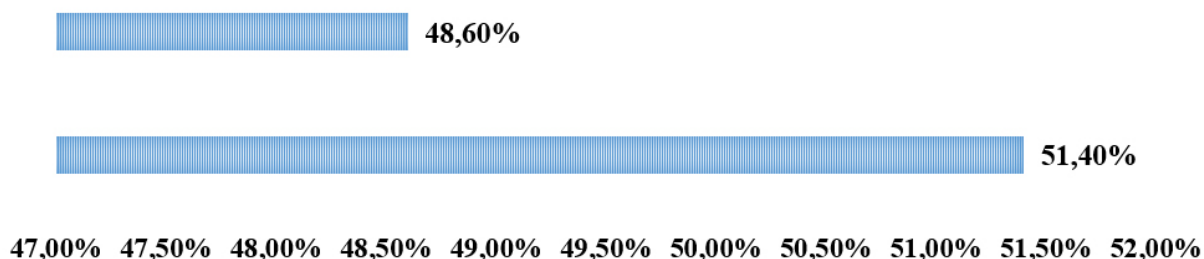

Диаграмма 3. Бишкек шаарында жашаган калктын ата-эне менен балдардын баарлашуусунда эки тилде тең, көбүнчө кыргыз тили (жынысы боюнча)

Кийин жооп Бишкек шаарынын жашоочуларында пайдаланган орус тили байланыштуу болот, биз бреген: “Үй-бүлөнүздүн мүчөлөрү менен баарлашууда, маалымат алууда кайсы тилди колдонот?” деген сурообузга, ар бир үчүнчү (34,7%) эркек жынысындагы респонденттер жана 65,3% аял жынысындагы суралгандар, ата-эне менен балдардын баарлашуусунда жалаң орус тили колдонулган деп, бул суроого жооп беришкен. Аял респонденттердин жообу, эркек респонденттердин жообуна караганда 31,40% көптүк кылат, же болбосо жалаң орус тилде аял жынысындагы респонденттер, жалаң кыргыз тили деген жооптон 12,5% аздык кылып, соңку Кыргызстандагы кыргыз тилинин болгон мамилелерди көрсөтүп турат (4-диаграмманы караңыз).

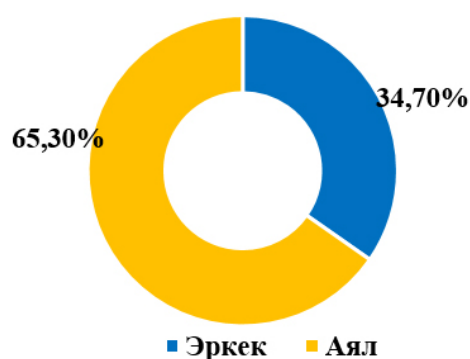

Диаграмма 4. Бишкек шаарында жашаган калктын ата-эне менен балдардын баарлашуусунда колдонулган жалаң орус тили (жынысы боюнча)

Сурамжылоого катышкан 40,8% эркек жана 59,2% аял жынысындагы респонденттер ата эне менен балдардын баарлашуусунда эки тилде тең, көбүнчө орус тили колдонулган деп, жооп берип. Аял жынысындагы респонденттердин жообу, эркек суралагандардын жообуна караганда 11,2% көптүк кылат (5-диаграмманы караңыз).

Ата-эне менен балдардын баарлашуусунда башка тил колдонулган деп, тенме-тен суралаган 50% аял жана 50% эркек жынысындагы респонденттер бул суроого жооп беришкен.

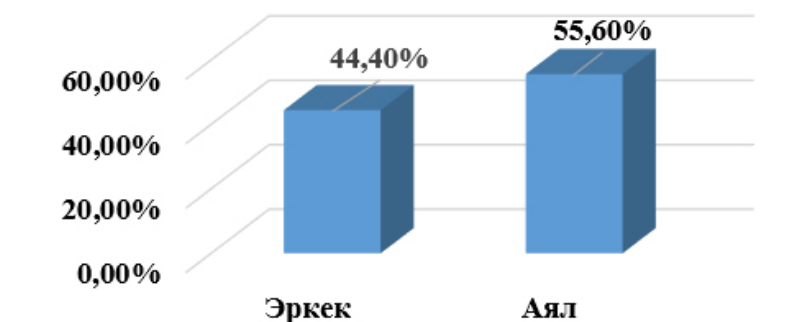

Диаграмма 5. Бишкек шаарында жашаган калктын ата-эне менен балдардын баарлашуусунда колдонулган эки тилде тең, көбүнчө орус тили (жынысы боюнча)

Башка этникалык топтогу респонденттер көбүнесе аялы дагы, эркеги дагы ата-эне менен баарлашканда жооптору ар бири 50% түзүп, бизде кызыгуужаратты (6-диаграмманы караңыз).

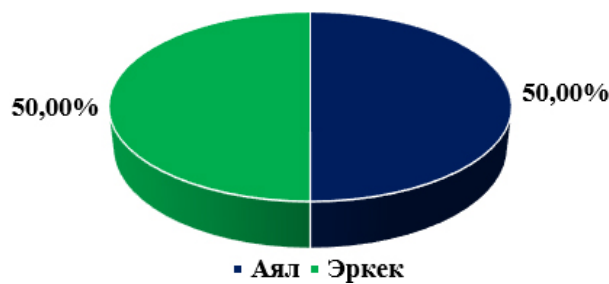

Диаграмма 6. Бишкек шаарында жашаган калктын ата-эне менен балдардын баарлашуусунда колдонулган башка тил (жынысы боюнча)

Жыйыктап айтканда, Бишкек шаарында тил айдынында аалмдашуу шартында, маалыматтык коомдо, интернеттин желеси биздин жашообузга толук таасир берип жаткан кезде, кыргыз тили чоң сыноого дуушар болууда. Келечекте жок болуп кете турган 100 тилдердин катарына эне тилибиз киргендиги дагы, кайдагер эмес мекенчил жарандарыбыздын арасында, жалпы коммчулукта дагы чоң тынчсыздануу жаратып жатат [3].

Эне тилибиз, базар экономикасынын шартында, мамлекет тарабынан каржылоого жана чоң көзөмөлгө муктаж, бул ар бир кыргыз жаранынын атуулдук парзы. Эне тилибиздин келечеги биздин колубузда, 100 жылдан кийин, 1000 жылдардан кийинки муунга сактап, өткөрүп бериш үчүн, мен жана сен, биз жан сиз менен тынымсыз иш чараларды өткөрүп туруу абзел. Ошол таризде, ар бир кыргыз жараны, ар бир инсан, ар бир кыргыз энеси, эне тилди сактаганга бардык күчүбүздү жумшап, аракет кылып, келечектеги муунга татыктуу кылымдарды байырлаган байыркы кыргыз эне тилибизди сактап, өткөрүп берүү ар бирибиздин атуулдук милдетибиз жана парзыбыз.

Колдонулган адабияттар жана интернет булактар

1. Антология социологических исследований в Кыргызской Республике. Бакытбек Амир Малтабаров, Р.Б. Салморбекова, С.С. Борсоокбаева – Бишкек, 2010. – 315 с.
2. Малтабаров Б.А. Мамлекеттик тилдин азыркы абалы социологиялык иликтөөнүн объектиси катары // Известия Вузов, №4, 2011. – 123-126 бб.
3. Мамлекеттик тилдин укуктук статусу жана тарыхый орду. <https://www.bbc.com/kyrgyz/blog-47797098> [Кайрылган күнү: 31.03.2023]
4. Мамлекеттик тилдин абалы канаатандыраарлыкпы? // Ар Тарап / НТС / Кыргызстан. <https://www.youtube.com/watch?v=2q7rctErrvc> [Кайрылган күнү: 31.03.2023 ж.]

УДК 345/811.111

SLANG IN MODERN ENGLISH

Murzakhmedova N. S.¹, Saipidinova M. Zh.², Maripdzhanova M. D.³.
^{1,2,3}Batken State University, Kyzyl-Kiya city, Kyrgyzstan

Abstract

This article covers the history of English slang and provides a general definition of slang. List its main types, their origins and definitions. It establishes key concepts that are used when translating from English to Russian. The work's goal is to explore the characteristics of modern English language, the study of many varieties of slang, and the reasons influencing its growth. Slang elements are highlighted. The significance of slang in the modern world has been established. Slang is an important aspect of the English language. It is quite diverse in modern English, as it grows, extends, and aggressively erases the language's bounds. Slang is for anyone who wishes to keep up with the news and connect more with the outside world, with other people, and so speaks one of the world's most common languages.

Keywords: slang, jargon, argot, professional slang, youth slang.

СЛЕНГ НА СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Мурзахмедова Н. С.¹, Сайпидинова М. Ж.², Марипджанова М. Д.³
^{1,2,3}Баткенский государственный университет, г. Кызыл-Кия, Кыргызстан

Аннотация

В этой статье рассматривается история английского сленга и дается общее определение сленга. Перечислите его основные типы, их происхождение и определения. Он определяет ключевые понятия, которые используются при переводе с английского на русский. Целью работы является исследование особенностей современного английского языка, изучение многих разновидностей сленга и причин, влияющих на его рост. Выделены сленговые элементы. Установлено значение сленга в современном мире. Сленг – важный аспект английского языка. Он довольно разнообразен в современном английском, по мере его роста, расширения и агрессивного стирания границ языка. Сленг для тех, кто хочет идти в ногу с новостями и больше общаться с внешним миром, с другими людьми, и поэтому говорит на одном из самых распространенных языков мира.

Ключевые слова: сленг, жаргон, аргот, профессиональный сленг, молодежный сленг.

АЗЫРКЫ АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ СЛЕНГ

Мурзахмедова Н.С.¹, Сайпидинова М.Ж.², Марипджанова М.Д.³
^{1,2,3}Баткен мамлекеттик университети, Кызыл-Кыя ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада англис сленгинин тарыхы талкууланат жана жаргонго жалпы аныктама берилет. Анын негизги түрлөрүн, келип чыгышын жана аныктамаларын санап бергиле. Ал англис тилинен орус тилине которууда колдонулуучу негизги түшүнүктөрдү аныктайт. Иштин максаты – заманбап англис тилинин өзгөчөлүктөрүн изилдөө, жаргондордун көптөгөн түрлөрүн жана анын өсүшүнө таасир этүүчү себептерди изилдөө. Сленг элементтери баса белгиленет. Заманбап дүйнөдө жаргондун мааниси белгиленген. Сленг англис тилинин маанилүү аспектиси болуп саналат. Бул заманбап англис тилинде бир топ ар түрдүү, анткени ал өсүп, кеңейип жана тилдин чектерин агрессивдүү түрдө бүдөмүктөйт. Жаңылыктардан кабардар болууну жана тышкы дүйнө, башка адамдар менен көбүрөөк баарлашууну каалагандар үчүн, ошондуктан дүйнөдөгү эң кеңири таралган тилдердин биринде сүйлөйм.

Ачкыч сөздөр: сленг, аргон, жаргон, профессионалдык сленг, жаштардын жаргондору.

Slang is an intellectual framework for reasoning about language that defines a subset of deviant linguistic registers. Within a language community, the ideology may exist with varied degrees of

intensity, universality, and institutionalized force. It is enhanced as a given speech variety gains the status of a baseline register, a standard against which others are normatively evaluated as aberrant or substandard. When a baseline standard is assumed to exist, a pretty consistent set of metadiscursive criteria on norm and deviance becomes available to those who have been exposed to standard-setting organizations as intuitions [5]. The more broadly the standard is assumed in various social acts, the more "natural" its metadiscursive requirements appear to language users and call attention to themselves. Under these circumstances, the question "What is slang?" is sometimes treated as a query about the qualities of an object discourse, namely the words and utterances denoted by the label slang. The greater the prominence of object discourse, the easier it is to collect a large number of slang phrases and seek to research their structural qualities or investigate their use in speech and social interaction. Although the term slang describes speech repertoires, its usage measures social group ties [3]. To say that an utterance is slang or contains a slang expression is to take a metapragmatic posture in which the speaker is judged to be departing from a supposed standard. This posture may or may not accord to social norms of judgment. In its most loosely defined sense, the term slang can be used to denigrate practically any type of speech merely to disparage it. I'm not interested in such scenarios. My main worry is when one person's determination that an utterance is slang is replicated in the metapragmatic judgements of other speakers [5]. Under these circumstances, any metadiscursive use of the phrase is prohibited. Due to the difficulty its proponents have had in defining it, the term "slang" has come to be categorized under more inclusive headings, such as "slang and its analogues." Slang is intrinsically value-laden, yet different social situations explain its social worth in different ways. When it comes to age-graded slang, for example, various value judgments can typically be made at different stages of a person's life cycle: in many societies, people who use slang terms for in-group communication when they're young tend to lose interest in slang as they get older [7]. It is only necessary to mention that some social regularities of metapragmatic appraisal can be noticed and recorded as data when referring to the "social values" of enactable signs. Any evaluation of a speech repertoire's social values involves the evaluator formulating an interactional position "for self" in relation to the repertoire under consideration "and its users." In order to speak of interactionally projected acts of self-vs.-other positioning, it is necessary to argue that the values of slang repertoires vary by social position. The intriguing thing about slang "and its analogues" is that slang repertoires generally exist at a value border; they are not just register fractions of a language. The following is a definition of the idea: A register is said to be at a "value boundary" if at least one set of metapragmatic evaluators evaluates it negatively, while at least one other set of evaluators evaluates it positively. We are aware that value limits frequently, if not always, exist in register systems. Negatively valorizing discourses, on the other hand, frequently have a marginal standing in particularly hegemonic forms of registers, like the standard English. As a result, one can investigate a standard language's various features without having to worry about counter valorizations or even realizing that the object under examination is actually a register connected to a value system [7]. The complete opposite is slang. Our first experiences with slang nearly always involve a value boundary phenomenon. Every slang receives both critical and positive appraisals, but usually not from the same people. Even the criticism that slang is poor or vulgar is unfavorable. These metapragmatic assessments are commonplace today. They are institutionalized in procedures that emphasize and replicate standards, including lexicography and education. It depends on the negative valorizations that are expressed by such activities and repeated in the intuitions of those exposed to them that one can tell a slang apart from the rest of the language. But meetings with the so-identified slang variations are also encounters with favorable assessments of speech. Slang is only useful if it is really utilized.

Any slang that is still in use—one that still serves as a functional variation for some users. There are always situations where using slang expressions is deemed appropriate for the current

interactional frame by the interlocutors. Such replies are implicit metapragmatic judgments that characterize a slang usage as suitable for its setting without describing what they characterize [5]. The "routinization of ratified use" in in-group speech constitutes a social regularity of positive appraisal when a slang variation is nonetheless employed by a subgroup notwithstanding its poor valuation by mainstream institutions. The word "slang" frequently appears in discourses that explicitly and specifically personify various slang variations.

The noun phrase personifies a speech variety whenever a person-designating term appears as a modifier to the noun slang. Thus, to refer to the slang of lawyers, college students, or thieves is to employ a noun phrase that defines a speech variety that appears to have a limit and whose speaker is identified. Additionally, although if the term "slang" implies that speech and speakers are in some manner out of the ordinary, the description as a whole is expressed in terms of the standard language. Such standard voiced definitions of deviance are frequently reversed to reveal the etymology of the word form [4]. Dictionary entries from a reasonably early date witness to the relationship of slang with "thieves and vagabonds," and it is possible that through them, popular imaginaries have been reproduced.

There are numerous slang meta discourse genres that disseminate representations of particular speech types in public life, whether they are popular or authoritative, print-mediated or electronic. Some of these overtly establish social-characterological boundaries around facts of speech variety by using the term "slang" to describe repertoires and speakers. Others merely incorporate slang expressions into discursive activities that are not explicitly about slang, such as movies, advertisements, and humor, but nonetheless use slang stereotypes in more covert ways; the audience's ability to recognize the criterion personae is frequently a requirement for the success of these projects. This is crucial in the commercial sector since effective product marketing depends on target audiences' capacity to relate to social personae that may be assumed in ever-increasing numbers.

One of the most important categories of slang is youth slang. Youth slang is only used by young people, most frequently by teens, particularly those between the ages of 12 and 25. Since youth slang is constantly evolving and changing, it's fairly uncommon for young people to start using new slang right away in every aspect of their daily life [13]. This kind of slang contrasts sharply with the formal business manner of speech and sets itself apart from other kinds of slang by being emotionally expressive, impolite, and forthright. Additionally, this sort of slang is divided into many subgroups, with certain words being representative of various age groups, cultural movements, and socioeconomic groups.

The elder generation always thought that teenage slang was one of the different expressions of rebellion, but today everything has drastically changed. The younger generation as a whole actively employs slang terms in the twenty-first century, the era of cutting-edge technologies and social networks. People who say that they do not use slang do not realize that it is prevalent in their speech since it has become such a frequent component of colloquial discourse [15]. Why does the younger generation use slang so frequently? To fit in with classmates, avoid standing out, and comprehend talks that are heavily slang-influenced is the straightforward solution.

Slang used in gaming. Video games are now the most popular form of entertainment among young people. With the evolution of video games over the last 20 years, a distinct gaming vernacular has emerged and been established, which serves to exchange information among players. Because a whole generation grew up on them, gamer terminology began to seep into everyday discourse. Game slang features brevity, precision, emotionality, and, most significantly, the purpose of delivering a big quantity of information with a couple of slang phrases, which aids players in tight games [23]. There are two sorts of gamers' slang: oral and written. Oral slang is used during online games when chatting with other players.

Finally, it should be highlighted that slang now encompasses both specific and general meanings. It frequently includes new terminology as well as new or enlarged meanings. Finding expressions that are absolutely new, dynamic, colorful, sharp, or hilarious. Various Internet resources, dictionaries, seeing various types of movies, and so on should be employed for translating vocabulary in general and slang. The major distinguishing element of slang translation is accurate knowledge of lexical and semantic features. This occurrence is both unique and paradoxical. To be aware of all new words, you must communicate with native speakers on a regular basis, particularly in an informal context. Slang has had a significant impact on traditional English. It is due of him that the language has become more modern and unusual, as it appears brilliant, expressive, and informal in the context of aristocratic English slang.

References

1. Arnold I. V. Lexicology of the modern English language / I. V. Arnold. - M.: Higher School, 1959. - 318 p. [Electronic resource] - Access mode: https://www.academia.edu/15602501/Arnold_I_V_The_English_Word_1986
2. Vilyuman V. G. On the ways of forming slang words in modern English // Questions of linguistics / V. G. Vilyuman. - 1960. - No. 6. - p. 137–140. [Electronic resource] - Access mode: <https://openaccessjournals.eu>
3. Cambridge Advanced Learner's Dictionary, 1995 [Electronic resource] - Access mode: <https://dictionary.cambridge.org/grammar/british-grammar/slang>
4. Galperin, I.R. About the term slang // Questions of linguistics. - 1956. - No. 6. – S. 107–114. [Electronic resource] - Access mode: www.e-lingvo.net/files/unfo/30/2/65
5. Arutyunova N.D. Anomalies and language // Questions of linguistics. - 2007. -№ 3 [Electronic resource] - Access mode: <https://vja.ruslang.ru/archive/1987-3.pdf>

УДК 3;37;373;373.3;82;82.0

ОКУУЧУЛАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮ ҮЧҮН ОПТИМАЛДУУ ОКУУ ФОРМАЛАРЫ ЖАНА СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Мамырова А.Ю¹¹Ош мамлекеттик университети, Ош ш., Кыргызстан

Аннотация

Башталгыч класстын адабий окуу сабактарынын башкы максаты – окууга үйрөтүү, окуу аркылуу балдардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өстүрүү. Окуучу чыгарманы окуу менен өзүнүн окурмандык компетенттүүлүктөрүн калыптандырат. Башталгыч класстын окуучуларынын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу – алардын дүйнөгө көз карашын, таанып-билүүсүн өнүктүрүүнүн негизги каражаты. Бул чыгармачылык ишмердүүлүк көркөм тексттерди талдоо процессинде кандайча ишке ашкандыгы берилет. Талдоо жана баалоо процессинде бир нече формалар жана түрдүү стратегиялар колдонулат. Адабий тексттер бул макалада окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүү багытын ачып берет. Макалада теориялык ойлор 2-класстын «Адабий окуу» предметиндеги «Баарынан эмне күлүк?» деген кыргыз эл жомогун окутуу процессинде чагылдырылат.

Макалада айтылган ойлор башталгыч класстын мугалимдери, методисттер жана илимий багытта иш жүргүзгөн изилдөөчүлөр үчүн жардам болот.

Ачкыч сөздөр: башталгыч класс, текст, адабий текст, чыгармачылык ишмердүүлүк, компетенттүүлүк, стратегия, чыгармачылык компетенттүүлүк, окуу, түшүнүү, окутуу процесси, текстти талдоо ишмердүүлүгү.

ОПТИМАЛЬНЫЕ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ И СТРАТЕГИИ В ФОРМИРОВАНИИ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Мамырова А.Ю¹¹Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызстан

Аннотация

Основной целью уроков литературного чтения в начальной школе является обучение чтению и развитие творческой активности детей через чтение. Читая произведение, учащийся формирует читательскую компетентность. Формирование творческих компетенций школьников начальных классов является основным средством развития их мировоззрения и познания. Рассматривается каким образом осуществляется творческая деятельность в процессе анализа художественных текстов. Процесс анализа и оценки применяется в нескольких формах и стратегиях. В данной статье литературные тексты раскрывают направление развития творческой активности учащихся. В статье теоретические идеи отражены в процессе обучения кыргызской народной сказке «Что самое быстрое?» по предмету «Литературное чтение» 2 класса.

Представленные в статье идеи будут оказывать помощь учителям начальных классов и методистам, исследователям.

Ключевые слова: начальный класс, текст, литературный текст, творческая деятельность, компетентность, стратегия, творческая компетентность, чтение, понимание, учебный процесс, деятельность по анализу текста.

OPTIMAL FORMS OF TRAINING AND STRATEGIES IN THE FORMATION OF CREATIVE COMPETENCE

Mamyrova A.Y¹¹Osh State University, Osh city, Kyrgyzstan

Abstract

The main purpose of literary reading lessons in elementary school is to teach reading and develop children's creative activity through reading. By reading a work, the learner develops reading competence. The formation of creative competencies of primary school students is the main means of developing their worldview and knowledge.

This creative activity occurs in the process of analyzing literary texts. The process of analysis and evaluation is carried out in several forms and strategies. In this article, literary texts reveal the direction of development of students' creative activity. In the article, theoretical ideas are reflected in the process of teaching the Kyrgyz folk tale "What is the fastest?" in the subject "Literary reading" 2nd grade.

The ideas presented in the article will assist primary school teachers and methodologists, researchers.

Keywords: primary class, text, literary text, creative activity, competence, strategy, creative competence, reading, understanding, educational process, text analysis activity.

Өткөн кылымдын аягында жана жаңы кылымдан башында башталгыч класстарда адабий билим берүүнүн методикасы тармагына окумуштуулардын жаңы мууну келди. Алардын бири-көптөгөн окуу китептери менен бирге алардагы адабий чыгармаларды окутуунун методикасын иштеп чыккан С.К.Рысбаев. Ал «Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо», «Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер», «Кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер жана окуп-үйрөнүү маселелери» деген китептеринде балдар үчүн жазылган адабий тексттердин табиятын, өзгөчөлүктөрүн жана окуп-үйрөнүү маселелерин илимий жактан анализдеп, синтездеп чыгат. Ал улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен башталгыч мектептерде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү боюнча докторлук диссертациясын коргогон жана ушул эмгектин негизинде «Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы» деген аталышта монографиясын чыгарган. С.К.Рысбаевдин «Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги» деген китеби [4] тексти чыгармачылык менен өздөштүрүү боюнча адабий окуунун тарыхындагы урунтуу эмгектердин бири болуп эсептелет. «Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги» деген китеп «Сөз жана сүйлөө ишмердиги» деген бөлүм менен башталып, анда адамзаттын тарыхындагы сөздүн мааниси, сөздүн кудурет-күчү, сөз жана эл, сөздүн элдик педагогикалык феномен экендиги, сүйлөшүү маданияты философиялык-эстетикалык, лингвистикалык-практикалык маселелери айтылса, «Сүйлөө жана кеп ишмердиги» жана «Жазуу жана кеп ишмердиги» аттуу 2,3-бөлүмдөр кеп куруу (оозеки жана жазуу) маданияты, жазуу кебинин түрлөрү жана типтери, аларды өркүндөтүүнүн технологиялары ж.б.у.с. проблемаларын көтөрүп чыгат. «Баяндама жазуу-текстти өркүндөтүүдөгү ишмердик», «Дил баян жана окуучунун акыл чабыттары» деген бөлүмдөр окуучулардын жазма текст түзүү жана андагы ой берүү, бул ишмердүүлүк аркылуу окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу ыкмаларын жана жолдорун көрсөтүүгө арналат.

С.С.Сакиева «Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери» деген темада монографиясын жазган жана ушундай эле темада доктордук диссертациясын коргогон. Ал бул эмгектеринде окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүнүн критерийлерин көрсөткүчтөрүн жана өлчөөнүн каражаттарын иштеп чыккан [5, 38-39].

Башталгыч класста мугалимдин адабий тексттерди талдоо ишмердүүлүгү окуучулардын чыгармачылыгын өнүктүрүүгө багытталууга тийиш. Ал үчүн биз өз практикабызда бир нече формаларды жана стратегияларды колдондук.

Окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн активдүү калыптандыруу үчүн көркөм текстти окуу учурунда окуунун төмөнкүдөй формаларын ылайык көрдүк:

- үлгүлүү окуу;
- биргелешип (топтолуп) окуу;
- башкарып окуу;
- өз алдынча окуу.

Мындай чыгармачылыктар окуу учурундагы этапта төмөнкүлөрдү шарттайт:

- тексттин негизги маалыматына көңүл буруу;
- тексттин негизги бөлүктөрүнө көңүл буруу;
- тексттеги автор айткан негизги ой (чыгарманын идеясы) эмне экенин аныктоо;

- тексттеги автор негизги ойду айтуу үчүн кайсыл окуяны, учурду (чыгарманын темасы) колдонуп жатканын билүү;

- текстти окуганга чейинки болжолдоолорун текшерүү жана тактоо;
- тексттеги башкы идея менен негизги окуялардын байланышын, карым-катышын табуу;
- тексттеги карата суроо коюу;
- текстти визуалдаштыруу ж.б.

Биз адабий чыгармаларды талдоо процессинде окуучулардын чыгармачылык компетент-түүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн төмөнкүдөй стратегияларды пайдаландык:

Визуалдаштыруу стратегиясы: чыгарманын негизинде өз алдынча кыялдануу, башка бир дүйнөгө чыгып, кыялында окуяларды, каармандарды элестетүү.

Жоромолдоо (божомолдоо) стратегиясы: текстти окуу учурунда же окугандан кийин окурмандын ошол тексттин негизинде жыйынтык чыгаруусу.

Суроо коюу стратегиясы: автор менен окуучу баарлашууга чыгат, б.а., окуучу авторго суроо берет да, жообун тексттин ичинен жана подтексттен табат.

Үн чыгарып ой жүгүртүү стратегиясы: мында окуган тексти боюнча түшүнүгүн үнүн чыгарып айтып берет (ичтен эмес).

Окугандан кийинки этапта төмөнкүдөй стратегиялар колдонулат: Түшүнгөнүн айтып берүү стратегиясы: окуган текстти окуучу сөзмө-сөз же жалпы маанисин түшүнгөнү боюнча төрт түрдө (толук айтуу; тандап айтуу; кыскартып айтуу; чыгармачылык менен өркүндөтүп айтуу).

Жалпылоо стратегиясы: окуган тексттен алган маалыматты жалпылап өз сөзү менен ой жүгүртүү, алымча-кошумча киргизип айтып берүү

Байланыш түзүү стратегиясы: окурман тексттен алган маалыматтарды коом менен, өзүнүн жеке турмушу, башка адамдардын тагдыр-таржымалы менен байланыштырат. Бул окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүгүн калыптандырууда өзгөчө мааниге ээ болот.

Окуган чыгармасын талдоо стратегиясы: текстти дагы терең түшүнүү үчүн анын айланасында ой жүгүртүү, идея-темасын ачуу, каармандарды, окуяларда салыштыруу, образдарга баа берүү, проблематикасын көрсөтүү. Окуганын түшүнгөнүн баалоо стратегиясы: тексттин мазмуну жана формасына, каармандардын образына, тилине карата рефлексия жана ошолорго берилген окуучунун баасы.

Китеп менен тааныштыруу стратегиясы: китептин авторун, аталышын, иллюстрацияларын үйрөнүү, форматын жана жанрын аныктоо.

Буга чейинки тажрыйбаларын жана билимдерин активдештирүү стратегиясы: текст менен таанышуу процессинде же андан кийин окуучу ошол чыгармада чагылдырылган окуяларды, каармандарды өзү көрүп билген окуялар, каармандар менен салыштырат.

Мындан башка да колдонулган стратегиялар:

Сүйлөм: түзүү, жайылтуу, бириктирүү стратегиясы

Окуган чыгармага пикир жазуу стратегиясы

«Макта, сура, ондо» стратегиясы

«Case» стратегиясы ж.б.

Ушул формалардын жана стратегиялардын мисалын 2-класстын «Адабий окуу» предметиндеги бир сабактын жүрүшү аркылуу карап көрөлү.

Сабактын темасы: «Баарынан эмне күлүк?» (кыргыз эл жомогу)

Сабактын максаты:

- жомоктун мазмуну менен таанышышат, ойдун күлүктүгү жөнүндө маалымат алышат, сүйлөмдөрдү толукташат.

- окуучулардын таанып билүү, шар окуу, божомолдоо жана жазуу көндүмдөрү өнүгөт.

• окуучулар ынтымактуу, акылдуу болууга тарбияланышат, сынчыл ой жүгүртүп, өз пикирлерин далилдүү айтып, сабаттуу жаза билүүгө шыктанышат, чыгармачылык компетентүүлүгүн калыптандырууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Көрсөткүчтөрү:

- жомоктун мазмунун айтып бере алышса;
- жомоктун текстин шар окуй алышса;
- берилген суроолорго божомолдоолорду туура жүргүзө алышса;
- берилген эрежеге таянуу менен жазуу тапшырмаларын аткара алышса;
- топто активдүү иштей алышса;
- ынтымактуу, бирдиктүү болуп, өз пикирлерин чыгармачылык менен далилдүү айта алышса [3]

Негизги компетенттүүлүктөр:

1. Маалыматтык компетенттүүлүк (НК1)
2. Социалдык-коммуникациялык компетенттүүлүк (НК2)
3. Өз ишин уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү компетенттүүлүгү (НК3)

Предметтик компетенттүүлүктөр:

1. Тексттин көркөм тилин талдай алуу компетенттүүлүгү (ПК3)
2. Тексттеги сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн маанилерин түшүнүү жана түшүндүрө билүү компетенттүүлүгү (ПК4)
3. Туура окуу, түшүнүп окуу, адабий-теориялык түшүнүктөр жана терминдер менен иштей алуу компетенттүүлүгү (ПК5) [2]

Сабактын түрү: Интерактивдүү сабак

Сабактын тиби: Жаңы билимдерди өздөштүрүү сабагы.

Сабакта колдонулуучу усулдар: жупта иштөө, «Чыгарманын айлампасы» ыкмасы, «Божомолдоо боюнча иштин ар түрдүү ыкмалары» стратегиясы жана Шульте таблицасы.

Сабактын жабдылышы: Китептер, таркатуучу материалдар, ребус, слайд, сөздөр ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу:

Саламдашуу. Жагымдуу маанай каалоо.

Дайым ачык кабагым, дайым даяр сабагым.

Саламатчылык каалаймын, саламатсыңарбы, балдарым?

2. Жаны темага божомолдоо жана ырды толуктоо жүргүзүү.

1-кадам: Сүйлөмдөрдөгү калтырылган сөздөрдү толуктагыла. Окуучулар слайдда көрсөтүлгөн төмөнкү сүйлөмдөрдү хор айтуу ыкмасы менен сабактын темасын божомолдошот жана сүйлөмдөрдү толукташат.

Эң.....эмне?

Баарынан эмне.....?

Дүйнөдө эмне.....?

(Тиешелүү сөздөрдү коюшат: таттуу, күлүк, күчтүү)

2-кадам: Жупта иштөө. «Шульте таблицасы» ыкмасы. Окуучулар таблицадагы сандар аркылуу, алфавиттеги тамгалардын катар номерин таап сөз курашат.

1	12	32	13	5	23	23
а	к	ы	л	д	у	у

3-кадам: «Мээ чабуулу»: Мугалим окуучуларга проблемалуу кырдаалдарды чечүү үчүн төмөндөгүдөй суроолорду берет:

- «Күлүк» деген эмне?

- Адамдардын негизги акылдуулугу, күчтүүлүгү эмнеде?

- Темабыздын аталышы «Баарынан эмне күлүк?». Мында эмнелер жөнүндө сөз болот деп ойлойсуңар?

- Кандай окуялар болушу мүмкүн?

- Акылмандуулук деген эмне?

- Акылмандуулукту билдирген сөздөргө сүйлөм түзгүлө?

«Божомолдоо боюнча иштин ар түрдүү ыкмалары» стратегиясы.

4-кадам: Окуучуларга жумушчу барак таркатылат.

Теманын мазмунун түшүндүрүүдөн мурун окуучулар билдирүүлөргө тема боюнча билгендерин жазышат. Андан соң жомоктун текстинин мазмуну менен таанышышат.

3. Жаны тема: «Баарынан эмне күлүк?»

5-кадам: «Баарынан эмне күлүк?» жомогун көрсөтмөлүү окуйт.

Илгери-илгери хандын баласы болуптур. Ал бойго жетип, үй-бүлө курар мезгили келип калган. Атасы дагы уулуна өз хандыгынан эң акылдуу бир кызды таап, ошого үйлөнтөйүн деген ойго келет. Баласы макул болот.

Бир күнү хан өз элине мындай деген жардыгын айтат:

- Мен калкымдын кыздарына мындай деген үч суроо берем:

Биринчи суроо: дүйнөдө эмне таттуу?

Экинчи суроо: дүйнөдө эмне күлүк?

Үчүнчү суроо: дүйнөдө эмне күчтүү?

Кимде-ким ушул суроолорума туура жооп тапса, ошол кызды уулуна колуктулукка алып берем.

Хандын бул жардыгын бүт элге таратуу үчүн чабармандар чар тарапка аттанышат.

Кеп өтпөй, байлардын «мен акылдуумун», «мен сулуумун» деген кыздары: «Ханым, сиздин сурооңузду жандырмагын мен таптым», - деп келе башташат.

Байдын кыздары менен бирге бир кедейдин да кызы келет. Байдын кыздары куур тон кийген кедейдин кызын теңине албай: «Биз турганда сага эмне бар? Сени хандын уулу карап да койбос. Бекер убара болбо», - дешет. Бирок кедейдин акылдуу кызы: «Эжекелер, мени да ээрчите баргылачы. Мен жөн эле карап отурайын», - дейт.

Ошентип, кыздар хан менен анын уулунун алдына келишет.

- Ханым, сиздин сурооңузду жообун мен таптым, - дейт биринчи кыз.

- Дүйнөдө эң эле таттуу нерсе – сиздин аарыларыңыздын балы. Эң күлүк нерсе – сиздин тайгандарыңыз, эң күчтүү – сиздин өгүздөрүңүз.

Хан биринчи кыздын жоопторун жактырбай, экинчи кыздын жообуна кулак түрдү:

- Менин жообум мындай: дүйнөдө эн, таттуу нерсе – өмүр, эң күлүк нерсе – сиздин аргымактарыңыз. Дүйнөдөгү эң күчтүү – сиздин топоздорунуз, - деди.

Бул кыздын жообун дагы хан жактырбады. Ошондо баягы куур тончон кедейдин кызы:

- Ханым, сурооңузга мен жооп айтсам болобу? - деди сүрдөп, тайсалдап.

Хан уруксат берди.

- Ханым, биринчи сурооңузга жообум: дүйнөдө – эң таттуу нерсе – тил, тилден таттуу да, тилден ачуу да эч нерсе жок. Экинчи сурооңузга жообум: дүйнөдө эң күлүк нерсе – ой. Ой менен заматта каалаган жериңе барасың да, кайра келесиң. Үчүнчү сурооңузга жообум: дүйнөдө-жер күчтүү. Жер баарын көтөрүп турбайбы.

Хан кедейдин акылдуу кызынын жоопторун жактырып, аны уулуна алып берген экен [1, 94].

6-кадам: Мугалим текстти окуп бүтүп, окуучуларга төмөндөгүдөй суроолорду берет.

- Бул жомок жөнүндө эмне айта аласыңар?

- Силерге тааныш болбогон жана чечмелеп түшүндүрүүнү керектеген сөздөр кайсылар?

- Хан элине кандай деп жарлык айтыптыр?

- Хандын табышмагынын жообун айтуу үчүн кимдер келишти?
 - Байдын сулуу кыздарынын жоопторун хан эмне үчүн жактырган жок?
 - Кедейдин кызынын жооптору туура экенин эмне менен түшүндүрсө болот? Ойлонуп көргүлөчү?

- Хан эмне үчүн өзү хан болсо да уулуна кедейдин кызын алып берди?
 - Адам байлык жана бийлик менен бактылуу боло алабы?
 - Бактылуу үй-бүлө деп силер кандай үй-бүлөнү айта аласыңар?

4. Сөздүк жумуштарын жүргүзүү

7-кадам:

күлүк – ылдам деген мааниде

калкымдын – элимдин

теңине албай – тоготпой

куру тон – эч нерсе менен кооздолбогон, жупуну деген маанини түшүндүрөт.

5. Сабакты бышыктоо:

8-кадам: Теманын мазмуну талкууланган соң «Божомолдоо боюнча иштин ар түрдүү ыкмалары» стратегиясынын билдирүүлөрүнө кайра кайрылышат да далилдерди келтиришип, окуганга чейинки жана окугандан кийинки далилдерди салыштырышат.

6. Сабакты жыйынтыктоо:

9-кадам: Топтор боюнча кедей кыздын үч суроого берген жоопторун бөлүп, таап окуп, жооптордун тууралыгын жана кыздын акылдуулугун далилдешет.

7. Баалоо: Өзүн-өзү баалоо баракчасы (1-тиркеме)

8. Үйгө тапшырма:

1. Жомоктогу кыздардын мисалында кандай кыз адептүү жана кандай кыз акылдуу болорун сыпаттап жазуу менен кластер түзгүлө.

2. Ой, акылдуулук, адептүүлүк тууралуу макалдарды таап келгиле.

Жыйынтыктап айтканда, көркөм адабий тексттерди талдоо процессинде окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү боюнча биздин мугалимдерге сунуш кылган жолдорубуз жана ыкмаларыбыз оптималдуу экендиги педагогикалык экспериментте тастыкталды.

• Тиркеме 1 - Баалоо формасы

Окуучунун аты-жөнү _____

☺	5	4	3
Мага бүгүнкү сабак жакты, берилген тапшырмаларды аткарып жаттым			
Бүгүнкү сабак кызыктуу болду, мугалим берген тапшырмалардан бир аз кыйналдым			
Мен бүгүнкү сабакта жооп бергени аракет кылдым, бирок мугалимдин жардамы менен			

Пайдаланылган адабияттар:

1. Адабий окуу. Кыргыз орто мектептеринин 2-классы үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Абдухамидова, С.Рысбаев, К.Ибраимова. – Б.: Принт-Экспресс, 2016. – 26-б. 180 б.
2. Башталгыч класстардагы кыргыз тил жана окуу боюнча предметтик стандарт, Бишкек – 2019 http://kao.kg/wp-content/uploads/2020/03/Кыргыз-тил-жана-окуу_1-4_кырг.pdf
3. Окуу көндүмдөрү түшүнүгү жана адабий окуу боюнча стандарт http://www.kao.kg/images/stories/doc/195_059.pdf
4. Рысбаев С.К. Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги: «Педагогикалык технологиялар» сериясы. 2-китеп [Текст] / С.К.Рысбаев. – 2014. – 344 б.
5. Сакиева С.С. Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. докт. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. 13.00.01.; 13.00.02 / – Б.: 2013. – 273

УДК 159.923

ӨМҮРҮ ӨРНӨК ТООЛУК КЫЗДАР

Надырбаева К.О.¹¹Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Адам өмүрү-кайталангыс, уникалдуу, өзгөчө окуяларга бай, бир гана жолу берилүүчү баалуулук. Башка баалуулуктарды жоготсон, кайра калыбына келтиресин, бирок өмүрдү ордуна кое албайсың. Өмүрдү баалап, өздөрү үчүн гана эмес, өзгөлөргө да өз ишмердүүлүгү менен өрнөк боло алган адамдар арабызда биз менен чогуу жүрсө да, аларга көңүл бурбаган учурлар көп эле болот. Бүгүнкү очерк-баяндамабызда жөнөкөй, өздөрүнүн ак эмгеги менен баар таап, көптөгөн ийгиликтерге жетишсе да, анысын көтөрө чаап, элге жарыя салбаган, баскан-турганы, сүйлөгөн сөзү менен иштеген коллективине үлгү, БАЭМУнун ардактуу окутуучулары Адышева Азизбү Адышевна менен Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевнанын педагогикалык, ишмердүүлүгү, окумуштуулук изденүүлөрү жана башка ар тараптуу өрнөктүү өмүр жолуна иликтөө жүргүздүк.

Ачкыч сөздөр: уникалдуу, баалуулук, педагогикалык ишмердүүлүк, өрнөктүү өмүр, окумуштуулук изденүүлөр, ар тараптуу изденүү, коллективге үлгү.

УНИКАЛЬНОСТЬ ЖИЗНИ ГОРНЫХ ДЕВУШЕК

Надырбаева К.О.¹¹Центрально Азиатский международный медицинский университет,
г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Человеческая жизнь-это уникальна. Которая дается только один раз. Когда вы теряете другие ценности, вы восстанавливаете их, но не можете поставить жизнь на место. Хотя среди нас есть люди, которые ценят жизнь и могут служить образцом для подражания не только для себя, но и для других в своей деятельности, есть много случаев, когда мы не обращаем на них внимания. Сегодняшний документальный очерк-образец для подражания коллективу заслуженных преподавателей БАЭМУ Адышевой Азизбү Адышевне и Кочкорбаевой Лайликан Сатимбаевне, чья педагогическая деятельность, научные изыскания и другие многогранные достижения, несмотря на то, что они добились огромных успехов, нашли общий язык со своим честным трудом. Мы провели анализ образцового жизненного пути.

Ключевые слова: уникальный, ценность, педагогическая деятельность, образцовая жизнь, научные исследования, всесторонний поиск, пример для коллектива.

EXEMPLARY LIVES OF MOUNTAIN GIRLS

Nadyrbaeva K.O.¹¹Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

Human life is unique. Which is given only once. When you lose other values, you restore them, but you cannot put life in its place. Although there are people among us who value life and can serve as a role model not only for themselves, but also for others in their activities, there are many cases when we do not pay attention to them. Today's documentary essay is a role model for the team of honored teachers of BAEMU Adysheva Azizbu Adyshevna and Kochkorbaeva Laylikan Satimbaevna, whose pedagogical activity, scientific research and other multifaceted achievements, despite the fact that they have achieved great success, have found a common language with their white labor. We conducted a study of an exemplary life path.

Keywords: unique, value, pedagogical activity, exemplary life, scientific research, comprehensive search, example for the team.

Өмүрү башкаларга өрнөк боло алчу ушул эки педагог тууралуу очерк-баяндама жазарымда мага төмөнкүдөй “Адамга өмүр бир келет, ал өмүр сага бир белек” деген ыр саптары келип, ушул эки саптын айланасында ой жүгүртүүмө туура келди. Өмүр чындыгында кай-талангыс, уникалдуу, өзгөчө окуяларга бай, бир гана жолу берилүүчү баалуу белек. Башка баалуулуктарды жоготсоң, кайра калыбына келтирсең болот, бирок өмүрдү кайра ордуна коё албайсың. Мына ошонун кесепетинен, жашоо маңызын жоготуп, жараткан тарабынан берилүүчү улуу белекти өз учурунда пайдалана албаган, өмүрүн сая кетиргендер канча. Айрымдар муну эрте түшүнөт, айрымдары өмүрү түгөнгөндө түшүнөт.

Жашоодо пайдалуу нерсе жарат деген сөздөрдү жаш чагыбызда абдан көп угабыз, бирок ага маани бергенибиз аз. Өмүрдү баалап, татыктуу жашап, башкаларга да өз ишмердүүлүгү менен өрнөк боло алган адамдар арабызда биз менен чогуу жүрсө да аларга көңүл бурбаган учурлар болот. Бир аз эле андай адамдарга маани берип, алар жасап жаткан албан жумуштарга саресеп сала турган болсок, анда биз дагы кийинки муундарга үлгү болорлук далай иштерди жасамакпыз.

Бүгүнкү даректүү илимий иликтөөнүн ээлери-БАЭМУнун ардактуу окутуучулары Адышева Азизбү Адышевна менен Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна. Бул жөнөкөй адамдардын педагогикалык ишмердүүлүгү, окумуштуулук изденүүлөрү жана башка ар тараптуу өрнөктүү өмүр жолу тууралуу болмокчу.

Аталган инсандарыбыздын басып өткөн өмүр жолундагы ишмердүүлүктөрүн төмөнкүдөй багыттарга бөлүп анализдеп чыктык.

- Балалык, жаштык курак, билим алуу мезгилдери;
- Алгачкы педагогикалык ишмердүүлүктөрү;
- Кызмат орундар, коллективди башкара билүү жөндөмдүүлүктөрү, ийгиликтери;
- Илимге болгон сапар, окумуштуулуктун түйшүгү жана бактысы;
- Насаатчылыгы;
- Үй-бүлө куруу, эне болуу бактысы;

Сөз башынан болсун, анда эки мыкты педагогдун балалык чагы, билим алуу мезгилдерине ирети менен токтололу.

Алыкул акын айткандай, арасынан душман эмес, бороон араң калтырап өткөн, чокулары күмүш сымал жалтырап, асман тиреген Алай тоо кыркаларынын этегинде, айтылуу Курманжан датка жердеген, кут даарыган Алайдын Согонду айылында 1954-жылы 9-сентябрда Алагөз аксакалдын үй-бүлөсүндө чоң кубанычтуу окуя болду. Ал келечекте Кыргызстандын илимине салым кошкон, чыныгы педагог, иш билги жетекчи, илимпоз кыз-Азизбү Адышевна.

Азизбү Адышевнага сабак берип, илим дүйнөсүнө алгач кадам таштоого себепчи болгон, атагы Алайдан баштап Аксыга чейин жеткен, билим берүү тармагында талбай эмгек жасаган устаты, ардагер мугалим Эргешова Өктөмкан Эргешовна: “Мектептеги коомдук жумуштар Азизбүсүз өтчү эмес. Окуусун аяктаганча ар кандай маданий-массалык иштерге катышып, лидер окуучу болуп бүттү. Анын үнү тоодон аккан булактай тунук эле, ал ырдаганда мектептин баары муюп, сүйүп укчу. Чимирилип бийлесе көргөн көздү маашырантчу. А кезде мектепте редколлегиялар активдүү иштеп, мектептеги ар кандай жаңылыктар дубал газеталарга байма-бай чагылдырылып турчу. Ошол дубал газеталардагы мыкты кабарлар, кызыктуу маалыматтарды, илимий, адабий, маданий жаңылыктарды чыгаруудан Азизбү эч таячуу эмес, изденчү. Анын маалымат чогултуусу, изденүүчүлүк жөндөмдүүлүгү, азыр ой-лосом, ар тараптуу инсан болуп калыптануусуна эң алгачкы тажрыйба болгон экен. Азизбү бардык предметтерди жакшы өздөштүрдү, айрыкча химия, биология предметин сүйүп окуду”, -деп эскерди.

Азизбу Адышевна да өзүнүн алгачкы устаты катары Өктөмкан Эргешовнаны эсептеп, жүрүм-туруму, сүйлөгөн сөзү төп келген устатынан химия, биология предметтерине кызыгуусу артып, таасирленгендигин ыраазы болуу менен баса белгилейт. Ар бир эле устат менен шакирттер бири-бирин толук түшүнүүлөрү, ойлорунун төп келе бериши кыйын, бирок бул эки адамдын мамилеси, мүдөөсү, көз караштары бир болгондуктан, булардан чыныгы устат-шакирттик мамилени байкоого болот.

Мектепти ийгиликтүү аяктаган соң, 1971-жылы Фрунзе шаарындагы В.В.Маяковский атындагы кыз-келиндер институтунун химия-биология факультетине тапшырып, мыкты окугандыктан, Лениндик стипендиянын ээси болгон. Кийин турмуш-шартына байланыштуу 1974-жылы Ош педагогикалык институтунан окуусун улантып, 1976-жылы ийгиликтүү аяктайт.

Алгачкы педагогикалык эмгек жолун Базар-Коргон районунун Кайырма айылындагы айылдык мектепте химия-биология мугалими болуп 1974-жылы баштайт. Азизбу Адышевна уюштуруучулук жөндөмүнүн аркасында Ленин районундагы “Лола” бала бакчасына 1976-жылы жетекчи болуп дайындалат. Ал жерде он жыл эмгектенип, кийин 1986-жылы “Алтын бешик” билим берүү комплексине директорлук кызматка көтөрүлөт [1].

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан тарта республикабыздын алыскы региондорунда бир канча жогорку окуу жайлар уюшулуп, өз ишмердүүлүктөрүн башташкан. Мына ушулардын катарында 1993-жылы Жалал-Абад педагогикалык училищасы Жалал-Абад мамлекеттик университети болуп кайрадан түзүлгөн. Окуу жайга алдыңкы, тажрыйбалуу педагогдордун жоон тобун толуктоо максатында региондордон университетке төбөсү көрүнгөн мугалимдерди тарта башташкан. Мына ошолордун катарында А.Адышева да бар эле.

Ага 1995-жылы ЖАМУнун инженер-технология факультетинин химия кафедрасына окутуучулук вазийпасы буйруп, студенттерге билимин, тарбиясын бере баштады. Баштапкы эмгек жолундагы топтогон уюштуруучулук тажрыйбасынын натыйжасында 2008-жылдан баштап химия кафедрасынын башчылыгына дайындалат. Адегенде улук окутуучу, кийин доценттикке жетишкен. Бул аралыкта кафедранын илимий, маданий, аудиториялык жабдууларына көңүл буруп, чоң иштерди жасаган.

2009-жылы Жалал-Абад колледжине директорлук кызматка дайындалат да, коллективдин колдоосуна бат эле ээ болуп, иштин көзүн билген мыкты жетекчи катарында оозго алына баштайт.

2011-жылы ЖАМУ жетекчилиги Жалал-Абад медициналык колледжинин ишмердүүлүгүн алдыга жылдыруучу, иштин көзүн билген жетекчи А.Адышева экенин байкашып, иш билги жетекчини аталган окуу жайга директор кылып дайындайт.

Медициналык колледжге барары менен Азизбу Адышевна бир топ алгылыктуу иштерди жасоого жетишти. Окуу процессин алдыга жылдырды, кабинеттерди заманбап окуу жабдыктары менен жабдып, өз күчү менен эки медициналык фармацевтика жана органикалык химия лабораторияларын түптөгөн. Ар бир дисциплиналарга окуу процессинде студенттердин билим алуусуна ыңгайлуу шарттарды түзүү үчүн кабинеттерди жасалгалаткан, керектүү окуу материалдарын окуу жай тарабынан да, спонсорлор тарабынан да алдырткан.

Стоматология кабинетине бормашиналарды, муляж-фантондорду койдуртууга жетишкен. Башка окуу жайларда жетекчи болуп иштегендеги эмгеги менен дал ушул медициналык колледжде жасаган эмгегин салыштырып болбойт. Анткени иштин жүрүш процессине күбө болгон коллективи азыркы күнгө чейин А.Адышевнанын опол тоодой эмгегин айтып, ыраазычылыктарын билдиришет.

Спорт-ден соолуктун жана өмүрдүн ачкычы демекчи, аталган медициналык окуу жайга спорт аянтчасын куруу менен студенттердин ден соолугун чыңдап, жашоонун сергек мүнөзүн калыптандырууга чоң өбөлгө түзгөн.

Иш билги жетекчи катарында кол алдындагы окутуучулардын кулк-мүнөзүн өздөштүрүп, ошого жараша адилет мамиле жасап, жагымдуу шарттарда билим берүүсүнө дем берип, ар дайым шыктандырып турган. Ар бир эле окуу жайдын бактысына мындай жетекчи туш боло бербейт.

Табиятынан лидерлик, уюштуруучулук, сезимталдык, даанышмандык сапаттары бар А.Адышева ЖАМУнун тарыхында алтын тамгалар менен жазылып кала берет.

А.Адышеванын табылгыс уюштуруучулук тажрыйбасына жаңыдан ачылган Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту (2023-жылдан бери Борбор Азия эл аралык медициналык университети макамын алды) муктаж эле. Ошондуктан ал 2017-жылдан бери педагогикалык эмгек жолун аталган медициналык окуу жайдан улантууга туура келди.

Азыркы мезгилде БАЭМУнун доценти. Ар убак жаш адистерге өз тажрыйбасынан бөлүшүп, студенттерге болсо мыкты лекцияларды окуудан тажабайт. Ал эми практикалык сабактары, химиялык-лабораториялык изилдөө иштери заманбап үлгүдө даярдалган. Чет өлкөдөн келген студенттер устатынын сабактарына абдан ыраазы. Кутман курак 70 жашында да талыкпай эмгектенип, өзүнүн насаатчылыгы менен жалпы жамаатка жол көрсөтүп келүүдө.

Илим чөйрөсүнө да алгылыктуу аралашып, студенттер менен иштеп жүрүп, органикалык химия багытына өзгөчө кызыгып, жан дүйнөсүн жай алдырбай, өз алдынча илимий изилдөөлөрдү жүргүзө баштайт. Ошол изилдөөнүн негизинде “Табигый карбоксилдүү полиэлектролиттер, алардын физикалык-химиялык, биологиялык касиеттери жана колдонулушу” деген темада 02.00.03. адистиги боюнча 2006-жылы кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактаган. Илимпоздун 50 илимий макаласы, 5 окуу куралы жана 5 окуу-методикалык китепчелери жарык көргөн. Бир патенттин ээси [2].

Талыкпаган эмгегинин үзүрү менен билим берүү тармагында кандай сыйлыктар болсо, ошолордун баарына татыган үлгүлүү бул айым аялзатына тиешелүү бардык сапаттардан да куру калган эмес. Мындайларды ураачынын уздуусу, акылмандын ийгиси деп коёт. Бардык эле аялзаты жеке тумуш менен жетекчилик кызматты, илимди, түйшүктүү педагогикалык жумушту айкалыштырып алып кете албайт. А.Адышева үй-бүлөсүндө эң биринчи кезекте жароокер жар, бактылуу үч уул, эки кыздын мээримдүү энеси. Чарчаганда небере, чеберлерин жыттап, дөөлөттүү карылыктын доорун да сүрүп турган кези. Жолдошу экөө тарбиялап өстүргөн балдарынын баары өз кесиптеринин татыктуу адиси [3].

Далайлар тамшантып бир көрүүгө ашык кылган, көргөндөр кайра-кайра келүүнү самаган жер соорусу Аксынын көз жоосун алган керемет жайлоолорунан гүл терип, шаркырап аккан тунук сууларынан ичип, атыр жыттуу абасынан дем алып эс тарткан, кадимки Токтогул акын ашык болгон айтылуу Алымкан сулуунун жердеши, дагы бир тоолук кызыбыз-Кочкорбаева Лайли Сатимбаевна 1953-жылы 11-январда жарык дүйнөгө келгенде Кербен кыштагындагы кыштын кыраан чилдеси жайдын ысык саратанына айлангандай болду. Анткени Сатимбай аксакал кырк жылкылуу болгонуна кубанычы койнуна батпай, тууган-туушканына сүйүнчү айттырганын айыл тургундары ушу күнгө чейин эскерип калышат.

1961-жылы кичинекей тоолук кыз Кербендеги Ильич орто мектебинин босогосун алгач ирет аттап, чыйрактыгы менен мугалимдердин көңүлүн өзүнө бурду. Лайли Сатимбаевна табиятынан токтоо, оор басырыктуу, өз оюн орду менен айта билген, аткарылчу ишти баштаардан мурун ага анализ жасай алган өзгөчө сапаты менен мектепте кадыр-баркка ээ болгон. Өзүнөн төмөнкү класстарда окуган окуучулар ар дайым керектүү маалыматтар менен баалуу кеңештерин угууга үйүнө чейин келген учурлары болгон. Ошондуктан, ага айылдаштары Акылкарачач деген кошумча лакап атты ыйгарышкан. Көрсө, бул жаш өспүрүм кыздын ошондо эле өз оюн реалдуу айта алган, иштин кандай деңгээлде аткарыларына көзү жетип турган тубаса акылгөйлүгү кийинки жашоосунун даңгыр болушуна себепчи болгон экен.

Табиятынан эч кимге окшошкучу келбеген, башкаларда жок өзгөчөлүктү жактырган Лайли Сатимбаевна 1971-жылы орто мектепти бүтөрүп, Фрунзе шаарындагы В.В.Маяковский атындагы кыз-келиндер институтунун чет тили адистигине тапшырып, 1975-жылы аталган факультетти ийгиликтүү аяктаган [4].

Ал кезде англис тилин окуу, үйрөнүү азыркыдай актуалдуу болгон эмес. Бирок Л.Кочкорбаева тырмактайынан эле картадан чет өлкөлөрдү көргөндө, ошол жактарга саякатка баргысы келип, айрыкча Америка жаш кызга кыял эле. Америкалыктар англис тилинде сүйлөй турганын билген соң, англисче сөздөрдү жаттоого өттү. Көзү көргөн буюмдардын аттарын англис тили мугалим эжелеринен сурап, жаттап жүрүп, ал кызыгуусуна кошумча мугалим-устаттары-Айтмырзаева Наташа Айтмырзаевна, Адылова Халида Адыловналардын да таасири чоң болду.

Л.Сатимбаевна кандайча чет тили мугалими болуп калганын мындайча эскерет: “Халида Адыловна англисче сүйлөгөндө, бардык нерсени унутуп, ошол мугалимдин ар бир айткан сөзүн ичимден күбүрөп кайталай берчүмүн. Анын айткан сөздөрү менин кулагыма өзгөчө жаңырап эле. Кээде коридордон өтүп баратып, эжекенин сабак өтүп жаткан үнүн уксам, ошол эшиктин түбүнө барып кулак төшөп, башка сабакка кирбей тура берчүмүн”.

Окуусун аяктап, дипломду колго алган жаш адис түз эле өзүнүн кичи мекени Аксыга келип, мектеп-интернатка чет тили мугалими болуп алгачкы педагогикалык эмгек жолун баштаган. Бирок тагдыр буйруп, Жалал-Абадга келин болот да, 1976-жылдан баштап Сузак районунун Жийде айылындагы орто мектепте иштеп калат. Билиминин тереңдиги, иш билгилегинин аркасында Жалал-Абад шаарындагы №4 орто мектепке тарбиялык иштер боюнча директордун орун басары болуп дайындалат.

Жогоруда биз белгилеп өткөндөй, Жалал-Абад мамлекеттик университети уюшулган учурларда аталган окуу жайга аймактык мектептерден мыкты, өз кесибинин устасы болгон профессионал англис тили адистигин аяктаган мугалимдердин арасында конкурс уюштурушуп, Лайли Сатимбаевна атайын Америкадан келген волонтерлордун сынагынан өтөт. Сынак өз кесибинин мыктысы, жогорку категориядагы мугалим Л. Кочкорбаева үчүн кыйынчылыкка деле турган жок. Ошентип, 1993-жылы ЖАМУнун чет тилдер факультетине окутуучу болуп кабыл алынат.

Көп өтпөй эле мектепте эле уюштуруучулук жөндөмү калыптанган, көрөгөч мугалимди аталган факультеттин кафедра башчысы кылып дайындашат. Жаңыдан түзүлгөн чет тилдер кафедрасынын кирпичин бирден кынап, түптөө Л.Кочкорбаеванын бешенесине буюрган экен. Өзүнүн эскерүүсүндө: “Мен кафедра башчылыгына дайындалган күндөн баштап эле, кафедрага мыкты адистерди алып келүүү биринчи максатым деп билдим. Анткени жаңыдан кадам таштап, чыйыр сала баштаган факультетибизге чет тили адистигине окуй турган каалоочулардын саны арбын болду.

Аларга татыктуу билим берүү үчүн атайын ЖАМУ тарабынан “Тынчтык корпусунан эки мугалим бизге келген. Алардын жардамы менен бир топ иштер жасалды. Айрыкча биз суу-сап турган китептер Америкадан бир машина болуп келгенде биздин кубанычыбызда чек жок эле.

Кафедра башчысы болгондон тарта эле ОшМУ менен тыгыз байланышта иш алып бардым. Айрыкча Чет тилдер кафедрасынын деканы Анарбаев Арап Анарбаевич бизден жардамын аяган жок. Жумушчу программдан баштап, кошумча окуу куралдарына чейин көмөктөшүп турду.

ОшМУнун англис тили кафедрасынын жетекчилиги менен макулдашуулар жүргүзүлүп, университеттин мыкты бүтүрүүчүлөрүнөн биздин чет тилдер кафедрасына сынактын негизинде 8 стажёр мугалимди алып келдик. Аларды тандоодон адашпаптырбыз, көпчүлүгү ушул кезге чейин факультетте иштеп жүрөт. Бир тобу илимдин кандидаты болду. Канчала-

ган кыйынчылыктар менен кадрларыбыз толукталып отуруп, биздин кафедрабыз ЖАМУ-нун эң алдыңкы кафедрасына айланды. Мыкты адистер топтолгон, биримдикте иш алып барган күчтүү коллектив мына ошентип жыл санап өсүп отурду”,-дейт, өткөн күндөрүнө, тарткан түйшүгүнө кайыл болгон, күрдөөлдүү жаштыгы иш менен алпурушуп өткөнүнө ыраазы болгон ардагер мугалим.

Чынында ыраазы болгону да жөн жерден эмес, анткени ошондой кыйынчылыктын, талыкпаган эмгектин натыйжасында аталган кафедранын алгачкы 1998-жылкы бүтүрүүчүлөрүнүн арасынан 32 студент Артыкчылык диплому менен аяктаган. Андай ийгилик нечен жыл иштеп, түптөлүп калган окуу жайлардан да чанда чыкса керек. Бул ийгилик ЖАМУнун аброюн көтөрүп, бат эле мыкты окуу жайлардын катарына кошулууга жардамын тийгизди десек жаңылышпайбыз. Мындай ийгиликтин жаралышына ЖАМУнун алгачкы ректорлорунун бири Т.Б.Бекболотовдун да эмгеги чоң. Анткени жаңы ачылып жаткан факультеттерге колунан келишинче көмөк көрсөтүп, колдоп, кубаттап, моралдык жактан да ар дайым маанайларын көтөрүп тургандыгы ушул күндөрдө аңыз катары айтылат.

Кийинчерээк кафедралар бөлүнүп, чет тилдер адистиги өз чөйрөсүн кеңейтти. Ошондо 1997-2001-жылдары Англис тилинин теориясы жана усулу кафедрасынын, кийинчерээк 2001-2015-жылдары Англис тилин окутуунун усулу кафедрасынын башчылыгына Л.Сатимбаевна дайындалып. Ал жерде да өз ишмердүүлүгүн көрсөттү.

Тажрыйбалуу устаттын жардамы менен өзү баштаган шакирттеринен турган делегация бир канча эл аралык илимий конференцияларга катышып, англис тилин окутуунун усулдары боюнча өз тажрыйбалары менен бөлүшүү жана башкалардын да тажрыйбаларын өздөштүрүү максатында Түркмөнстанга, Казакстанга, Россияга барып жумалап, айлап окуп келишкен.

Тынчтык корпусу менен тыгыз иш алып барган эжекебиз, ал жактан келишим аркылуу англис тилин алып жүрүүчү волонтерлорду чакырып, студенттердин сүйлөө практикасын арттыруу максатында иш жүргүзүп турган.

Ошондой эле өмүрүндө чоң бурулуш болуп, “Атуулдук окуу” проектисине катышып, бала кездеги таттуу кыялы орундалат. Океандын аркы бетине, Американын Вержиния штатына 2007-жылы эки айга барып билим алып келген. Келген соң алган билиминин негизинде “Граждандык окуу” боюнча проект жазып, аны ийгиликтүү ишке ашырып, ЖАМУнун үч факультетинин 300 студентине семинар өткөнүн областтык телерадиодон бир канча жолу чагылдырып турганын көпчүлүгүбүз жакшы билебиз [5].

Л.Кочкорбаева ЖАМУга канча ректор иштеген болсо, ошолордун баары менен тил табышып, ар биринин сый-урматына ээ болгон, өтө жөнөкөй, даанышман, адамгерчилиги менен интеллектуалдык деңгээли бийик мугалим катары мактоого арзыйт.

Өрнөктүү устаттан өсүп чыккан жаш кадрлар кайра эле ошол кафедрада өзү менен кошо иштешип, студент кезинде билимин алса, кийин педагогикалык тажрыйбасына сугарылган. Алардын бири Дүйшеева Айсалкын өз устаты тууралуу мындай дейт: “Лайли Сатимбаевна абдан билимдүү, бардык нерсени алдын ала баамдап турган көрөгөч инсан. Бизге калыс мамиле жасап, кыйналган учурунда өзүнө чакырып алып, табылгыс насааттарын айтып, акырын жолго салып коёр эле. Эженин бир эле кеңеши-педагогикалык жааттагы табылгыс “даба”. Студенттер Л.Сатимбаевнаны дипломдук ишибиздин жетекчиси болсо деп тиленишер эле...”

Чыныгы методист мугалим катары шаарыбызга эле эмес, облустук деңгээлге чейин окутуу ыкмалары жайылтылган. Ал англис тилин окутууну традициялык, инновациялык усул менен айкалыштыра иштеп чыккан, жеке усулдук ыкмалардын ээси. Илимий конференцияларда бир канча жолу жеке усулун презентациялап, илимий макалаларына жарыялап ке-

лет. Л.Сатимбаевна 35 илимий макаланын, 14 окуу-усулдук колдонмолордун автору, 40тан ашуун республикалык, эл аралык окуу-усулдук семинарлардын катышуучусу.

Коллективинин, студенттеринин сүйүктүү окутуучусуна айланган чыныгы педагог кафедраны чейрек кылым жетектеп, көптөгөн ийгиликтерди жараткан. 1998-жылы Эл агартуунун отличниги төш белгиси менен сыйланган. ЖАМУнун, мэриянын, облустун, Билим берүү министрлигинин Ардак грамоталары менен сыйланган.

Миңдеген студенттер тажрыйбалуу педагогдон таалим-тарбия алып, татыктуу шакирт катары өздөрүнүн сферасында жемиштүү иштеп келе жатышат.

Мыкты мугалим болуу өзгөчө жоопкерчиликти талап кылса, аскер адамы, подпоковниктин жубайы болуу эки эсе жоопкерчилик. Өмүрлүк жолдошунун сүйүктүү жары болуп, бактылуу үй-бүлөнүн ээлери үч балалуу болушкан. Азыркы тапта уулдары өздөрү тандаган кесиптеринин ээси.

Адамзаттын эң биринчи тарбиячылары – энелер. Адам баласынын басып бараткан келечеги энелерге байланыштуу. Чыныгы эл керегине жараган баланы тарбиялаган адам-эне. Эгер эне ар тараптан билимдүү болсо, өзүнүн энелик вазипасын билсе, балдарынын жүрөгүнө терең ыйман, табылгыс кичи пейилдүүлүк, түгөнгүс жан азыкты бере алат. Андай кыла албаса, анда улутубуздун келечеги толук кандуу нукура кыргыз балдарына зар болот.

Муну айтканымдын негизги себепчилери-жогоруда өмүр таржымалы менен тааныштырган даанышман мугалимдер жана мээримдүү энелер. Байкаган болсоңуз, алар басып өткөн жол, алар башкарган жамаат, алар окуткан шакирттердин баары-ийгиликтүү инсандар. Андыктан арабызда жүргөн ушундай жөнөкөй, бирок жасаган жумуштары ат көтөргүс улуу адамдардын бейнесине токтолуп, алардан өрнөк алып турсак, биздин жашообузга пайдасынан башка зыяны тийбейт.

Пайдаланылган адабияттар

1. Кыргыздын кыраан кыздары. - Бишкек, 2016.
2. Лучшие преподаватели Кыргызстана. - Бишкек, 1915.
3. “Дилбар” гезити, 2015-ж. 31.01.№2(36)
4. НИМСИнин тарыхы. - Жалал-Абад, 2023.
5. “Студенттик полис”, Жалал-Абад, 2007-ж. №11
6. Кыргыз макал-лакаптары. – Бишкек, 2009.

УДК 409.34

"GRAMMATICAL MEANS REPRESENTING THE CATEGORY OF INTENTIONALITY IN THE ENGLISH LANGUAGE" and "GRAMMATICAL MEANS REPRESENTING THE CATEGORY OF INTENTIONALITY, PREMEDITATION IN UZBEK"

Najmeddinov A.R.¹¹Kokand State pedagogical institute, Kokand University, Kokand, Uzbekistan**Annotation**

Intentionality as one of the main aspects of the speech mechanism is one of the priority areas of research in modern linguistics. The study of the intellectual needs of communicants and the question of its manifestation in speech arose as an object of study of the theory of speech acts. As a result of this study, it became clear that the degree of intentionality and its implementation in speech with the help of linguistic means depends on the linguistic and verbal competence of the speaker/author, the methods and principles of conveying the intended goal in the context.

Keywords: intentionality, emphasize, consciousness, psychosemantic, features, unintentional, mechanism, interaction, context, verbal, competence

«ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ КАТЕГОРИЮ ИНТЕНЦИОНАЛЬНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ» и «ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ КАТЕГОРИЮ ИНТЕНЦИОНАЛЬНОСТИ, ПРЕДНАМЕРЕННОСТЬ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ»

Нажмеддинов А.Р.¹¹Кокандский государственный педагогический институт, Кокандский университет, г. Коканд, Узбекистан**Аннотация**

Интенциональность как один из основных аспектов речевого механизма является одним из приоритетных направлений исследований в современной лингвистике. Изучение интеллектуальных потребностей коммуникантов и вопрос о их проявлении в речи возникло как предмет изучения теории речевых актов. В результате данного исследования стало ясно, что степень интенциональности и ее реализация в речи с помощью языковых средств зависит от языковой и речевой компетенции говорящего/автора, способов и принципов передачи намеченной цели в речи.

Ключевые слова: интенциональность, акцент, сознание, психосемантика, особенности, неинтенциональность, механизм, взаимодействие, контекст, вербальная компетенция.

«АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ ИНТЕНЦИОНАЛДУУЛУК КАТЕГОРИЯСЫН БИЛДИРГЕН ГРАММАТИКАЛЫК КАРАЖАТТАР» жана «ӨЗБЕК ТИЛИНДЕГИ ИНТЕНЦИОНАЛДУУЛУК, НИЕТТҮҮЛҮК КАТЕГОРИЯСЫН БИЛДИРГЕН ГРАММАТИКАЛЫК КАРАЖАТТАР»

Нажмеддинов А. Р.¹¹Кокон мамлекеттик педагогикалык институту, Кокон университети, Кокон ш., Өзбекстан**Аннотация**

Сүйлөө механизминин негизги аспектилеринин бири катары интенционалдуулук азыркы тил илиминдеги артыкчылыктуу изилдөө багыттарынын бири болуп саналат. Коммуникативдик интеллектуалдык муктаждыктарын изилдөө жана сүйлөө актылардын теориясынын изилдөө объектиси катары пайда болгон сөз, алардын көрүнүшү жөнүндө суроо изилденет. Бул изилдөөнүн жыйынтыгында, тилдик каражаттардын

жардамы менен сүйлөөдө интенционалдуулуктун даражасы жана аны ишке ашыруу сүйлөөчүнүн/автордун тил жана сүйлөө компетентүүлүгүнө, кепте белгиленген максатты жеткирүү ыкмаларына жана принциптерине көз каранды экендиги айкын болду.

Ачкыч сөздөр: интенционалдуулук, басым, аң-сезим, психосемантика, өзгөчөлүктөр, интенционалдуулук механизми, өз ара аракеттенүү, контекст, оозеки компетентүүлүк.

Any action is based on the principle of focusing attention on a specific object. Consequently, all forms of activity, whether physical, mental or intellectual, are characterized by intentionality. Intentionality (lat. In-tentio - striving), as one of the main directions of phenomenology, is the orientation of the mind to the object. The concept of intentionality has found a strong reflection in philosophical research since the Middle Ages, and at the end of the 19th century, F. Brentano began to use it as a character trait that distinguishes mental phenomena from physical phenomena. Later D. Dennett and E. Husserl research carried out by such scientists as Husserl, began to manifest new facets of science. They evaluated intentionality as a factor determining the orientation of the mind to a specific object and its proportionality to the object of experience. E. Husserl learned this concept from F. Brentano, but, on the contrary, he emphasizes that any experience is not deliberate. Thus, the concept of intentionality began to be used in research in the field of analytical philosophy of the relationship between language and consciousness. The study of the intentional aspect of speech also required an analysis of the postulates of attractiveness, principles of communication and etiquette.

As a result of research in this area, new methods of organizing communication and ensuring its impact on the context began to appear, previously unknown to science. Since the second half of the last century, attention was paid not to the immanent aspects of speech, but to the psychosemantic features that make up the sign, such as desire, will, motive, purposeful activation of consciousness. The concept of intention is primarily associated with the theory of speech acts and is used to describe the illocutionary functions of linguistic units. Verbal intention has also become an object of study in functional grammar as the desire to perform a specific action through language. When it comes to the relationship of intentionality with grammatical categories, it must be said that the relationship between the semantic functions of grammatical forms and the transmission of thought to speech and the speaker's inclinations is clear.

The issues of intentionality and its relationship to speech were also investigated in the context of the verbal competence of the speaking author, methods and principles of conveying the intended purpose of speech in the context. On the grammatical side of intentionality A.V. Also worth mentioning is Bondarko's research. He argues that intentionality should be studied as opposed to unintentional. The category of non-irrationality is considered by the scientist as a system of units (for example, brackets), which cannot play a role in the realization of the speaker's inclination and is considered a passive element of the message. Based on the theory of speech acts, A.V. Bondarko interprets the category of intentionality in a special way, that is, from the point of view of the relationship between the semantic functions of grammatical forms and the content of the message. Thus, intentionality as a structure of thinking that allows us to understand the world is a category that shows that desires, aspirations, which are an integral part of the human mind, are characterized by what it expects from the world around us. Intentionality is a complex mental phenomenon, consisting of content focused on different goals (time, spatially oriented physical and social factors, weight of opportunities, systematization of actions, goal advancement and the ability to see the result), or remain hidden, that is, it can be devoid of explicit character.

Yu. D. Apresyan, N.D. Arutyunova, A. Zaliznyak, I. Kobozeva also conducted an effective researches. The communication process involves not only the exchange of information, but also the mechanism of interaction with the interlocutor, the implementation of the communicative intention of the speaking author, the interaction of the minds of the participants in the communication. Obviously, intentionality is a problem that is studied at the intersection of such fields as psycholo-

gy, psycholinguistics, linguistics and philosophy. This category is directly related to the orientation of the mind to the object, goal, need for action and the perception of the world by the subject. Although the category of intentionality has been studied by many scientists from a philosophical and psychological point of view, and a large amount of research has been devoted to the problems of its relationship to speech, the discussion of the expression of communicative intentions in language is still lagging behind. they do not have a single methodological base.

Modern linguistics expands its traditional shell, focusing on the sphere of subjective factors in the communication process on the basis of various approaches, and challenges linguists to analyze the language in the prism of broad communication, speech activity.

One of the main tasks of pragmatics is to select and use the most effective and "targeted" type of linguistic tools needed to express a certain idea, that is, the one that can have the greatest impact on the listener or reader. This means that for modern pragmatism the subject category plays a central role. In linguistics, the inability of the field of semantics to adequately explain the sociolinguistic and other non-linguistic components of oral speech has led to the emergence of pragmatics. Pragmatics comes from the Greek word *pragma*, which means action. Its scope includes many questions related to the speaker, the addressee, their relationship in communication, the communication situation. For example, in relation to the subject of speech, the following questions are investigated: explicit and implicit goals of the statement (transmission of any information or opinion, questions, orders, requests for advice, promises, apologies, congratulations, complaints, etc.); speech tactics; types of speech etiquette; conversation, speech rules; the purpose of the speaker; assessment by the speaker of the general knowledge base, worldview, interests of the addressee, etc .; the speaker's attitude to the message conveyed to him. In pragmatics, many issues are also studied in connection with such factors as the addressee of the speech, the relationship of the interlocutors, the specific situation of communication.

In speech, the different attitude of the author / speaker to reality and the problems of its interpretation in the mind of the reader / listener are relevant for all areas of linguistics from a pragmatic point of view. It was found that lexical devices expressing intentionality (verbs in our study) are structurally different in the English and Uzbek languages, but have common lexical and semantic classification features. What about grammar tools? An analysis of the grammatical means available in these languages, which are genealogically and morphologically unrelated to the expression of intentionality, naturally shows that there are many special aspects.

As you know, the transition to the infinitive has the intentional nature of the device. Research into this device has shown that its field of intent is the basic unit.

Syntactically, the components of this device are related as two different parts of speech: an additional part with a simple contraction of the verb and a target connotation. For the referent in the sentences used, it is characteristic that the content takes on a different character in accordance with the requirements of the situation and the existing connotations and implications, that is, the desire to perform an action should indicate the likelihood of its implementation. "Probability", in turn, is associated with the modal plan of the device: Right! I definitely want to help you meditate! And that's why we're going to skip the image of an island on a lake or an ocean, because that's obviously not working. So let's imagine that you're an island in . . . a river!(Gilbert E.)

It can be concluded that a real continuous verb can be interpreted as an integral part of the implementation of plans for the near future, controlled by the subject, implicitly expressing the semantics of desire. That is why to be going + to infinitive we emphasize the presence of various aspects of the structure.

. Not long after this *matinée* experience--perhaps a month--Mrs. Vance invited Carrie to an evening at the theatre with them. She heard Carrie say that Hurstwood was not coming home to dinner (Dreiser Th. *Sister Carrie*)

The intonational aspect of the message content in this passage is reflected in the fact that more attention is paid to the result of an action planned for the near future, and the concretization of this result.

And vice versa, to be going + to infinitive, this structure emphasizes the importance of desire, not the result. The attitude of the speech agent to the verb expressed in the language is manifested through the slope. In English, the subjunctive mood forms have a very wide range of semantic and functional nature and are central to the grammatical devices that represent the category of intentionality. The dissertation analyzes the syntactic means used to express attraction and intention to perform an action.

In the Uzbek language, a number of grammatical devices that clearly express intentionality, as in English, consist of a group of future tense verbs, imperative and conditional mood, purpose, and indicators of purposeful speech.

The analysis concluded that the pragmatics of the intonational aspects of future verb forms is as diverse as the English language.

Determining whether time indicators are used to express communicative intent as ambiguous units or to perform another pragmatic function requires contextual integrity. For example: we had two children in a row. "If we multiply, the child's love will make him work," I thought. Even then, they have not changed. When I looked, I was starving with two children. I started a conditional deal. (Good "revenge". From the Internet) - The phrase "I will starve with my two children" is, of course, not an intention, but an inevitable situation under certain circumstances.

Command is one of the most effective means of expressing explicit intent in the Uzbek language. The imperative mood of the verb means that the speaker commands, wants, prompts to perform an action, and each semantic shade is distinguished by its unique intonation. The speaker's motivation for action is directed directly at the second person. Therefore, the main form of inclination to order-desire is the second person (singular and plural): Now go to work, forget me. I'll try to tear you out of my heart too. Now our paths and our destinies will not intersect. (Abdullaev A., 156); Comrades, let us work hand in hand to collect our honest "white gold", white as mother's milk! Comrades, cotton is not our eye, we scare the cotton eye! (Togay Murad, 29 years old). In the Uzbek language, the command-desire and conditional tenses are activated in various pragmatic tones as a grammatical tool widely used in explicitly expressing the category of intentionality, and are manifested in different directions of the expressive plan of communicative intention. Using a number of examples, the dissertation analyzes the practice of using these indicators, indicators of the number of points and compound sentences following the goals.

Used literature

1. Admoni V.G. Grammatical structure as a system of construction and general theory of grammar. - L., Nauka, 1988. – 234p.;
2. Alimuradov O. A. Meaning, meaning, concept and intentionality: a system of correlations // LANGUAGE. TEXT. DISCOURSE. - Stavropol, 2004. - 43 p.
3. Apresyan Yu. D. Selected works, volume II. Integral description of the language and system lexicography. - M., 1995. –p. 478-482
4. Arestova O.N. Motivation and perspective goal-setting in mental activity // Bulletin of Moscow University. - Series 14. - Psychology. - 1999. - p 16-25.
5. Arnold I.V. Implication as a technique for constructing a text and a subject of philological study // Questions of Linguistics. - 1982. -№4. - p 83-91.;
6. Artemov V. A. Abstract of introductory lectures on the course "Psychology of translation" // M.: Izd. MGIIA them. M. Torez. - 1969. - P. 58
7. Arutyunov A.R., Chebotarev P.G. Handbook: Intentions of dialogic communication and their standard implementations (Project "Banks of methodological data: a catalog of communicative units") // Russian Language Abroad. No. 5-6, 1993. - p 75-82.
8. Arutyunova N. D. Logical theories of meaning //Principles and methods of semantic research. -M.: Science. - 1976. p 92-118.
9. Arutyunova N. D. Language and the human world. M., 1999. –411 p.

УДК: 159.1.(953.5.)

БАШТАЛГЫЧ ЖАНА МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮДӨ КӨРСӨТМӨ КУРАЛДЫ ПАЙДАЛАНУУ, АНЫ ИШТЕТТҮҮ МЕХАНИЗМИН ЖАКШЫРТУУ

Нурдинов Б.Ж.¹

¹Ош технологиялык университетинин академик Б.Мурзубраимов атындагы эл аралык
Өзгөн технологиялык жана билим берүү институту, Өзгөн ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул макалада башталгыч жана мектепке чейинки билим берүү тармагындагы балдарды баштапкы окутуу үйрөтүү тарбиялоодо тамга, сан, жазуу, түс, сүйлөө сөзүн, табият, айлана-чөйрөнү таануу, коомго киришүүгө себеп болгон көрсөтмө куралдарды, окуу техникалык каражаттарын колдонуу механизмин иштетүү жаңыча окуу ишмердүүлүгүн түшүнөбүз. Балдарды мектепке адаптациялоо таалим тарбия берүү мугалимдин чеберчилиги, психолого-педагогикалык мамилелер талап кылынышын билебиз.

Ачкыч сөздөр: башталгыч жана мектепке чейинки билим берүү, көрсөтмө курал, окуу техникалык каражаттар, механизм, адаптация, психолого-педагогикалык мамиле.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОМ И ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЕГО МЕХАНИЗМА

Нурдинов Б.Ж.¹

¹Узгенский международный технологическо-образовательный институт имени академика
Б. Мурзубраимова ОшТУ,
г. Узген, Кыргызстан

Аннотация

В данной статье мы разбираемся с основными инструкциями по внедрению в общество, реализации новых учебных действий, активизирующих механизм обучения и технического применения в первом чтении детей в сфере образования в начальных классах и школах. Мы знаем, что адаптация детей к школе требует педагогических навыков, психолого-педагогических установок.

Ключевые слова: начальное и дошкольное образование, учебное пособие, методика обучения, техническая средства обучения, механизм, адаптация, психолого-педагогический подход.

THE USE OF LEARNING IN PRIMARY AND PRESCHOOL EDUCATION AND THE IMPROVEMENT OF ITS MECHANISM

Nurdinov B.Zh.¹

¹Uzgen International Technological and Educational Institute named after Academician B.
Murzubraimov of OshTU,
Uzgen city, Kyrgyzstan

Annotation

In this article, we deal with the basic instructions for the introduction into society, the implementation of new educational activities that activate the mechanism of learning and technical application in the first reading of children in the field of education in primary grades and schools. We know that the adaptation of children to school requires pedagogical skills, psychological and pedagogical attitudes.

Keywords: primary and preschool education, textbook, teaching methodology, technical teaching aids, mechanism, adaptation, psychological and pedagogical approach.

Көрсөтмө курал каражаты – мугалимдин окуучуларга билим объектисин көрсөтүүчү каражат. Буга табиятты байкоо, окуу китебиндеги сүрөттөрдү кароо, тасмаларды же интернет булактарынан эксперименттерди көрсөтүү, жада калса доскага тартып, жазып көрсөтүү.

Көрсөтмө курал-педагогикалык максатта түзүлгөн изилденүүчү объектилердин пландык же көлөмдүү көрүнүшүн билдирген тар термин. Алар тамгалар, сандар, таблицалар, схемалар, моделдер, муляждар, диафильмдер, дидактикалык карталар жана башкалар болушу мүмкүн.

Көрсөтмөлүүлүк принциби деп белгилүү бир сезүү объектилери абстракттуу идеяларды калыптандыруу үчүн негиз болуп кызмат кылганда окуу процессин өзгөчө уюштуруу катары түшүнүлөт.

Көрсөтмө куралдын иштелиш механизми мугалим менен окуучунун кайтарып байланышын жакшыртуу иретинде жасалып темага болгон түшүнүгүн артат. Я.А.Коменскийдин бардыгын мүмкүн болушунча сырткы сезүү органдарына берүү керек, атап айтканда: көрүү үчүн, угуу үчүн, жыттоо үчүн,

Көрсөтмөлүү принциби «мындай окутуу жөнүндө бала абстракттуу идеяларга жана сөздөрдөн эмес түздөн-түз конкреттүү түрдө кабыл алат...» К.Д. Ушинский. Окуу процессине баланын бардык сезимдери катышат. Демек, көрсөтмөлүү принциби предметтерди жана кубулуштарды бардык сезүү кабыл алууларынын негизинде окуучулардын идеяларын жана түшүнүктөрүн калыптандыруунун зарылдыгын билдирет.

АЛИППЕ – балалыктын маданий-тарыхый феноменин чагылдыруучу маданий эволюциясы. Балалыкты жашоонун өзгөчө мезгили катары түшүнүү, сактоо жана өнүктүрүү "балалык мейкиндигинин" сапатын камсыз кылуучу механизм. Ошол эле предметтерди электрондоштуруп слайд окуу техникалык шаймандары (ОТШ) менен өтүп үйрөтүү заманбап балдарды маданий адаптациялоо шарттары десек жаңылышпайбыз.

Адаптация (социалдык адаптация)-субъекттин жана социалдык чөйрөнүн карама-каршы ишинин процесси жана натыйжасы (Ж.Пиаже, Р.Мертон). Адаптация адамга карата анын мамилеси жана социалдык жүрүм-туруму менен коомдун талаптарын жана күтүүлөрүн координациялоону билдирет; өзүн-өзү баалоону координациялоо, башкача айтканда, адамдын өзүнүн мүмкүнчүлүктөрү жана социалдык чөйрөнүн реалдуулуктары менен өзүн-өзү талдоосу жана талаптары. Ошентип, адаптация – инсандын коомдук жандыкка айлануу процесси жана натыйжасы [1].

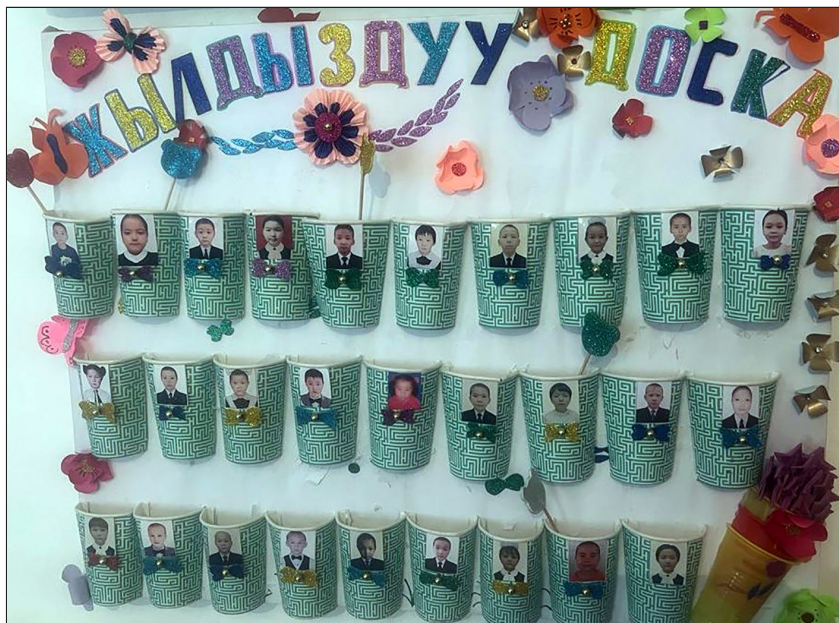
Баланы өнүктүрүүнүн автордук ыкмалары башталгыч класстарда бул тамга, сан, предметтерди, коом, чөйрө, табият таанытуудагы көрсөтмө куралдар. Аларды өзүн-өзү ишке ашыруу үчүн өзгөчө мейкиндик катары балалык субмаданиятына киришүү менен таанытуу процессин ишке ашыра алабыз. Ошондой эле өзгөчө муктаждыктары бар балдарга да кенен көңүл буруу талаптары куч. Башталгыч билим берүүдөгү педагогикалык кадрларды даярдоодо сөзсүз түрдө маданиятка таандык болгон кубулушту да изилдөөнү камтыйт -балдардын чыгармачылыгы, искусство; көркөм жана социалдык-маданий мейкиндик; маданият мекемелеринде балдар аудиториясы менен иштөө (анын ичинде музейлер) жана көркөм билим берүү.

Мисалы: жөнөкөй эле башталгыч класстын мугалими жасаган ЖЫЛДЫЗДУУ ДОСКА көрсөтмө куралын алалы.

Балдарды стимул, мотивациялоочу көрсөтмө курал, жакшынакай көзгө илинерлүү жөнөкөй материалдардан жасалып ага бал муздактын идиштери, таякчалары кооз гүлдөр менен жасалгаланып окуу механизмин киргизген. Ар бир идиштин сыртына класстагы окуучулардын сүрөттөрүн жайгаштырып, таякчаларга түрдүү айбанаттардын башы жана жылдызчаларга кесипке мотивациялоо үчүн сүйгөн кесиптери жазылып, жасалып чапталган.

Иштөө процессине кайрылсак “Сингапур” уюштуруу методун алабыз, активдүү катышкан окуучулар үчүн үй тапшырмаларын аткарап келгендерге короз, класстык иштөөдө кааз, бышыктоодо өрдөк жаныбарлары жана алтын эрежени сактагандарга жылдызча берилип ар бири өздөрүнүн кутучаларына салышат да акырында жыйынтыктоодо ошолор эске алынат.

Бул сабак өтүү методуна үйрөнгөн (адаптацияланган) окуучулар өздөрү билип окуу механизми иштеп мугалимге жеңилдик түзүлүү менен бирге окуучулар стимулдаштырылып, ким кандай кесиптин ээси болушуна мотивацияланат. Демек, бул жерде эң кыйыны жылдызга жетүү мотивациялануу, короз, кааз, өрдөктү алуу.

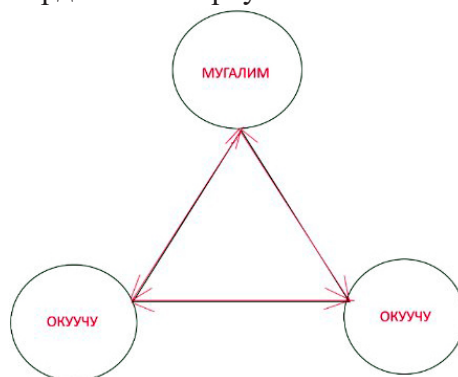

Ал эми окуучунун окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу формалары

1) «Мугалим менен окуучу» формасы. Мында мугалим окуучунун окуу ишмердүүлүгүн максаттуу уюштурат, анын багыттарын, максатмилдетин аныктайт, көрсөтмө берип, аны жүзөгө ашырат;

2) «Окуучу менен окуучу» формасы. Класста же үйдө, бош убактыларында, же китепканада биргелешип окуу, бири-бири менен окуган китептери тууралуу аңгемелешүү иштерин уюштуруу менен китеп окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө болот;

3) «Тайпада окуу» формасы. Мугалим окуучуларды майда тайпаларга бөлөт да, ар бирине, балким, бир эле текстти же ар түрдүү тексттерди окуу тапшырмасын коёт. Мында тайпалардын окуу ылдамдыгын жана түшүнүп окуусун айрыкча эске алат. Демек кайсы тайпа биринчи окуса, же кайсы тайпа тексттин мазмунун жеткиликтүү түшүндүрүп айтып бере алса, ошол тайпанын окуу шмердигин жогорку балл менен баалайт [2].

Бул методдо окутуучу-окуучу, окуучу-окуучу, окуучу-окутуучу тыгыз байланышта илимди жеңүүгө аракеттенишет. Коомдо жашаган ар бир адам өзүнчө тарбиячы. Башкаларды алар болгон мамилеси, иштери, ойлору, идеялары менен тарбиялайт. Бир канча убакыт өткөндөн кийин анын башкаларга болгон тарбиялык таасири кайрадан адамдык мамилелер жана аракеттер аркылуу өзүнө кайтып келет. Ошентип, ар бирибиз өз турмушубузда эң тагал коомдук функциялардын бири-тарбиялоо функциясын аткарабыз [3].

Жогорудагы тарбиялоо функциясын ар дайым баардык адамдардан күтүү мүмкүн эмес бирок 80% ишеничтүү. Эволюциянын далилденген принциптери өзгөчө «адаптацияга» алып келбейт, кийинки муундар тарабынан жокко чыгарылат. Андай болбосо, инсандын өмүрүнүн кыска жибине байланышкан акыл, эрк, фантазия сапаттары өзгөчө болуп өркүндөтүү мүмкүнчүлүктөрү чексиз болмок. Чындыгында, мындай психикалык прогресс болбогондо, кандайдыр бир себептерден улам, биз бардык жерде, үстүртөн караганда, .билим жана чеберчиликти жакынкы чөйрө түрткү болгон мисалдардын күчү менен көрүшүбүз керек эле [4].

Колдонулган адабияттар

1. Социальная педагогика, книги / Научные и научно-популярные книги Прочая научная литература. Д. Альжев. 2019.
2. Рысбаев С. Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары, башталгыч класстардын мугалимдери үчүн методикалык колдонмо, 1-бас., Бишкек, 2015.
3. Теоретическая педагогика. Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений в 2 частях, ч.1. Светлана Дивногорцева, 2019.
4. Психология литературного творчества. Михаил Арнаудов. Москва, 1969.

УДК УДК: 81'271.7

ЗАНЯТИЕ – ВИКТОРИНА ПО СКАЗКАМ ХАНСА КРИСТИАНА АНДЕРСЕНА

Раманкулов Ш.М.¹

¹Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

В своих сказках Андерсен воспевал любовь, справедливость добро, дружбу, чувство человеческого достоинства. Добро всегда побеждает зло, добро правит миром.

Ключевые слова: Гадкий, придворный, румянец, знаток, добро, зло, справедливость, волшебная страна, упорство, трудолюбие.

Х.К. АНДЕРСЕНДИН ЖОМОКТОРУ БОЮНЧА САБАК – ВИКТОРИНА

Раманкулов Ш.М.¹

¹Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад шаары, Кыргызстан

Аннотация

Макалада Андерсен өзүнүн жомогунда сүйүү, чынчылдык, жоомарттык, достук, атуулдук ариет, тууралуу ырдаган. Ак ийилет бирок сынбайт.

Ачык сөздөр: жаман, тынчысыздануу, сарай кызматчысы, кызаруу, билгич, март, кара ниеттик, адилеттүүлүк, сыйкырдуу өлкө, туруктуулук, эмгекчилдик.

LESSON GUY'S ON FAIRY TALES BY HANS CHRISTIAN ANDERSEN

Ramankulov Sh.M.¹

¹Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

In his fairy tales, Andersen sang love, justice, goodness, friendship, and a sense of human dignity. Good always conquers evil, good rules the world.

Keywords: Ugly, courtier, blush, connoisseur, good, evil, justice, fairy land, perseverance, diligence.

Цели:

1. Познакомить студентов с жизнью и творчеством Х.К.Андерсена.
2. Актуализировать для студентов знание содержание сказок писателя.
3. Развивать у студентов умение выразительно читать.
4. Способствовать закреплению у студентов интереса к чтению.
5. Воспитывать любовь и бережное отношение к художественному слову.

Оборудование: презентация о жизни и творчестве Андерсена, выставка рисунков и книг, карта Датского Королевства (на карте изображены пункты, по которым двигаются в течение всего занятия: «Поселок чтения», «Улочка Ромашка». «Переулок героев», «Замок кроссворд»), компьютер, медиапроектор.

Ход занятия: 1. Вступительное слово преподавателя. Добрый день дорогие студенты. Наше сегодняшнее занятие мы проведем в красивой, волшебной стране-стране сказок. Мы отправимся в путешествие в Датское Королевство – место, где жил и творил сказочник Ханс Кристиан Андерсен.

2. Беседа со студентами.

- А кто такой сказочник? (Человек, который пишет сказки)

- А что такое сказка? (Сказка-занимательный рассказ о необыкновенных, вымышленных событиях, приключениях)

Правильно. Сегодня нас будет окружать сказка. А за каждый правильный ответ вы будете получать баллы.

3. Доклад подготовленных студентов о жизни Х.К. Андерсена.

Итак, мы отправляемся в путешествие. Но прежде, чем отправиться, мы должны вспомнить историю жизни Х.К.Андерсена. 2 -5 слайда.

Сообщение первого студента: Ханс Кристиан Андерсен родился 2 апреля 1805 года в городе Оденсе. Отец его был сапожником, а мать прачкой. Мальчик рос в нищете: спал в маленькой каморке, заставленной верстаками и инструментами для башмачного ремесла. Но Ханс Кристиан стараниями заботливых родителей, казалось, совсем не замечал бедности. Отец, для которого мальчик был всем в жизни, в свободное время от работы читал сыну книжки, мастерил игрушки. Мать же следила за тем, чтобы он был всегда сыт, причесан и опрятно одет. В этом ей помогала подруга, которая перешивала для мальчика старую одежду. Была у Ханса Кристиана и заботливая бабушка. Она каждый день забегала к Андерсенам, чтобы поглядеть на внука, чем-нибудь побаловать его. Бабушка рассказывала мальчику сказки, которые погружали ребенка в мир волшебства. Одаренный богатой фантазией, мальчик часами мог играть один. Ему не нужны были шумные детские компании. Любая палочка, веточка или камешек оживали в его воображении.

Сообщение второго студента: В то время в Оденсе был уже благоустроенный театр. Однажды, отец сводил сына на представление. Вскоре для Ханса театр сделался самым любимым местом. Но часто посещать спектакли он не мог. Поэтому он познакомился с расклещиком афиш. Тот ежедневно дарил Хансу Кристиану по афише. Так у Андерсена появилась новая забава: сидя в каморке, он прочитывал название спектакля и к нему сочинял пьесу. Затем шил для своих кукол костюмы и разыгрывал комедии. Это были первые, еще неосознанные попытки творчества. С годами забава переросла в сильное увлечение литературой, искусством. Мальчик мечтал о сцене. Когда ему исполнилось 14 лет, умер его отец. И Ханс Кристиан отправился в Копенгаген, мечтая о карьере танцовщика или певца. Но его никуда не принимали.

Преподаватель: хорошо, что Андерсену посчастливилось встретиться с добрыми людьми. Они уговорили его учиться. Учение ему давалось непросто. Но упорство и трудолюбие помогли Андерсену окончить гимназию и поступить в университет. В это время он продолжал писать комедии, трагедии, сказки, веря в свои силы. Андерсену нравилось путешествовать. Будучи уже известным писателем, он побывал во многих странах: Англии, Италии, Франции. Не забывал он и родную Данию. Всего за свою жизнь Андерсен написал более 1500 сказок. Давайте вспомним их названия ... (После ответов студентов преподаватель обращает внимание на выставку книг).

4.Сказочная викторина – путешествие.

Первая станция – «Улочка «Ромашка». (Из бумаги сделать ромашку), Улочка не совсем обычная: на каждом лепестке ромашки есть отрывок из сказки. Нам нужно узнать, из какой сказки отрывок.

А) «Наконец лопнуло большое яйцо. - Пип! – Пип! – пропищал птенец и вывалился из яйца. Но какой же он был большой!»

(«Гадкий утенок»)

Б) «Обманщикам отвели во дворце большую комнату, и они поставили там два ткацких станка, уселись за них и стали делать вид, что усердно работают.)

(«Новый наряд короля»)

1. Что подарил принц капризной принцессе в сказке «Свинопас»?

2. Название сказки Андерсена, главная героиня которой была такая маленькой, что ее постель помещалась в ореховую скорлупу.

3. На каких птиц хотел быть похожим гадкий утенок?

4. Город, в котором родился Андерсен?

5. Кто помог солдату стать богатым в сказке «Огниво».

6. Слово, которое должен был составить Кай в замке Снежной королевы.

Ключевое слово кроссворда – любовь. В своих сказках Андерсен воспевал любовь, справедливость, добро, дружбу, чувство человеческого достоинства.

Сказочник учит нас разбираться в людях, учит ненавидеть ложь и несправедливость.

Теперь, пришла пора обратиться к выставке рисунков. (Все студенты рассказывают о своем рисунке).

Чтение стихотворения Андерсена. Выяснение первого впечатления, восприятия студентов.

Андерсен известен во всем мире именно как сказочник, но он писал и пьесы, и стихи. Послушайте его стихотворение и подумайте, как относился к жизни этот замечательный человек.

Картинка

Вьется змейкою дорожка;

Покосившийся немножко

Набок домик там стоит.

Дверь с петель слететь грозит;

Словно шурятся оконца

От лучей вечерних солнца.

Вьются ласточки Щенок

Лает, глядя на порог.

На пороге улыбаясь

И с ребенком забавляясь,

Мать – красавица сидит;

На щеках заря грозит.

Мальчуган здоровьем дышит

И румянцем так и пышет.

Он совсем не хочет спать!

По ножонкам толстым мать

Бьет его за то шутивно.

Кот преважно, молчаливо

Дремлет...Ах какой испуг!

На нос муха села вдруг!

Цап! - Не будь такой задорной! -

И опять что твой придворный,

Развалился важный вид!

А дитя как ангел спит!

(Ответы: 1. Он любил жизнь, людей, любовался животными. 2. Он радовался жизни. 3. Он любил детей).

-Вернемся к теме нашего занятия – «Великий сказочник Датского королевства».

-Как вы думаете, по праву ли Андерсена назвали великим сказочником? (Да).

-Почему? (Ответы студентов).

7. Подведение итогов. Награждение победителей (можно сделать медали «Лучшему знатоку сказок Андерсена» и т.д.).

8. Домашнее задание (творческое)

1. Придумать продолжение какой-либо любимейшей сказки Андерсена и записать в тетрадь. Нарисовать героев этой сказки.

2. Сочините свою сказку о каких-либо привычных предметах, например о своем будильнике, или о своем портфеле. Это задание сложнее.

Заключение

Таким образом, мы можем сделать вывод, что замечательные образцы классической литературы, включенные в программу, содержат огромный потенциал, направленный на воспитание у студентов стойких нравственных представлений, навыков поведения. Акцентируя нравственные проблемы, поставленные в великих литературных памятниках прошлого, преподаватель создает и студентов представление о непреходящем характере гуманистических ценностей мировой культуры, об их вечности и современности.

Поэтому сама структура занятия по творчеству западного писателя должна принципиально отличаться от привычной схемы занятия по русской литературе. Рекомендуется преподавателю в каждом отдельном случае исходить из возможностей группы, опираясь на свой опыт и интуицию.

Занятие следует нацеливать на решение той главной задачи, которая сформулирована выше, - приобщение понятию о мировой литературе.

Немногие часы, отведенные на изучение иностранных классиков и современных зарубежных писателей, предоставляют большие возможности для расширения теоретического кругозора студентов помогают поднять уровень осмысления литературы как искусства и несомненно, создадут основу для более глубокого понимания родной литературы, которая является составной частью мирового литературного процесса.

Изучение произведений зарубежной литературы предполагает следующие задачи, решение которых и определяет значение этих произведений:

1. Формировать представление о литературе как виде искусства (словесное творчество), научить понимать внутренние законы этого вида искусства, отличать художественные произведения от явлений «массовой культуры».

2. На основе понимания языка литературы как вида искусства учить анализу художественного произведения как объективной художественной реальности.

3. Формировать представление о мировой литературе и мировом литературном процессе.

4. Показать национальное своеобразие каждой литературы.

5. Определить характер и принципы взаимодействия литературы с другими видами искусства, и общие закономерности развития художественной культуры человечества.

Список использованной литературы

1. Тураев С.В. Изучение зарубежной литературы – М, 1982.
2. Ильин Е.Н. Рождение занятия. - М, 1986.
3. Методика преподавания литературы. Под ред. О.Ю. Богдановой и В.Г. Маранцмана, В 2-х частях. Ч.1.—М., 2002.
4. Произведения зарубежных классиков. Под. Ред. Н.П. Михальской и др.—М, 1973.
5. Золотарева И.В. Крысова Т.А. Поурочные разработки по литературе –М, Вако, 2005.
6. Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов. М.: Просвещение, 1974.

УДК 37. 018.1

МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ РОЛУ

Расулова З. А.¹, Тороев Ы.Т.²^{1,2}Баткен мамлекеттик университети, Сүлүктү ш., Кыргызстан

Аннотация

Макал-лакаптардын улуттук маданий семантикасы дүйнө таануучулук, таалим-тарбиялык, тилди жактыруучулук мааниге ээ. Алар элдин рухий табылгаларын, жашоо эрежелерин кыска, нуска аныктап, жөнөкөй сөздү акылга, караламан көпчүлүктү элге айлантат, анын жашоосуна маңыз, максат, көркөмдүк берет. Элдин тарбиялык ойлору жыйынтыкталып, түрмөктөлүп келип макалдарга сыйдырылган. Ааларда педагогикалык да, философиялык да терең маани-маңыз жатат.

Түйүндүү сөздөр: макал-лакап, таалим-тарбия, мурастар, казына, тил берметтери, ой, маани-маңыз, кереметтүү ж.б.

РОЛЬ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Расулова З. А.¹, Тороев Ю.Т.²^{1,2}Баткенский государственный университет, г. Сулукту, Кыргызстан

Аннотация

Национально-культурная семантика пословиц имеет житейское, воспитательное, языковое значение. Они кратко, лаконично определяют духовные находки народа, правила жизни, превращают простое слово в разумное, невежественное большинство, придают смысл, цель и искусство его жизни. Воспитательные мысли народа подытожены, раскрыты, перефразированы в пословицы, в них заложен глубокий смысл, как педагогический, так и философский.

Ключевые слова: пословицы, поучения, наследие, сокровища, жемчужины языка, мысль, значение, чудеса и др.

THE PLACE OF PROVERBS AND SAYINGS IN EDUCATION OF CHILDREN

Rasulova Z.A.¹, Toroev Yu.T.²^{1,2}Batken State University, Suluktu city, Kyrgyzstan

Annotation

The national-cultural semantics of proverbs has every day, educational, linguistic significance. They briefly, concisely define the spiritual finds of the people, the rules of life, turn a simple word into a reasonable, ignorant majority, give meaning, purpose and art to his life. The educational thoughts of the people are summed up, promoted, paraphrased into proverbs, they have a deep meaning, both pedagogical and philosophical.

Keywords: proverbs, teachings, heritage, treasures, pearls of the language, miracles, thought, meaning, etc.

Макалдар адамдардын кылымдар бою топтоп келген турмуштук тажрыйбасынан алынган, философиялык маани-мазмуну жагынан терең күчтүү сөздөр болуп саналат. Макал-бул, коомдук турмуштун бардык жагын кучагына алуучу, адамдардын турмуштук тажрыйбаларынан алынган жана алардын дүйнөгө карата көз караштарын билдирип турган, тарбиялык мааниси терең, поэтикалык сүйлөмдөр болуп саналат. Ал эми ылакап-кандайдыр бир окуянын негизинде адамдардын жүрүш-турушун, мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн жыйынтыктап, так, элестүү кылып берилген, өзүнчө чечүүчү тарыхы бар, көбүнчө каймана мааниде айтылып, контекстке карата мааниси чечилүүчү, кыска, образдуу сүйлөмдөр.

Макалдар колдонууга ыңгайлуу, ар кандай сөз айтып жатканда колдонула берет, эгер учурунда айтылса, тарбиялык мааниси баа жеткис таамай табылган аффористтик мурастар болуп калат. Элдин тарбиялык ойлору жыйынтыкталып, түрмөктөлүп, түрүлүп келип дал ушул макалдарга сыйдырылган, демек, аларда педагогикалык, философиялык маани күчтүү берилет.

Макалдар эл ичине абдан кеңири сиңген жана ар бир адам сөз сүйлөгөндө эле кааласа, ыгы келсе пайдалана берет. Демек, ушул жагынан да кыргыз балдарынын турмушу макал-лакаптар менен бекем байланышып, алар тарбиялоонун каражаттарынын бири катары этно-педагогикалык кызмат аткарып келген. Макал-лакаптар “биринчиден, жаш муундун акыл-эсин, билимин өстүрө турган маалымат берсе, экинчиден ошол жаш муундун жакшы адам болуп өсүшүнө багыт көрсөткөн, б.а., жаш муунга таалим-тарбия берген макал-лакаптар качандыр бир убакта жаралса да, азыркы жаңылануу доорунда да эскирбестен, жыл өткөн сайын жаңы күчкө, жаңы кудуретке ээ болуп, алардын таалим-тарбиялык мааниси улам барган сайын артылууда” [1].

Мисалы, өз элин, туулган жерин сүйүүгө, жаштардын патриоттуулук сезимин күчөтүүгө арналган макалдар элибизде көп учурайт. Буга бүгүнкү күндүн мисалынан айтып өтсөм, жакында тууганчылап айылга барып калдым. Мен барган айыл Лейлек районунун тажикстан менен чектеш жеринде жайгашкан, жумуштарым менен мектебине барып калып мектептин кире беришинде бурчка көзүм түштү, ал жерде мектеп окуучуларынын ар кандай темадагы тарткан сүрөттөрү, анан “Мекендин бактысы өмүрдөн кымбат”, “Туулган жердин топурагы алтын”, “Мекенден айрылганча, өмүрдөн айрыл” ж.б. ушул сыяктуу макалдарды да жазып, ага карата сүрөттөрдү тартышканын көрүп, макал-лакаптардын бүгүнкү күндө да бала тарбиялоодо кереметтүү күчүнүн жок эместик экенине күбө болуп, кадимкидей таасирлендим.

Кыргыз эли өзүнүн жашоо образына, менталитетине ылайык таалим-тарбия салтты бекем сактап келет. Анын башаты болгон аталарыбыз уулдарына эли-жери, ата салтын таанытып, энелер болсо кыздарын адепке, үй ишине, тамак-аш жасоого, кийим-кече тигүү жана башкаларга үйрөтүүдөн башташат. Мындай көрүнүш көбүнчө айыл жеринде кездешет. Муну “Ата салтын бил, эне адебин унутпа”, “Ата көргөн ат минет, эне көргөн ийик ийрийт”, “Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны” ж.б. ушул сыяктуу макалдар менен байланыштырып карасак болот.

Элдик макал-лакаптардын тематикалары арбын, тарбиялык ролу кенен жана ар тараптуу. Алар: Ата-эне, үй-бүлө жөнүндө; Эмгек жөнүндө, Патриоттуулук жөнүндө; Адамдардын түркүн кыял-жоруктары, жакшы, жаман сапаттары жөнүндө; Адеп, абийир жөнүндө; Үлгү, акыл-насыят, макал-лакаптар; Сөз, сөз өнөрү, сөздүн мааниси жөнүндө; Билим жөнүндө, Өмүр ден соолук жөнүндө ж.б. Балдарды тарбиялоодо алардын курагына ылайык келген элдик макалдарыбыз алардын алдыларына максат коюп, ага жетүүгө умтулууга, өзүнүн жүрүм-турум адебине, жоопкерчиликке тарбиялоодо элдик адеп, ыйман, маданият, эмгек жөнүндөгү макал-лакаптар жаш жеткинчекти адептүүлүккө, маданияттуулукка тарбиялайт. Мисалы: “Адептүүлүк адамдын көркү” деген макал аркылуу балдардын адептүү болуу үчүн эмнелерге көңүл коюу керек экендигин, эң биринчи

Макал-лакаптарды балдардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү, аларды билим алууга шыктандыруу, аналитикалык, чечендик, жөндөмдүүлүктөрүн арттыруу каражаттары катары колдонсо да болот. Макалдарда сөз оюну, ыргактуулук, уйкаштык, жандуулук болгондуктан балдардын кабыл алуусун жана эс тутумун өнүктүрүүгө да чоң жардам берет.

Мына ошол тарбия берүүчүлүк функциясынын жогору болгондугунан улам макал-лакаптарды “ой гүлдөрү”, “сөз казынасы”, “аталар сөзү”, “тил берметтери”, “жүрүш-туруш эрежеси” деп эл ичинде айтып, аныктама берип келишет.

Макалдар турмушубузду бардык тарабын камтыйт, анын чыгыш доору да байыркы учурдан бүгүнкү күнгө чейинки мезгилдерди камтып, эртең да, андан кийин да макал-лакаптар чыга берет деген ишеничтемин.

Ар кандай макалды, ылакапты чечмелеп чыкса, анын негизинде чыгарма жаратса дас-тандар пайда болот, алардын айрымдары бүтүндөй бир тарыхый доорду, эл турмушунун орчундуу учурун кабарлайт. Андыктан да ошол макалды, же ылакапты чечмелеген чечендер балдар үчүн тарбиялык мааниси күчтүү баяндарды айтып беришкен [2].

Балдардын жаш курагын эске алып караганда: “Адептүү алкыш алат, адепсиз каргыш алат”, “Адепсизден да адептүүлүктү үйрөн”, “Адамдын мыктысы жөнөкөйлүк” ж.б. Ал эми жаш жеткинчектерди ыймандуулукка тарбиялоого карата, мисалы: “Ыймансыздын нысабы жок, ыймандуунун көңүлү ток”, “Ыйман адамды чыныгы адам кыла турган улуу касиет” ж. б. ушул сыяктуу эл ичинде балдарды тарбиялоого терең таасирин тийгизе ала турган макалдарыбыз абдан көп. Булардын баары ата-бабаларыбыздан калган баа жеткис мурас, алар макал-лакаптардын мазмунунда.

Кыргыз эли балдарды тарбиялоодо макал-ылакаптардын маанисин түшүнүүгө, алардын курак жашына, психикалык өзгөчөлүгүнө ылайык жеткиликтүү болушуна кам көрүшкөн, кийин балдар өздөрүнүн кебинде макалдарды колдонуп сүйлөөгө, кээде өздөрү да ойлоп жаратууга жетиштирилип тарбияланган.

Кыргыз макалдарында балдарды ишмердүүлүккө, эмгекти сүйүүгө, коомго пайда алып келүүгө, коомдун толук кандуу мүчөсү катары социалдык баалуулуктарга баа берип, түшүнө билүүсүнө, билим алууга багыттайт: “Байлыкты эмгектен, теңдикти күрөштөн изде”, “Ким иштесе, ал тиштейт”, “Мээнет болбой, дөөлөт болбойт”, “Эмгек дайра, билим-кеме”, “Байлыктын атасы – эмгек, энеси - жер”, “Аракет кылса, берке болот”.

Кыргыз элинде балдарын эрте жашынан эле эмгекке үйрөтүшкөн. Балдарда жоопкерчилик сезимдерин өнүктүрүү жана өз алдынчалыкка көндүрүү максатында ар кандай тааалдыктагы тапшырмаларды беришип жашоого үйрөтүшкөн [3]. Көптөгөн макалдары эл ичинде ынтымакты арттырууга, алардын ортосундагы мамилелерди бекемдөөгө багытталган. Мисалы кыргыздын “Күч бирдикте”, “Эл ичи алтын бешик”, “Элден чыксаң кийиксин, эл менен сен бийиксин” ж.б. ушундай макалдар элди бириктирип, бири-бирине жардам берүүгө, колдоо көрсөтүүгө үндөп, балдарды тарбиялоодо да олуттуу орду бар. Кадимки жашообузда да абдан керектүү жана жаш өспүрүмдөрдү тарбиялоодо тарбиялык мааниси баа жеткис - деп ойлойбуз.

Колдонулган адабияттар

1. Макал-ылакаптар: Баш сөзүн түз. Ж.Койчуманов. “Эл адабияты” сериясы. 30 томдук А.Акматалиевдин редакциялоосунда, 10-т.- Б., 2001, 5-6-б.
2. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп – Б., 2011. 107-б.
3. Орозалиев Э.С. Кыргыз элинин психологиялык ойлорунун өнүгүүсү: Окуу курал/ Орозалиев Э.С., Мусаев Н.К., Тентигенова А.И. – Б.: “Полиграфбум-ресурсы”, 2017. 53-б.
4. Кыргыз адабияты: энциклопедиялык окуу куралы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. - Б.: 2004.

УДК 81'373.421

ӨЗГӨРҮМ, АБАЛ ЭТИШТЕРДИН МЕДИЦИНАДАГЫ ОРДУ

Турдубаева А.М.¹, Кадырова А.К.², Кочорова Г. О.³¹Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан^{2,3}Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бул эмгекте медицинага байланыштуу иликтөөгө алынган этиш сөздөр изилдөөнүн предмети болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты болуп медицинада адамдын организмдеги өзгөрүүлөр кыймыл, абал, сезим этиштери аркылуу ишке ашары, таасирленишине лингвистикалык талдоо жүргүзүү болуп саналат. Иликтөөнүн объектиси катары каралган сөздөрдү изилдөө процессинде материал топтоо, чечмелөө жана анализдөө усулдары колдонулду. Эмгекте талдоого алынган сөздөргө белгилүү деңгээлде илимий-теориялык жыйынтык чыгарылды. Изилдөөдөгү материалдар жана иликтөөгө алынган сөздөргө жүргүзүлгөн лингвистикалык талдоолор Морфология боюнча изилдөөлөргө жана “Кесиптик кыргыз тилин” окутууда колдонууга өбөлгө боло алат. Кыргыз тили боюнча атайын окуу китебин, окуу куралдарын, окуу-усулдук колдономолорду иштеп чыгууда пайдаланылышы мүмкүн. Медицина боюнча билим берүү тармагында ар бир кыймыл-аракет тил менен тыгыз байланышта каралат.

Ачкыч сөздөр: Этиш, кыймыл-аракет, таасир, өзгөрүү, эт, колдонулат, медицина, организм, адам сөз, сөздөр, грамматикалык, маанилик, колдонулат

ИЗМЕНЕНИЕ, МЕСТО ГЛАГОЛОВ СОСТОЯНИЯ В МЕДИЦИНЕ

Турдубаева А.М.¹, Кадырова А.К.², Кочорова Г. О.³¹Центрально Азиатский международный медицинский университет, г. Жалал-Абад,
Кыргызстан^{2,3}Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Жалал-Абад,
Кыргызстан

Аннотация

В данной работе предметом исследования являются глаголы, исследуемые в связи с медициной. Цель исследования - провести лингвистический анализ того, как изменения в организме человека в медицине реализуются через глаголы движения, состояния и чувства. В процессе исследования слова, являющегося объектом исследования, применялись методы сбора, интерпретации и анализа материала. По анализируемому в работе словам сделан определенный уровень научно-теоретического вывода. Материалы исследования и лингвистический анализ изучаемых слов могут способствовать исследованиям по морфологии и использованию «Профессионального кыргызского языка» в обучении. Он может быть использован при разработке специального учебника по кыргызскому языку, учебных пособий, методик обучения. Любая деятельность в медицинском образовании тесно связана с языком.

Ключевые слова: глагол, действие, эффект, изменение, мясо, употребляемое, лекарство, организм, человеческое слово, слова, грамматическое, значение, употребляемое

CHANGE, THE PLACE OF STATE VERBS IN MEDICINE

Turdubaeva A.M.¹, Kadyrova A.K.², Kochurova G.O.³¹Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan^{2,3}Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation

In this work, the verbs investigated in connection with medicine are the subject of research. The purpose of the research is to conduct a linguistic analysis of how the changes in the human body in medicine are realized through the verbs of movement, state, and feeling. Methods of material collection, interpretation and analysis were used in the process of researching the words considered as the object of investigation. A certain level of scientific-theoretical conclusion was made for the words analyzed in the work. Research materials and linguistic analyzes of investigated words can contribute to research on morphology and the use of "Professional Kyrgyz language" in teaching. It can be used in the development of a special textbook on the Kyrgyz language, teaching aids, teaching methods. Every activity in medical education is closely related to language.

Keywords: verb, action, effect, change, meat, used, medicine, organism, human word, words, grammatical, meaning, use.

Киришүү. Негизи эле жандуу заттардын жашоосу, анын ичинде адам баласынын жашоосу кыймыл-аракеттин негизинде иш жүзүнө ашат. Кыймылсыз жашоону элестетүү кыйын. Эч кандай сырттан сезилбеген, тынч абалда турат деген тирүү организмдин дагы көзгө байкалбаган тынымсыз кыймыл-аракетте экени, алсак ички органдардын иштөөсүн, башкарып турган мээнин иштөөсүн, нерв системаларынын реакциясын, тынч абалда отуруп ойлонуусун мисалга алсак болот.

Заттардын кыймыл-аракетин, бейпилдик абалын жана акыл ойдогу аракеттерди билдирген сөздөрдү этиш сөздөр дейбиз. Этиштер эмне кылып жатат? эмне кылат? эмне кылды? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Этиш термини кыргыздын байыркы эт- деген сөзүнөн келип чыккан. Ал “иште-”, “кыл-”, “аткар-” деген сыяктуу маанилерди билдирет [1:138-б.]. Байыркы куралдардын аттары да чыгарган добуштарына жараша тарс этме, чып этме, шалк этме, дүрт этме – ок салып дары менен атыла турган курал [2:175-б.] болуп айтылып калган. Кыргызча-орусча сөздүктө да “эт” деген сөз катталып мааниси жардамчы этиш катары колдонулат: чырма этти, кыбыр этти, шалк этип жыгылды, жылт этти, жылгадан ашты [5:967-б.], - деген мисалдар келтирилген.

Кыргыз тилинин сөз түркүмдөрүнүн ичинде этиш сөз түркүмү өзгөчө орунда турат. Биринчиден, этиштер тилдеги сөздүк кордун салыштырмалуу көпчүлүк бөлүгүн түзөт. Экинчиден, этиш сөздөрдүн башка сөз түркүмүнө өтүп кетүүсү өтө сейрек учурайт. Алар тилдеги туруктуу лексика-грамматикалык топту түзөт. Башка тилдерден этиш сөздөрдүн ооп келиши, башкача айтканда, кабыл алынышы да жокко эсе. Үчүнчүдөн, этиш сөздөрдүн грамматикалык түзүлүшү өтө татаал, анын грамматикалык категориялары да өздөштүрүүгө бир топ оор [1:139-б.].

Этиштер ыңгай, мамиле, жак, чак, сан категориялары боюнча өзгөрөт, оң жана терс маанилерди туюндуруп айтылыш формаларына да ээ.

Этиш сөздөр жалпысынан кыймыл-аракеттик, ал абалдык маанилерди билдирген менен айрымдарында чынында алар жалпы грамматикалык маанилик жактан бирдей боло бербейт. Айрымдары кыймыл-аракетти даана билдирип турса, айрымдарында кыймыл-аракет билине бербейт. Ошондуктан, профессор И.Абдувалиев кыргыз тилиндеги этиштерди төмөнкүдөй маанилик топторго ажыратат:

- кыймыл этиштер;
- абал этиштер;
- өзгөрүм этиштер;
- сезим этиштер [1:145-б.].

Этиш медицина тармагы менен да тыгыз байланышта. Медиктердин кыймыл-аракети гана эмес, адамдын дене түзүлүшүнүн кыймылы, ички органдарынын аткарган кызматынан баштап, акыл ойдогу аракеттерди да туюндурат.

Изилдөөнүн предмети болуп медицинага байланыштуу иликтөөгө алынган этиш сөздөр эсептелет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: Изилдөөнүн максаты болуп медицинада адамдын организмдеги өзгөрүүлөр кыймыл, абал, сезим этиштери аркылуу ишке ашарына, таасирленишине лингвистикалык талдоо жүргүзүү болуп саналат.

Изилдөөдө коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкү милдеттер коюлду:

1. Субъектинин кыймылга келишин кыймыл этиштер аркылуу талдоо жүргүзүү;
2. Субъектинин бейпилдик абалын абал этиштер аркылуу анализ жасоо;
3. Ички организмдердин функциясынын сезим этиштер аркылуу кыймылга келүүсүн талдоо.

Изилдөөнүн усулдары: Иликтөөнүн объектиси катары каралган сөздөрдү изилдөө процессинде материал топтоо, чечмелөө жана анализдөө усулдары колдонулду. Эмгекте талдоого алынган сөздөргө белгилүү деңгээлде илимий-теориялык жыйынтык чыгарылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Медицина менен морфологиянын байланышын изилдөө. Адамдын организмнин кыймыл-аракетинин мисалга алуу аркылуу лингвистикалык талдоо жүргүзүү изилдөөбүздүн илимий жаңылыгы болуп эсептелет.

Илимий изилдөө: Илимий изилдөөбүздө бүгүнкү алдыбыздагы койгон максатыбызга ылайык, медицина тармагынын этиш менен байланышын иликтөөгө алабыз. Албетте, бир макала менен медицина түшүнүгүнүн этиш менен байланышын иликтеп чыгуу мүмкүн эмес. Ошондой болсо дагы, бул чакан макалабызда медицина тармагында этиштин колдонулушун азын-оолак гана сөз кылууну чечтик.

Кыймыл этиштер кыймыл-аракетти ачык билдирет. Булар кыймыл аракетти аткаруучу субъект менен кыймылга кириптер болгон объектилердин катышына карата андан ары дагы бөлүнөт:

а) Субъектинин кыймылга келишин бир нерсеге багыт алышын билдирген этиш сөздөр - кыймыл этиштер да медицина тармагында кеңири колдонулат: Тез жардам оорунун үйүнө келди. Врач пациентке рецепт жазып берди. Мээрман айым ооруну укол сайды. Травматолог жыгылган баланын жаратын таңды. Стоматолог баланын ооруган азуусун тазалап, мышьяк койду. Хирург бүгүн төрт жолу операция жасады. Анестезиолог наркоз берди.

б) объектини өзгөрүүгө дуушар кылган этиш сөздөр: Операциядан кийин мээрман айым Айжанды жетелеп бастырды. Дарыгер санитаркаларга палаталарды тазалатты. Санитаркалар палатада жаткан оорунуларга буюмдарын жыйнатты. травматолог гипсти алгандан кийин баланын колун кыймылдаттырып көрдү. Мындай этиштер сүйлөмдөгү объектини, башкача айтканда, кыймыл-аракет барып тийип турган затты кыймылга келтирет (1:145-б.).

Абал этиштер. Булар даана туюндурулган кыймыл-аракетти эмес, субъектинин кандайдыр бейпилдик абалын билдирет: - отур, жат-, тур-, бол- ж.б. Медицинада айрыкча анатомиядагы дене бөлүктөрүнүн, ички органдардын аткарган функцияларын мисалга алсак болот. Ички органдардын аткарып жаткан функциясы сырттан караган адамга сезилбейт. Мисалы, жүрөктүн согушу, ашказандын тамакты сиңирүүсү, боор аркылуу организмдерге сиңүүсү, баш мээнин иштөөсү, нерв системалары аркылуу кол-буттун иштеп башкарылып туруусу, өпкө аркылуу дем алуу, сүйлөгөндө сүйлөө органдарынын кыймылы аркылуу ишке ашуусу, кандын айлануусу, клеткадагы зат алмашуу, сөөктөрдүн кыймылга келүүсү, көрүү органынын иштөө функциялары кантип кыймылга келип, ишке ашып жатканы адамдын өзүнө, дээрлик, билине бербейт. Тоодогу кан суюктугунун абалын аныктоочу татаал система кандын өтө майда кан тамыры боюнча жүрүшү – микроциркуляция жана кан картинасынын өзгөрүшү менен тыгыз байланышта [4:334-б.]. Тоодо адамдын өпкөсү менен дем алуу системасы бир кыйла өзгөрүүлөргө дуушарланат [4:335-б.]. Зат алмашуу орточо бийиктикте азайып, жогорку бийиктикте көбөйө тургандыгы байкалган [4:335-б.]. Кыргызстандын табигый шартында жашоо чөйрөнүн температурасынын суткалык, мезгилдик чоң өзгөрүшү ткань деңгээлинде жана бүтүндөй организмдин деңгээлинде энергиялык алмашуунун ту-

руктуулугу сактала тургандыгын... [4:335-б.]. Мисалдарда көрүнүп тургандай организмдеги кыймылдар, бизге, адамдын өзүнө билинбегендиктен, бейпилдик абалын билдирип жатат.

Өзгөрүм этиштери субъектинин же объектинин сандык же сапаттык жактан кандайдыр өзгөрүүгө дуушар болгондугун билдирет. Этиш сөз заттын кыймыл-аракетин эмес, сапаттык жактан өзгөрүшүн билдирип турат. Албетте, заттагы сандык өзгөрүү да, сапаттык өзгөрүү да кыймылдын натыйжасы менен жүрөт [1:146-б.]. Өпкөдөн кекиртект аркылуу өтүп келе жаткан абанын агымы жабык абалда турган үн жылчыкчасы аркылуу кысылып өтөт да, үн түйүндөрүн серпилтип, дирилдеген абалга келтирет. Эгерде үн угумдун жогорку чегинен ашып, катуу чыкса, анда ал ооруга чыдоонун чеги деп аталат да, кулакка күч келтирип, денсоолукка зыян алып кетиши же кулактын тарсылдагын жарып кетиши да мүмкүн. Эгер үн мындан да каттуу чыкса, анда адамдын кулагы ооруу чегине кириптер болот. Жогоруда келтирилген мисалдарда берилген өзгөрүм этиштерге үн түйүндөрүнүн серпилиши, дирилдеши, кулакка күч келүүсү, тарсылдактын жарылып кетүүсү мисал боло алат десек, жаңылышпасак керек.

Цианокобаламин дарысынын көрсөтмө-баракчасына көз жүгүртүп көрсөк: Цианокобаламин тиамин менен чакырылган аллергиялык реакциялардын өрчүүсүн күчөтөт. Кыйыр таасири: өпкөнүн шишимиги, тердөө, алсыздануу, калтыроо, анафилактикалык шоктун пайда болушу... деген мисалдардагы этиштер- өзгөрүм этиштерге мисал боло алат десек туурадай сезилет.

Неладекс – суюк көз оору дарысынын кошмо-баракчасында берилген кыйыр таасирине көз жүгүртсөк: каректин шишүүсү, көздүн кан басымынын көтөрүлүшү, көздүн ирици болсо ыланды күчөтүшү мүмкүн.

Тиричиликтин материалдык негизин түзгөн, бардык тирүү организмдин составдык бөлүгү болуп эсептелген, амин кислоталарынан турган ири молекулалуу табигый орг. бирикмелери – белоктордун жетишсиздиги нерв системасынын, секреция бездеринин, боордун иштеши бузулат [3:112-б.].

Сезим этиштери субъектини же объектини кыймылга келтирбестен, акыл-ой ишмердигиндеги кыймыл-аракет маанилерин гана туюндурат. Мындай этиштерде аткарылган же аткарыла турган кыймыл-аракет боло бербейт, бирок бул сөздөрдүн лексикалык маанисинде биз баамдагыдай даана-кыймыл аракети болбогону менен кандайдыр натыйжалуу аракети, акыл-эс аракети жатат [1:146-б.]. Медицина тармагында иштеген дарыгерлер, мээрман айымдар да сезим этиштерин башкача айтканда күлүү, жылмаюу, угуу, түшүнүү, тыңшоо кыймыл-аракеттерин көп колдонушат.

Ал тургай себепсиз эле жылмаюунун өзү организмди мээге стресс маалында эң мыкты ооруну басуучу эндорфин менен серотонин гармонун берүүгө мажбур кылат [<https://www.super.kg/superstan/index.php?showtopic=89198>]. Жылмаюу - жаак булчуңдарын машыктырат. Жаак булчуңдары да башка булчуңдар сыяктуу көнүгүүлөргө муктаж болгондуктан жылмаюу - пайдалуу. Адам жылмайганда 5тен 53кө чейинки булчуңдары бир убакытта иштейт. Жылмаюу - депрессияга каршы мыкты каражат. Адам жылмайган учурда анын организмде эндорфиндер иштелип чыгат, ал адамдын маанайын көтөрөт. Бактылуулуктун гормондору биз өзүбүздү мажбурлап күлгөн кезде да иштелип чыгат. Жылмаюу - иммунитетти бекемдейт. Күлкүдөн кийин жана күлүп жаткан учурдагы жакшы сезимдер физикалык абалга таасир этип, адамдын ден соолугун бекемдейт [<https://ok.ru/group/53298070683817/topic/67386717170601>]. Жылмаюу кыймыл-аракети медицинада адамга кандай таасир берээри сезим этиш аркылуу аткарылып жатканын жогоруда келтирилген мисалдарда күбө болдук. Адамдын сыртынан билинбегени менен ички организмдеги өзгөрүүлөр медицина илиминде этиш аркылуу, кыймыл-аракет аркылуу таасир берээри далилденген.

Төмөнкү сезим этишине келтирилген мисалды талдап көрөлү: Ырдаган учурда дем алуу жолдору тазаланат. Мурун, тамак оору ырчыларга көп коркунуч туудурбайт. Ыр ырдоо мээңизге чоң таасир тийгизет. Себеби ырдаган кезде нерв системасы тынчталып, ырахаттанат. Ошону менен катар, эндорфин гормону бөлүнүп чыгат. Аны «бакыт гормону» деп да аташат. Ал ден-соолугуңуз үчүн маанилүү роль аткарат. Ортоңку нерв системасы менен мээңизге ырдоонун таасири көп. Башка өнөр түрлөрүнө караганда анын мээ менен байланышы өтө жакын. Ойлонуу жөндөмүн жакшыртып, өтө кооптуу орулардын бири – альцгеймерди да алдын алат. [<http://zaman.kg/densooluk/11243>]. Бизге сырттан караганда сезилбегени менен, ырдап кыймылга келип аткандыгы гана көрүнгөнү менен, адамдын ички органдарына берген таасири чоң экендигин мисалдарда көрсөтүлгөн.

Изилдөөнүн жыйынтыктары: Талдоого алынган мисалдардан, изилдөөлөрдүн натыйжаларынан төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгардык:

1. Объектини өзгөрүүгө дуушар кылган этиш сөздөр сүйлөмдөгү кыймыл-аракет барып тийип турган затты кыймылга келтириши - кыймыл этиштер аркылуу иш жүзүнө ашат;
2. Анатомиядагы дене бөлүктөрүнүн, ички органдардын аткарган функциялары, т.а. субъектинин бейпилдик абалы – абал этиштер аркылуу жүзөгө ашат;
3. Медицина тармагында адамдын көзүнө көрүнбөгөн ички организмдин иштөө функцияларындагы кыймыл-аракеттин медицина тармагында изилденген, т.а. колдонулуучу дары-дармектердин адамдын организмдерине берүүчү таасири астында өзгөрүүгө учураары аныкталган. Ошол өзгөрүү кыймыл, өзгөрүм этиштер аркылуу ишке ашары аныкталды.

Корутунду: Ошентип медицина тармагында, дары-дармектин адамдын организмине кыймыл-аракет аркылуу өзгөрүүгө учураары далилденди.

Сырттан караганда сезилбеген иш-аракет – ырдап кыймылга келип аткандыгы гана көрүнгөнү менен адамдын ички органдарына берген таасири чоң экендиги көрүндү.

Ошол көзгө көрүнбөгөн кыймыл-аракеттер, кыймылдын таасири аркылуу ишке ашары, кандай кыймылга келери медицина аркылуу далилденип жатат.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек, 2008. – 284 б.
2. Абдувалиев, И. Филология маселелери [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2012. – 264 б.
3. Айыл чарба энциклопедиясы. башкы ред. Б.Орузбаева. – Фрунзе.: КСЭнин Башкы редакциясы, 1990. – I-т. – 384 б.
4. Кыргыз Совет Энциклопедиясы. (6 томдук). / Баш. ред. Б.Ө.Орузбаева. – Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын баш. ред., 2-том. 1977, – 672 б.
5. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Бишкек: Шам, 1999. – 976 б.

УДК 81'243.1

ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКТЕПТЕРДЕ АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУНУН УСУЛДАРЫ

Узенбаева У.¹¹К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, Жалал-Абад ш., Кыргызстан

Аннотация

Бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө бүткүл дүйнөнү ааламдашуу доорунун кучагына тартып жаткан учурда, англис тилине болгон кызыгуу да, ага болгон суроо-талап дагы күн санап жогорулап жатат. Бул нерсенин үстүндө дүйнө өлкөлөрүнүн канчалаган чыгаан илимпоздору, ар түрдүү тармактардагы окумуштуулары, тажрыйбалуу педагогдору илимий, илимий-усулдук жана башка практикалык түрдөгү изилдөө иштерин жүргүзүп келишүүдө.

Бүгүнкү күндүн зарыл муктаждыктарына жооп берүүчү билим берүү процессинин максаттарына жетүү үчүн мугалимдер менен тарбиячыларга көбүрөөк талап коюлууда. Жалпы билим берүү мектептеринде негизги милдет болуп, билим алуучулар менен тарбиялануучуларга өз алдынча максат коюп жана аны ишке ашыруу үчүн мугалим өзүнүн чыгармачылыгын көрсөтүп ийгиликке жетүү керек. Бул нерсе ар бир мугалимдин жетишкендиктери болуп саналат. Ушуга байланыштуу билим берүү стандарттарында жана чет тилин окутуунун усулдарына тиешелүү көптөгөн өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилүүдө. Анын маңызы инсанга ар тараптан билим, тарбия берүү менен өнүктүрүүнүн компетенттик, чыгармачылык талаптарын шайкеш келтирүүгө багытталган.

Ачкыч сөздөр: коммуникативдик, мотивация, психологиялык, комфорттук, интернет

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Узенбаева У.¹¹Международный университет им. К.Ш.Токтомаматова, г. Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация

Сегодня, когда весь мир охвачен эпохой глобализации, как интерес к английскому языку, так и спрос на него растут день ото дня многие ведущие ученые, ученые различных областей, опытные педагоги стран мира проводят научные, научно-методические и другие практические исследования.

Учителя и педагоги пользуются все большим спросом для достижения целей образовательного процесса, отвечающих необходимым потребностям сегодняшнего дня. Основная задача в общеобразовательных школах состоит в том, чтобы дать учащимся и воспитанникам возможность самостоятельно ставить перед собой цель и для ее реализации учитель должен продемонстрировать свое творчество и добиться успеха, что является достижением каждого учителя. В связи с этим вносятся многочисленные изменения и дополнения в образовательные стандарты и методы обучения иностранному языку. Его суть направлена на гармонизацию компетентностных, творческих требований развития с всесторонним образованием, воспитанием личности.

Ключевые слова: коммуникация, мотивация, комфорт, компетентность, психолог

METHODS OF TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SCHOOLS

Uzenbayeva U.¹¹International University named after K.Sh.Toktomamatova, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract

Today, when the whole world is gripped by the era of globalization, both interest in the English language and demand for it are growing day by day, many leading scientists, scientists of various fields, experienced teachers of the countries of the world conduct scientific, methodological and other practical research.

Teachers and educators are in increasing demand to achieve the goals of the educational process that meet the

necessary needs of today. The main task in general education schools is to give students and pupils the opportunity to independently set a goal and for its implementation, the teacher must demonstrate his creativity and achieve success, which is the achievement of every teacher. In this regard, numerous changes and additions are being made to educational standards and methods of teaching a foreign language. Its essence is aimed at harmonizing the competence, creative requirements of development with comprehensive education, personal education.

Keywords: communicative, motivational, psychological, comfort, internet

Башталгыч класстарда англис тилин окутуунун өзгөчө маанисине токтоло турган болсок, ар бир өлкөдө бул маселе ар түрдүү педагогикалык ойлор менен камтылып, ар түрдүү багытта окутулуп келет. Азыркы учурда заманбап окутуу ыкмалары чет тилдерин үйрөнүүнүн классикалык методунун негизинде ар түрдүү методдор менен үйрөнүп жатышат. Бирок ага психологиялык жагы, чет элдик кино, маалымат технологиялары таасирин да тийгизип жатат десем жаңылышпайм. Мисалы: 20 жыл мурун колдонулган англис тилин окутуунун ыкмалары көбүрөөк репродуктивдүү мүнөзгө ээ болгон. Сөздөрдү үйрөнүү, тексти окуу, аудио жазууну угуу, кат жазуу - тарбиячы берген тапшырмалар аткаруу ушундай формада болгон. Балким, ушул себептен улам, көп жылдар бою тилди үйрөнгөн чоңдордун көбү англисче окуп, жаза алышат, бирок сүйлөөдөн кыйналышат.

Чет тилдерди окутуунун максаты – окуучулардын коммуникативдик, баарлашуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү. Бул болсо, дүйнөлүк коомчулук алкагына кирүүгө жана андан ары ийгиликтүү эмгектенүүгө жол ача алат.

Башталгыч класстарда англис тилин окутууну ар кандай аспекттерде карабайлы, атап айтканда, анын максатына, милдетине жана мазмунуна карап, талдасак болот. Жалпы билим берүү мектептеринде окуучуларга англис тилин үйрөтүү процессинде оозеки речи, угуу, окуу, жазуу, сүйлөө окутуудагы негизги каражаттардын бири. Сабактарда коммуникативдик-үйрөтүү милдетин жүзөгө ашырууда мугалим речтик жагдайларды баяндоо менен окуучулардын берген суроолоруна кеңири түшүнүк бере алат. Окуучулардын көпчүлүгү грамматикалык жактан, лексикалык жактан да ката кетирип сүйлөшөрү, тилдик каражаттардын байланышынын жоктугу, логикалык жактан байланышында мүчүлүштүктөр бар экендиги байкалып келүүдө.

Англис тилин окутуунун заманбап ыкмалары репродуктивдүү методдорду интерактивдүү методдорго өзгөрттү. Бүгүнкү күндө билим алуу окуучу менен мугалимдин ортосундагы өз ара аракеттенүү болуп саналат. Башталгыч класстарда англис тилин окутууну ар кандай аспекттерде карабайлы, атап айтканда, анын максатына, милдетине жана мазмунуна карап, талдасак болот.

Максатына карай талдоо жүргүзүүдө англис тилин кайсы курактан тартып үйрөтүүгө болот?-деген суроодон башталат. Буга чейин окумуштуу-педагогдордун арасында, теоретиктер менен практиктердин ортосунда бул маселеде ар кандай кайчы пикирлер болуп келгендиги жашыруун эмес. Ошого жараша ар бир тарап өздөрүнүн чыгарган тыянактарын далилдөөгө аракет кылып келишет. Мисалы: милдетин карай турган болсок, англис тилин күндөлүк турмушта колдоно ала турган шартта өздөштүрүү маселеси коюлат.

Коммуникативдик компетенция деген-чет тилине интегративдүү окутуу, мында окутуунун максаты-тилди алып жүрүүчүлөр (носитель) менен стандарттык чет элдик карым-катнаш, маданият аралык баарлашууга даяр болуу болуп саналат.

Чет тили мугалимдери окуучуларга жеке жана ар тараптуу мамиле жасоого таянып, инсанга багытталган, кызматташтыкта окутууну, долбоорлоо методдорун колдонууну ишке ашыруулары зарыл. Темаларды жана маселелерди тандоо окуучулардын чыныгы кызыкчылыгына жана керектөөсүнө дал келүүсү маанилүү. Окутуунун мазмунун аныктоодо негизги көңүл окуучулардын социомаданий билгичтиктерине жана көндүмдөрүнө коюлуусу керек,

себеби алар өз өлкөсүнүн маданиятын мамилелешүү, баарлашуу учурунда көрсөтө алуулары зарыл.

Англис тилин үйрөнүү жеңилби же оорбу деген суроого жооп берүү үчүн, ал тилди үйрөнүүнүн жана үйрөтүүнүн ыкмаларына көңүл буруу керек. Анткени, окутуунун ыкмалары абдан көп, ал эми адамдардын каалоосу ар кандай, ар түрдүүчө эмеспи. Ошондуктан жалпыга абдан ыңгайлуу жолдорун издеш зарыл. Ошондо гана алдыга коюлган максатка жетишүүгө боло тургандыгын практикада көрүп жүрөбүз [1].

Биринчи кезекте англис тилин үйрөнүү үчүн сөз байлыктарды көбөйтүүдөн баштоо керек, башкача айтканда күн сайын же ар бир сабакта жаш өзгөчөлүгүнө карай сөздөрдү өздөштүрүүгө көңүл буруу керек.

Экинчиден, англис тилинин грамматикасын жөнөкөйдөн таатаалга карай үйрөнүп баруу керек. Себеби, грамматика аркылуу туура сүйлөөгө болот

Үчүнчүдөн англис тилин үйрөнүүдө көбүнчө ырларды, табышмактарды, жаңылмачтарды, макал-лакаптарды пайдалануу абдан эффективдүү болот. Бул англис тилин үйрөнүүгө кызыктыруунун негизги куралы болуп саналат.

Төртүнчүдөн, жазуу иштери да (доскада, дептерде, компьютерде) англис тилин үйрөнүүдө эң маанилүү этап жана ал өздөштүрүлгөн сөздөрдүн сөз айкаштарын эске сактоого жардам берет.

Бешинчиден, англис тилинде баарлашуу (сүйлөшүү, диалог) аркылуу үйрөнүү абдан пайдалуу жана ыңгайлуу экендигин практикада колдонуп байкай алабыз. Күн сайын сабакта диалогдук баарлашууну пайдалануу менен сүйлөшүүнүн негизин түзүп алуу керек. Мында достордун, үй-бүлө мүчөлөрүнүн жардамы да зор мааниге ээ экендиги талашсыз.

Алтынчыдан, англис тилин үйрөнүүгө да, үйрөтүүгө да абдан жеңил, ыңгайлуу ыкмаларды тандап алуу керек. Мында азыркы учурдагы заманбап интерактивдүү усулдарды пайдалануу, бүгүнкү окутуу жана тарбиялоо процессинде эң бир натыйжалуу иш-аракет катары бааланып келет жана практикада колдонуусу көрүнүп турат.

Жетинчиден, англичандардын элдик макалында айтылгандай эң биринчи каалоо болушу керек ("Where there is a will, there is a way"). Мында англис тилин үйрөнүүгө кызыктыруу жолун ким эң жакшы өздөштүргөн болсо, башкача айтканда, чыгармачылык, изденүүчүлүк жана көрсөтмөлүүлүк менен иш алып барган болсо, эң жакшы натыйжаларга жетсе болот.

Окуу программасы биринчи кезекте окуучулардын жаш өзгөчөлүгүн эске алуу менен түзүлөт. Мектепке чейинки жана кичүү окуучулар үчүн оюн, саякат, видео, сынак жана башкалар сыяктуу сабактын түрү ылайыктуу. Бойго жеткен студент классикалык сабакты жактырат. Бул курак үчүн салттуу тапшырмалар да ылайыктуу: аңгеме түзүү, көнүгүү жасоо, текстти окуу, угууну аткаруу ж.б. Аңгеме жазуу активдүү жана пассивдүү лексиканы кантип колдонууну үйрөнүүгө, лексиканы кеңейтүүгө жана сүйлөшүү речтерин жакшыртууга мүмкүндүк берет. Көнүгүүлөрдү аткаруу грамматикалык материалды үйрөнүүгө жардам берет.

Көнүгүүлөрдү аткаруу грамматикалык материалды үйрөнүүгө жардам берет. Текстти окуу окуу көндүмдөрүн гана калыптандырбастан, үйрөнүлүп жаткан тилдин маданиятына, салтына сугарышат. Угуу-оозеки кепти түшүнүүнү жакшыртат.

Англис тилин үйрөнүүнүн эффективдүү ыкмалары

Бирок англис тилин үйрөнүүнүн эң эффективдүү ыкмалары интерактивдүү экенин унутпаңыз. Ошондуктан тил чөйрөсүнө кызыгуу ыкмасы азыр абдан популярдуу. Бул ыкма англис тилинде "ойлонууга" үйрөтөт. Чет тилин үйрөнүү толугу менен англис тилинде жүргүзүлөт. Бул эки тилдүү үй-бүлөдө гана эмес, кадимки класста да реалдуу. Мугалимдин сабакты толугу менен англис тилинде өткөрүүсү, визуализацияны колдонуусу жетиштүү. Сабакты чет тилге карабай окуучулар мугалимди түшүнө тургандай кылып куруу. Муга-

лимдин жогорку деңгээлдеги даярдыгы мындай сабакты эң кичинекейлер үчүн да өткөрүүгө мүмкүндүк берет.

Окутуунун методдорунун айкалышы.

Көптөгөн мугалимдер ар кандай ыкмаларды айкалыштырышат, өз иштеринде тил чөйрөсүнө чөмүлүүнү да, классикалык сабакты да колдонушат. Англис тилин окутуунун методикасын, психологияны жана педагогиканы билүү аларга кабыл алуунун жана ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоого, иш жүргүзүүнүн зарыл ыкмаларын жана формаларын тандоого мүмкүндүк берет. Чынында эле, англис тили сабагы менен бирге, сабактарды уюштуруунун башка формалары да популярдуу: тегерек стол, концерт, тил клубу, конференция, олимпиадалар жана башкалар. Бул тил чөйрөсүнө көп сандагы студенттерди киргизүүгө мүмкүндүк берет. Мотивация жогорулаган сайын студенттин кызыгуусу жакшырат. Эгерде мурда оозеки англис тилин кантип үйрөтүү керек деген суроо болсо, азыр каалаган курактагы адамды чет тилде сүйлөөгө үйрөтсө болот. Албетте, студентте кызыгуу болсо англис тилин үйрөнүү ошончолук оңой болот. Ал эми бул жерде көп нерсе студенттин жашына да эмес, баштапкы билим деңгээлине, шыктануу жана эмгекчилдигине жараша болот. Бирок, чөмүлүү ыкмасы тилди үйрөнүүгө гана эмес, эс алууну да пайдалуу уюштурууга мүмкүндүк берет. Анын өзгөчөлүгү мугалим сабакка жетекчилик кылуу менен гана чектелбестен, үйрөнүлгөн теманын консолидацияланышын да көзөмөлдөйт.

Англис тилинде тасма көрүү, эне тилинде сүйлөгөн адам менен сүйлөшүү, ыр угуу жана тапшырмаларды аткаруу, бул чет элдик сөздөрдү түшүнүүгө гана үйрөтпөстөн, кызыктуу оюн-зоокторду да колдоно алат. Бул англис тилинде сөздү айтылышын жакшыртат жана өз оюн жакшыраак билдирүүгө жардам берет. Эне тилинде сүйлөгөн адам менен баарлашуу оозеки кепти түшүнүү жөндөмүн өнүктүрүүгө жардам берет. Мындай практикадан кийин эч кандай чет элдик коркпойт.

Англис тилин үйрөнүүнүн кайсы ыкмасы эң жакшы экенин тандоо үчүн тилди ар кандай жолдор менен үйрөнүүгө аракет кылуу жакшы. Бирок ар кандай курстарга катышып, эң жакшысын тандоого дайыма эле убакыт боло бербейт. Бул учурда, сиз чет тилин онлайн үйрөнүү максатын колдонсонуз болот. Англис тилин үйрөнүүнү каалагандар үчүн коммуникативдик ыкма көбүрөөк ылайыктуу. Кепти, ой жүгүртүүнү, чыгармачылыкты жакшыртат. Бул сабактарды уюштуруунун ар кандай формалары менен жакшы айкалышат. Бул ыкма топтун өз ара аракеттенүү принцибине негизделген.

Иштин негизги формалары: бизнес оюндары, долбоордук иш-чаралар, топтук иш, конференциялар. Англис тилин үйрөнүү зарылдыгы эч кимге эч кандай мүмкүнчүлүк жаратпайт. Айрымдары мугалим менен тил үйрөнгүсү келбей, өз алдынча үйрөнүү ыкмасын тандашат. Бул ыкма көптөн бери бар, колдонуп келишет. Окуу куралдары жана ар кандай түрдөгү сүйлөшмөлөр сатыкка чыгарылып сатылууда.

Азыркы учурда адамдар англис тилин өз алдынча үйрөнүүгө аракет кыла башташты. Бирок өз алдынча иштөө бул жөн эле окуу китебин окуу же CD угуу эмес. Эгерде компьютердик программадагы эле каталарды оңдоп, же болбосом консолидациялоо үчүн тапшырмаларды өз алдынча алып, колдоо көрсөтсө - бул адам үчүн гана мүмкүн. Кээ бир учурда тилди өз алдынча үйрөнүүгө аракет кылгандар ийгиликке жете бербейт. Бул ыкма жакшы базаны алуу үчүн, баштапкы этапта гана колдонулат. Же мугалим менен сабактарды толуктаса болот [6].

Чет тилин үйрөнүүнүн эң жакшы жолу кайсы?

Ошондой эле, көптөрдү дагы бир суроо тынчсыздандырууда: "Чет тилин үйрөнүүнүн эң жакшы жолу кайсы: жупта, топ менен же жекече?". Бул жерде да көп нерсе студенттин жеке өзгөчөлүктөрүнөн, максаттарынан жана милдеттеринен көз каранды. Сүйлөө жөндөмүндү өркүндөтүү үчүн топтук класстарды тандаганыңыз жакшы. Алар коммуникативдик ыкма

же чөмүлүү аркылуу уюштурулушу мүмкүн. Экзаменге даярдануу же ар кандай олимпиадалык конкурстарга катышуу үчүн, мугалим менен жеке иш жакшы жыйынтык берет. Ал, адатта, салттуу ыкманы колдонуу менен же чөмүлүү ыкмасы менен бирге колдонулат.

Англис тилин үйрөнүү үчүн методологияны тандоо кыйындай сезилиши мүмкүн, бирок туура тандоо үчүн, сиз жөн гана жогоруда көрсөтүлгөн критерийлерге таянышыңыз керек:

1. Сабактардын максаты.
2. Даярдык деңгээли.
3. Психологиялык комфорттук.
4. Мотивация.

Эң негизгиси жаттоо эмес, кызыктыруу. Андыктан балдарды, студенттерди окутуунун ар кандай формаларын жакшы билген, бардык керектүү дидактикалык материалдары бар мугалимди жалдоо туура жыйынтык берет.

• Ырааттуулук-ийгиликтин ачкычы. Баланын өзгөчөлүктөрүн аныктай турган жана ар бир маанилүү көндүмдөрдү акырындык менен өнүктүрө турган, бир тарбиячы менен иштөө максатка ылайыктуу: жазуу, сүйлөө, грамматиканы билүү.

• Окутуучу англис тилин гана билбестен, ойнор билиши да керек. Оюндар, мультфильмдер, ырлар, бийлер-мектепке чейинки балдарды окутуунун ыкмалары дал ушуга негизделет.

• Ымыркай үчүн мугалимдер жеке сапаттарына жараша тандалышы керек [2].

Монтессори балдарды үйрөтөт

Негизги максат – баланы өз алдынча тил үйрөнүүгө үндөө. Эреже катары, бул үчүн өзүнчө бөлмө уюштурулуп, анда баланын кызыгуусун жарата турган сүрөттөр, китептер, кубиктер, музыкалык оюнчуктар ж.б.у.с. Ал эми мугалимдин ролу экинчи планда турат. Ал балага кандайдыр бир материалды сунуштай албайт, жазалай албайт жана мактай албайт - ал процессти гана байкап, өзгөчө кырдаалда жардам берет.

Монтессоринин максаты - баланын интеллектуалдык жөндөмүн өнүктүрүү.

Минустарды аныктоого болот:

- ырааттуулуктун жоктугу,
- натыйжаны текшерүү мүмкүн эместиги,
- балага эркин жана эрежесиз билим алуу адатын сиңирүү, бул келечекте окуудагы жетишкендиктерге таасирин тийгизиши мүмкүн.

Монтессори ыкмасын класстан тышкаркы же үйдөн сабак өтүү үчүн колдонсо болот, ал репетитор үчүн ылайыктуу эмес, анткени мындай тренингдин жыйынтыгын алдын ала айтуу жана баланын кызыгуусун стимулдоо мүмкүн эмес.

Англис тилин үйрөнүү бүгүнкү ааламдашуу доорунда бир жагынан татаал көрүнгөнү менен, экинчи жагынан жеңил, ыңгайлуу жана натыйжалуу жолдору абдан көп. Анткени илим менен техниканын жетишкендиктеринин аркасында ар бир үйдө интернет байланышы бар. Ал эми интернетти туура пайдаланууну ишке ашыруу бул чет тилин үйрөнүүдө эң чоң жардамчы болооруна шек жок. Атап айтканда мейли мектепте болсун, мейли үйдө болсун ар кандай интернет сабактарды пайдалануу менен англис тилин тиешелүү деңгээлде үйрөнүүгө түрткү болот десем жаңылышбаймын.

Күн сайын окуп, билип жана өзүңдүн канчалык деңгээлде англис тилин өздөштүргөнүңдү текшере да алуу мүмкүнчүлүгүнө (онлайн-тест аркылуу) ар бирибиз ээ боло алабыз [5].

Колдонулган адабияттар

1. Гребенникова М.С., Жолчиева А.А., Сыдыкова Б. Англис тилин окутуунун методикасы. – Бишкек, 2000.
2. Беседы об уроке иностранного языка: пособие для студентов педагогич. ин-тов / Е.И. Пассов [и др.]. -Л.:Просвещение, 1975. - 176 с.
3. Бим, И.Л. К вопросу о методах обучения иностранным языкам / И.Л. Бим // ИЯШ. -1974. - № 2. -С. 19-32.
4. Воловин А.В. Коммуникативный подход к изучению иностранных языков в методических системах Великобритании и США / А.В. Воловин // Коммуникативный подход к изучению иностранных языков: сб. науч. трудов. - Вып. 275. - Москва, 1985. - С. 19-32.
5. Введение в коммуникативную методику обучения английскому языку: пособие для учителей России.-Oxford: Oxford University Press, 1997.
6. Методические рекомендации по организации исследовательской работы студентов в педагогическом колледже / под ред. Л.С. Ощепкова, Е.А. Шистерова. - Пермь, 2002. - 43 с.
7. Мильруд Р.П. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам / Р.П. Мильруд, И.Р. Максимова // ИЯШ. - 2000. - № 4. - С. 9-15; № 5 - С. 17-22.
8. Мильруд Р.П. Коммуникативность языка и обучение разговорной грамматике (упрощенным предложениям) / Р.П. Мильруд // ИЯШ. - 2002. - № 2. - С. 15-21.

УДК 37:00

ИЛИМ ЖАНА БИЛИМ – ӨЛКӨНҮН КЕЛЕЧЕГИ

Шаршебаева Т.А.¹¹Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, Бишкек ш., Кыргызстан

Аннотация

Биз баарыбыз терең өзгөрүүлөрдүн мезгилин баштан кечирип жатабыз. Тактап айтканда, көп полярдун дүйнөлүк тартипти калыптандыруу этабынын башталышына күбө болуудабыз. Бул учурда атаандаштыкка жөндөмдүү экономиканы түзүү жана жогорку адептүү, интеллектуалдык жактан өнүккөн коомду калыптандыруу маселеси курчуп, билимдин жана илимдин мааниси өсүүдө. Анткени илимий-билим берүү потенциалы – улуттук байлык, мамлекеттин келечеги болуп саналат.

Макалада Кыргызстандын учурдагы билим берүү жана илим тармагындагы жетишкендиктерине жана көйгөйлөрүнө, андагы жүргүзүлүп жаткан реформалоо аракетинде талдоо жүргүзүлгөн. Ошондой эле билим берүү жана илим тармагын өнүктүрүү боюнча сунуштар берилген.

Ачкыч сөздөр: билим, илим, мыйзам, тутум, модернизация, инсан, коом, өнүгүү, натыйжалуулук.

ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА – БУДУЩЕЕ СТРАНЫ

Шаршебаева Т.А.¹¹Национальная академия наук Кыргызской Республики, г. Бишкек, Кыргызстан

Аннотация

Мы все переживаем период глубоких перемен. В частности, мы наблюдаем начало этапа формирования многополярного мироустройства. В это время остро встает проблема создания конкурентоспособной экономики и формирования высококонравного, интеллектуально развитого общества, возрастает значение образования и науки. Ведь научный и образовательный потенциал – это национальное богатство, будущее государства.

В статье анализируются текущие достижения и проблемы в сфере образования и науки Кыргызстана, а также проводимые реформы. Также были даны рекомендации по развитию образования и науки.

Ключевые слова: образование, наука, закон, система, модернизация, личность, общество, развитие, эффективность.

EDUCATION AND SCIENCE ARE THE FUTURE OF THE COUNTRY

Sharshebayeva T.A.¹¹National Academy Sciences of the Kyrgyz Republic, Bishkek city, Kyrgyzstan

Abstract

We are all going through a period of profound change. In particular, we are witnessing the beginning of a stage in the formation of a multipolar world order. At this time, the problem of creating a competitive economy and the formation of a highly moral, intellectually developed society is acute, the importance of education and science is growing. After all, scientific and educational potential is the national wealth, the future of the state.

The article analyzes the current achievements and problems in the field of education and science in Kyrgyzstan, as well as ongoing reforms. Recommendations were also given on the development of education and science.

Keywords: education, science, law, system, modernization, personality, society, development, efficiency.

Билим жана илим агартуу жана цивилизация менен тыгыз байланышта. Башкача айтканда, илим жана билим-адамдын инсандыгын калыптандыруунун, анын тынымсыз өнүгүүсүнүн жана курчап турган дүйнөнү түшүнүүсүнүн негизи болуп саналат.

Заманбап коомдо сапаттуу билим менен илим адамдардын жашоосунун көптөгөн тармактарында маанилүү ролду ойнойт. Илим менен билим берүүнүн өнүгүү деңгээли-коомдун өнүгүүсүнүн негизги көрсөткүчтөрүнүн бири, ошондой эле мамлекеттин азыркы өнүгүүсүнүн, келечегинин көрсөткүчү болуп саналат. Адамзатты курчап тургандын баары – илимдин жетишкендиктери. Илим-бул чындык жөнүндө объективдүү билимдерди иштеп чыгууга жана системалаштырууга багытталган иш-аракет. Илимдин максаты: чындыктын процесстерин жана кубулуштарын сүрөттөө, түшүндүрүү жана алдын ала айтуу.

Ал эми билим – өмүр бою улана турган үзгүлтүксүз процесс. Курчап турган дүйнөнү таанып-билүүгө болгон муктаждыктарыбызды канааттандыруу, кесипти өзгөртүү менен биз өмүр бою билимибизди жана жөндөмүбүздү толуктап, жаңыртып, өзүбүздү инсан катары өркүндөтүп турабыз. Тез өзгөрүп жаткан дүйнөнүн талаптарына жооп берүү үчүн адамдар өмүр бою билим алышы зарыл [1, 11-б.].

Сүрөт 1. Билим деңгээли боюнча жашы
15тен жогору болгон адамдардын саны (миң киши)

Кыргызстанда 60тын тегерегиндеги жогорку окуу жайлар, ондогон илимий изилдөө мекемелери, 1700дүн тегерегинде мектепке чейинки билим берүү мекемелери, 2300дүн тегерегинде жалпы (орто) билим берүү мекемелери (мектептер), 20дай аярлуу топтогу балдардын билим алуусуна негизделген мекемелер, 100дөн ашык баштапкы кесиптик билим берүү мекеме, 150гө жакын орто кесиптик билим берүү мекемелери расмий түрдө ишмердүүлүктөрүн жүргүзүп келишет [2]. Аларда он миндеген жогорку билимдүү кесипкөй кадрлар жана миндеген илимий даражалуу окумуштуулар эмгектенип келишет.

Аталган мекемелер өз ишмердүүлүктөрүн Кыргыз Республикасынын Конституциясына, КРдин «Илим жана илимий-техникалык мамлекеттик саясат жөнүндөгү» жана «Билим берүү тууралуу» мыйзамдарына, Кыргыз Республикасынын башка ченемдик укуктук актыларына жана мекемелердин тиешелүү уставына ылайык жүзөгө ашырат.

Эгемендүүлүктү алгандан бери Кыргыз Республикасы билим берүү жана илим тармагында бир топ жетишкендиктерге жетти. Айтсак, Кыргыз Республикасынын эл аралык арена-

дагы имиджин чындоодогу, эгемендүүлүгүн бекемдөөдөгү, мамлекеттин багытын (ички жана тышкы саясатын) аныктоодогу Улуттук илимдер академиясынын ролу эбегейсиз чоң.

Улуттук илимдер академиясы ССРСтин маалында түзүлгөндөн тартып бир нече дүйнөлүк илимий ачылыштарды жасаган. Акыркы 69 жылдын ичинде кыргызстандык окумуштуулар космостук аппараттар үчүн бургулоочу машиналарды жасоо, майда малдар үчүн вакциналарды табуу, адамдын канын жаныбарлардын каны менен алмаштыруу (жашыруун иштеп чыгуу), сурьманы тазалоонун жаңы ыкмасын табуу, майда малдын ылаңдарына каршы вакциналарды иштеп чыгуу, урандын изотоптору аркылуу көлдөрдүн, дарыялардын жана суу сактагычтардын жашын аныктоо, суунун миграциясын изилдөө [3], математикадагы абсолюттук операциялардын алмашуу касиети, бирдиктүү мейкиндикти бүтүрүү жана кеңейтүү [4], философия жаатында илимий жана дүйнө таанымдык маданияттын абалынын калыптанышынын жана өзгөрүшүнүн үлгүсү [5] сыяктуу бир нече илимий ачылыштарды жасаган.

Ошондой эле баштапкы, орто, орто кесиптик жана жогорку кесиптиптик билим берүү мекемелеринин жетишкендиктерине токтолбой кетүү мүмкүн эмес. Мисалы, билим тармагындагы башгалгыч мектептерди аяктаган өлкөлөрдүн рейтинг боюнча Кыргызстан Грузия өлкөсү менен катар алдыңкы орунду ээлейт [6]. Бул калктын дээрлик көпчүлүгү билим менен илимге умтулгандыгынан кабар берет.

Мындан тышкары, Улуттук статистикалык комитеттин маалыматы боюнча, өткөн жылдагы (2022-ж.) эл каттоонун жыйынтыгы Кыргызстандын калкынын билим деңгээли кыйла жогору экени тастыкталган.

1-сүрөт – Билим деңгээли боюнча 15 жаштан жогорку жашаган калктын саны [7].

Ошол эле учурда, Кыргызстандагы илим жана билим берүү тармагында бир топ көйгөйлөр бар. Атап айтканда, билим берүү жана илимий изилдөө мекемелеринде тишелүү багыттагы кесипкөй кадрлардын жетишсиздиги, айлык акылардын төмөндүгү, башталгыч жана орто мектептердин жетишсиздиги, илим менен билим берүү тармагына бөлүнгөн каражаттын аздыгы, билим берүү сапатынын начарлыгы, бир калыпка салынбашы, илимий даражаларды изденип алуу үчүн жазылган диссертациялардын тиешелүү деңгээлде корголбошу жана башка ушул сыяктуу бир нече көйгөйлөр орун алган.

Каржы маселесине токтолсок, 2021-жылы илим жана билим берүү тармагына республикалык бюджеттен 513,2 млн сом бөлүнгөн болсо, 2022-жылы айлык акылар бир аз жогорулаганына байланыштуу 664,2 млн сом, мурдагы жылдан 151,0 млн сомго көбүрөөк бөлүнгөн. Анын ичинен 386,2 млн сом Улуттук илимдер академиясына, 10,3 млн сом Улуттук аттестациялык комиссиясына, 190,1 млн сом Билим берүү жана илим министрлигине, 18,6 млн сом Улуттук «Манас» академиясына, 48,9 млн сом Кыргызпатент мекемесине, 9,9 млн сом Энергетика министрлигинин илимий изилдөө мекемесине жумшалган. Бул көрсөткүч болжол менен мамлекеттин ички дүң продукциясынын 0.08 %ын гана түзөт. Мындан тышкары, түрдүү иш-чараларды өткөрүүгө, окуу куралдарын чыгарууга, ремонт иштерин жүргүзүүгө ж.б. чыгымдарга өзүнчө каражат бөлүнүп келет. Бирок бул бөлүнгөн каражаттар билим берүү жана илим тармагын жакшыртууга аздык кылат [8].

Мындан улам Кыргызстан билим берүү менен илимдин маанилүүлүгү жана сапаты жагынан өзүнүн тиешелүү ордун жоготуп алуу коркунучунда турат. Бул тармактагы деградация жана чачыранды болуу процесстери босого ченине жетип, андан кийин күтүүсүз кесепеттерге алып келген кризиске алып келиши толук ыктымал.

Андыктан билим берүү жана илим системасын өзгөрүп жаткан дүйнөнүн талаптарына ылайык модернизациялоо керек. Мамлекет тарабынан 2022-жылдын июль айынан тартып өлкөдөгү билим берүү жана илим тармагын реформалоо, илимий изилдөөлөрдүн санын жогорулатып, сапатына басым жасоого багытталган конкреттүү чечимдер кабыл алынган.

Кабыл алынган чечимдин жыйынтыгында Кыргызстандагы 5 жогорку окуу жайга (Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине, Исхак Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетине, Константин Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетине, Иса Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясына жана Ош мамлекеттик университетине) өзгөчө макам берилип [9], Кыргыз экономикалык университетине (КЭУ) «илимий изилдөө университети» макамы ыйгарылып, Улуттук илимдер академиясы жогорку окуу жайлар менен интеграцияланып, илимий изилдөө иш-чараларын жүргүзөт, тагыраагы, ЖОЖдордо илимий изилдөөнү жүргүзүүгө өзгөчө басым жасалмакчы [10].

Өзгөчө макамга ээ болгон жогорку окуу жайлар бюджеттик каражаттарды колдонуу үчүн казыналык системадан сырткары мамлекеттин үлүшү менен коммерциялык банктарда эсеп ачууга, билим берүү, консультациялык, илимий-изилдөө, басма, өндүрүштүк-коммерциялык жана мыйзамда тыюу салынбаган башка иштерден каражат түрүндө киреше алууга жана аларды ЖОЖдун ишин жакшыртууга, материалдык-техникалык базасын өнүктүрүүгө жумшоого, акы төлөнүүчү билим берүү кызматтарын көрсөтүү үчүн тарифтерди өз алдынча түзүүгө жана бекитүүгө, профессордук, окутуучулук курамынын кызмат орундарын ээлөөнүн тартибин өз алдынча аныктоого, мамлекеттик мүлктү ижарага берүүдөн түшкөн каражатты толук өлчөмдө өз пайдасына пайдаланууга, билим берүүнүн стандарттарын өз алдынча иштеп чыгууга жана бекитүүгө, лицензия албастан жогорку кесиптик жана ЖОЖдон кийинки кесиптик билим берүү программалары боюнча билим берүү ишмердүүлүгүн жүзөгө ашырууга, каржылык иштерин бирдиктүү казыналык эсептен тышкары жүзөгө ашырууга, мамлекеттик сатып алууларды тендер аркылуу эмес, өзүнүн ички эрежелерине ылайык сатып алууга жана курулуш иштерин жүргүзүүгө укуктуу болушат [11].

Жыйынтыктап айтканда, билим берүү жана илим тармагын реформалоо үчүн жасалып жаткан аракеттер жогорудагы көйгөйлөрдү чечүүгө жетишсиз. Билим берүү жана илим тармагын өнүктүрүү талыбас эмгекти талап кылат.

Ал үчүн 2003-жылдын 30-апрелинде кабыл алынган КРдин № 92 «Билим берүү тууралуу» жана 2017-жылдын 16-июнунда кабылган КРдин № 103 «Илим жөнүндө жана мамлекеттик илимий-техникалык саясаттын негиздери тууралуу» мыйзамдарга ж.б. ченемдик укуктук актыларга комплекстүү талдоо жүргүзүү менен тиешелүү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизип, ал мыйзамдардын иштешин көзөмөлдөөнү жакшыртуу керек. Ошону менен берге мамлекеттин билим берүү жана илим тармагын өнүктүрүү багытында жаңы концепция иштелип чыгышы абзел.

Билим берүүнүн сапатын жакшыртуу жана илимди өнүктүрүү үчүн жасалып жаткан аракеттерде төмөндөгү максаттар камтылышы керек:

1. Мамлекеттин билим берүү системасын жакшыртуу;
2. Бардык билим берүү жана илимий изилдөө мекемелерин финансылык жактан каржылоонун көлөмүн көбөйтүү;
3. Илимий изилдөө институттарынын санын көбөйтүү;
4. Жогорку окуу жайларга жана илимий изилдөө мекемелерине тиешелүү кесиптерди жана илимий даража алуудагы негизги багыттарды мамлекеттин талабына ылайыктап туура бөлүштүрүү;
5. Билим берүү жана илим тармагындагы кызматкерлердин академиялык эффективдүүлүгүн жогорулатуу;
6. Билим берүү жана илимий изилдөө мекемелердин ишмердүүлүгүн өндүрүштүк байланыштар менен айкалыштыруу;
7. Жогорку окуу жайларда окугандардын санын көбөйтүүгө шарттарды түзүп берүү ж.б.

Жогоруда белгиленген максаттар ийгиликтүү ишке аша турган болсо, өлкөнүн бойго жеткен калкынын сабаттуулук деңгээли өсүп, баштапкы жана орто мектептердин, ошондой эле орто жана жогорку кесиптик билим берүү мекемелеринин бүтүрүүчүлөрүнүн саны көбөйүп, натыйжада кесипкөй кадрларга болгон муктаждыктар жоюлуп, өлкөбүз өнүгүү жолуна түшүшү анык.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Алдошина, М.И. Современные проблемы науки и образования: учебное пособие / М.И.Алдошина.— 2-е изд., перераб. и доп.— Москва: Издательство Юрайт, 2023.— 182 с.
2. Рейтинг образования по странам 2021 / АВТ. (Дата обращения: 01.05.2021). URL: <https://www.abt.uz/ru/blog/rejting-obrazovaniya-po-stranam-2021>;
3. Достижения кыргызской науки: буровые машины, вакцины и секретные разработки / Kloop. (Дата обращения: 01.10.2014). URL: <https://kloop.kg/blog/2014/10/01/dostizheniya-kyrgyzskoj-nauki-burovye-mashiny-vaktsiny-i-sekretnye-razrabotki/amp/>;
4. Кыргызстанский математик сделал мировое научное открытие / Vesti.kg. (Дата обращения: 11.11.2022). URL: <https://vesti.kg/obshchestvo/item/106291-kyrgyzstanskij-matematik-sdelal-mirovoe-nauchnoe-otkrytie.html>;
5. Теория Ашимова. Ученый НАН КР совершил научное открытие / Кыргызское национальное информационное агенство «Кабар». (Дата обращения: 12.02.2018) URL: <https://kabar.kg/news/teoriia-ashimova-uchenyi-nan-kr-sovershil-nauchnoe-otkrytie/>;
6. Число образовательных организаций по видам / Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. (Дата обращения: 2020). URL: <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/279/>;
7. Билим деңгээли боюнча 15 жаштан жогорку жашаган калктын саны / Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. (Кайрылуу датасы: 2023). URL: <http://www.stat.kg/kg/opendata/category/9/>;
8. В сферу науки в 2022 году выделено 664,2 млн сом / Сайт Министерства финансов КР. (Дата обращения: 21.01.2023). URL: <https://www.minfin.kg/posts/577>;
9. Кыргызстандагы беш алдыңкы жогорку окуу жайга өзгөчө макам берилди / УТПК. (Кайрылуу датасы: 19.07.2022). URL: <https://www.ktrk.kg/kg/post/71342/kg>;
10. Илимдер академиясы эми ЖОЖдор менен эриш-аркак иш алып бармакчы / Sputnik Кыргызстан. (Кайрылуу датасы: 11.07.2022). URL: <https://sputnik.kg/20220711/ilimder-akademiyasy-emi-zhozhdor-menen-erish-arkak-ish-alyb-barmakchy-1065991119.html>;
11. Өзгөчө макам алган ЖОЖдорго бир нече укук берилди / Марал. (Кайрылуу датасы: 14.07.2022). URL: <https://maralfm.kg/archives/594286>.

УДК 371.39

ЛЕКСИКАНЫ ОКУТУУНУ УЮШТУРУУ ЖОЛДОРУ

Шерова Н.К.¹, Каразакова А.А.², Закирова Ы.Т.³^{1,2,3}Баткен мамлекеттик университети, Сүлүктү ш., Кыргызстан

Аннотация

Сөз бир эле убакта тилдин лексикалык системинин жана грамматикалык түзүлүшүнүн бирдиги болуп кызмат аткаргандыктан, лексикалык иштин грамматиканы үйрөтүү менен байланышы комплекстүүлүк усул принцибинде туюндурулат: жаңы сөздөрдү, алардын маанилерин өздөштүрүү жана кепте колдонуу процесси тигил же бул грамматикалык кубулуштарды үйрөнүү менен өз ара байланышта өтөт. Ошондой эле, сөздү тилдин системинде өздөштүрүүгө маанилүү көңүл бурулат, анын тилдин башка бирдиктери менен парадигматикалык, синтагматикалык жана деривациялык мамилелеринде (лексика-семантикалык топтордун, тематикалык топтордун, синонимдик, антонимдик топтордун, сөз жаратуу уяларынын ж.у.с.) лексикалык материалды тилдин бардык деңгээлдери (фонетика, морфология, синтаксис, фразеология) менен эптүү айкаштыруу максатка ылайык.

Ал эми, биздин макалабызда окуучулардын лексикалык материалды бекем өздөштүрүшүнө өбөлгө түзүүчү: функционалдык-коммуникациялык багыттар; кырдаалдарды жана тематикалык топторду педагогикалык процесстин бардык деңгээлдеринде системдик түрдө колдонуу жагдайлары, анын ичинде, кырдаалдык-тематикалык принципке таянуу аркылуу сөздүктөрдү реалдуу байытуу; сөздүк ассоциацияларга таянуу аркылуу лексикалык материалды үйрөнүү маселелери жөнүндө сөз болмокчу.

Ачкыч сөздөр: сөз, лексикалык система, маани, кеп, семантикалык топтор, тил, тил деңгээлдери, кырдаалдар, тематикалык топтор сөздүктөр.

СПОСОБЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКИ

Шерова Н.К.¹, Каразакова А.А.², Закирова Ы.Т.³^{1,2,3}Баткенский государственный университет, г. Сулукта, Кыргызстан

Аннотация

Поскольку слово одновременно служит единицей лексической системы и грамматического строя языка, связь лексической работы с обучением грамматике выражается в принципе комплексного метода: процесс усвоения новых слов, их значений и употребление их в речи взаимосвязано с усвоением тех или иных грамматических явлений.

Также большое внимание уделяется усвоению слова в системе языка, его парадигматическим, синтагматическим и словообразовательным отношениям с другими единицами языка (лексико-семантические группы, тематические группы, группы синонимов, антонимов, словообразовательные гнезда и др.) А также, желательно умело скрестить со всеми уровнями языка (фонетика, морфология, синтаксис, фразеология).

В данной статье мы поговорим о следующих факторах способствующих прочному усвоению лексического материала учащимися, т.е., как: функционально-коммуникативные направленности; систематическое использование ситуаций и тематических групп на всех уровнях педагогического процесса, в том числе, реальное обогащение словарей опирающийся на ситуационно-тематический принцип; усвоение лексического материала с опорой на словесные ассоциации.

Ключевые слова: слово, лексическая система, значение, речь, семантические группы, язык, языковые уровни, ситуации, тематические группы, словари.

WAYS OF ORGANIZING VOCABULARY LEARNING

Sherova N.K.¹, Karazakova A.A.², Zakirova Y.T.³^{1,2,3}Batken State University, Suluktu city, Kyrgyzstan

Abstract

As far as the word simultaneously serves as a unit of the lexical system and grammatical structure of the language, the connection of lexical work with grammar teaching is expressed in the principle of a complex method: the process of assimilation of new words, their meanings and their use in speech is interconnected with the assimilation of certain grammatical phenomena.

Also, much attention is paid to the assimilation of a word in the language system, its paradigmatic, syntagmatic and word-formation relations with other units of the language (lexico-semantic groups, thematic groups, groups of synonyms, antonyms, word-formation nests, etc.) and, preferably, skillfully crossed with all levels of the language (phonetics, morphology, syntax, phraseology).

In this article we will talk about the following factors contributing to the strong assimilation of lexical material by students, i.e., as: functional and communicative orientation; systematic use of situations and thematic groups at all levels of the pedagogical process, including the real enrichment of dictionaries based on the situational-thematic principle; assimilation of lexical material based on verbal associations.

Keywords: word, lexical system, meaning, speech, semantic groups, language, language levels, situations, thematic groups, dictionaries.

Лексика менен фразеологияны окутуунун үстүндө иштөө сабактын ажырагыс бөлүгү, анын эң маанилүү курамы болуп саналат. Лексикалык ишти уюштуруунун негизги принциптери «кыргыз тили» сабагын куруунун принциптери менен жалпы, окутуу бардык жүргүзүлгөн мектептердин 1-3 класстары үчүн кыргыз тилинин жаңы программасы менен ишке ашырылган болушу керек, ошол эле убакта лексикалык микротутумдун айырмалуу белгилерин, лексикалык бирдиктердин кепте колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, лексиканын, тилдин башка деңгээлдери менен өз ара аракеттешүүсүн жана байланыштарын эске алуу зарыл.

В.Н. Ярцева белгилегендей, «тилдин жашоосунун башкы шарттарынын бири – анын ар кандай деңгээлдеринин бирдиги жана эриш-аркак байланышы» [2]. Буга байланыштуу Орто кесипте окутулуучу «кыргыз тили» сабагын уюштуруу менен куруунун эң маанилүү принциби деп тилдин принциптүү мааниге ээ болгон ар кандай деңгээлдеринин: лексиканын, морфологиянын, синтаксистин, фонетиканын, фразеологиянын окуу материалын комплекстүү берүү деп эсептөөгө болот.

Комплекстүү мамиле кылууга көңүлдүн чордонун үч аспектинин системи катары тилден бул аспектилерди колдонуу процесси катары кепке карай буруу мүнөздүү. 60-жылдардын аягына тиешелүү болгон алгачкы эмгектердин биринде комплекстүү мамиле төмөнкүдөй сүрөттөлгөн: «...үйрөнүлүп жаткан фонетикалык материал грамматикада чагылдырылышы керек. Үйрөнүлүп жаткан текст үйрөнүлүп жаткан фонетикалык жана грамматикалык материалды бир убакта эске алуу менен курулган болушу, тигил же бул грамматикалык материалды кайсы грамматикалык темада активдештирүү ыңгайлуу экенин эске алуу зарыл» [1]. Окуу ишинин ар кандай аспектилеринин өз ара байланышы жана өз ара шартталгандыгы жалпы дидактикалык мааниге ээ болгон бир катар изилдөөлөрдө ачылып берилет: М.А.Рыбникова (тематикалык чөйрөлөр идеясы), А.А.Добромыслов (окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү маселеси, сөздүк менен иштөөнүн ролу), В.М. Чистяков жана Ф.Ф.Советкин (грамматиканы үйрөнүүгө байланыштырып кепти өнүктүрүү боюнча көнүгүүлөрдү иштеп чыгуу), Е.А.Верещагин жана В.В.Костомаров (тил менен чындыктын лексика-семантикалык материалда чагылдырылышы), Л.З. Шакирова (грамматикалык категориялар менен алардын семантикалык шартталгандыгынын өз ара байланыш маселеси), В.П. Озерская (морфология менен синтаксистин өз ара байланыш маселеси), Е.Н.Ершова (тилдин деңгээлдеринин өз ара байланышы жана анын орус тилин окутуудагы теориясы жана практикасында чагылдырылышы) ж.б. Окуу материалын берүүгө комплекстүү мамиле кылууну эки негизги түрдө көрсө болот: Биринчиден, билдирүү планы менен камтуу планынын, маанисинин жана колдонуунун өз ара байланышы ишке ашырылат. Муну менен бирге материалды лексикалык темалар боюнча топтоо жана кептик кырдаалдарга тиешелүүлүгү

анын фонетикалык-фонологиялык (киришүү бөлүмүндөгү) жана грамматикалык уюштурулушун толуктайт. Экинчиден, деңгээлдер аралык байланыштар, көптөгөн грамматикалык категориялардын ар кандай аспектилүү мүнөзү жана ар кандай деңгээлдеги тилдик каражаттарды колдонууга комплекстүү мамиле кылуунун функционалдык бир маанилүүлүгү эске алынат.

Окуу материалын комплекстүү берүү жөнүндө Н.З.Бакеева төмөнкүлүлөрдү баса белгилейт: «советтик тил илимин негизги жоболорунун практикалык ишке ашышында улуттук мектепте орус тилин окутууга карата тил жөнүндө илимдин ар бир бөлүмүнө өз-өзүнчө кунт коюп көңүл бөлүү менен грамматиканын бөлүмдөрүнүн (морфология менен синтаксистин) ортосунда да, грамматика менен лексиканын ортосунда да, грамматика менен фонетиканын ортосунда да өз ара байланышты аныктоо милдети өзгөчө актуалдуу болуп калат» [3].

Тилдик бирдиктердин лингвистикалык мүнөзүн негиз катары алуу менен, ошондой эле айтылгандарга таянып, кыргыз тили боюнча лексикалык-фразеологиялык ишти уюштуруунун жолдорун аныктоодогу комплекстүүлүк принциби сөздү тилдин грамматикалык системи (морфология менен синтаксис) менен ажырагыс байланышта үйрөнүү дегенди билдирет.

Кыргыз (эне тили болбогон) тилдин лексикасын анын грамматикалык түзүлүшүн үйрөнүү менен ажырагыс байланышта өздөштүрүүнүн максатка ылайыктуулугу жана мүмкүндүгү сөздүктүн бирдиктеринин ички маңызынан, алардын семантикалык жана лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча сөз түркүмдөрү менен өз ара катышынан келип чыгат. Ошентип, лексикалык бирдиктердин морфологиялык касиеттерин үйрөнүүнү тиешелүү сөз түркүмдөрүн үйрөнүү менен байланышта жүргүзүү ыңгайлуу. Ал эми сөздөрдүн синтаксистик өзгөчөлүктөрүн синтаксистин маселелерин үйрөнүүдө өздөштүрүп алса болот.

Ошентип, лексикалык жана грамматикалык аспектилердин ортосундагы тыгыз байланыш алар (лексика жана грамматика) колдонуудагы тил системинин эки ажырагыс бөлүгү болгону менен түшүндүрүлөт. «Тилдин реалдуу тарыхында грамматикалык жана лексикалык формалар жана маанилер эриш-аркак байланышкан, такай бири-бирине таасир этип турат. Ошондуктан тилдин грамматикалык түзүлүшүн анын лексикалык мазмуну, лексикалык жана грамматикалык маанилери жок үйрөнүү мүмкүн эмес» [1].

Сөз бир эле убакта тилдин лексикалык системинин жана грамматикалык түзүлүшүнүн бирдиги болуп кызмат аткаргандыктан, лексикалык иштин грамматиканы үйрөтүү менен байланышы комплекстүүлүк усул принцибинде туюндурулат: жаңы сөздөрдү, алардын маанилерин өздөштүрүү жана кепте колдонуу процессии тигил же бул грамматикалык кубулуштарды үйрөнүү менен өз ара байланышта өтөт. Ошондой эле сөздү тилдин системинде өздөштүрүүгө маанилүү көңүл бурулат, анын тилдин башка бирдиктери менен парадигматикалык, синтагматикалык жана деривациялык мамилелеринде (лексика-семантикалык топтордун, тематикалык топтордун, синонимдик, антонимдик топтордун, сөз жаратуу уяларынын ж.у.с.) лексикалык материалды тилдин бардык деңгээлдери (фонетика, морфология, синтаксис, фразеология) менен эптүү айкаштыруу максатка ылайык.

Кыргыз тили боюнча лексикалык материалды усулдук уюштуруу орус тилдүү мектепте илимде калыптанып калган аны жиктөө жолдорунун негизинде аныкталат. Муну менен бирге семантиканын жана лексикалык бирдиктердин түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүн, системдик байланыштарды жана лексикадагы мамилелерди милдеттүү түрдө эске алуу зарыл.

Азыркы учурда лексикалык материалды уюштурууда олуттуу маани «кырдаалдык-тематикалык мамилеге» берилет. Ал чет тилди окутуунун функционалдык-коммуникациялык багытталышы үчүн жооп берет. Окуучулардын лексикалык материалды бекем өздөштүрүшүнө өбөлгө болот. Кеп кырдаалга жараша болгондуктан, лексиканы өздөштүрүү да мил-

деттүү түрдө аны пикир алышуунун ар кандай кырдаалдарында кайсы бир тематикалык топтордун курамында колдонуу дегенди билдирет. Кырдаалдарды жана тематикалык топторду педагогикалык процесстин бардык деңгээлдеринде системдик түрдө колдонуу кыргыз тилин, анын ичинде анын лексикалык курулушун үйрөтүүнү интенсификациялоонун үзүрлүү резервдеринин бири катары каралат. Лексиканы кырдаалдардын жана тематикалык топтордун ичине окутуу процессинин эң башынан эле кошуу резервдерди колдонуу чөйрөсүн кеңейтүүгө жана өз ишине кырдаалдык-тематикалык мүнөз берүүгө, сөз өздөштүрүү процессин максатка багытталган кылууга мүмкүндүк берет. Мунун баары лексикалык бирдиктерди окуучулардын кебине тематикалык топторго жана пикир алышуудагы кырдаалдарга ылайык кошууга өбөлгө болот, бул заманбап лингвистиканын лексиканын системдик мүнөзү жана нерселердин жана кубулуштардын өздөрүн жиктөөгө таянганы жөнүндө негизги жоболорун чагылдырат.

Лексикалык материалды усулдук уюштурууга мамилени иштеп чыгууда биз кырдаалдык тематикалык принципке гана эмес, лексика-семантикалык топтордун – жок дегенде бир лексикалык парадигматикалык сема менен бириктирилген семантикалык топтордун-материалында сөздүк ишин өткөрүүгө да багытталганбыз [4]. Биз изилдөөбүздө лексиканын эң көп сандуу жана маанилүү грамматикалык класстарга (зат жана этиш) тиешелүүлүгүнө таянып бул мамилени колдондук.

Изилдөөнүн жүрүшүндө аныкталгандай, лексикалык материалды системдик-функционалдык негиздеги кырдаалдык-тематикалык принципке таянуу сөздүктөрдүн реалдуу байышына жана окуучулардын кептик билимин калыптандырууга өбөлгө болот. Айтылганды азык-түлүк, жашылча-жемиштин аталыштарын билдирген сөздөрдүн мисалында көрсөтөлү. Аталган темалар боюнча лексикалык бирдиктерди берүү парадигматикалык тизмекти (мисалы, бул сөздөр: «май», «нан», «сүт», «өрүк», «кант», «шекер», «пияз», «сабиз») гана билдирбейт. Алар тиешелүү темаларды жана пикир алышуу кырдаалдарын актуалдаштыруу процессинде толук колдонулушу мүмкүн болгон синтагматикалык айкаштарды берүүгө жөндөмдүү.

Мындай лексикалык материалды үйрөнүүнү усулдук уюштуруунун өзгөчөлүктөрү лексикадагы системдик мамилелерди бириктирүүнү аныктоодо анын ырааттуулугу сакталганына байланыштуу.

Сөздүн парадигмасын же айкашуу комплексин дароо толук берүү мүмкүн болбогондуктан, лексиканы баскычтуу уюштуруу зарылдыгы келип чыгат. Ал үйрөнүлүп жаткан сөздүн системдик байланыштарын чагылдырат: Биринчи кезекте азыркы учурда үйрөнүлүп жаткан темага же конкреттүү кырдаалга тиешелүү сөздөр, андан соң окуучуларга белгилүү, алар буга чейинки сабактарда өздөштүрүп алган бирдиктер алынат.

Лексикалык материалды уюштуруунун кырдаалдык-тематикалык принцибине сөздүк ассоциацияны эске алуу принциби жанаша келет. Лексиканы үйрөтүүдө сөздүк ассоциацияларга таянуу лексикалык материалды үйрөнүүнүн сапатын жогорулатууга мүмкүндүк берет. Анын эсте топтом-топтом болуп сакталып калышына өбөлгө болот. Ассоциациялык байланыштарды үйрөнүү окуучулардын кептик ишмердүүлүгүнүн механизминин түзүлүшүн аныктоого чоң мүмкүнчүлүк берет.

Ассоциациянын болушу сөздөрдү маанилик темалар боюнча системдештирүүгө мүмкүнчүлүк берет жана аларды эстеп калуу процессин логикалык жактан тартипке келтирет.

Бул усулдук тыянак психофизиологиялык негизге ээ. Ошентип, азыркы нейропсихология мээнин «ассоциациялык» деп аталган катмарлары бар экенин аныктады, алар психикалык ишмердүүлүктүн эң татаал түрлөрүнүн болушун да маанилүү роль ойношот. Буга байланыштуу окуу материалын уюштуруу, сөздүк ассоциациялар принцибин эске алууга ылайык,

эске тутуунун психикалык процесстерине туура келет жана лексиканы өздөштүрүүнүн табигый жолун камсыз кылат.

Лексикалык материалды анын системдик байланыштарын эске алуу менен уюштурууну кырдаалдык тематикалык бирикмелердин материалдында жана курамында ишке ашыруу баарынан максатка ылайыктуу. Бул лингвистика илиминин маалыматтарына толук туура келет: Лексика-семантикалык жана тематикалык топтор сыяктуу системдик бирикмелер кеңири тематикалык класстардын курамында бөлүп көрсөтүүгө болот.

Кыргыз тилинин лексикасын эки тилдүүлүк шарттарында усулдук уюштуруу үйрөнүлүп жаткан окуу материалынын кыйынчылыктарын эске алууну талап кылат. Биз ынангандай, лексикалык кыйынчылыктар, баарынан мурда, сөздүк материалынын өзүнүн кыйынчылыктарын, аны үйрөнүү максатынын, окутуунун баскычынын, ошондой эле окуучулардын тилдик жана жалпы кругозоруна жараша аныкталат. Ошентип, сөздүн өзүнүн өзгөчөлүктөрү менен шартталган кыйынчылыктарынын көрсөткүчтөрү формасы боюнча узундугу, кыскалыгы, ажырагыстыгы, тамгалык-тыбыштык байланыштарынын жана айтылышынын өзгөчөлүктөрү, грамматикалык формаларынын жана дериваттарынын өзгөчөлүктөрү болушу мүмкүн. Маани жана колдонуу аспектинде сөздөрдүн абстракттуулугун жана көп маанилүүлүгүн, алардын кыйын өздөштүрүлүүчү сөз түркүмдөрүнө киришин бөлүп көрсөтсө болот.

Үйрөнүлүп жаткан тилде тил аралык интерференция жана окуучулардын эне (орус) тилиндеги тажрыйбасы менен шартталган сөздүн татаалдык көрсөткүчтөрү өзгөчө келет. Алсак, формасы боюнча бул – эне тилиндеги тиешелүү сөздөн түзүлүшү боюнча айрымасы, мисалы, кыргыз тилинде – сөз айкашы (сууга түшүү), ал эми эне тилинде – бир сөз (купаться). Мааниси жана колдонулушу боюнча – маанинин көлөмүнүн дал келбеши, окуучулардын эне тилинде бул түшүнүктүн же маанинин жок болушу, сөздөрдүн эне тилиндегиге салыштырмалуу синтагматикалык байланыштарынын өзгөчөлүктөрү ж.у.с.

Үйрөнүлүп жаткан лексикалык бирдиктин өзгөчө касиеттерине жана татаалдык деңгээлине аны берүү ыкмасы, анын формасын жана маанисин түшүндүрүү мүнөзү, бекемдөө ыкмалары толук даражада көз каранды.

Буга чейинки изилдөөлөрдө кыргыз тилинин лексикасын өздөштүрүү деңгээлин текшерүү максатында өткөргөн эксперименттер төмөндөгүлөргө мүмкүнчүлүк берди:

1. Бул максатка жетүү үчүн атайын иштөө зарылдыгына ынаныш үчүн лексиканы көз менен кабыл алуудагы лексиканы өздөштүрүүнүн кыйынчылыктарынын өзгөчөлүктөрүн бекемдеген конкреттүү маалымат алуу.

2. Лексиканы өздөштүрүүнүн жетишсиз үзүрлүүлүгүн шарттаган усулдук аспектинин себептерин ачып берүү.

3. Лексикалык бирдиктин өзүнүн мүнөзүнө байланышкан, ошондой эле аны өздөштүрүүнүн татаалдыгын бекемдеген фактылардын ишенимдүүлүгүнө ынануу.

Пайдаланылган адабияттар

1. Виноградов В. В. Русский язык /Грамматическое учение о слове/– М.: Учпедгиз, 1947 .
2. Ярцева В.Н. Взаимо отношение грамматики и лексики в системе языка. Исследования по общейтеории в грамматике. – М.: Наука, 1968.
3. БакееваН.З. О лингвистических основах методики русского языка в национальной школе // Вопросы методики обучения русскому языку учащихся национальной школы. – М., 1976.
4. ВасильевЛ. М. Теория сематических полей // вопросы языкознания. – 1971., №3. – С. 105-113.

УДК-409.34

ПРОЦЕСС ПЕРЕВОДА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ СТУДЕНТОВ

Эрназарова Х.Э.¹¹Кокандский государственный педагогический институт, г. Коканд, Узбекистан

Аннотация

Цель вуза определяется как цель развития у студентов неподготовленной продуктивной речи, которая формирует умение находить в информационном потоке наиболее важную информацию, давать ей правильную оценку и использовать эту информацию в своей профессиональной деятельности. Он позволяет использовать самостоятельные методы обучения на основе полученной информации. Использование этого метода обеспечивает необходимые качественные показатели в практической работе.

Ключевые слова: Неологизмы, аббревиатуры, социальные сети, лингвомыслительного процесс, диапазон.

МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ МЕНЕН КТОРУУ ПРОЦЕССИ СТУДЕНТТЕРДИН ОЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨСҮНДӨ

Эрназарова Х.Э.¹¹Кокон мамлекеттик педагогикалык институту, Кокон ш., Ўзбекстан

Аннотация

Биз эмгектенип жаткан университеттин максаты – студенттердин маалымат агымында эң маанилүү информация табуу, ага туура баа берүү жана бул маалыматты өзүнүн кесиптик ишмердигинде колдонуу жөндөмүн калыптандыруучу, даярдыгы жок жемиштүү сөздү активдүү өнүктүрүү максаты катары аныкталат. Алынган маалыматтын негизинде өз алдынча окуу ыкмаларын колдонууга мүмкүндүк берет. Бул ыкманы колдонуу практикалык иште керектүү сапаттык көрсөткүчтөрдү берет.

Негизги сөздөр: Неологизмдер, аббревиатуралар, социалдык тармактар, лингвистикалык-ой жүгүртүү процесси, диапазон.

THE PROCESS OF TRANSLATION USING INFORMATION TECHNOLOGY IN SELF STUDY WORK OF STUDENTS

Ernazarova H.E.¹¹Kokand State Pedagogical Institute, Kokand city, Uzbekistan

Annotation

The goal of the university is defined as the goal of developing students' unprepared productive speech, which forms the ability to find the most important information in the information flow, give it a correct assessment and use this information in their professional activities. activity. It allows you to use independent learning methods based on the information received. The use of this method provides the necessary quality indicators in practical work.

Keywords: Neologisms, abbreviations, social networks, linguistic-thinking process, range.

В методике обучения иностранным языкам вопросы организации самостоятельной работы обучаемых занимают особое место. Освоение иностранного языка. формирование переводческих навыков и умений требуют от студента интенсивной самостоятельной работы, готовности учиться всю жизнь.

В процессе обучения в нормативных группах учащиеся должны приобрести навык свободного чтения научной литературы по специальности и применять свои знания и умения

к разным видам работ: конспектирование, составление письменных переводов (иногда для обслуживания целых лабораторий), иитирование.

Исходя из этой задачи, основную цель обучения следует видеть в развитии способности понимания языкового материала подлинника. Обучение же переводу, по нашему мнению, должно рассматриваться как основное средство развития понимания. Сущность перевода как лингвомыслительного процесса подтверждает это положение.

Процесс перевода, как известно, складывается из двух этапов: достижения полного понимания и затем выражения понятого формами П.Я. Полное понимание предполагает умение оценить текст с точки зрения его переводимости увидеть в нем единицы перевода, которые в то же время представляют собой единицы смысла. Затем следует подыскание для этих единиц соответствующих форм для выражения на П.Я. Однако единица смысла, которую мы видим в тексте ИЯ, потенциально многозначна. Происходящие в момент перевода мысленное сопоставление и оценка приводят к выбору точного значения единицы. Решающую роль в выборе оптимального варианта перевода играют детерминанты-набор оценочных критериев, который существует в мышлении каждого человека. Диапазон этих критериев зависит, повидимому, от личного опыта переводчика. Основные детерминанты-это прежде всего контекст, т. е. то лингвистическое окружение, которое всегда включает в себе указательный минимум, которым мы руководствуемся. Следующий детерминант-это сочетаемость в П.Я, затем ситуационный контекст или знание фактов реальной действительности. Далее следуют детерминанты стиля (научного, делового, газетного и т. п.), эмоционально-экспрессивной окраски и так называемый установочный детерминант, т. е. то, к какой аудитории обращено данное речевое произведение. Вполне возможно, что существуют еще более тонкие критерии оценки, сформулировать которые пока не удастся. Значение контекста при установлении точного и единственно возможного значения переводимой единицы раскрывается из следующего простого сопоставления. Предложение *He came home* лишено контекста и в русском языке может быть понято как *пришел* и как *приходил*. Поэтому при объяснении времен важно давать два примера на Past Indefinite Tense: *He came home at six yesterday* и *He usually come home in time for dinner*, указывая на то, что форма Past Indefinite Tense должна восприниматься как неоднозначная, дающая возможность проводить сопоставление между формой совершенного или несовершенного вида.

Перевод, который сопровождается всесторонним анализом материала на всех языковых уровнях, создает широкую и прочную базу знаний, развивает «чувство» языка и повышает интерес к изучаемому предмету. Опыт показывает, что обучение полноценному переводу не препятствует, а, напротив, способствует усвоению всех других аспектов языка, в частности и разговорных навыков.

Обучение переводу предполагает систематическое накопление знаний и умений, постепенно переходящих в навык понимания, дающий потенциальную возможность перевода, т. е. в навык анализа и членения текста на смысловые единицы и сопоставления этих единиц с возможными эквивалентами П.Я. Достижение этой стадии-основная задача обучения, так как только на ее основе может возникнуть способность к беспереводному чтению.

По мнению методистов, характер управления самостоятельной работой студентов меняется как в зависимости от степени их общей готовности к выполнению самостоятельной работы, так и от уровня их самостоятельности. На первом этапе речь обычно идет о сотрудничестве, о непосредственном управлении преподавателем самостоятельной работой обучаемых. В дальнейшем такое управление приобретает опосредованный характер и осуществляется при помощи упражнений, инструкций к заданиям, особой организации материала.

Информационные технологии в настоящее время представляются наиболее значимым средством решения задач, стоящих перед современным образованием. Современные ин-

формационно-коммуникационные технологии играют важнейшую роль в реализации концепции непрерывного образования (lifelong learning).

Сегодня, используя компьютер для формирования и развития навыков самостоятельной работы при обучении переводу, основными задачами являются: облегчить, привлечь, заинтересовать. Учитывая индивидуальные особенности обучаемых (когнитивные, мотивационные), исходя из потребности в усилении их познавательной активности, задачей, стоящей на стыке лингвистики, лингводидактики и обучения переводу, является создание особой компьютеризированной среды обучения. В научной литературе по различным аспектам реализации компьютерных технологий в теоретическом и практическом курсе обучения иностранному языку прочно укоренилось мнение о том, что "современные технологии мультимедиа позволяют научно-методически обосновать создание и использование электронного учебника, который, совмещая функции традиционного учебника". На практике, с одной стороны, приходится сталкиваться с ситуацией, когда издательства зачастую не заинтересованы в появлении учебников по переводу в электронном виде. Но именно электронный учебник как дидактическое произведение, сочетающий типовые черты как печатного издания, так и видеofilmа, звукозаписи, способствует решению важнейшей задачи организовать самостоятельную работу студента, находящегося в отрыве от языковой среды. С другой стороны, преподаватели, обучающие переводу, постоянно слышат утверждение о том, что в языке многое не так, как в других дисциплинах, что многие аспекты обучения и виды речевой деятельности плохо поддаются формализации. Действительно, пока еще трудно говорить о серьезных продвижениях в области компьютерной лингвистики, которые могли бы оказать существенное влияние на компьютерное обучение иностранным языкам. Соглашаясь с такими утверждениями, в общем и целом, следует все же заметить, что в вопросе использования информационных технологий в обучении иностранным языкам в вузе преподавательскому сообществу следует продвигаться быстрее, чтобы соответствовать современным условиям обучения иностранному языку.

Использованная литература

1. Азимов Э.Г. Теория и практика использования компьютерных программ в преподавании русского языка как иностранного. - М.. 2000.
2. Болдова Т.А. Методика обучения студентов старших курсов иностранному языку в телекоммуникационных сетях с использованием Интернет-технологий (нем. яз. вуз): Дис. ... канд. пед. наук.-М.
3. Бреус Е.В. Перемены в системе российского образования и возможные подходы к решению проблем. - «Мосты», №4(16), 2007.
4. Ergashevna, E. H. (2022). Linguoculturological Aspects Of Proverbs And Teaching English Through Proverbs. *International Journal Of Social Science & Interdisciplinary Research* ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(12), 426-428.
5. Ismatova, N., Alieva, N., Djalilov, R., & Abdisamatov, A. (2020). The Problems Of Translating Some Phrasal Verbs From English Into Uzbek. *Theoretical & Applied Science*, (1), 760-768.
6. Ismatova, N. M., & Alieva, N. N. (2020). The Nature Of Category Of Voice In English And Some Problems In Their Translation. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 2(7), 190-194.
7. Nodirovna, A. N. (2022). The Phenomenon Of Euphemism And Its Study In Linguistics. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(12), 1460-1462.
8. Nodirovna, A. N. (2022). Some Features Of Euphemisms In Literal Texts. *Open Access Repository*, 8(11), 139-141.

Лайликан Сатимбаевнаны мен студенттик күндөрдөн бери тааныймын. ЖАМУнун жатаканасында чогуу жашаган кыздар англис тилинде окушкандыктан, ар дайым эле “Лайли эжекенин сабагынан окуш керек” деп айта бергенинен улам жакшы таанып калганмын. Эң кызыктуусу экзамен тапшырган учурда буттарын тепшидеги муздак сууга салып даярданышып, таң аттырчу. Ар күнү төрт тарабына кадимки күзгүнү коюп алып, сүйлөөнүн эрежелерин үйрөнүшчү. Ошондо бул кандай окутуучу болду экен? Катыра талап койгон деп тандана берчүм. Өткөн сабагын досторум аваз кылып айта берет эле. Алар корккон сыяктуу мен дагы эжейден сүрдөнүп, көчөдөн жана университеттин короосунан көргөн сайын саламдашчумун. Бирок, эң кызыктуу окуя кийин болду. 2019-жылы Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институтуна келип, дал ушул окуу жайда официалдуу таанышканым эсимде калды. Көрсө студенттик мезгилден бери мен суктанып жүргөн идеал эжекем, мени тааныбайт экен. Ошол учурдан баштап, чогуу бир кафедрада эмгектенип калдык. Лайликан Сатимбаевна өтө жоопкерчиликтүү, активдүү, чынчыл, сабакты ийине жеткире өткөн усулу жана изденүүчүлүгү менен башка кесиптештерден айырмаланып турат. Мени таң калтырган дагы бир сапаты “Ачык саат өтүп берейин, педагогикалык жардам берейин” деп өзү уюштуруп, өткөн сабагынан эргүү алганы. Бул тубаса педагог, өзүнүн жумушунун накта чебери экендигин далилдейт.

Бүтүндөй өмүрүн ЖАМУга арнап, англис тили адистигинин пайдубалын түптөгөн эжекебиз “ЖАМУга келин болуп кирип, байбиче болуп чыккан кезде” биздин окуу жайыбызга келип, жарым кылым педагогикалык ишмердүүлүгүн, 70 жаш юбилейин дал ушул БАЭМУда белгилеп жаткандын өзү чоң сыймык. Мындай саамалыкты белгилөөнү колго алып, жакшыны жакшы деп, эмгекти баалай билген жетекчиликке терең ыраазычылык билдиремин. Лайли Сатимбаевна, өзүнүн даярдаган кадрлары менен

“Кочкорбаева, Англис тилин окутуунун усулу мектебин” түзө алды деп баса белгилейт элем.

Эжейдin сүйлөгөн ар бир сөзүндө турмуштун философиясын көрүүгө болот. Сыртта “ата”, үйдө “эңе” болуп, үч шаарды калыптандырды. Эрезеге жеткирген үч уулдун, небере-чеберелердин, коллективдин сый-урматында болуп, арабызда бар болуңуздар “Асылзаада айымдар”!

*Анарбекова Венера Эркинбековна,
тарых илимдеринин кандидаты,
БАЭМУнун доценти.*

Азизбү Адышевнаны ЖАМУда иштеген мезгилден тарта билемин. Химия кафедрасында окутуучу болуп эмгектенет эле. АТФнын коридорунда тыкылдап басып, ажарлуу жүзү менен эсимде калган. Медициналык колледжинин директору болуп эмгектенген учурда сиңдим Айбек кызы Айданага сабак берип калган экен. Эжеке чынчыл, акыйкат үчүн күйгөн, сабакты мыкты өткөн, ар бир студенттин ал-акыбалын сурагандыгын айта берчү. Мына ушул жагдайда «Студенттердин көзү менен» дегы эжекебиздин үлгүлүүлүгүн байкадым. Дагы бир учур, медициналык колледж жана педагогикалык колледждин ортосундагы сынакта жамааты менен уюшкандыкта жакшы концерт берип, өзү шаңкылдап ырдап, ачып бергени күнү бүгүнкүдөй эсимде. Азизбү Адышевна менен 2019-жылы сентябрь айында ИИМСИге келгенде официалдуу тааныштым. Азизбү Адышевнанын жайдары мүнөзү, позитивдүүлүгү, акылмандуулугу, башкаларга кеңеш айта билгендиги, ак көңүлдүгү жана бирөөнүн ийгилигине кошо кубануусу, тең бөлүшө алгандыгы менен айырмаланып турат. Анткени, ар кимдин эле ийгилигине кубануу жана аны колдоп, кубаттоо баарынын эле колунан келе бербеген сапат. Ал эми эжекеде дал ошол сапат өнүккөндүгү менен сыйлаймын. 2019-жылы 24-ноябрда эжекем экөөз Самаркан шаарына илимий сапарга чогуу чыгып калдык. Ошондо мен чоочулагам. Менден улуу киши болсо, жо-

горку кызматтарда иштесе, мен бир кичинекей кыз болсом эми кандай болот деп. Тескерисинче, кыргыздар айтмакчы жолго жакшы, шайыр, ат жалынына казан аскан, күл азыктуу киши экен. Конференцияда дагы өз активдүүлүгүн көрсөтүп, тынбай биздин окуу жайдын жетишкен ийгиликтери менен бөлүшүп, Өзбекстандык балдарга институтта бардык шарттардын түзүлүп, окуу процессиндеги жыйынтыктар боюнча ой бөлүшкөндүгү. Эжекемден сабак алчу мыкты сапаттардын ээси экендиги менен эсимде калган.

Урматтуу жана сүйүктүү эжекем Азизбу Адышевна! Жараткан Сизге узак, берекелүү жашоо берсин. Ылайым 90, 100 жылдык юбилейлерди тосконго насип кылсын. Дал ошол учурда дагы ушундай сулуу дүйнөнүз менен бизди таасирлентип жашай бериңиздер. Сүйүктүү апа, сүйүктүү чоң эне, сүйүктүү кесиптеш болуп ден соолукта болуңуз.

*Анарбекова Венера Эркинбековна,
тарых илимдеринин кандидаты,
БАЭМУнун доценти.*

Урматтуу Лайликан Сатимбаевна жана Азизбу Адышевна! Кутман курагыңыздар кут болсун!

Эжекелер менен Жалал-Абад мамлекеттик университетиндеги студенттик күндөрдөн тааныш болуп, сырттан суктана, ушул эжекелердей болгум келчү. Эжекелердин баскан турганын, эл менен сүйлөшкөн мамилелерин, студенттерге өткөн сабактарын, кийген кийимдерин алгач алыстан баам салып, тымызын суктанып да үлгү тутуп жүрүп кийин чогуу иштешип калдык.

Алар менен чогуу чоң жамаатта иштешип жүрүп мурда байкалбаган дагы да көп үлгүлүү жактары менен тааныш болдум. Эки эжеке тең өз иштеринин мыктысы эле эмес, ар бир студенттин жүрөгүнөн түнөк тапкан сыймыгы, туура жолго үндөгөн акылман насаатчысы, илимдин изги жолун таба билген илимпоздугу, шаңшыта обон созгон таланты дагы да чоң таасир берип келет.

70 жыл өмүр жолуңуздар менен ушул маарекени белгилеп, эжекелердин өрнөктүү өмүрүн жаштарга үлгү катары даңазалоо максатында эл аралык илимий-практикалык конференция уюштуруп, өткөрүп берүүнү Венера Эркинбековна менен алгач өз ара талкуулашып, макулдашкан күндөн бери мурдагыдан да жакыныраак тааныштым. Сиздердин маарекеге арнап атайын юбилейлик сайт түзүп, ал сайт аркылуу келип түшкөн каалоо тилектер, эскерүүлөр Сиздердеги адамдык эң бийик сапаттар болгон адамгерчилик, өз кесибинин мыкты ээлери экениңиздерди дагы бир жолу тастыктады.

Курбу эжекелеримдин 70 жаш курагы кут болсун. Бекем ден соолукта, бакыбат жашоодо, сый-урматка бөлөнүп, мол тажрыйбаңыздар менен жаштарга өрнөк болуп, үй-бүлөнүздөр менен узун өмүр сүрүңүздөр!

*Канетова Д.Э.,
ф.-.м.и.к., БАЭМУнун доценти*

АЗИЗБУ АДЫШЕВНАГА

Тоолордун түмөн гүлүндөй,
Гүлдөрдүн жыпар түрүндөй.
Ажары жаркын эжем, ай,
Үлгүрбөй калган сүйүүмдөй.

Айлардын майрам күнүндөй,
Күндөрдүн мукам үнүндөй.
Жамалы сүйкүм эжем, аай,
Түстүүдөн жүрөм түңүлбөй.

Майрамдын ушул шаани бир,
Айлантсам деле маани бир.
Эжеке, жаман көрсөң да,
Жактыра берем баарибир.

*Болотбеков Кубанычбек
Маданович*

ЛАЙЛИ ЭЖЕКЕГЕ

Атам өтүп, апам мени өстүрдү,
Өттү баштан далай күндөр көп түрдүү.
Жакшы күндөр колунда эле апамдын,
Оор күндөр апам жокто чөктүрдү.

Жатып алып кучагына оролуп,
Азап көрбөй эр жетилдим чоңоюп.
Ошол күндөр, ошол жыргал учурлар,
Анан бир күн кетти менден жоголуп.

Тагдыр баарын койду өз-өз жайына,
Лайли эжекедей эңе берди багыма.
Көргөн сайын көкүрөгүн аймалап,
Эркелегим келип кетет дайыма.

Сезбейм деле энелердин кээ бирин,
Сиздей болуп мени “балам” деди ким?
Эмнегедир, эже сизди көргөндө
Эстей берем апакемдин мээримин.

*Болотбеков Кубаныч
Маданович*

АСЫЛЗАТ АЙЫМ АЗИЗБҮГӨ

1971-жылдын сентябрынан тартып,
Азизбүнү жакындан билем. Экөөбүз Фрунзе шаарындагы В.В.Маяковский атындагы Кыз келиндер институтунун химия-биология факультетинде чогуу окудук.

Азизбүнүн ички дүйнөсү сырт келбетине шайкеш. Дегеним сырткы сулуулугу ички адамдык парасатын чагылдырып турат.

Аялзатына тиешелүү бардык асыл сапаттардын ээси. Сүйүктүү жар, мээримдүү эне, чоң эне, таене, үй-бүлөнүн камкор кожейкеси.

Коомдун мүчөсү катары максаттуу, эрктүү, кыйынчылыктарды жеңе билген, баштаган ишинин өтөсүнө чыккан инсан. Билимдүү. Илимге тиешелүү жаңылык киргизди.

Жетекчи катары уюштургуч, жаратман, жаңычыл экендиги да белгилүү.

Достукка, жолдошчулукка бекем. Кан Курманбектин Аккан досундай кайсы убакта болбосун жанында ийнин тосуп туруп бере алат.

Өмүрүнүн бардык мезгилин жаш курагына жараша татыктуу өткөрүп келет.

Азизбү, кутман курагың сенин бактың, байлыгың. Ушу бактың, байлыгың кут болуп мындан нары да байый берсин!

Жамалындын нуру өчпөсүн,
Карып барат сени дешпесин.

Ырахатын көрчү урпактын,
Өмүрдөгү сонун чектесиң.

Ак жибектен кийип суналып,
Келбетиндин көркүн чыгарып.
Эч карыбай жапжаш жүрө бер,
Көңүл кирдеп, чөкпөй сыланып.

Жылдан жылга кайра жашарып,
Жүрө бергин кыздай жасанып.
Эч жамандык сага келбесин
Жараткандан кетип каталык.

Куттуу болсун ушул курагың
Көк теңирден сага сураарым.
Уул-кызың сени сыйлашып,
Чоң бакытка толсун турагың

*Курсташ эжең
Карагулова Алтын Назаркуловна,
КРЖин эмгек сиңирген мугалими.*

Мен Азизбү Адышеваны студент мезгилден бери билем. Биз Фрунзе шаарындагы В.В. Маяковский атындагы Кыргыз кыз-келиндер институтунда бирге окуганбыз.

Мен, Сүйүнбекова Айшакан-учурда Ош шаарында Ош мамлекеттик университетинде иштейм. Химия жана химиялык технологиялар кафедрасынын доценти, химия илимдеринин кандидаты.

Азизбүнүн башкалардан айырмаланып турган сапаттары өтө көп: абдан адамгерчиликтүү, мээнеткеч, тырышчаак, алдына койгон максаттарынын ишке ашышы үчүн жан дили менен аракеттенет. Эч кимден жардамын аябайт жана дагы чечкиндүү, тартынбайт. Мына ушундай сапаттары менен жашоодо, илимде албан-албан ийгиликтерди жаратты. Аяшым Асанбек Адышевич экөө 3 уул, 2 кызды тарбиялап өстүрүштү, жогорку билимдерге ээ кылышты. Азыр бардыгы турмуштан өз орундарын таап. Кыргыз эли үчүн кызмат кылып жаткан татыктуу уул-кыздар.

Аял заты үчүн илимде ийгиликтерди жаратуу оңой олтоң ишке ашып калчу нерсе эмес...

Мыкты ууларды, кыздарды өстүрүп, үйдүн куту болуп, жакшы жар болуу менен бирге илимдин изги жолунда албан-албан ийгиликтерди жаратып, химия илиминин кандидаты деген илимий даражага, университетте талыкпай иштеп, доцент деген наамдарга ээ болду.

Азизбү Адышева өзүнүн басып өткөн өрнөктүү жолу аркылуу көптөгөн жаштарга шыктануу (мотивация) берет. Мен да Азизбү Адышевадай курбум, замандашым бар экенине сыймыктанам!!

Азизбү Адышевна, кутман курагың кут болсун! Сага бекем ден-соолук, бактылуу, мазмундуу, узун өмүр каалаймын. Сенин турмуштук, илимдеги, университетте иштеп жаткандагы тажрыйбаң аябай көп. Мындан ары да кажыбас кайратың менен жаштарга талыкпай билим берип, урмат, сыйга ээ болуп, улуулук насаатарыңды тартуулай бергин. Бар бололу, аман бололу!

*Сүйүнбекова Айшакан,
ОшМУ*

Ассалому алейкум! Азизбү досум! Сенин телефондогу жиберген жумушундагы билдирүүлөрдү окуп абдан кубандым. Сени ушундай даражага жеткизген, ушундай тагдыр жазган, сага билим жана илим берген, сени жараткан АЛЛАХКА чексиз даңазалар жана мактоолор болсун!!! Мен, Азизбүнү 1971-жылы Фрунзедеги Кызкелиндер педагогикалык институтка тапшырган мезгилден бери тааныйм. Чогуу бир группада окуп, бир жатаканада жашап, бири-бирибизге бир туугандай мамиле жасап жүргөнүбүз эсимден кетпейт, биздин группада староста болду. Жакшы окуп, ийгиликтерге жетишип Лениндик стипендияга ээ болду. Азизбү биздин группада староста болгондуктанбы, бардыгыбызга бирдей мамиле жасачу. Өзүнүн жүрүштүрүшү, жасаган мамилеси, дилгирлиги, билимдүүлүгү менен бизге үлгү болчу. Ал эми азыркы мезгилде дагы илимий даражага ээ болдуң бул ийгиликтерин да куттуу болсун. Бул дүйнөдө гана эмес акыретте да АЛЛАХЫМ даражаңды бийик коюп, көп

сыйлыктардын ээси болушунду каалайм, Азизбү! Сенин ийгиликтериң мени жана элинди кубандырат. Сага эки дүйнө бактылууку каалайм.

Группалаш досун Мырзабекова Алча

АЗИЗБҮ ЭЖЕГЕ

Азизбү Адышевна – жакшы адам, сүйүктүү жар, мээримдүү эне, мыкты кесиптеш, ишенимдүү дос, химия илимине салым кошкон илимпоз, мыкты жетекчи, тубаса педагог-устат. Мына ушундай адамзатка тиешелүү асыл сапаттарды аркалоо менен эже ЖАМУда кафедраны, медициналык, педагогикалык колледждерди жетектеп өндүрүп өстүрдү. Бүгүнкү күндө да жаштарга насаатыңызды айтып, химия илиминин сырдуу дүйнөсүн талбай студенттерге окутуп келесиз. Көп жашаңыз. Сиз биздин сүйүктүү жана үлгүлүү эжебиз.

ЛАЙЛИ ЭЖЕГЕ

Лайли эже – көптөргө үлгү, эженин жашоо маңызы - сабырдуулук, токтоолук, акыл калчап, акылга салып иш тутуу эженин калыптанган мүнөзү. Эженин Жалал-Абад мамлекеттик университетинин англис тили адистигинин түптөлүп, өсүп-өнүгүшүндө өзгөчө орду бар. Анын окуучулары илимдин кандидаты, докторлору болушту. Бүгүнкү күнү да чет тилин үйрөтүүдөн чарчабай келесиз. Эмгегиңиз элге сиңди, үзүрүн көрүңүз, узак жашаңыз. Биз Сиз менен дайыма сыймыктанып келебиз.

*Ажыбаева З.А.,
филология илимдеринин кандидаты*

Лайли Сатимбаевна ЖАМУга окууга киргенимде биринчи мугалимим болгон. Бизге терең билим, тарбия берди. Боорукер, ак көңүл, адамгерчиликтүү деп айта алам. Эжеке дайыма кеңештерин берип, жардамын аябайт. 70 жаш кутман курагыңыз куттуктайм. Ар дайым ден соолугуңуз чың, өмүрүңүз узун болсун. Уул-келин, не-

берелериңиздин урмат-сыйын, ийгиликте-
рин көрүңүз!

Айсалкын Керимбердиева

АЗИЗБУ АДЫШЕВНАГА

Ыр илимге ышкылуу,
Ыргалып эжем суп сулуу.
Жетимиш тепкич бастыңыз,
Жигердүү инсан Азизбү.
Алида ашчуу белес көп,
Ашуу бел жатат эң улуу.

Илимден салган ак коргон,
Ийилип шагы бак болгон.
Химия өтө так илим,
Халтура жалган болбогон.
Жүзүмүн терип эмгектин,
Жүрүңүз эже жаш бойдон.

Келишкен эжем болумдуу,
Кудайым оңдоп жолунду.
Кут айтып конок көп келди,
Ыроолоп сизге сонунду.
Каалоомду айтып мен дагы,
Кармайын эже колунду.

*Студенти Мамаева Гульзина,
ХК-1-98*

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна.
Негизи эки эжекени тең тааныйм. Азизбу
Адышева биринчи директорубуз Лайли Са-
тимбаевна университетте бизге методика
сабагынан берген сүйүктүү мугалимдери-
биздин бири. Лайли Сатимбаеванын анг-
лисче сүйлөгөнү өзгөчөлөнүп турат жана
мага жагат. Мындан ары да иштериңизде
ийгиликтер жарала берсин.

*Абдыканова Гульжан,
ЖАМУ ЖАК*

Азизбү Адышевна менен 2001-жылы
ЖАМУнун «Химия» кафедрасында иш-
теп баштаганда таанышканмын. Эжекенин
жаркылдаган жайдары мүнөзү, иштерман-
дыгы, адамгерчилиги, боорукерлиги, сту-
денттерге өткөн ачык сабактары, маданий-
массалык иш-чараларда сахнаны көркүнө
чыгарып созолонтуп ырдаган ырлары, ай-
чырайлуу келбети кимди болсо да шыктан-
дырып, өзүнө тартып турчу эле.

Азизбү Адышовнанын адамгерчилиги,
аракетчилдиги, уюштургучтугу, позитив-
дүүлүгү, тайманбастыгы, чындык үчүн
чыркырап күйгөн калыстыгы, баштаган
ишин аягына чейин жеткирген эмгекчил-
диги, менеджерлик сапаттары айырмалап
турат. Жогорудагы сапаттары менен эже-
кем ЖАМУда «Химия» кафедрасын, Жа-
лал-Абад, медициналык колледжин жетек-
теген мезгилде материалдык-техникалык
базасын чыңдоого, студенттердин сапаттуу
билим алышына чоң салымын кошкон же-
текчилердин сабын толуктайт деп ойлоймун.

Эжеке ЖАМУда «Химия» кафедрасын-
да кафедра башчы кызматында эмгектенип
жүргөн мезгилдеги кафедраны спонсор-
лорду таап, өзү спонсор болуп жасалга-
лаганы, кафедрадагы профессордук-оку-
туучулук курамдын ар бири менен жекече
иштеп, окуу-усулдук жактан, илимий-изил-
дөө иштерине жардамын берип, окутуунун
сапатын көтөрүү максатында химиялык
реактивдерди Ошко чейин өзү кошо барып,
алып келип бергени, окутуучулардын ын-
тымактуу эмгектенишине бардык шарттар-
ды түзө билген чыгаан педагог, психолог,
жаратман, жаңычыл жетекчи, өзгөчө инсан
катарында мага өтө чоң таасир калтырып,
эжекеге болгон сый урматымды күчөткөн.

Азизбү Адышовна, кутман курагыңыз
кут болсун! Ар дайым ден-соолукта, уул-
кыздарыңыз, неберелериңиздин сый-урма-
тын көрүп, бакубат турмушта узуун өмүр
сүрүшүңүздү каалаймын! Сиз биз үчүн
идеал, Асылзаада айымсыз! Бар болуңуз!
Сиз менен сыймыктанабыз!

*Жылдызкан Мариповна Орозбаева,
химия илимдеринин кандидаты*

Мен Лайли эжеке жана Азизбү эжеке менен Жалал-Абад мамлекеттик университетинде кошо иштешип таанышып калгам. Студенттерге чогуу билим, илим, тарбия берип жүргөндө эки эжекени башкаларга караганда өзгөчө сапаттары бар деп ойлоймун. Алардын дүйнө тааным, адамгерчилиги, мамилелери, ишке болгон жоопкерчиликти, кичи пейилдиги башкалардан айырмаланат. Уникалдуу адамдар десем эч жаңылышпайм. Эки эжекеге каалоолорум ден соолук, узун өмүр, кажыбас кайрат, чыгармачылык ийгилик, балдардын, неберелердин тойлорунун көркү болуп жүрө беришиңиздерди каалаймын. Ал эми коллектив менен дайыма бирге болуп, урмат сыйда болуңуздар. 70 жылдык юбилейле-риңиздер куттуу болсун, менин сүйүктүү эжекелерим!

Райымкул уулу Жакшылык

Борбор Азия эл аралык медициналык университетинин доценти
АДЫШЕВА АЗИЗБҮ АДЫШЕВНАГА

Адышева Азизбү Адышевна өзүнүн эмгек жолун 1971-жылы В.В.Маяковский атындагы Кыргыз Кыз-Келиндер педагогикалык институтун ийгиликтүү аяктагандан кийин Ош областынын Базар-Коргон районунун №17 Т. Сатылганов атындангы орто мектепте окутуучу болуп баштаган.

Адышева Азизбү Адышевна 1995-жылдан баштап Жалал-Абад мамлекеттик университетинде окутуучу, ага окутуучу, доцент, кафедра башчысы, колледждин директору болуп эмгектенген.

Адышева Азизбү Адышевна 2006-жылы 02.00.03. - органикалык химия адистиги боюнча кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоп, илимдин кандидаты окумуштуулук даражага ээ болгон.

Адышева Азизбү Адышевнанын 40 тан ашык илимий макалалары, 5 окуу-усулдук колдонмолору, 5 окуу китеби, 1 патенти

бар. Илимий макалалары Кыргызстандагы жана чет өлкөлөрдөгү илимий журналдарда жарык көргөн.

Адышева Азизбү Адышевна ЖАМУнун бир нече “Ардак грамоталары”, “дипломдору” менен жана Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин “Ардак грамотасы”, Билим жана илим профсоюздук кыймылынын “Отличниги”, “Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн Отличниги” сыйлыктарынын ээси болгон.

Адышева Азизбү Адышевна өтө жөнөкөй, адамгерчиликтүү, ак ниет, өзүнүн ишин жакшы билген адам. Коллективде кадыр барктуу. Юбилейиңиз куттуу болсун Азизбү Адышевна!!! Биз сиз менен дайыма сыймыктанабыз!!! Бар болуңуз!!! Аман болуңуз!!!

Н.С.Жунусов
БАЭМУ доценти, б.и.к.

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна эжем менен чогуу иштешип келе жатабыз. Акылмандуулугу, жөнөкөйлүгү, ак көңүлдүүлүгү, кеңеш бере билгендигин баалайм.

Эжекем ырларды жогорку деңгээлде аткарат

Сексенге кадам ташташыңыз,

Серкенин этин ашаңыз.

Токсонго кадам таштаңыз,

Тоолордун гүлүн жыттаңыз.

Жараткан сизге дем берип,

Кылымдын чайын ууртаңыз.

Эжеке сизге бекем ден соолук, узун өмүр, бактылуу карылык каалаймын

Максуда Бекиевна

АДЫШЕВА АЗИЗБҮ АДЫШЕВНА

Эжекем менен чогуу иштеп келебиз. Эжекем шайыр, ак көңүл, уюштургуч иштин көзүн билген жетекчи. Азизбү Адышевна! Сизди 70 жылдык юблейиз менен куттуктаймын! 70 жыл бул тажрыйба ме-

нен жылдар гана эмес, бул сый урмат зор салым жана акылмандык. Сиздин өмүрүңүз кубанычка жана жакын адамдарыңыздын жылуулугуна толсун! Бакыт таалай, чың ден соолук, эки дүйнө бактылуулукту каалаймын

Максуда Бекиевна

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна. Мага билим берип англис тил сабагынын методикасын мыкты деңгээлде үйрөткөн эжекем. Эжекем жоопкерчиликтүү, ар дайым кыз бала билим алышы керектигин, окуу жайды бүтүп кесиптин ээси болушу керектигин дайыма айтчу. Турмушка шашпагыла окугула, билим алгыла деген сөздөрүн дайым эстеп турам. Эжекемдин өмүрү узун болсун, ден соолук каалайм. Эжекемди сыйлайм урматтайм!

Эркинай Осмонова

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна эжекенин студенти жана кесиптеши катары жакшы тааныйм. Эжекенин даанышмандыгы – төрт тарабы тең төп келген, акыл жагынан, сырткы келбети, баскан-турганы, сүйлөгөн сөзү менен ар бир адамга үлгү болот. Талыкпаган эмгектин натыйжасы менен иштин жыйынтыгын көрсөтүп турат. Эжекенин сырткы компасы менен ички компасы бирдей иштеген асыл адам. «Дарак жемиши менен, адам иши менен нарктуу» дегендей олуттуу орду бар. ЖАМУ жапырт сыйлаган, билим берүүдө татаалды жөнөөйлөтүп, ар кандай маселени онунан чечкен асыл адам. Келгендеги кепичинди кире беришке илип коюш керек деген сөзү эсимен кетпейт-ал дегени эч качан адам экенинди унутпа дегени болчу. Лайли Сатимбаевна, сиз биздин ички билимибизди жарыкка келтирүү үчүн жан үрөп иштедиңиз. Сиз кереметтерди жасадыңыз, берген билимиңиз студенттерди бүгүнкү күнгө айландырды. Сиз көптү үйрөттүңүз, мен үйрөнгөн эң маанилүү сабак-бул жакшы адам

болуу. Сиздей асыл адам менен замандаш болгонума ыраазымын. Эң сүйүктүү асыл адам экениңизди билдиргим келет. Сиздин улуу күнүңүздө сизге жакшылык каалап, өмүрүңүз узун болсун, жашоонун ар бир мүнөтүнөн ырахат алып жашаныз! Биз сиз менен сыймыктанабыз!!!

Жунусбаева Аида Жаныбековна

Бул эжекелер менен бир жылдан бери чогуу бир кафедрада эмгектенип келе жатам. Эжекелерден тажрыйбалуу педагог катары өрнөк алып келе жатам. Ушундай үлгү болчу коллегаларым менен сыймыктанам. Жоопкерчиликтүү мамиле жасагандыгы менен, активдүүлүгү менен айрымаланышат. Талыкпай эмгектенгендиги менен өзгөчөлөнүп турушат Талап коё билгендиги жана баалай билгендиги жагат. Ар дайым талыкпай, карыбай жаштар менен тең жарышып иштеп жүрө бериңиздер

Турдубаева Аида

Лайли Сатимбаевна менен студент болуп келгенде таанышканмын. Ошол күндөн тартып эжекем, устатым жана таланттуу, чыгармачыл педагог катары билемин. Окутуучу катары студенттерге билим берүүдө бай педагогикалык тажрыйбалуу, билимдүү, так жогорку деңгээлдеги жетекчилик кызматтык сапаттары менен ал эми турмушта мээримдүү эне, чоң эңе катары билемин. Ушул сапаттары менен уулдарды, студенттерди тарбиялоодо эң маанилүү деп эсептеймин. Эжеке менен студент кезимдеги 5 жылдык убакыт жана 15 жылдан ашуун кесиптеш болуп турган учурда өзүнүн кесипкөй педагог катары жана инсандык бай тажрыйбаларынан жалпы жамаат тарбияландык десем болот. Студенттердин билим алуусуна кесипкөйлүк талаптары менен өзгөчөлүктөрү, бирок ар бир студентке же кесиптештерине жекелик шартына карай мамилеси менен жөнөкөйлүк, туура кеңешин аябаган берешендик мамиле

лерин айтсам болот. Эжекеме каалоорум ден соолугу чың болуп, өмүрү узун болсун. Ошондой эле уулдарынын, неберелеринин урматына бөлөнүп жүрө беришине тилектешмин.

Абдыкадыров Панарбек

Адышева Азизбү Адышевна. В.В. Маяковский атындагы кыз-келиндер институтунун биохим факультетин 1971-1976-жылдары чогуу окуганбыз. Башка адамдардан айрымасы Азизбү ар дайым чынчыл, ак пейил, ак көңүл, эмгекчил, максат менен жашаган адам. Айтматов агабыз айткандай ар күнү адамдык сапатын сактай билген адам. Кан Курманбек баатырдын досу Аккандай достукка бекем, ишенимдүү, керек учурда жардамга келе алган адамдагы эң жогорку асыл сапаттарга ээ. Көздөгөн максатына көшөрүп жете ала турган аракетчилдиги аны тааныган адамдарга үлгү боло алат. Азизбүгө аялзатына тиеешелүү ааламдагы бардык ырыс-бакытты, чың ден соолук, узак өмүр, түгөнбөс жаратмандык, ар тараптан бийиктикти каалайм.

Карагулова Алтын Назаркуловна

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна менен бирге иштешкем. Эже өзгөчөлөнгөн инсандык сапаттарга ээ. Биринчиден-жогорку билимдүү, экинчиси-токтоо, сабырдуу, үчүнчүсү-чыгармачылык менен ийгиликтүү иштөөсү, төртүнчүсү-коллектив менен жакшы иштешет. Таасир берген учурлары көп. Маселен жетекчи катары иш алып баруудагы баарына бирдей караган адилеттүү мамилесин эженин колунда иштеген менин курбуларым көп айткандыктан, сый-урматым чексиз. Лайликан Сатимбаевна кутман курагыңыз кут болсун. Убакыт учкан куш сыяктуу сизди 70тин жашына жетелептир. Адамдын сулуулугу-жөнөкөйлүгүндө демекчи, мына ошол сулуулук сапатыңыз, жетекчиликти мыкты аткаруу менен өз мезгилинде өзгөчөлөнө

алдыңыз, чет тилдерде эркин сүйлөп, котормочу катары таанылдыңыз, өзүңүздүн артыңыздан бир топ шакирттерди ээрчиттиңиз, бирге иштешкен коллективдин кадыр-баркына ээ болдуңуз. Сизден кийинки муун сиздей акылгөй инсандардын насааттарына муктажбыз. Дагы да узак жашап, кийинки муундарга акылман-тажрыйбаныз менен бөлүшүп, арабызда бар болуңуз.

*Сизди терең урматтоо менен
Гүлжамал Токтогулова.*

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна. Бизди 1993-1997 жылдары окутту жана куратор ошондой эле кафедра башчыбыз болгон. Мугалимдик сапаты-жанын берип сабак түшүндүрчү, мугалим болууга себеп инсан. Көп эле окуялар болгон, биринде кош бойлуу группалаштарымы кабинетти жуудурбай кетирип жиберген элем, аяп, эжеке бир чети ачуусу келип, кайрадан күлүп мага түшүнүк берди эле. Ошол күндөн баштап боюнда бар аялды аябай иштетем. Эжекебиздин 100 гө чыгышын каалайм, дайым ден соолукта болсун, 25 жылдан бери өзгөрбөгөн үнү азыркыдай 100 жашында да жаңырып турсун

Бекмурзаев Таалай

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевнанын студенти шакирти болом. Англис тилинин грамматикасын билген эң жакшы эжеке катары жана чыныгы дос инсан катары. Эжеке жакшы окуган студенттерди ар тараптуу колдойт болчу. Ар бирибизге англисче аттарды койгон менин англисче атым Молли кээ бир адамдар мени дагы деле ушул ат менен чакырышат. Бир окуя: группабызда бир кыздын акчасы жоголуп калды эжеке эшикти кулптап сумкаларды текшерип баштады эжекенин оюнда ал акчаны мени алды деп ойлоптур себеби мен шатыра шатман ичимдеги сыртымда студент болгом анан эле башка кыздын партасынын астынан чыкса акча эжеке мага

карап негедир сени алды деп ойлодум эле деген эле ушул окуя мага бирөнүн эч нерсесине эч качан тийбе деген принципти катуу калыптандырды. Урматтуу менин алтын эжекем Учитель с большой буквы! Мен сизди сүйөм, урматтайм жана Аллахтан берекелүү үзүрлүү өмүр тилейм Аллах сизди 2 дүйнө бактылуу кылсын сиз бизге жашоодо өз ордубузду табууга жана эл урматына түшүшүбүзгө себепчи болгон эң жакшы адамсыз сизди терең урматтоо менен Молли.

Мастура Абдулазизова

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна мени 1-курстан 5-курска чейин окуткан, кураторум. Лайликан Сатимбаевнаны, өтө жоопкерчиликтүү, көп тармактуу, эң мыкты педагог деп билем. Ар дайым өз баласындай мамиле кылчу. Ден -соолук, узун өмүр каалайм

Усенов Суйунбек Шакирбекович

Лайли Сатимбаевнаны насаатчы, мыкты жетекчи жана мугалим катары билем. Инсандык эң жакшы сапаттарга ээ. Билимдүү, сабырдуу, боорукер, түшүнүктүү. Ар дайым ар түрдүү жагдайда насаатын айтып, туура жолго багыттаган акылман аял. Лайли Сатимбаевна ар дайым бекем ден соолукта болуп дөөлөттүү карылыкты сүрүнүз, Аллахым бир кылым өмүр берсин, мындан да көп студенттерди тарбиялап билим бере бериңиз. Биз сизди урматтайбыз жана сыйлайбыз. Азыркы муун сиздей мол тажрыйбалуу мыкты мугалимге абдан муктаж.

*Арсланбекова Насыкат Эркинбаевна
ЖАМУ, англис тил мугалими*

Адышева Азизбү Адышевна эжекенин студенткасымын. Эжекеде өзгөлөрдөн башкача баалай турган сапаттар көп, атап

айтканда эжеке аялдарга тиешелүү болгон мээримдүүлүк, боорукердик, шайырдык о. э өзгөчө сулуу баардык кишиге бирдей мамиледе жүргөнү. Эжекенин мен диплом жазганда берген жардамы жакшы эсимде калыптыр. Азизбү Адышевна эжеке куттуктайбыз ийгилигиниз кут болсун! Көп жашаңыз.

Махабат Ураимова

Адышева Азизбү Адышевна, менин сүйүктүү мугалимим болот. Өтө билимдүү эжеке боорукер ишине так эжеке. Эжекенин инсандык сапаты жогору жөнөкөй адам. Ар дайым ден соолукта болсун иштеринде ийгилик коштосун

Матисакова Паризат

Адышева Азизбү Адышевнанын студенттеринин биримин. Билимдүү болсоң озоорсун, билимсиз болсоң тозоорсун деген сөзү дайыма билим алууга гана умтулгула дечү. Эжеке узаак өмүр сүрүнүз, ден соолукта болуңуз

Калима Канатбек кызы

Адышева Азизбү Адышевна ЖАГУда окуган мезгилде эжеке бизге АФТ факультетинде сабак берген. Эжеке аябай түшүнүктүү, адамкерчиликтүү, жөнөкөйлүгү менен жакчу. Эжеке өзгөчө эсимде калган окуя биз биринчи курста эле группалаштарым турмушка чыгып кетишкенде болгон ошого байланыштуу биздин группага кирип эмнеге шашылып атасыңар турмушка чыкканы жетишесинер азыр окууну биринчиге койгула деп туура айткан экен. Мен да 2-курстан турмушка чыгып кеткем кийин окуумду бүтүрө албай абдан кыйналдым. Ошондо эжекенин сөзү эсиме келе берчү. Эжекеме каалом оорубаң, ден соолукта болуң, сиз мыкты инсансыз. Сиздей мыкты окутуучу билимдүү инсандар көп болсун

Максат кызы Айдана

Азизбу Адышевна эжеке ЖАМУда биздин группабызга органикалык химиядан 2001-2002 жылдары сабак берген. Ошол мезгилде эжеке жапжаш, аябай сулуу, шаңдуу эле. Органикалык химиянын негиздерин кесипке багыттап жогорку дегээлде эжекенин өткөн лекцияларынын жардамында өздөштүрдүм. Окуу жайды бүтүп кетип, он беш жыл дегенде Азизбу Адышевнаны жолуктурдум. Эжеке жапжаш, кичи пейил, боорукердик касиеттеринен жазбаптыр. Эжеке менен жумуш боюнча байланышып, 2019 жылы колдосуу менен ИИМСИге окутуучу болуп ишке орноштум. Эжекенин сабактарына катышып, педагогикалык тажрыйбасын алдым. Дайыма активдүү, өз ишине жоопкерчилик менен мамиле кылган, жаштарга өз тажрыйбасын бөлүшүүгө баш оту менен берилгендиги мага да мотивация берди. Эжеке менен биргеликте окуу методикалык колдонмолорду чыгарып, окутуунун методикасы боюнча көп билимдерди алдым десем жаңылышпайм. Негизи эжекенин бардык сапаттары эң жогорку. Дайыма позитивдүү, уюштуруучу, колунан келген жардамын аябайт. Эжеке менен чогуу иштегениме мына быйыл төртүнчү жылга кетип атат. Мага көп жардам берген, кандай кырдаал болбосун дайыма колдойт. Эриш-аркак иштеп келе жатабыз. Учурдан пайдаланып эжекеге тизе бүгүп таазим кылам жана ыраазычылыгымды билдирем. Азизбү эжеке кутман курагыңыз кут болсун. Көп жашаңыз, уул кыздардын небере чеберелердин жакшылыктарында, төрүндө, окуу жайдын аброю болуп жүрө берүүнүздү чын жүрөктөн каалайм. Сиздин келечек муун үчүн жасаган уюштуруучулук, педагогикалык ишмердүүлүгүңүз дайыма бааланып, мактоого татыктуу. Кутман курагыңыз кут болсун!!!

Калыкова Гулзада Сатывалдыевна

Лайли Сатимбаевнаны 2019-жылдан бери тааныйм. Экөөбүз бир коллективде эмгектенебиз. Эжеке аябай токтоо, жоопкерчиликтүү, боорукер, адилеттүү, өтө билимдүү, акылдуу, тажрыйбалуу инсан

деп билемин. Лайли эжекеден өтө көп методикалык тажрыйбаларды алууга болот. Андан сырткары үч айдан бери эжекенин чет тилин үйрөнүү курсуна катышып, кадимкидей сүйлөп өздөштүрүп калдым. Лайли Сатимбаевнанын бардык сапаттары мага жагат. Кеңеш берип, жаштарды дайыма колдоп келет. Сабактарына өтө жоопкерчилик менен мамиле кылып, өз ишинин мыкты устаты. Лайли Сатимбаевна менен жакшы иштеп атабыз. Жакшы гана көз ирмемдерге бай. Курста өткөн ар бир сабактары жогорку деңгээлде уюштурулган, пайдасы өтө чоң. Лайли Сатимбаевна кутман курагыңыз кут болсун. Узак өмүр, чың ден-соолук каалайм. Уул-кыздардын, небере чеберелердин төрүндө жакшылыктарында жүрө бериңиз. Коллективдин сый урматына ээ болуп, арабызда тынч аманчылыкта жүрө бериңиз эжеке. Кутман курагыңыз кут болсун!!!

Калыкова Гулзада Сатывалдыевна

Азизбү эжеке бизге органикалык химия сабагынан сабак берчү, окуп жүрүп таандыдым. Эжеке шайыр, жөнөкөй, сулуу болчу. Аял затына тиешелүү бардык мыкты сапаттар келбетинен эле байкалып турчу. Эжекени эң мыкты мугалим деп баалайм, себеби сабагынан жакшы окуп, автоматтык түрдө «4» жана «5» деген бааларды алчуумун. Эжекеге каалоом ден соолук, узун өмүр, бактылуу карылыктын доорун сүрүүнүзгө тилектешмин.

Токтогулова Гульзина Асилбековна

Адышева Азизбү Адышевна эжекенин дүйнө таанымы, адамгерчилиги мамилелери ишке болгон жоопкерчиликти, кичи пейилдиги башкалардан айырмаланат. Эки эжеке уникалдуу адамдар десем эч жаңылышпайм. Эжекелерге каалоолорум ден соолук, узун өмүр, кажыбас кайрат, чыгармачылык ийгилик, балдардын, неберелердин тойлорунун көркү болуп жүрө бери-

шиңиздерди каалаймын. Ал эми коллектив менен дайыма бирге болуп, урмат сыйда жүрө бериңиздер. 70 жылдык юбилейле-риниздер куттуу болсун менин сүйүктүү эжекелерим!»

Раманкулов Шадыбек

Адышева Азизбү Адышевна эжекени студент болгондон бери жакындан тааныймын. Мени 5 жыл окутуп, химия кафедрасына жумушка кабыл алууга сунуш кылган эжекелеримдин бирөөсү эле. Бардык студенттерге жан дили менен энелик мээрим менен жардам берип келген. Эжекенин адамгерчилик сапаты өтө жогору. Турмуш тиричилигинен кыйналган инсандарга ар дайым материалдык жана моралдык жардам берип келет. Себеби адамгерчилик адам баласынын эң жогорку жакшы сапаттары деп билемин. Мен эжекени жеке жашоомдо чыныгы Устат катары билемин.

Дагы бир жаш үзөңгүсүн тептиңиз,
70 тин кырына эми жеттиңиз.

Балдар менен бак таалайга курчалып
Дарыясын ырыс куттун кечтиңиз.

Дем күчүнүз арыбай Жүз бирге (101) да карабай

Узартып жашай бериңиз!»

*Мирзаилов Асылбек Абдымомунович,
ЖАМУ нун Медицина факультетинин
Фармация кафедрасынын окутуучусу*

Адышева Азизбү Адышевна эжеке менин университетте окуткан эжекем, химия факультетинде мага билим берген, көп нерселерди үйрөткөн, мага көп жардам берген эжекем болот. Жакшы инсан, күчтүү аял, акылдуу сырдаш, мээримдүү эне катары билем. Сыймыктанам, ыраазчылык билдирем, мени ушундай инсан окутуп билим бергени үчүн! Көңүлү ачык, талапчан бирок инсандык сапаттарын жоготпогон, үлгүлүү аял деп айта алам. Менин жашоомдо өзгөчө орду бар болгон инсан! Аялдык сапаттары да өзүнө жарашкан, сулуу эжекем.

«Аристократичная женщина» деп коёт ушу сыяктактуу аялдарды. Болгон, мен 5-курста окуп жана иштегендигиме байланыштуу, окууга катыша албай калган күндөрүм болгон. Ошондуктан башка предметтерден экзаменге киришим кыйын болуп калган, бирок мен жакшы окуган студент болгондугумду эжеке билет болчу, ошондо мага экзамендерге катышып дипломдук иштеримди жактаганга жардам берген, мени колдоп, жакшы адис болушум үчүн салымы чоң деп ойлойм. Өмүр бою эстеп, ыраазылык билдирем, берген билимдерине рахмат айтам. Өмүрү узун, ар дайым ден соолукта, жакшы маанайда, болсун. Үй бүлөсүнүн сый урматында жүрсүн.

Шахноза Абдухалилова

Азизбү эжеке менен студент кезимде таанышканбыз. Адамгерчиликтүү, боорукер жакшы сапаттары көп аябай эле. Студенттик күндөрдүн ар бир күнү кызыктуу болгон. Аллахим өмүрүнө, ыйманына береке берсин. Эки дүйнөнүн бактысын берсин. Кыргыз элимдин кызматын кылып аты алтын тамгалар менен жазылган болсун.

Момукулова Нурайым Абылкасымовна

Адышева Азизбү Адышевна менен бирге иштешкем, кураторум болгон, жөн эле өтө жакшы адам. Адамгерчиликтүү, эмгекчил, жөнөкөй. Мен өзбек мектепте окуп жүргөнүмдө, мени медициналык окуу жайга чакырып, мугалим кылып алды, аналитикалык лаборатория түзүп берди. Өзүмө кандай жакшылыктарды, кааласам, эжекеме да ошол жакшылыктарды каалайм. Эки дүйнө бактылуулукту каалайм. Ушунуздан жазбаныз, дайым күлүп-жайнап жүрүңүз.

Айтматова Рахат

Адышева Азизбү Адышевна эжеке менен студент эжеке жана кесиптеш. Эч качан жок деген сөздү айтпаганында. Химия кафедрасында иштеп жүргөндө башка эжекелерден коргогону анан боорукердиги менен эсимде калган. Бактылуу карылыкта өмүр сүрсүн, эки дүйнө бактылуу болсун. Эч качан оорубасын.

Саипова Махабат Жаныбековна

Адышева Азизбү Адышевна эжеке эн мыкты педагог катары тааныйм жана сабактарына катышкам. Адамгерчилиги, студенттер менен тыгыз мамиледе иш алып баруусу. Группалашыбыздын көңүлүн оорутуп алганыбызда келип кеп кеңешин берип, ал группалашыбыздын көңүлүн көтөргөн. Илимий даражасы мындан ары өсүшүнө тилектешмин.

Токтогулова Бурулай Асилбековна

Мен Азизбү эжекеден билим алгам. Эжекени мугалим катары билем. Органикалык химия сабагынан сабак өткөн. Эжеке абдан таланттуу жана эмгекчил мугалим. Мыкты ырдайт. Адамдык сапаттарын да өзгөчө баалайм. Мен турмушка чыгып балалуу болуп калганымда дипломдук ишимди жазуума чон жардам көрсөткөн. Эжекенин 70-жылдык юбилейи кут болсун! Аллахым бактылуу, балпайган карылыкты насип этсин. Ден соолукта болуп балдарынын сый урматын көрүп жүрө берсин!

Маматова Бактыкан

Адышева Азизбү Адышевна менин кураторум болгон Хк -1-03. Ачык айрым убагында бизге көп жардам берген. Беш жыл бизге куратор болгон. Эжеме ден соолук иштеринизге ийгиликтер болсун иншал-

лах, сизди эч качан унутпайбыз группалаштар сиздин кыздарыңыз

Чоноева Назира Асилбековна

Адышева эжеке бизди 5 жыл бою окутуп билим тарбиясын берген. Эжейибиз өтө чынчыл, тырышчаак жана адамды алга карай жашоого багыт көрсөткөн эжей, ар бир сөзүнөн адамга үмүт берет. Эжейибизге ден соолук, узун өмүр жана бактылуу жашоону, жалаң гана бул дүйнөдө жакшы нерселерди гана каалайм.

Нийматжанова Жибек

Мен Химия 1-98 группасында окуганмын, Азизбү эжекебизди мугалим катары таанып, билемин. Азизбү эжеке сулуу, татына, шайыр, ачык мүнөз аял экендигин билемин. Адам менен аябай жакшы маанайда сүйлөшөт. Азизбү эжеке ден соолугуңуз чың, узун болсун сизге бактылуу карылык каалайм!

Таттыгул Казыбековна

Адышева Азизбү Адышевна мен химия кафедрасына окууга барганда Азизбү эжеке кафедра башчысы болчу. Органикалык химиядан сабак берип, мен эжекенин сабагынан конференцияга катышкам. Азизбү эжеке өтө патриот! Намыскөй, өзүнө ишенимдүү мугалим. ЖАКка директор болуп кеткенде өтө ичим атышкан. Эжекени кээ бирөөлөр сыйлабастык кылган. Ошондо биз группабыз менен эжекенин көңүлүн көтөрүү максатында барганбыз. Ошондо эжеке бизге тамак алып берген. Биз студентбиз да кыздар бир сүйүнүп, бир кайгырып кеткенбиз.

Азизбү эжекеге чың ден соолук, балдарынын жакшылыктарын көрүп төрүндө сыйлуу адамы болуп жүрсүн. Иштерине ийгилик!

Рахманжан кызы Мээримгул.

Азизбү эжеке менен медициналык колледжде чогуу иштегенмин. Мыкты адис, жетекчи катары баалап билемин. Эженин туура сүйлөгөнү, иштин көзүн билип так аткарганы, коллективде биримдикти сактап, чечкиндүү иш алпарганын баалаймын. Жетекчи катары мыкты инсан, жумушун так билген оратор киши. Азизбү эже сиз урматтуу, кадырлуу, сыйлуу, баалуу киши-сиз, бактылуу энесиз. Дайыма жүзүңүздөн күлкү, жылмаюу кетпесин, карыбаңыз, өмүрүңүз узун болсун балдарыңыз менен бактылуу бакубат жашоону каалаймын.

Тамара Озгонова

Лайли эжекени жана Азизбү эжекени Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институтка келип иштешип таанышып калгам. Эжекелердин мамилелери, ишке болгон жоопкерчиликтери, кичипейилдиги жана үлгүлүү жакшы сапаттары менен башкалардан айырмаланат. Эки эжеке жөнөкөй адамдар десем эч жаңылышпайм. 70 жылдык юбилейлериңиздер куттуу болсун!

Райымкул уулу Жакшылык

Мен ИИМСИ институтуна келип Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна эжеке менен таанышып калдым. Эжекелердин башка адамдардан өзгөчөлүгү энелик мээрими, боорукердиги билим сапаты жогору экенин билдим. Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна бул эжекенин өзгөчө сапаты дүйнө таанымы кенен, аң сезими жогоруу кадыр барктуу эне, деп баалаймын.

Динара Каримахуновна Каримахунова

Мен Азизбү Адышевнаны инсан катары, жетекчи катары жакшы билем. Мен

Жалал-Абад колледжине жумушка келгенимде тааныгам. Мыкты жетекчи, мээримдүү эне, мыкты тарбиячы. Адамгерчилиги, гумандуулугу, чынчылдыгы. Андай окуялар көп болгон. Менин жашоомдо эң сонун учурлардын көбү эжеке менен байланыштуу. Өмүрү узун болсун, ден соолугу бекем болсун. Кутман курагы кут болсун.

Жумабаева Дария

Азизбү эже менин ЖАМУга келүүмдүн себепкери болгон. Кең пейил, адамгерчиликтүү, билимдүү. Азыркы учурда кең пейил киши аз болгондуктан эжеке жаштарга үлгүлүү аял, насаатчы, инсан. Мен көп РФ Южно-Сахалинск шаарында эмгектенип келип, үй куруп жүргөн мезгилде эжеке мени өзү директор болуп турган Жалал-Абад колледжинде орус тилдүү адистер керек экендигин айтып мени ишке алган. Андан бери 11 жыл өтүп мен ошол колледжде эмгектенип келем. Азизбү эжекенин салымы чоң. Чың ден соолук, узун өмүр! Жаштарга улгу болуп жүрө бериңиз! Сүйүтүү жана бактылуу апа, чоң эңе, тайене болуп жүрө бериңиз!

Баймырзаева Батма Масалбековна

Лайли эжекенин жөнөкөйлүгү боорукердиги, камкордугу, кичи пейилдиги, адамгерчилиги, сабырдуулугу, ийкемдүүлүгү, ички жана сырткы дүйнөсүнүн төп келишкендиги чыныгы насаатчы жана тарбиячы, өзгөчө тажрыйбалуу педагог жана улуу методис-окутуучу. Өз милдетин жана жумушун эң мыкты билген инсан. ЖАМУнун англис тили адистигинин түптөлүшүнө жана уюштурулушуна кошкон салымын айтып бүткүс жана биз өтө жогору баалайбыз. Чакырылган 8 мугалимди өзгөчө камкордукка алып эч кыйынчылыкка дуушар кылбай өз эңесиндей кастарлап бардык жагынан кам көрүп макалда айтылгандай «Канаттууга кактырбай тумшуктууга чокутпай» бөпөлөп асырап көп нерселерди

турмуштук жана усулдук тажрыйбаларды үйрөтүп таптап дасыккан тажрыйбалуу окутуучу кылды. Лайли эжеке менен дайыма сыймыктанабыз жана абдан ыраазыбыз. Азыр деле Лайли эжеге жолугуп калсаң дагы эле эңелик мээримин төгүп биринчи үй бүлөңдү Сиз баягыл «биз 8 балаңыз» жаңы келген бойдон элеңиз. Сиз чыныгы кыргыз элинин аял-затын нукура чагылдырып турган инсансыз. Дагы эле көптөгөн студенттерди тарбиялап чыгара беришиңизге тилектешмин. Сизден дагы эле көп тажрыйба алабыз сыймыктанабыз. Кымбаттуу эжекем жана устатым Сиз - аял-заттын асылы, апалардын мыктысы, педагогдордун улуусу болуп жүрө бериңиз Лайликан эжекем!»

Мен ОШМУнун Славян-герман факультетин 1995-жылы бүтүрүп жатканда, Лайликан эжеке Ошко барып, бүтүрүүчүлөр менен биринчи жолу жолугушуу өткөргөн (себеби, ЖАМУ ачылып англис тили мугалимдери жок болуп жатыптыр). Андан көп өтпөй экинчи жолу Лайли эже АКШнын ыктыярчысы Кейт Редмонд менен бүтүрүүчүлөр менен аңгемелешүү жасашып, жыйынтыгында 8 бүтүрүүчүнү тандап алган. Ошолордун арасында мен да бар элем. Биз 20 жылдан ашуун чогуу иштештик, 10 жылдан ашуун чогуу жетекчи болдук. Мен үчүн Лайли эжеке жөнүндө айтуу же жазуу чоң сыймык. Чоң рахмат эжекем!

Бактыбек Курманакунов

5-круста окуубуз саат 12:00де башталчу. Бир күнү субботниктен сабакка 5 минута кечигип калган учурда, окутуучу бизди киргизбей койгон. Адышева Азизбү эже кафедра башчы болчу. Ага арызданып барганыбызда, эжеке сабакка киргизип берген, университетин иши менен кечигип калды сабактан, 15минутага жеткен жок деп.

Ден-соолугу чың, өмүрү узун болуусун жана ийгиликтерди каалайм. Органикалык химия сабагынан окуткан окутуучубуз. Мен студенти болгом. Абдан жеңил түшүндүргөн сабакты, түшүндүрүү методу оңой. Асанова Согдиана, Жалал-Абад Курманбек

баатыр атындагы лицейдин химия мугалими.

Азизбү Адышева - биринчиден мага билим берген эжекем, экинчиден чогуу иштеген коллега катары жакындан жылуу сезимдер менен тааныйм. Жардам сураган эч аябаган ак көңүл, ал эми жумушта болсо мыкты менеджер. Эжекенин ачыктыгы жана шайырдуулугу менен, анан албетте эжекемдин ар бир өткөн сабагы эсимде. Ден соолугу бекем болуп, узак жашасын, ар дайым сый үстүндө жүрсүн, дагы да болсо күч-кубат берип, жаштарга билимин, таалим-тарбиясын берип жүрө берсин!

Бечелова Айгул

Адышева Азизбү Адышевна менен 2003-жылы окууга келип таанышкам. Дайыма бизге кеңешин берип, жакшы сөзүн айтып келген университеттеги апабыз эле. Эжеке дайыма позитив берип, колунан келген жакшылыгын аябаган, биз менен апабыздай баарлашып проблема болсо чечкени жардам берчү. Көп жолу эле болгон, айрыкча бизди турмушка окууну бүтүп чыгасыңар деп көп айтат эле, көрсө бизди окуусун бүтсүн дечу экен. Узун өмүр чың ден соолук, узак жашаңыз, 70 жашыңыз кут болсун. Биз сизди жакшы көрөбүз урматтоо менен студентиңиз Бурул Хк-1-03 группасынан

Саиткулова Бурул

Азизбү Адышевна менин кураторум болгон. Билимдүү, орду мн сүйлөгөн биздин эң жакшы көргөн эжекебиз жана кураторубуз болчу. Эжеке менен ар бир күнү жакшы өткөн десем жаңылышпайм. Эжекеме ден соолук, үй бүлөлүк бакыт, иштерине ийгилик каалайм. Ар дайым жаш сулуу болуп жүрө берин эжеке

Нуркамилова Гулмайрам Сапарбековна

Адышева Азизбү Адышевна менин кураторум болгон. Мен, 2003 жылы биринчи курска окууга барганымда, эжеке менен ошол жерден таанышканбыз. Башкалардан өзгөчөлүгү бул жерге оюмду сөз менен жаза албайм. Эжеке бир сөз менен айтканда бардык жактан идеальная аял. Ден соолук, узак өмүр каалайм. АЛЛАХЫМ ар дайым жаман сөздөн, жаман көздөн сактасын!

Наргиза Осмонова

Адышева Азизбү Адышевнаны 3-курста шеринеге айтканы барганбыз. Эжеке бизди көрүп сүйүнүп баарыбызды кафеге алып кирип чай алып берген. Көп убакытка чейин сүйлөшүп олтурганбыз бирок биз аябай уялганбыз. Эжеке ар бир студентке өзүнүн балдарындай мамиле кылат эле. Эжеке сизге чың ден соолук, үй бүлөлүк бакыт, иштериңизге ийгилик дайым ушундай жапжаш бойдон жүрө бериңиз. 70 жашыңыз кут болсун! Мен эжекени мыкты өз кесибин сүйгөн мугалим катары билем. Башка адамдардан айырмаланып турган сапаттары чечкиндүүлүгү, боорукерлиги. Эжеке бизге органикалык химия сабагын аябай берилип түшүндүрүп берет эле

Асилбек кызы Зарылкан

Азизбү Адышевна бизге университетте 5 жыл куратор болгон. Чынчыл, шайыр, дайым жаркылдап күлүп-жайнап жүргөн сапатын баалайм. Бул сапаттар адам баласынын ден соолугуна өтө чоң мааниге ээ. Эжеке бизге ар бир сабакта, куратордук сабактарда аял киши өзүн карап таза, сулуу болуш керек экендигин айтып турчу. Ошол сөздөрү эсимде. Азизбү Адышевна 70 жашка толушуңуз менен куттуктайм 15 жыл мурда кандай болсоңуз азырда дал ошондой жапжаш экенсиз ушунунуздан жазбаныз. Ден соолукта болуңуз, оорубаныз.

Ибраимова Лилия

Адышева Азизбү Адышевна эжеке менин куратором болгон. Жумушуна так тыкан, кесибин сүйгөн мугалим. Жогорку мугалимдик тактикага ээ

Эжекеге чың ден соолук, узун өмүр, ишине ийгилик.

Темирова Чолпонай

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевнаны Жалал-Абад мамлекеттик университетине студент болуп катталып, 1-курса келген эң алгачкы күндөн тартып тааныйм, тагыраагы 1993-жылдын 1-сентябрынан бери. Өзүнүн билгенин башкаларга чын дилинен үйрөтөт. Чыныгы педагог. Англис жана кыргыз ырларын мыкты ырдайт. Университетте аяктап, ошол эле университетке жумушка чакырган. Кафедра башчысы болуп, биз менен чогуу окутуунун усулдарын талкуулап, майрам карата чогуу чай ичип чогуу болгон бардык күндөрүбүз эсибизде. Лайли Сатимбаевна өмүрүңүз узун болсун. Оорубаңыз, дагы көптөгөн студенттерди окутуп, сүйүктүү эжекеси болуңуз. Балдарыңыздын жакшы күндөрүн бирге көрүү насип кылсын. Өмүрүңүздө дагы көптөгөн бактылуу күндөрдү өткөрүңүз. Юбилейиңиз кут болсун!

Орозбаева Гулбарчин Абдимажитовна

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна, кудайым сизди оору сыркоодон алыс кылсын. Маанайыңыз эч качан чөкпөсүн. Балдарыңыздын неберелериңиздин сый урматын көрүп узак таттуу өмүр сүрүңүз. Жашоонун көп жыргалын көрүңүз. Ишиңизге ийгилик!» Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна мени университеттеги устатым. Эжекем 1994-жылдан 1999-жылга чейин мага англис тилин, аны окутуунун усулу боюнча лекиция, практикалык сабактарды берип, окуткан. Өз кесибине берилген, эмгекчил жана жоопкерчилик мамиле са-

паттары башка адамдардан айырмаланып турат. Бул саппаттар адам баласына билим алууда, балдарды окутуп-тарбиялоодо чоң мааниге ээ.

2006-жылы сен өсө турган баласың, карьера кылышың керек деп эжекем мени ЖАМУдагы Америка Ордосуна координатор кызматына сунуштаган, ошол жылдан азыркы күнгө чейин эл аралык долбоордо иштеп жүрөм. 70 жылдык юбилейиңиз кут болсун! Биз сизди абдан жакшы көрөбүз.

Мурзалиев Манас Акматбекович

Адышева Азизбү Адышевна эжеке ЖАМУнун медициналык колледжинин директору болуп иштеп жатканда жумушка алган. Башкалардан айырмаланып турат саппаттары: 1. Энергичная, 2. Чындык үчүн күрөшөт, 3. Башкаларга чын дили менен жардам берет, 4. Саркеч 5. Акыл насаатын жаштарга айтат, 6. Жаштарга үлгү бере алат жасаган ишинин жыйынтыгы менен эжеке мотиватор. 7. Кудайга өтө ишенет.

Көп эле жакшы окуялар болгон, алардын бири менин кызымдын сактап калган!

Врачтар баары сага төрөгөнү болбойт оорукчан бала төрөлөт деп себеби мен covid болуп ооругамын жана антибиотик, вирустарга каршы дарыларды ичкемин билген эмесмин боюумда бар экенин. Эжеке болбосо өзү директор мага чалып баары кудайдан деп өзүнүн жакшы кеңештерин берип токтотуп калган. Кудайга шүгүр дени сак, алты саны аман эсен сулуу кызым азыр 2 жашта.

Ден соолукта болуңуз, балдарыңыздын, неберелериңиздин, чеберелериңиздин жакшылыктарында, төрүндө болуңуз!

Ишинизге ийгилик, дагы көптөгөн бийиктиктеги ийгиликтерди багындырың

Бактыбек кызы Гулбадам

ЖАМУда чогуу иштегендиктен жөнөкөйлүгү, үлгүлүү, маданияттуу, эмгекчил айымдардын катарын торлуктайт. Абдан жекече же жакын мамиледе болууга жагдай болгон эмес, башка адистиктерден элек.

Лайли эже, Азизбү эжекелер өмүрлүү, бактылуу, бай кыргыздын атына заты жарашкан айымдары болуп жүрө бериңиздер

Рысбаева Жамила

Адышева Азизбү Адышевна, 1996-жылы химия адистигинде окуп эжекени билем. Менин диплом жетекчим катары жакшы билем. Ийгилик, ден соолук каалайм. Эжеке адамгерчиликтүү, сабакты өтө жакшы өтчү. Жайдары мүнөзү мага жакчу. Эжекемдин бир жолу сахнада Р.Абдыкадыровдун Кыздын сыры деген ырын ырдаган ошондогу ыры, ошондогу үнү дагы да болсо кулагымда аябай сонун ырдаган эле.

Ден соолук, узун өмүр, бакубат жашоо, небере-чеберелердин, уул-кыздарынын жакшы күндөрүнө күбө болуп жүрө берсин. Алдыга кандай максат койсо ошолор орундальшына тилектешмин.

Жандыбаева Миргул Тынибековна

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевнанын окуучусумун. 1994-1998-жылдары ЖАМУда англис тил мугалими адистигин бүтүргөм. Эжекени өзүнүн кесибин мыкты билген мугалим, мээримдүү эне, асылзат аял катары жакшы билемин. Бүтүн өмүрлүк эмгегиңиздин үзүрүн көрүңүз эжеке. Сизге ден соолук каалайм. Мээримдүүлүк, адамгерчилик. Бизди окуткан бардык мезгил эсимде.

Ден соолук, узун өмүр, бактылуу жашоо. Уул-кыз, небере чеберенин окуучуларыңыздын урмат сыйын көрүңүз.

Айтбаев Кубанычбек Тураталиевич

Менин толук аты-жөнүм Көкөнбай уулу Нурбек. Мен Жалал-Абад шаарындагы Заманбап эл аралык университетин англис филология кафедрасынын башчысы болуп иштейм. Өзүм англис тилинен ушул окуу жайда студенттерге лекция жана практикалык сабактарды окутам.

Лайликан Сатимбаевна, мага Жалал-Абад мамлекеттик университетин «Чет тилдер» факультетинде окуган мезгилде, англис тилинин окутуунун усулу дисциплинасынан окуткан жана биздин группага куратор болгон. Бул эжеке өтө принципиалдуу, өз ишине жоопкерчиликтүү, кадыр барктуу, эң мыкты окутуучулардын бири. Студенттерге ар дайым окуу боюнча мотивацияларды берип, чет тилдерин терең үйрөнүүгө кеп кеңештерин ачык айткан.

Урматтуу Лайликан Сатимбаевна, Сизге ден-соолук, бакубат жашоо, 70 жаш юбилейиңиз менен куттуктайм! 50 жыл үзүрлүү, талыкпай эмгектенип, чет тилинин окутууда студенттерге терең билим берип келесиз, о.э. жаштарды тарбиялоодо эбегейсиз чоң салым коштуңуз кыргыз коомуна! Биз сиз менен ар дайым сыймыктанабыз, оору сыроодон алыс болуп, көп жашаңыз, бар болуңуз!

*Урматтоо менен,
Нурбек Көкөнбай уулу!*

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевнага!
Менин мугалимим,
Өтө дүйнөсү таза инсан.
Болгон көп жардам берген,
Көп жашасын ылайым

Полотова Махаббат

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевнанын студенти, шакирти болом.

Эжекемди өз кесибинин чыныгы устаты катары билем. Жеке инсандык өзгөчө сапаттары - сезимтал аял, мээнеткеч кесип

ээси, мээримдүү эне жана көптү көрө билген көрөгөч.

Эжеке мен турмушка чыкканда биздин тоюбузга катышып, куттуктоо айтып жатып менин кайын журтума өз энемдей каалоо-тилектерин айтып, бул кызыбызды сөзсүз окуткула деп катуу дайындаган.

Кымбаттуу эжекеме арзый турган каалоо тилектерге сөз дагы жетпей калып жатат. Эң биринчиден ден соолукта болуңуз, үй бүлөңүз менен аман болуңуз, кудай буюрса кийинки юбилейинизге катышып, жүз көрүшүүнү насип этсин!

Айзада Акматалиева

1994-1998-жылдары Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна эжекенин студенти болдум. Мээримдүү, калыс, ишмер, акылдуу, мээнеткеч айым. Көп эле окуялар болгон. Лайли эжеке кутман курак 70 жашыңыз кут болсун. Аллахым эки дуйнонун бактылуулугун берсин, ар дайым балдарыңыздын төрүндө, небере, чеберенин күлкүсүнөн кубат алып, дөөлөттүү карылыктын доорун сүрүңүз.

Мадимарова Барчынай Жайлооевна

Лайли Сатимбаевна бизге университетте англис тили мугалими жана куратор болгон. Терең билим, таалим-тарбия берди. Таланттуу, чыгармачыл, билимдүү, өз кесибин сүйгөн тажрыйбалуу педагог. Эркүтүү, адамгерчиликтүү инсан.

Студенттерге сылык мамиле жасап, алардын ар бири менен тил табыша билет. Лайли Сатимбаевнанын студенттери чет өлкөлөрдө жана өлкөбүздүн бардык областтарында ийгиликтүү иштеп келишет.

Лайли Сатимбаевна, кутман курагыңыз кут болсун. Ар дайым ден соолугуңуз чың болуп, талыкбай билим берип жүрө бериңиз.

Жолдошева Зарипа

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна! Мен Лайли эжеке менен ЖАМУга окууга келгенде таанышкам. Ал бизге мугалимдик кесипке багыт берип, бизге кеңештерин айтты. Англис тилин окутуунун усулдарын үйрөттү. Лайли Сатимбаевна-иштерман, чыгармачыл, тажрыйбалуу окутуучу. Ал өз билимин дайыма өркүндөтүп, аны башка мугалимдер менен бөлүшүп турат.

Ал - боорукер, жардамын аябаган инсан. Өз кесибинин тажрыйбалуу адиси. Көп жашаңыз, өмүрүңүз узун болсун. Уул-кыз, неберелериңиздин урмат-сыйын, жакшылыктарын көрүңүз. Ден соолукта болуңуз, оорубаңыз.

Жусмаматова Миргүл

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевнаны Жалал-Абад мамлекеттик университетинин англис тили жана адабияты бөлүмүнө тапшырган күндөн баштап тааныйм. Университетте профильдик предметтерден сабак берип кураторубуз болуп таалим тарбия берген тажрыйбасы мол мугалимибиз. Эжекебиздин тарбиялаган студенттери дүйнөнүн бардык булуң-бурчунда ийгиликтүү эмгектенип келишүүдө.

Лайли Сатимбаевна эң алдыңкы насаатчы, билими өтө терең мугалим, токтоо мүнөзгө ээ боорукер эне. Биздей студенттерге талыкпай билим берип тарбиялап, өз балдарындай аяп мамиле кылат эле. Лайли эжени абдан чыгармачыл жана мыкты уюштуруучу деп да айта алам. Студенти жана кийин чогуу иштеген коллегасы катары эң жогорку деңгээлде уюштурулган көп иш чараларга катышып мыкты дасыккан жетекчилигин да абдан жогору баалайт. Our first steps in English, English in two years, Academic writing жана башка көптөгөн ушул сыяктуу окутуу-усулдук жана тарбиялык иш чаралар Лайли Сатимбаевнанын жетекчилиги алдында салттуу өткөрүлүп келген.

Иштерман, чыгармачыл, өз кесибинин мыкты чебери жана тажрыйбалуу жетек-

чи. Өз билимин өркүндөтүү максатында Америка Кошмо Штаттарына барып билим алып жан тажрыйба алмашып келип, ЖАМУнун жана орто мектептердин англис тил мугалимдерине бир канча жолу семинар тренингдерди өтүп берген, биз да катышып абдан пайдалуу маалымат жана англис тилин окутуунун усулдарын үйрөнүп, азыркы күнгө чейин иш тажрыйбабызда пайдаланып келүүдөбүз.

Лайли Сатимбаевна ар дайым бекем ден соолукта үй бүлөңүз менен аман болуңуз. Иштериңизде ийгиликтер көп болсун. Биз сизди сыйлайбыз.

Арсланбекова Насыкат Эркинбаевна

Кочкорбаева Лайли эжекени мен ЖАГУда иштеп жүргөндө тааныгам. Лайли эжекенин окуучусумун. Университетте эң сүйүктүү эжекем болгон. Лайли эжеке башкалардан жөнөкөйлүгү, адамга болгон мамилеси жана дайым позитивдүү ойлогону менен айырмаланып турат. Эжекенин бул сапаттары дайыма студенттерди сабакта өздөрүн эркин алып, эжеке менен ойлорун айтып бөлүшүп сүйлөшкөнгө жакшы жардам берчү.

Эжекем менен көп эле окуялар болгон... Окуп жүргөндө дайым практикага бөлүнгөндө эжекеге бөлүнөт элем. Ар бир практикага барган сабактарымды көрүп, кемчиликтер болсо айтып, болбосо дагы кошумча кеңештерин берчү. Эжеке менен сүйлөшкөн сайын сүйлөшүп отургум келет эле. Адам дайым изденип туруш керек, ал адам картайып калса да бир жаңы нерселерди билип турса мээси жашарып турат дечү эле. Айткан кеңештерин угуп эле отургум келет дайыма. Бир күнү кантип кеч кирип кеткенин билбей кечке чейин отура бергенмин...

Сүйүктүү эжекем, 70 жашынын кут болсун! Аллахым жашыңызды берекелүү кылсын! Балдарыңыздын небере-чеберелердин жакшылыктарында дайым төрүндө сый көрүп жүрө бериңиз. Сизди дайым эстейм, сыйлайм, жакшы көрөм! Берген билимдеринизге рахмат чоң! Буйруса сизге бир күнү жолугам...

Элизада Кубатбек кызы

Лайли Сатимбаевнаны 20 жылдан ашык убакыттан бери билемин. Эжекем менен ЖАМУда «Илим жана аспирантура» болумундо иштеп жургондо жакындан таанышып, чогуу иштешип. Лайли Сатимбаевна аспиранттарга англис тилинен сабак берип, оор басырыктуу мүнөзү, сымбаттуу бой, келбети, өз ишине болгон жоопкерчиликтүүлүгү, адамгерчилик бийик сапаттары менен белгилеп болгон эң сыйлык эжекелердин бири эле. Раматылык агайыбыз техника илимдеринин доктору, профессор, илимий иштер боюнча проректор Абдыкадыр Каримович Каримов да Лайли Сатимбаевнаны чыгаан педагог, адамгерчиликтүү инсан катарында жогору баалачу. Агайдан кийинки илим проректору, профессор Талчакан Кайыпжановна Аманкулова Лайли Сатимбаевнаны Жалал-Абадка биринчи келгендеги менин курдашым деп, эжекенин эмгекчилдигин, адамгерчилигин жогору баалай тургандыгын билдирчү.

Лайли Сатимбаевнанын өзүнүн кесибин өтө сүйгөндүгү, адамгерчилик бийик сапаттары, сабырдуулугу, университеттин маданий иш-чараларында сахнанын көркү болуп, созолонтуп ырдаганы, чынчылдыгы, эмгекчилдиги башка адамдардан айырмалап турат.

Эжеке менен аспиранттарды кабыл алуу, кандидаттык минимумдарды тапшыруу экзамендердеги даярдангандагы өтө жоопкерчиликтүү менен өткөн сабактары жана англис тили курстарды өткөндөгү бизди ар башка адистиктеги окутуучуларды англисче ырдагып койгону, ар бирибизге индивидуалдуу мамиле кылганы өзгөчө таасир калтырган.

Лайли Сатимбаевна, ар дайым чың денсоолукта, уул-келиндериңиздин, неберелериңиздин сый урматын көрүп, бакубат турмушта узуун өмүр сурунуз!

Жылдызкан Мариповна Орозбаева!

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна была зав.кафедрой иностранных языков, когда я поступила туда. В наши время именно этих качеств не хватает многим, мы привыкает жить в ногу со временем т.е. мир технологии, но забываем доброту гумманность и верность. Очень хотелось бы воспитывать молодёжь не только новшества, но и идеологию, веру в прекрасное.

Лайли Кочкорбаевну я помню с первого курса. Я помню как во втором семестре меня чуть не отчислили. Она и моя куратор поставили мне условие или я сдаю экзамен и получаю хорошую отметку или я пишу заявление об отчислении. Это был толчок чтобы я стала хорошо учиться и добилась хороших отметок. Я благодарю их за это. Сейчас я с гордостью могу сказать что вы дали нам хорошее образование. Ведь я являюсь передовой учительницей и тренером. Думаю это и их труд.

Пожеланий много, но самое главное здоровья и счастья в семье. Оставайтесь всегда такой какая вы есть. Я вам желаю удачи и успехов во всем всём.

Сабиржанова Гузаль Акбаровна

Адышева Азизбү Адышевна эжеке менен чогуу иштешкенмин. Дайыма жылмайып жүрөт. Себеби адамдарга позитив тартуулайт. Жеке пикир келишпестик учурлар болгон. Бирок эжеке айкөлдүүлүгү, кечиримдүүлүгү менен бизди тарбиялап койчу.

Эжеке Сизге узун өмүр, бекем ден-соолук, бакубат жашоо, дөөлөттүү карылык каалайм. Сизди мед колледжде иштеп жүргөндө бир конкурс учурунда студенттердин “Алайдын ханышасы, мед колледждин падышасы” деп айткан сөзү эсимден кетпей. Мен да сизди Алайдын ханышасы химия илиминин падышасы демекчимин. Бар болуңуз.

Кочорова Майрамкан Мамановна

Азизбү Адышовна жана Лайликан Сатимбаевна коллега катары жогорку даражадагы дасыккан окутуучулар катары тааныймын. Устат катары, эже, аял катары үлгүлүү айымдар. Лайликан Сатимбаевна эжекенин англис тил курсуна катыштым, буга чейин көп курстарга баргамын, бирок эжеке түшүндүргөндөй, окуткандай курста биринчи болдум. Чоң ыракматымды айтам.

Лайликан Сатимбаевна, Азизбү Адышевна сиздерге ден соолук, бакубатчылык каалаймын, жаратмандыгыңыздар менен жаштарга үлгү болуп дагы да албан-албан ийгиликтерди багынта бериңиздер!!!

Нургуль Садырова Адылгазиевна

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевнага кел болом. Кайын эже, мыкты педагог катары билем.

Адамгерчилиги, жөнөкөйлүгү, намыскөйлүгү менен айырмаланат. Адамдагы эң мыкты сапаттар эжеме берилген деп ойлойм.

Биздин үй бүлөбүз үчүн көргөн камкордугун белгилейм. Дайыма жакшылыкта, кыйынчылыкта жаныбызда болгону. Эже, кутман курагыңыз кут болсун. Балдардын маңдайында бакыбат, бай өмүр сүрүнүз

Нусупова Роза

Адышева Азизбү Адышевна менен азыркы БАЭМУ ИИМСИ болуп турган учурда, 2022-жылдын башында мен жаңыдан декандык кызматка дайындалып иштеп баштаганда тааныштым. Мага абдан жакканы, Биз Нургуль Садырова менен келгенде, жылуу тосуп алды. Мен отурган кабинетке кирип: «Атайын келип, көрүп таанышайын деп келдим» - деп кирип келди. Эжеке батасын берип, абдан сүйүнгөнүн билдирди. Жасаган ишине чыгармачылык менен киришип кеткендиги жакты. Сунуш бергенде, аны ошол замат тез жасап

койгондугу абдан сүйүндүрдү. Университетте лабораторияны заманбап талаптарга ылайык кылыш үчүн, көп жаңылыктарды киргизди.

Бирге англис тилин окуп, курска катышып калганда, абдан мээнеткечтигин байкадым, бардык сөздү жаттап, эң мыкты курсант болду. Эжекенин адамгерчилиги абдан бийик. Мен жумушка жаңы келип, жаңыдан таанышып ошончо көп жакшы жактарын байкадым.

Чың ден-соолук, узак сапаттуу өмүр тилеймин. Көптөгөн шакирттерди даярдап, убайын көрүүнүздү тилеймин. Оомат, дөөлөт, береке каалаймын. Үй бүлөдө бакыт, тынчылык, токчулук каалаймын. Дайыма сый-урматта бололу. Университетибиздин ардактуу аксакалы, төрдүн көркү болуп жүрө бериңиз!!!

*Ташиева Гульбара Самидиновна,
БАЭМУнун деканы*

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна менен 2022-жылдын башында мен жаңыдан ИИМСИге декан болуп дайындалган кезде таанышкам. Жамаатта эки аксакал эжекелерди көрүп тааныштым. Экөө бир куракта болсо керек деп ойлогонмун. Экөө тең интеллигенттүү жана абдан жоопкерчиликтүүлүгүн байкадым. Себеби кайсы бир иш чара болсо эле, эки эжеке биринчилерден болуп келип катышат.

Эжекеге курска жазылдым англис тилин окутууну улантып. Тынбай тапшырмаларды берип, текшерүүнү баштады. Талапты аябай күчтүү койду. Өтө жөнөкөй, жеңил үйрөтүп, окутуп баштады. Талапты күчтүү койгон жакшы жыйынтыкка алып келет. Эл аралык факультет кандай бир иш чараларды өткөрсө эжеке «группа поддержки» болуп башынан аягына чейин катышып, бизди мактап, барктап келет. Адамды колдоп турса дагы жаңы иш-чараларды жасаганга мотивация аласын.

Эжеке сырттан карап, баалап, эмгектенген адамды барктайт экендигин сездим. Эжеке үлгү көрсөтүп, жакшы сөздөрдү гана айтат. Ушунча убакытта кабак салып,

бирөө жөнүндө сөз кылганын уктадым. Эжеке момун, кичи пейил, созулган, интеллигенциянын тамырынан билген инсан. Абдан сыйлаймын.

Эжекеге чың ден соолук, узак өмүр, кажыбас кайрат тилеймин. Үй бүлөсүндө, жумушта барктуу болуп, бактылуу карылыктын доорунда көп жашаңыз. Турмуштун жакшылыктарын көрүп, берекелүү, сапаттуу жашооңузду тилеймин. Аман болуңуз. Төрүбүздүн көркү болуп жүрө бериңиз!!! Сый урматта бололу!!!

Ташиева Гильбара Самидиновна

Кочкорбаева Лайликан Сатимбаевна – Тажрыйбалуу мугалим. Ак көңүл, тырышчаак жана мээнеткеч. Эжекени мен студент кезден бери билем. Бизге аябай жакшы методдорду үйрөткөн. Жумуш сапарына алыскы чет өлкөгө барып келгенде бизге канчалык чет жакта жашоо жакшы болбосун өзүңдүн туулуп өскөн жериндин топурагы алтын экенин бизге түшүндүрүп берген.

Сүйүктүү эжекем Лайликан Сатимбаевна, сизге бекем ден соолук, кажыбас кайрат, түгөнбөгөн энергия жана үй бүлөңүзгө бакыт, эч качан талыкпай жаштарга таалим-тарбия билим берип жүрө бериңиз!

*Замирбекова Нуржамал
Замирбековна*

1998-жылы ЖАМУга окууга тапшырганы келгенде документтеримди тапшырып жатып Лайли Сатимбаевна менен таанышкам. Эжекем 5жыл билим берди, ал эми 2003-жылы чогу иштеп баштадым.

Лайли Сатимбаевна компетенттүү мугалим, ал мээримдүү, боорукер, акылман, өз кесибин өтө баалаган инсан. Студенттерге билим гана бербестен тарбия да берди. Ал эми коллективде улууларга улуудай, жаштарга жаштардай мамиле жасап дайыма туура эмес жасалган иштерди ондоонун жолун көрсөтүп, кеңешин берген көрөгөч улуу педагог.

Эжекем улуу насаатчы, улуу методист. Эжекемди көргөндө эжекемдин кабинети көз алдыма келет, таза, жарык, тыкан, көргөзмө куралдары, кабинеттин жасалгасы чыныгы усулчу болгонун тастыктайт.

Лайли Сатимбаевна сизге бекем ден соолук, узун өмүр, уулдарыңыздын, келиндериңиздин, неберелериңиздин, студенттериңиздин, кесиптештериңиздин урмат сыйына бөлөнүп бактылуу, дөөлөттүү өмүр сүрүңүз. Биз дайыма сиз менен сыймыктанабыз, сиздей эжекебиз болгонунан миң мерте шүгүр, буйруса сизге окшоп келечектеги муундарга талыкпай билим берүүгө даярбыз. Биз сизди жакшы көрөбүз.

*Айылчиева Назгуль
Абдыгапаровна*

ИИМСИ ЖАРЧЫСЫ
илимий-маалыматтык журналы
№1 (5), 2023
2-бөлүк

Сдано в набор в 15.06.2023. Сдано в печать 05.07.2023.
Печать офсетная. Объем 12,25 усл. печатных листов. 1/16. Тираж 100 экз.
Отпечатано в “Чакан басма”.
г. Жалал-Абад, ул. Токтогула, 22-1. Тел.: +996 703 834 624